

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

—१०९—

अथ माध्यन्दिनश्रुतपद्यब्राह्मणस्य सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेद्व्याख्यायितिकसमाजेनानुमोदितचेष्ट प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकानां सङ्गृहे मनो निवेशयन् हन्तैक मयि विशुद्ध पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं भोषणमे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्याणां मिहार्थवर्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधि-
हंतादरतया तत्पुस्तकानां मोदृशौ दुर्लभता सङ्घाता, यदेतद्भारतवेदज्ञान-
मंशिदोपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीचप्रतीक्षावाचविप्रवन्दारकवन्दैः समु-
ज्ज्वलन्ती विविधार्थविद्याविशिष्टीविकृष्टविशिष्टीविभा विभावयन्ती येयं
विश्वराजराजनगरीव भास्वन्ती काशी पुरी, इह च वङ्गन्वेद्यतो नैक
मध्ययेतियुतं पुस्तक श्रुतपद्यब्राह्मणोपसायणभाष्यस्यावेक्षितम् । किं वर्णया-
म्यस्तत्त्वमंफलप्रतिप्राबल्यम् । यदेतद्व्यापि प्रधस्तत्त्वाध्यायाध्ययनेषु दक्षिणा
त्येवमेव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलानां ममिहोन्नायनु-
तिष्ठता मार्यजातिगौरवभूतानां भूसुरशूराणां मावासत्तेन यदस्त्यन्वयसम्पन्नं
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्यैवाह मन्थयित एतत्सम्पादनाय, याचितस्वैष यशो
यस्याशौ वा प्रकाशयिष्व । कालप्रभावाद्धि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
भाकाङ्क्षितार्थबोधत्वं मेवात्र निदानं मभिरस्यते ।

• एव मयि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं बोधितम्, अप्युद्धितं मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यतालाभाय सयतनं मेवेति कृतनिश्चय शोधने विशुद्धपाठ
निर्णये चातिश्रमं सुररीकृत्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य धम्मूलपुस्तकानि धत्तेव,
माध्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भं कृतम् ।

• समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि-
क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ६ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ६ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठान्ततः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्यं मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०—वेबरस्य बार्लिन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, धनतिप्राचीनम् (ङ-स्यं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोद्यात्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पत्रात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्यं भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पत्रात्मकम्, धनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-क्रीतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (ङ-स्यं भाष्यम्), १ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खद्ययोर्योगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वेतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्सम्पादितेष्वेव यट्सुपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०—वेबर-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्रभाध्यायीयचतुर्षादिसप्तब्राह्मणानां सापेक्षीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिसामिहृतं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विविच्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बह्वन्येव लभ्यन्ते, कागवश्व-
पथस्य तु दुरापत्तेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जोष्यं पुस्तक मेक प्रापदितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः मुद्धान्येव सन्ति,
पाठभेदा अपि तेऽदृष्टवरा एव प्रायः, तथापि निमित्तरूपिण्यैकोभेदतः
शोधनदोषतश्च कचिद्विदित्वायं पाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'तिष्ठन्नपः उपस्थुर्दति'-इति क-ख-घ-पुस्तकेषु, 'तिष्ठन्नप उपस्थुर्दति'-इति

ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु (५ ए०); 'यदिमांल्लोकानति'-इति कादिषु, 'यदिमां-
ल्लोकानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४ ए०); 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति
क-खयो, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति गे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति छे, 'देवांश्चाज्यपांश्'-इति त्वन्यत्र (२८८ ए०)। एवं च०— 'यक्षध्व'-इति क,
'यक्षध्व'-इति त्वन्यत्र; ३६ ए०— 'विक्षोभ्यो'-इति ख, 'विक्षोभ्यो'-इति
त्वन्यत्र। वर्णदित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते। तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव— 'प्रत'-इति ख-च-पुस्तकयो, अन्यत्र तु
'व्युत'-इत्येव। यदि धैतं च्छुल्लयत्तुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तथा लेख्यार्थानतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्वमेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुह्यमुखानभिगतवेदविद्यानां मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्यादारक्षाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवादिष्यते भ्रष्टम्। बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेबरमहोदयेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतश्च पाठोऽप्रधानोक्ततोऽनेकत्र, 'दुपचं'-इति (७ ए०), 'हेत'-इति
(३६ ए०), 'माधव'-इति (२७१ ए०) च यथा। यत्र च क्वचित्
सायणीयव्याख्यापदमवलम्ब्यैव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
डा०-वेबरेण, तत्र तु तं पाठमप्रधानोक्त्यैव टीप्पनी कृता 'सा०-सम्मत
इति डा०-वेबर'-इति, ४६ ए०— 'अपाधस्ताभ्यापत्य'-इति यथा।
प्रयोजनीयत्वेनावृत्त एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनोपिज्ञान्तः-
कृतः सर्वत्र; २४ ए० अष्टमसप्तमपङ्क्तौ यथा।

अथेह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि हेतुविज्ञतः (१) एयक्-
क्षतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु, केषुचिन्नापि। तादृशकण्डोपतौकपर्यन्ते
त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव बीजं सम्भाव्यते। अध्यापयन्ति हि यत्रुरध्यापका
पूर्वकण्डोसहैवापरकण्डोपतौकं कण्डोनां पारम्पर्याभ्यासप्राप्त्याय। तदेवैव
प्रतीकाभ्यासवर्गं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः। यद्यप्येवं कण्डोमुखच्छेदोऽवैध एवे-
त्यस्मात्कम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधात् शर्मण्यध्यापकेन तेनोररीकृत-
काशान्तरि सम्पाद्यते तथैव।

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथम प्रपाठक	(व्रत मुपैष्यन् १ अ० १ ब्रा०)	५ ए०
अथ द्वितीय प्रपाठक	(घृतुर्द्धा विहितो ह २ अ० ३ ब्रा०)	१२४
अथ तृतीय प्रपाठक	(ते वा ऽद्यार्हा स्यु ३ अ० ४ ब्रा०)	२३२
अथ चतुर्थ प्रपाठक	(स खुचोत्तरमाधार ४ अ० ५ ब्रा०)	३१४
अथ पञ्चम प्रपाठक	(यज्ञेन वै देवा । इमा इव २ अ० २ ब्रा०)	४०५
अथ षष्ठ प्रपाठक	(यज्ञेन वै देवा । दिव ७ अ० ३ ब्रा०)	४६४
अथ सप्तम प्रपाठक	(स वै सुचौ व्यूहति ८ अ० ३ ब्रा०)	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्याय	(व्रत मुपैष्यन् १ प्र० १ ब्रा०)	५ ए०
अथ द्वितीयाध्याय	(स वै कपालान्ये १ प्र० ५ ब्रा०)	६२
अथ तृतीयाध्याय	(स वै सुच २ प्र० ४ ब्रा०)	१०५

• अथात्रोदात्तस्वरिताक्षरनिम्नस्य सुभयतः किञ्चिद्द्वन्द्वमुखतिर्यग्गेषाकार-
मेकविधं स्वरचिह्नं (_) द्रौढ्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतत्प्राविष्टाख्ये-
ऽपि भाषिकस्वर इत्येकविध एवास्य स्वरौ विहितः ; अतो मयापि तथैव
सम्पाद्यते । केषुचिदनतिप्राचीनपुस्तकेषु कण्ठोमुखात्तकण्ठस्थयोः स्वरि-
तत्त्वज्ञापकं विन्दुव्यात्मकं मध्यमरं (...) चिह्नं नवलोक्यते, तदपौष्टं पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्श्यते वज्रम् । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुयट्कात्मकचेति
(::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितग्रन्थे प्रकाशितम्,
तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भाविगस्थितित्वेऽपि वज्रपुस्तकेऽनुपपन्नत्वेऽपि
भाषिकत्वाच्च नेह स्थिति मादिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाम्पन्यविधं विचार्येदम् । प्रथमं तु सकृत्-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि श्रुत्यनुष्ठानं संहितायास्यानाम
काण्वशाखावकम्बिता, माध्यम्यास्यानाम तु माध्यन्दिनीति कथं नामै-
वमसमन्वयं कृतमिति । द्वितीयं तु सप्तपठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्वस्य
भाष्यपुष्पिकोक्त्या नवाध्यायीदेन परिष्करीकरणं तस्य, हरिसामिनश्च कथं
सङ्गृह्यत इति प्रश्नः ।

कान्ठोदा-राजग्वतो । } यौगप्यप्रसंगम् ।
सं १८५८ । अ० १८०२ । } (आशय, सामयमी, व्यापार्य)

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र० मा० क०	रहे
परिच्छिन्त .	परिच्छिन्न	१ २ ४	३५
सस्त्रितम	सस्त्रितम्	१ २ १२	३७
अग्नेषुव	अग्नेषुव	१ ३ ६०	६१
तिनत्येव	तिनत्येव*	१ ४ ४	७२
प्रवन्ति	प्रुवन्ति	१ ४ २२	७६
कृष्णाजिनाय च	कृष्णाजिनाय च	१ ५ १५	८५
हेतेषा	हेतेषा	२ ५ ६	२००
स्तद्धा क्षेप	स्तद्धाक्षेप	३ ३ १५	२६०
(व्या ि)	(त्वा ि)	३ ६ १५	२०७
आदिह्या	आदिह्या	४ २ १७	३३०
कुर्वत	कुर्वत	४ ६ ११	३८३
चन्द्रमा	चन्द्रमा	५ २ २४	४१६
सम्भया	सम्भया	५ ३ ६	४४५
अभ्यक्ष	अभ्यक्ष	६ १ ११	४८८
उवात्तर	उवात्तर	६ ३ ४०	५३३
यज्ञमान	यज्ञमान	७ ३ ४२	६०४
योक्षेय	योक्षेय	७ ३ ३३	६०४
विदेघो *	विदेघो	८ ३ १०	२५६

* एतादेव मन्योऽन्योऽपि पाशुदपाठः शोधकदृष्टिदोषतः ।

अथ चतुर्थाध्यायः	(हिरण्यान्वाह ३प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२०
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ६ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्शुशाखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(ऋग्वे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यत्राह ७प्र० २ब्रा०)	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१ ...	व्रतब्राह्मणम्	... १प्र० १ब्रा०	... १अ० १ब्रा०	५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	... १प्र० २ब्रा०	... १अ० २ब्रा०	२५
३ ...	”	... १प्र० ३ब्रा०	... १अ० ३ब्रा०	६०
४ ...	”	... १प्र० ४ब्रा०	... १अ० ४ब्रा०	८१
५ ...	”	... १प्र० ५ब्रा०	... २अ० १ब्रा०	८२
६ ...	”	... १प्र० ६ब्रा०	... २अ० २ब्रा०	११०
७ ...	आत्यब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा०	... २अ० ३ब्रा०	१२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	... २प्र० २ब्रा०	... २अ० ४ब्रा०	१३४
९ ...	”	... २प्र० ३ब्रा०	... २अ० ५ब्रा०	१४१
१० ...	पात्रब्राह्मणम्	... २प्र० ४ब्रा०	... २अ० १ब्रा०	१०५
११ ...	आज्यब्राह्मणम्	... २प्र० ५ब्रा०	... २अ० २ब्रा०	२००
१२ ...	इध्रब्राह्मणम्	... २प्र० ६ब्रा०	... २अ० ३ब्रा०	२१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा०	... २अ० ४ब्रा०	०५२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा०	... २अ० ५ब्रा०	०४४
१५ ...	”	... २प्र० ३ब्रा०	... २अ० १ब्रा०	२५८

सङ्ख्या	प्राक्ष्यणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	* पृष्ठे
१६	सामिधेनीप्राक्ष्यणम्	३प्र० ४ब्रा०	४अ० २ब्रा०	२८५
१७	,	३प्र० ५ब्रा०	४अ० ३ब्रा०	२८४
१८	व्याघारवाक्ष्यणम्	३प्र० ६ब्रा०	४अ० १ब्रा०	३०४
१९	,	४प्र० १ब्रा०	४अ० ५ब्रा०	३१४
२०	प्रवहवाक्ष्यणम्	४प्र० २ब्रा०	५अ० १ब्रा०	३२७
२१	सुगृवाक्ष्यणम्	४प्र० ३ब्रा०	५अ० २ब्रा०	३४५
२२	प्रयागवाक्ष्यणम्	४प्र० ४ब्रा०	५अ० ३ब्रा०	३६१
२३	,	४प्र० ५ब्रा०	५अ० ४ब्रा०	३८२
२४	,	४प्र० ६ब्रा०	६अ० १ब्रा०	३९१
२५	पुरोडाशवाक्ष्यणम्	५प्र० १ब्रा०	६अ० २ब्रा०	४०५
२६	,	५प्र० २ब्रा०	६अ० ३ब्रा०	४१४
२७	सान्नाय्यवाक्ष्यणम्	५प्र० ३ब्रा०	६अ० ४ब्रा०	४४४
२८		५प्र० ४ब्रा०	७अ० १ब्रा०	४६०
२९	अवदानवाक्ष्यणम्	५प्र० ५ब्रा०	७अ० २ब्रा०	४७५
३०	खिष्टकृद्वाक्ष्यणम्	६प्र० १ब्रा०	७अ० ३ब्रा०	४९४
३१	प्राग्निजवाक्ष्यणम्	६प्र० २ब्रा०	७अ० ४ब्रा०	५१३
३२	इडावाक्ष्यणम्	६प्र० ३ब्रा०	८अ० १ब्रा०	५२४
३३	अनुयाजवाक्ष्यणम्	६प्र० ४ब्रा०	८अ० २ब्रा०	५४६
३४	सुक्तवाकशयुवाकप्रैषब्रा०	७प्र० १ब्रा०	८अ० ३ब्रा०	५५८
३५	सुक्तवाकशयुवाकहौत्रब्रा०	७प्र० २ब्रा०	९अ० १ब्रा०	५७९
३६	पत्नीसयाजवाक्ष्यणम्	७प्र० ३ब्रा०	९अ० २ब्रा०	५९८
३७	याजमानवाक्ष्यणम्	७प्र० ४ब्रा०	९अ० ३ब्रा०	६१४

॥ अथ कण्डिकास्तूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ वा याद्वि वीतय इति	२६१	अथ जुह्वा परिधीनसमनक्ति	५५८
अग्निन्दूतं दृष्टीमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो २६३	
अग्निरिदं हविः ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो २८२	
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठं ...	४०८	अथ दृष्टं मन्तद्वायं ...	१३०
अग्निर्वै देवानां मज्झितमाम्	४०७	अथ दृष्टैः परिस्पृशति ...	१०
अग्निर्वै देवानां मृदुदयतमः	४०७	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३०
अग्निर्वै सर्वा देवताः ...	४०७	अथ ते पवित्रे प्रन्तरे ...	५३४
अग्निर्होता देत्वमे होष मिति ३४५		अथ त्रियुमा यजति ...	४८८
अग्ने दीद्यतं दृष्टदिति ...	२६५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५६८
अग्ने महा२॥ अति ...	२८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२३२
अग्ने वेर्हीषं ...	२१५	अथ दक्षिणेन जुह्वं ...	२३५
अद्विष्टा विष्णो मा ...	२१४	अथ दक्षिणेनोत्तुखत मा हरति ७२	
अग्नौ होता ...	२८७	अथ दूयद मुपदधाति ...	८५
अथ क्षण्णाग्निं मादत्ते । यज्ञस्यैव ७१		अथ देवताया आदिशति	३८
अथ क्षण्णाग्निं मादत्ते । प्रमां- ७१		अथ देवानाम्पत्नीयं यजति ...	५६८
अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते...	६२१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३०
अथ मृच्छति ...	३८	अथ देवा करोति...	११०
अथ चतुर्थं प्रयागे ...	२६५	अथ नराश्वश्वं द्वितीयं ...	५६८
अथ जघनेन कक्षम्भो ...	३७	अथ निष्पुनाति ...	०६
अथ जुह्वं शुक्लं ...	६०१	अथ पत्नीं मन्त्रयति ...	१३०
अथ जुह्वोपमृतं ...	५६४	अथ पत्नीं मन्त्रयति ...	५६८
अथ जुह्वं प्रतिमृच्छति ..	०३५	अथ परिधिं मन्त्रयति ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथोत्तम मनुयाज...	५४६	आप्यायध्व मन्त्रा ...	४६१
अथोत्तरं परिदधाति ...	२३२	आ यजता मेज्या ...	४६७
अथोत्तरां जुह्व मध्यूहति...	४६६	आ वह देवान् ...	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा ...	४६४	आसीनो याज्यां ...	२८६
अथोदकवतोत्तानेन ...	४६४	आस्तात्रं जुह्वर् ...	२८७
अथोदक्ष्णं स्पर्शं प्रह्वरति ...	१५६	इदं नमो देविभ्य ...	५८४
अथोपला मुमदधाति ...	६६	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अथोपाश्रूयपङ्कजते ...	५२८	प्रजहार । स प्रह्वत...	१३४
अथोलूखलं निदधाति ...	८२	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अन्तरेणो ह्येव पत्नीम् ...	५६८	प्रजहार । सौवर्णीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा ...	६१६	इन्द्रो ह वा ईक्षाध्वके ...	४१५
अपोहे कनीयसोः ...	५८३	इत्ये ह वा एतदध्वर्युः ...	२४४
अभितोऽग्निं मध्वा उन्नयति	१५३	इष्टं च वित्तयेति ...	५८३
अथ मेव सुवो ...	२००	इष्टं गतिर्वामस्येति ...	५८४
अरांरः इहवामे ...	२८८	इहेन्यो नमस्य इति ...	२६५
अश्वश्वमार्थं ...	११२	उत मैत्रावरुणौति ...	५१०
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो २६४		उतो अनुयुभावेव ...	४६८
अश्वो न देववाहन इति । मनो २६५		उतो गार्हपत्य एव ...	५००
असौ मानुष इति...	२२६	उतो पद्यावत्त मेव...	४०६
असौ मानुवाक्येयं याज्या ...	४७८	उतो पायि मृकन्ति ...	६६
अस्या मधेहोत्रायां ...	५८२	उत्तरस्यां देवयज्याया ...	५११
आमेवोरग्याह ...	२४५	उत्तराहं पूर्वाहं ऐके ...	४२२
आज्यभागाभ्या मेव ...	४१६		
आश्तोऽभ्वरुतं ...	११५		

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
उपहृत सखा भक्त इति	५९८	यो आवयेति वै देवा । विराज ३४८	
उपहृता गाव सङ्घर्षमा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति	५२८	कविश्रुत इति .	२८७
उपहृतेडा ततुशिरिति	५२८		
उपहृते दावाष्टयित्री	५३०	गातु यज्ञाय गातु .	५८५
उपहृत्युती अभय .	५८०	गृह्यागो हव्यदातय इति	२६२
उद्ध मेवोद्धृति	१७८	हृताचेति । विदेशो	२५८
अष्ट ह वै जायते	४७५	चक्षुषो ह वा एते	४२२
अष्टवो ह वै देवेषु	३८१	चतस्रो देवता यज्ञति	५८८
अष्टवो ह वै प्रयाजा	३६१	चतुर्थेन वै प्रयाजेन .	३८२
अष्टिष्ठ इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह	१२४
		चत्वारो ममेति चतुर्थे	३८४
एकविंशतिः सामिधेनी	२४६	चत्वारो ममेतोन्द्रोऽमवोत्	३८३
एकादशस्वादधीत	४८८	चमसो देवपान इति	२८८
एकादशान्वाह	२४५		
एतद् वै देवा अग्नि	२८५	अघनेनो ह वै प्रजोम्	५८८
एतद् वै मनुर्विभयाच्चकार	५२७	जुष्टां गराशः सेति	३३०
एतद् वै सवत्सरम्य	३८२	जुष्टा मय देवभ्यो	३३०
एतेन वै देवा	४२०	जुष्टां प्रक्षभ्य इति	३३०
एष वै स यज्ञ	४८८		
एषा वा व्याशी	५३२	त वा अष्टासु विक्रमेऽद्यादधीत	४८८
		त वा एतम् । अध्वरूवन्त	२६७
यो आवयेति वै देवा । पुरो	३४६	त वा एतम् । अध्वरूवन्त .	२६४

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तत् अपयति	११२	तद्येति देवा अत्रुवन् ...	२१८
तत् हविष्मन् द्रुत इति...	२६७	तद्यो एवैय एतत्	३६३
त इन्द्रेण सह चैतः ...	१२४	तदब्रुविता प्रतिगृह्णाति ...	६१८
त उत्तमे प्रयाजे	३६६	तदस्मा एतत् पश्यन्नेव परोक्ष	
त उद्गातारो	३७८	माशास्ते । यस्य हि पश्यो	
त उ ह्याया ऊचुः । उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्व मित्राय भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचु । इद मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पश्यन्नेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचु । उपैवेम	१२५	माशास्ते । यस्य हि पश्यो	
त ऋतवोऽग्नि मनुवन् ...	३६२	भवन्ति स पूर्व मित्रायापरं ५३१	
तं मोभिरनुविष्ठाप्य ...	७७५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं गृसित्वोदेति	७७८	माशास्ते । यस्य हि प्रजा	
तं हृन्दोभिरभित	१५२	भवत्यसुं	५३१
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवा । अयन्त ...	३६२	माशास्ते । यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः । एता . .	१२५	भवत्येक	५३१
ततो देवा । सर्व यच्च ...	६०४	तदागौयमान मभिमन्त्रयते	७६३
ततो देवा एतं वचं ददृश	६	तदाज । व्याहरोये ...	७६६
ततो दान्यां ब्राह्मणा ...	१३४	तदाज । कस्मा उ... ..	२०२
तत्र जपति । एतत्त्वा ..	३२६	तदाज । किन्देवत्या- ...	३६५
तत्र जपति । विषकर्मस्तनूपा	३३१	तदाज । किमिदं . .	७१६
तत्र जपति । पण्णोर्वी- ...	३३१	तदाज । नान्तर्वेदा ...	१०६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाज । नासोमयाजी ...	७७६
तत्प्रतीचोनयोव सुपक्तृणाति	७२	तदाज । यदुत्तमान् ...	३६२
तत् प्रक्षरं कृणाति ...	२३४	तदिद्वान्त भवति	६००
तत् प्राप्नोति... ..	५१६	तद् कथं भवति ...	२६१

कण्डिकाप्रतीकम्

४४

कण्डिकाप्रतीकम्

४४

तदु घृताच्योति	२६१
तदु चैतर्हि	२६१
तदु तत्पृथिव्या विष्णुर्धनः	६१६
तदु तद्या न कुर्यात् । व्योमधीना	१५२
तदु तद्या न कुर्यात् । यच्चैव	३६३
तदु तद्विवि विष्णुर्धनः	६२०
तदु समेव नयेत	४४६
तदु इ भक्तिवय	४६८
तदु हैक व्याज । धर्मये	२४४
तदु हैक व्याज । उभय	२५६
तदु हैक व्याज । उभे	५८४
तदु हैकेऽन्वाज	२६५
तदु होवाध	०
तदु होवाचासुरिः	४१६
तद्व मन उवाच	३१६
तद्व स्मैतपुरा	७४
तद्व स्मैतदारयिराध	३७
तद्वैक । इन्द्रस्यैवैतान	२१६
तद्वैके । दृष्टोपवसन्ति	४४७
तद्वैके । देवता पूवा	४६६
तद्वैके । देवभ्य	७७
तद्वैके । पुरस्ताद्धाये	२६६
तद्वैके । महेश्वरायेति	४४६
तद्वैके । वेदेस्तोत्राणि	३२७
तद्वैके । सुकसम्मानान्वाध	१७७

तद्वैकेषा मध्वर्यु	५६८
तद्वैतद्वा	३१७
तद्यया योनौ रेत	४७८
तद्ययैवाद । सोमः	४६३
तद्ययैवादो बृहस्पति	५१५
तद्यदाज्यलिप्ताभ्या	१८०
तद्यदेते यच्च । याज्या	४६७
तद्यदेव पिनष्टि	६६
तदा अमय इति	४६५
तदा ऋषीणा मनु	५८४
तदा एतत् । अविद्योष	४४८
तदा एतत् । उभयः	१११
तदा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदा एतत् । समान एव	५६६
तदा एतत् । समान मेव	४४६
तदा एतदेव वार्त्तन्त्रम्	४४७
तदा एताः रात्रिम्	४४८
तदा एष एवन्त्र	४४८
तदेव खलु हतो	४१७
तदै घतुरवत्त भवति	४७६
तदै देवाः शुश्रुवु	१५१
तदै देवा न जग्मु	३६१
तदै देवाना माग व्यास । कवीय	३६१
तदै देवाना माग व्यास । य इत्य	५१३
तदै बज्रः स्तुतौयादित्याहु	२१०

• कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तन्त्या समिद्धिरङ्गिर इति	२६९	तस्मादेतदृषिणाभ्यनुक्तम् ...	५१९
तन्न दद्भिः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह सा पूर्वाह्ने... ..	४१६
तन्न पूर्वण परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्तानि ...	७१
तन्न सप्ता पुष्टं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमयान मेवैकं ...	४१४
तं निर्द्धीय निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्वेवानवकृतम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुहः ...	२००
तन्मुहूर्तं धारयित्वा ...	५६२	तस्येव मेव जुहः ...	२००
त मघ्रीदभिनिदधाति ...	१३७	ता वा ष्यतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरभिष्टति ...	११२	तां वा ष्यमौ मनु- ...	२६५
त मनु विद्योत्तरेय ...	१५२	तां वै प्राग्रन्त्येव ...	५३२
त मन्वेष्टुं दध्निरे ...	४४४	तां ह मनुखाच... ..	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	तां ह्योचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	तां ह्योतानुमन्तयते ...	५४६
त मावेदेः सङ्कृणाति ...	६०३	ताः पशुदश्च सामिधेन्यः ...	२४५
त मिन्द्रो अधान ...	६०	ताः सथे पाणौ कृत्वा ...	६१
त मग्निर्हयितुं दध्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवनीयं ...	८
त मेवं मृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्तिथ्योत्तरेय ...	८
तं पर्यभिं करोति ...	११९	ता उ हैता देवता... ..	४१०
तं प्रययति ...	१११	ता नान्तरेय सश्वरेयः ...	८
तं प्राक्ष मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	७४
तं मध्यमेन कपालेन ...	८३	तानि वा एतानि । हृन्दोभ्य	२०३
तयार्धंश्चान्धश्चघार ...	५२६	ता माष्क्नन्ति ...	४६०
तर्हि विदेघो मायव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा चान्यहवियो ...	५८८

कणिकाप्रतीकम्

५४

ता वा एता । नव व्याहृतयो	३४६
ता वा एता । पञ्च व्याहृतयो	३४८
ता वा एता । पञ्चाशिष	५८३
तावन मुमावहततु	४१६
ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना	२४७
तास्ताः सप्तदशाक्षराणि	३४८
ता हैता गतधरेवानुग्रूयाद्	२४६
तूष्णीं चतुर्थम्	४४५
ते देवा व्यकामयन्त । कथं नु	२६२
ते देवा व्यकामयन्त । कथं न्विम	४८०
ते देवा व्यकामयन्त । कथं न्विम	३६०
ते देवा व्यमि मन्त्रवन्	३६२
ते देवा व्यम्वन् । व्यमा	४४४
ते देवा व्यम्वन् । न वा	४४५
ते देवा व्यम्वन् । मा	४६५
ते देवा व्यम्वन् । यावन्ति	४६५
तेऽध्वर्यु मन्त्रवन्	४६५
तेन प्राचोऽङ्गारातुदूहति	६२
तेनोपाः श्रु चरन्ति	५६६
ते पुनरनुसः स्पर्शयन्ति	५६६
ते प्रजापति प्रति	३१६
ते प्राञ्च विश्व निपाद्य	१५१
तश्चन्त आभ्यन्तयेव	४०५
त वा व्यावृत्तिविधौ	३६२
त वा व्यावृत्ति स्थ	२३९

कणिकाप्रतीकम्

५४

ते वा एते । धर्मोद्योगयोदेव	४२३
ते वा एते । उल्लुके	५४६
ते वै त्रिष्टुभौ भवत	४६०
ते वै द्वे भवत	६०
ते वै पत्नी सयाजयिष्यन्त	५६८
ते वै पाणाशा स्यु	२१६
ते स्वर्ग लोका यन्त	३६३
त ह देवा ऊचु । क्व नु	१५२
ते ह देवा ऊचु । जयामो	१५६
ते ह देवा ऊचु । नृदस्पति	१५६
ते ह देवा ऊचु । योऽय ।	५१३
ते हैता मेधतु	३६१
ते होचु । अनु नोऽस्या	१५१
ते होचु । ध्विभ्यां	४०६
ते होचु । उपजामीत	५१३
ते होचु । ऋतूनेवानुमन्त्रया	३६१
ते होचु । नो न्ववात्राश्रमतूष्णा	५१४
ते होचु । नो न्वेवात्राश्रमतूष्णा	५१४
त होचु । भगवैन्द	५१३
त होचु । यत्त्वय्यमुञ्ज	४६६
ते होचु । हन्तेमा	१५१
तौ होचतु कि मावयो	
स्तत स्यादिति ताभ्या	४१६
तौ होचतु । कि मावयो	
स्तत स्यादिति यस्यै , ,	४१८

कणिकाप्रतीकम्	प्रश्ने	कणिकाप्रतीकम्	प्रश्ने
तौ होचतु । ऋद्धादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अयो ममेति द्वितीये ...	३८४	प्राजापत्या परस्पधिरे ते ह १३५	
अयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
त्रिरेव प्रथमां विरक्तमा .	२४०	प्राजापत्याः प्राजापतेः ...	४०८
त्वष्टुर्ह वै पुत्र' ...	४१४	देवा ह वा ऊचुः ...	२६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	३५५
द्विर्धं धामाशास्त इति ...	५८३	देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः ...	१०५
दौर्घायुत्व माशास्त इति ...	५८२	द्वयं वा इदं न द्वितीयं मस्ति ।	
देवप्राचं वा एष ...	४००	आन्ध्रैव शुष्कश्च ...	४१८
देवयुवं विश्ववारा ...	३४६	द्वयं वा इदं न द्वितीयं मस्ति ।	
देवान् भक्तदं विद्वां- ...	३२८	सत्यश्चैवानृतश्च ...	६
देवान् यच्छि खध्वरेति ...	२६६	दादशखादधीव ...	४८८
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४८	हौ ममेति द्वितीये... ..	३८४
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५०८	हौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवा न इदं हविर् ...	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		नाती भूयसी कुर्यात् ...	५८३
प्राजापत्याः परस्पधिर			
एतस्मिन्	३६१	पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदशाना मु वै ...	२४५
प्राजापत्याः परस्पधिर		पञ्च ममेति पञ्चमे... ..	३८४
एतस्मिन्	६०४	पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		परस्तादर्वाक् प्रवृणीते ...	२८६
प्राजापत्याः परस्पधिरे ततो १५१		यवित्रवति संवपति ...	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		यवित्रे करोति ...	६०
पत्याः परस्पधिरे ते दस्युर् ३८३		पुरस्तादर्वाक् प्रवृणीते ...	३२८

अष्टिकाप्रतीकम्	पृष्ठ	अष्टिकाप्रतीकम्	पृष्ठ
पुरुषः ह वै देवा	१२५	मनोज्ञतिर्जयता माज्यस्येति	५१०
पुरुषो वै यज्ञ	२००	मनोर्हं वा ऋषभ	७७
पुरुषं निनयति ०-० शमयति	६१७	महो व्याधोऽकृतेति	५८२
पुरुषं निनयति ०-० सन्दधाति	६१८	माभवो हृतपदीति	५२०
प्रजापतिर्ह वै स्वा	५१३		
प्रजापतेर्ह वै प्रजा	४२१	य इम यज्ञं भवान्ये	५२०
प्रजावतीरनभौवा	४६१	य उ एव यजमानाया	१२६
प्रणोयंश्चानाः	२८७	य यथोऽसुराणा मासौत्	४८०
प्राण एव सुव	२००	यक्षत ख महिमान मिति	४६६
प्राणेष्वेव ह्ययते	५३२	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते	२१५	मनु प्राक्ष	५५६
प्रोक्षणीषु यवित्रे	१८०	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्रोक्षिता स्येति	६२	मनु यजमानायैवेतद्	३६५
		यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
दृष्ट्योचा यवित्रेति	२६३	मनु स यद्	३४५
दृष्टदग्ने सुवीर्यं मिति	२६३	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
ब्रह्मसंश्रित इति	२८७	मन्वन्तेव	२०१
ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य	३२६	यजमान एव ध्रुवा मनु	३१५
		यज्ञं वा यम जनयति	५०६
भरतवदिति	३२८	यज्ञेन वै देवा । इमा	४०५
भूमा वा धन	३५	यज्ञेन वै देवा । दिव	४६४
भूयसि हविष्करण	५३१	यज्ञेन ह वै देवा	४०५
भूयो हविष्करण माश्रास्त इति	५८२	यज्ञो ह देवेभ्यो	३४६
ममय ह वै प्रात	५२४	यदा पितृभ्योऽपि जुह्वानि	१२६
मनुष्यद् भरतवदिति	३२८	यदा दृष्टोऽपि भिवांसयति	११९

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यदि चतुर्थ्या मनु-	... २८६	यदेवेति च प्रेति घान्वाह ।	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २८६	प्रेति वै रेत. ... २५६	
यदि दशम्या मनु-	... २८७	यश्चो वा व्यनः ... २६	
यदि द्वितीयस्या मनु-	... २८६	यावतो वै वेदिः ... २१६	
यदि नवम्या मनु- २८७	या वै प्रजा यश्चे ... ३४६	
यदि पञ्चम्या मनु- २८७	युञ्जी ह वा एते ... ५६५	
यदि प्राजापानं न...	... २९६	युञ्जा इन्द्रोऽव्यधीत ... ६१	
यदि मध्यतो यज्ञस्या-	... ३६४	यूय सिन्द्र मद्यधीध्वं ... ६१	
यदि षष्ठा मनु- २८७	योक्तेण सन्नद्धति ... १७७	
यदि सप्तम्या मनु-...	... २८७	योषा वै वेदिः ... २१६	
यद्यन्ततो यज्ञस्या-	... ३६४	यो ह वा अग्निः ... २८७	
यद्यष्टम्या मनु- २८७		
यद्यु अश्वयुः । अश्वीषोमयो-	५५८	रथोरध्वराणा मिति ... २८७	
यद्यु अश्वयुः । इन्द्राग्नो-	५५८		
यद्यु एन सुमधावेत् ...	४०७	वसवने वसधेयस्येति ... ५४८	
यद्येकादश्या मनु- २८८	वसुताः रातो ... ३३०	
यदेव देवताया आदिशति	३८	वामनो ह विष्णुरास ... १५१	
यदेव दूस्वंपात्रं निनयति ...	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा ... १५५	
यदेव विष्णुकमान् क्रमेत् ...	६१८	वाक्त्रं वै पौंसमासं ... ४४६	
यदेव हिङ्गरोति २५८	विप्रानुमदित इति ... २८७	
यदेवाप प्रययति । अद्विर्वा	८	विष्णोः स्थान मसीति ... ३१४	
देवाप. प्रययति । देवान् ह वै	८	वृथो ह वा इदं ... ६०	
देवास्याच । होता ...	८	वृथं त्वा वयं ... १६४	
देवेति च प्रेति घान्वाह ।		याममाचो पद्यान् ... २५३	
प्रेति वै घावः २५६	व्रत मुपैयन् ... ५	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शङ्खो जीवदान्	५८०	स आहवनीयागारे ...	८
शङ्खो अस्तु द्विपदे	५८५	स इध्वास्तवह्वनान्येवाभिपद्या-	३२७
शङ्खुवौ मयोभुवाविति ...	५८९	स इन्द्रोऽज्वीत् । एको ...	३८३
शङ्खद्वयं भयं व्याह	५२४	स इन्द्रोऽज्वीत् । यत्र वै ...	४४५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य ...	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश...	१२६
शोचिष्केशस्त मौमह ...	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः ...	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण्य इति ...	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा...	१८०
शङ्खमिर्व्याहृतिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि	६२०
संवत्सरश्च वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
संस्थिते यज्ञे	६१०	स उपदधाति	६३
स आन्यस्योपस्तीर्य *—*		स उपकथ्यते	५२८
तद्यथैव	४१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आन्यस्योपस्तीर्य *—*		स एष देवमानो वा ...	६१७
दे वा आहुतौ	४०६	स एष यज्ञस्तायमानः ...	२००
स आन्यस्योपस्तीर्य *—*		स ऐक्षत । अहास्य ...	४६४
सैसाग्रेण मित्राहुतिर् ...	३६५	स गृह्णाति । धाम ...	२०३
स आतनक्ति	४६४	स द्वाभौ वा एष	३६५
स आर्धेय मुक्ताह । देवेभ्यो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य	१२५
स आर्धेय मुक्ताह । अक्षय- वः	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
स आध्याय । य एव ...	३२७	स जुहोति । सम्बहिः ...	६०३
स आध्याय । इधिता दैव्या	५६०	स त्वष्टा शुक्रोध । कुविम्भेऽनुप-	४१५
स आध्याय । समिधो	३६३	स त्वष्टा शुक्रोध । कुविम्भे पुत्र	४१४
स आह । अग्नये	२४४	स धुर ममिमृशति ...	३६
स आह । अभिर्देवो ...	३२७	स न एषु थवाय मिति ।	
		स्यदो वै एषु	२६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स न एषु अवाय्य मिति ।		स यत्रैव तिष्ठन्	३६२
ओषं वै एषु	२८५	स यत् सम्माष्टिं	१०५
स न पौर्णमासं	६०४	स यत् सामिधेनीषु	२६१
स न प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमपान मास	४१४
स निनयति । कश्चा	६०४	स यत् रपय मादत्ते	१३४
सप्तदश सामिधेनी	२४६	स यथाऽश्वराप्यायेत	४४६
स प्रणयति	८	स यथा हैवामिः	२८८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा हैवामिः	२८४
स प्रतिमाष्टिं	१५५	स यदाग्नेय मान्यभागं	३६३
स प्रवतो होता	३२६	स यदाश्नावयति	३४०
स अक्षरति । एधिवि	१३७	स यदाह प्राणाय त्वोदानाय	६०
स प्रेक्षते । अगन्ध खरिति	६२०	स यदिदं पुरा	०३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषी	५१०
स मध्यम मेवाग्ने	२३२	स यदि प्रक्षरस्य रूपं	
समिद्धो अग्न आहुतेति	२८६	कुर्याद् । यथैवादः	६००
समिध्यमानो अग्निर	२६६	स यदि प्रक्षरस्य रूपं	
स य कपालान्युपदधाति	६२	कुर्याद् । वेदस्यैकं	६००
स यच्चतुर्जुहा गृह्णन्	२०२	स यदि वृष्टिकाम स्याद् ।	
स यच्चतुर्जुहा गृह्णाति । अक्षर २०२		एतैर्नैवाददीत	५६०
स यच्चतुर्जुहा गृह्णाति । ऋतुभ्य- २०१		स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्छुद्धा मान्यं	३६०	यदीष्ट्या वा	३४६
स यत् प्राश्निव मवद्यति	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत	१०८
स यच्च देवानाम्पथोर	६००	स यदेव यजेत	४०५
स यथाह । इधिता	५०६	स यद्गार्हपत्ये सादयति	६
स यथाह । अक्षरन्	५१०	स यद् सोऽप्याहरेत्	३४८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स यद्येतन्नोदाश्रयेत ...	२४७
स यद्येनं पुरस्तात् । अक्षर-	
रत्नसान्ध्यासिसङ्कल्प- ...	२८७
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ-	
स्यानुव्याहरेत् ...	२८८
स यद्येनं प्रथमायाः ...	२८९
स यद्येनान् पुरस्तात् ...	२९३
स यद्वर्तमानः समभवत् ...	४१५
स यं पुण्य माणमन्त ...	१२६
स यस्य गार्हपत्ये ...	३८
स यस्यानसो हविर्गच्छन्ति	५६७
स यावदस्य वशः ...	२४७
स येन देवेभ्य ऋणं ...	४०६
स येनैव देवा दिव ...	४८४
स ये ज्ञाय ईजिरे ...	१५६
स यो देवाना मासीत् ...	४८०
स योऽसावभीदुत्तरतः ...	१३६
स वा अघये सम्प्रगृह्णाति	६०१
स वा अयं जुह्वा मनस्ति ...	५११
स वा अक्षुपन्नविवातुवाक्या	४७८
स वा अगवन्मन्त्रसमानयति	२६६
स वा अगस एव ...	२५
स वा अभि वासः ...	१०८
स वा अभ्यङ्ग इवेतराभ्य ...	४८८
स वा आरण्य मेवाग्रीयात्	०

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टि १०६	
स वा इत्यग्रेन्तरतः सम्मार्ष्टीति १०६	
स वा इन्द्रस्तथैव ...	४१६
स वा उत्तरा मेवोपवसेत्	४२१
स वा उत्तरार्द्धादवयति ...	४८८
स वा उपरि जुह्वेत् ...	२३५
स वा उपाऽशु ...	२५८
स वा ऋच मनूय *—*	
तदन्विमा ...	४२०
स वा ऋच मनूय *—*	
तस्मादिमे ...	४२२
स वा एति च मेति ...	२५८
स वा अभ्यक्तपुरो ...	४०६
स विश्वसैः पर्वभि ...	४२१
स वै कपालान्येवान्यतर ...	८२
स वै खलु बहिः *—* अयं	५४८
स वै खलु बहिः *—* तदे	५४८
स वै संहं गृह्णीत्वा ...	२४८
स वै चतुरस्रपङ्क्त्यमाणः ...	५२६
स वै चतुर्भुजा गृह्णन् ...	२०२
स वै तथैव सम्मृज्यात् ...	१०७
स वै तिष्ठन्नवाह ...	२८८
स वै निः पूर्वं परिग्रहं ...	१५३
स वै निः प्रथमा ...	२४५
स वै त्रिर्यजुषा हवति ...	१२८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम् । तत्र अयासुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादवृत्तवदनेनामेध्यत्वम्†, अयां मविचत्वम्, अग्नेर्व्रतपतित्वम्, व्रतग्रहणमन्त्रः‡, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अवृत्तवदननिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतग्रहणेन देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, व्यशनानश्नविचारः, उपवसथविर्वचनम्, व्रतिनो रात्रौ शयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रणोताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिषतुष्टयात्मकस्तम्भनः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणोतास्तुतिः, अयुष्ट्यन्तिरुक्तिः, अयां वचत्वम्, प्रणोताप्रणयनप्रकारः, प्रणोताप्ररोमंध्ये सच्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणेऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च । अथ परिस्तरणम्, पात्रासादनश्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र तृप्ताभिहोत्रहवण्योर्महणम्, तयोः प्रतपनम् (प्रोद्दिष्यववाक्ययोः चलारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽग्नयद्वयविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्त्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्होत्रयोः समन्वयगणश्च । ततो धुम्भिमर्शनम्, ईयाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्भौहोत्रहणम्, तेभ्यस्तृणनिरसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृहणश्च । तत्र देवतादेशनस्य कसंख्यत्वम्, अयोषीमौषादिहविःखण्डे-
तदतिदेशः, निरुप्तशेषाभिमर्शनम्, शकटान्वरोहणम्, निरुप्तेन हविषा
सहाभिसमीपे गमनश्च । ततो हवि सादनम्, तन्मन्त्रगतनाभिश्चन्दार्थश्चेति ॥

* एवमादौ तदिधिर्वापः ।

† एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाग्नानं बोध्यम् ।

अष्टिकाप्रतीकम्	प्रश्ने	अष्टिकाप्रतीकम्	प्रश्ने
स वै न यन्त्रि कुर्यात् ...	१७८	स समनक्ति । सन्नोतिषा	२१६
स वै पसुंशाखया ...	१६०	स समवदायेहाम् ...	५२०
स वै पौर्णमासेनोपवस्यन्	४२१	स समाहन्ति ...	७५
स वै प्रवरायाश्चाववति ...	३२७	स सम्प्राहति ...	५६४
स वै प्रातरप यव ...	८	स सम्प्राहति ...	५७०
स वै यावन्मात्र मिद्वैवावधेत् ।		स स्वप्न मभिमृशति ...	२१६
तथा शल्प प्रच्यवते ...	५१४	स क्षुणाति ...	११०
स वै यावन्मात्र मिद्वैवावधेत् ।		स क्षुचोत्तर माघाद ...	३१४
मानुष्यं ह कुर्याद् ...	४०६	स ह नैव प्रतिशुश्राव ...	२६०
स वै वाचंयम एव ...	५१६	स ह पित्रा वैद्यानरेणेति ...	३९०
स वै विन्नेभ्यो देतेभ्य	५६४	स हरति । भरता ..	५६१
स वै वीगिति करोति ...	४७६	स हामिरवाच । अथ यन्मा	२६१
स वै यन्तु वेत्ति ...	३६५	स हामिरवाच । अथ ...	१३६
स वै सद्य मेव वदेत् ...	६	स हामिरवाच । उदयो ...	१३६
स वै समिधो यजति । प्राणा वै	३८२	स हामिरवाच । मध्येव ...	४१८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३	स हामि वाच सुवाद ...	५२४
स वै सम्पत्तेर्वोपवसेद् । यथा वा	४२१	स होय यज्ञ उवाच ...	५००
स वै सम्पत्तेर्वोपवसेत् । सम्पत्ति	४२१	स होता नापद्याहरेत् ...	३४०
स वै सम्पत्त्य सम्पत्त्य ...	१०६	स होता नापद्याहरेत् ...	३४८
स वै सुष सम्प्राहति ...	१०५	स होतुर्दिह निक्षिपति ...	५२०
स वै सुषौ शूहति ...	५५८	स होवाच । अथोपरं ...	५२५
स वै सुष मेवापि सम्प्राहति...	१०६	स होवाच । अहस्यति- ...	१५६
स सप्तद्वितौ पर्वभिः ...	४२२	स होवाच । मा जु मे ...	४१०
स सप्तद्वितौ ...	१०८	स होवाच । यावद्वै ...	५२४
स समनक्ति । वसुभ्यस्तु ...	५६०	स होवाच । वज्रो ...	२१८

कविज्ञापनीकम्

३४

कविज्ञापनीकम्

३५

स होवाच । विदेशो ...	२६१
सा मनोरेव जायां ...	७५
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि ...	७५
सा या पुरस्ताद्धृष्ट्या ...	८०८
सा विस्मयति ...	६०२
सावेक्षते । व्यदभ्येन ...	१०६
सा वै पश्चावत्ता भवति ...	५२०
सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात् ...	१५४
सा वै प्राक्प्रवणा ...	१५४
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या ...	८७६
सा ह वाक् परोक्ता ...	३१६
सप्रजात्वं माश्रास्त इति ...	५८२
सूपचरणा च सधिचरणा चेति ...	५८२
सूर्यं श्वाग्नेय. ...	८१६
सैषा त्रयी विद्या ...	७१
सैषा निदावेन यदिहा ...	५२६
सो व्यध्वरा जातवेदा ...	८६७
सोऽग्नि मेवाभोक्षमाणो ...	५
सोऽग्निस्तरतः ...	१३६
सोऽभौमापय्याहरेत् ...	३७७
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वम् ...	८६५
सोऽध्वर्युर्नापय्याहरेत् ...	३७७
सोऽनक्ति । शन्तु ...	५६१

सोऽनुब्रूहीत्येवोक्ता- ...	३४७
सोऽनुवाक्या मनूय । याज्या ...	८७७
सोऽनुवाक्या मनूय सम्प्रश्रयति ...	८६६
सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६४
सोऽन्वाह । ईहेन्यो ...	२६३
सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति ...	२५६
वाजा इत्यन्नं ...	२५६
सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यग्न ...	२५६
या याहि वीतय इति ...	२५६
सोऽपि दधाति । विष्णो ...	८६४
सोऽब्रवीत् । हिनोत्येव ...	८४५
सोऽभिमृशति । अग्निष्टे-...	११२
सोऽभिमृशति । ध्रुवा ...	२३५
सोऽभिमृशति । मा मेर्मा ...	११२
सोऽभिवासयति ...	११२
सोऽभ्यादधाति ...	२३२
सोऽयं विष्णुर्ग्लान. ...	१५२
सोऽर्वञ्छान्मन्त्रचार ...	५२५
सोऽवेक्षते । तेभोऽग्नि ...	१८१
सोऽवेक्षते । सायं वै ...	१८१
सोऽसावाज्य मधिभ्रयति...	१११
धिङ्ङ्यान्वाह ...	२५८

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टानां पात्र्यां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयदनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्देधाकरणम्, तयो-
संक्षरणम्, पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्तृभेदकथनम्, तदाज्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपणार्थं सग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथमम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यधिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपण्णभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद-
व्याख्यानञ्च । श्रुते पुरोडाशे तदभिवसनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रौनिर्सेजनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादाप्तयोत्पत्त्याख्यानम् । तत्राप्तगानां पात्रौनिर्सेजोदक-
माकृत्यकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपहननाख्यानम्, तस्यैतसो निष्कृत्तार्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रश्नां, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निर्गोतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, प्रौढियवयोरपि पशुमेधपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्तुतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितुं
मितिहासान्याख्यानम्, भाङ्गस्वरूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किमुपयुक्त्यादिपशुमांसानां समस्तत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरथारम्भः । तत्रादौ स्तन-यूप-रथ-शराणां मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्तनस्य वधरूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्तनयूपयोर्वाह्यव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः शान्त्यवधार्यत्वकथनञ्च । ततः स्तनदानम्, तस्य तीक्ष्णो-
त्करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनिषेधश्च । ततः

स्तम्भयजुर्हंखाख्यायिका, स्तम्भयजुर्हंखविधिः । ततः स्फ्यप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
 खाख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोदादानम्, तन्मन्त्राख्यानम्,
 वेदिप्रेक्ष्यमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविवरणञ्च ।
 तत्राभिघरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारधय ममन्त्रकक्षैकवारं
 स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ।

(९ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिच्छः । तत्रेतिहंसाख्यानम् (अथैव धौराणिकवामनावता-
 रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपरिच्छोक्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च ।
 ततो वेदेरुत्तरपरिच्छः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिच्छयोः सङ्ख्या
 प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवशङ्खाप्रशंसनञ्च । वेदेरायामविक्षृत्योर्विधानम्, वेद्यं-
 शयोराहवनीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
 विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः,
 यद्विः श्लक्ष्णोकरणनिषेधश्च । ततो वेदेर्माज्जनप्रतिमार्जनमन्त्रयोर्विधानं
 व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षणासादनम्, तदेवाग्नौध्रकर्तृकं स्फ्योद्यमनम् । ततः
 सम्मैयमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तत्राभिघरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रक्षाल-
 नविधिः । श्रुतानां हविषा यागात् प्राक्, निर्मिताया वेदेष्टु बर्हि-
 स्सरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासान्वाख्यानश्चेति ।

(९ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्मार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
 सुवस्यादानप्रतपने, जुहादीनां सम्मार्जनविधिः, तन्मन्त्राख्यानञ्च । ततः
 सुव्या प्राश्निप्रहरणम् । सुधां प्रतपनप्रदाने । सुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम्,
 सुक्सम्मार्जनस्य सदानन्तर्यम्, तस्य च क्षौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसनञ्च । सुक्-
 सम्मार्जनाणां वेदाग्राणां माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ अलोसन्नहनम्,

तत्तद्गहन मनुष्य मन्त्रविधानादिकश्च । पश्चा आन्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-
व्याख्यानश्च । अथान्याधिश्रयणम् । तत्र हविःश्रयणस्यानविचारः, आन्यस्या-
न्तर्देहासादनविचारश्च । अथान्यस्योत्पवनम् । ततः प्रोक्षणात्पवनम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अध्वर्योराज्यावेक्षणम्, तत्प्रसङ्गात् खचक्षु-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आन्यप्रशंसया मन्त्रलिङ्गप्रशंसनश्चेति ॥

(९ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुह्वपभृद्भुवासु तस्यान्यस्य सुवेण यज्ञेयं विधितुं कत्समुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादियु-
क्तासु खृत्तु सुवस्य प्राणरूपेण सञ्चरणोपपादनम्, खृत्तु आन्ययज्ञे देवता-
देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुह्वपभृद्भुवासु क्रमेणाज्ययज्ञविधानम्, तत्रा-
न्ययज्ञे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीच्छन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्,
अनुष्टुभो वागूपत्वनिर्णयश्चेति ॥

(९ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिष्टादिप्रोक्षणाय प्रोक्षणादानम् । तत इक्षुप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, रश्मिं प्रोक्षणम्, अथोषध्युपनिनयनश्च । अथ प्रस्तरयज्ञम् ।
ततः सप्तगहनस्य विसंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्मान्तरै-
राण्यादनश्च । ततो रश्मिः स्तरणम् । तस्य त्रिरुत्तविधिः, मन्त्रविधिश्च ।
तदाहवनीयाग्रे भवनोत्तरणम्, प्रस्तरस्य च तत्सन्निधौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्सोरिति शासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्तद-
दशभागे देवानां नामाङ्गानम्, स्कन्नाभिमर्शणश्च । अत्रैव परिधीना मिथ्या-
वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
यज्ञोपवृक्षपरिगणनश्चेति ॥

(३०)

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राचये ब्रह्मवादिना संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभाग-
प्रधानस्त्रिष्टुप्त्रयागानां मग्निदेवताकत्वान्निधानम् । आख्यप्रश्नसा, प्रसङ्गान्
प्रज्ञापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ।

(५ प्र० १ ब्रा०)

अधामेयाष्टकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-
दारेण पुरोडाशस्युतिः, आग्नेयेष्टिप्रसङ्गादग्निस्तुतिश्चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

अधामोघोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-
ङ्गादृजशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रशत्रुर्वैश्व”-इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) ।
अथाज्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्राज्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मग्निघो-
मीयदेवताकत्वेन प्रश्नसा, प्रसङ्गतः सूर्यादिद्युगलत्रयवर्णनादिकश्च । अथो-
पांशुयाजविधानम्, आख्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिचाराय यान्यापुरो-
नुवाक्ययोर्वैश्वस्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आख्य-
भागस्थाननियमः, आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्यज्ञचक्षुश्च, लौकिकचक्षु-
साम्नेन तत्समर्थनादिकश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अधामावास्याहविषा विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्,
द्वादशकपालस्यैन्द्रामस्य हविषो विधानम्, साम्राज्यस्य हविषो विधानम्,
तस्य च साम्राज्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, साम्राज्यस्याधिकारिनिर्ण-

यश्च । ततोऽमावास्यापवाकस्य कालविधानाय पुराकल्याणम्, तत्र
मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया
अमावास्याया प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमखोरिन्द्रवज्रत्वसमर्थनादिक-
श्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ साम्राज्यसिद्धयै प्रथमं तावत् वत्साभाकरणाय शाखाच्छेदविध्यं
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य धोषोक्ता । ततो वत्सानां मातृस्यो-
ज्जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्या वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । शाखागृहणस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनञ्च । तच्छाखाया पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सप्तपत्तं चौरस्याग्नार्थत्वेन नियोगात् अग्निहोत्रस्य इत्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योऽस्याख्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्यापनस्य तदग्र-
नियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेवनेऽध्वर्योर्भेषविधिः ।
ततो वाङ्मनियमविवर्जनम् । दोहणपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षौदे सम-
पणम् । तदुदास्य दध्यं तत्रातश्चन्द्रयक्षोपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामभिर्देश-
प्रशंसनञ्च । तत उदकवतीक्ष्णनेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
शब्दार्थो यश्च इति निर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपशापिकाख्यादिका (इहैव दिनातीना मृगत्रययुक्त-
त्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्त्रेयसाविधानञ्च । तत पुरोडाशस्योभयत-
याज्यकरणस्य प्रशंसा । अथानुवाक्यायाज्ययोः क्रमेण देवताज्ञानरूप-
प्रदानसाधनत्वाद् शुभात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्पादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगोपपत्तिरष्टमन्दस्त्वविधानञ्च । तत्रानु

नञ्च । तत आवाहननिगदस्यापि पदशो व्याख्यानम् । सामिधेन्यनुवचन-
दयन्तिष्ठतैव कर्तव्या इति विधिः, याव्याया पाठस्वासीन एवेति चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेनौसमिद्धस्याग्नेर्लौकिकाग्निः अतिशय्यकथनम्, प्राजापान-
थोवादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनौनां प्रशंसनम्,
सामिधेन्यनुवचनसमये श्रमतो देवस्य प्राजापानादिविपोजनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेनौरनुवृत्तो होतुरग्निमान्त्वकथनादिकहेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाधारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वधारस्यामन्तकत्वम्, उत्तरा-
धारस्य समन्तकत्वम्, तथा तयोः क्रमेशोपवेशनावस्थानक्षक्षयौ गुणौ च ।
ततः शुभ्रव्याधारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिकक्षक्षधर्मविशेषाद्युप-
देयाः, ततोऽग्निसम्माननविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानादिकहेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराधारप्रयोगः । तत्रादौ जुष्टपश्चतोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्याना-
दिकम्, भुवत्समञ्जनम्, श्रीरूपत्वेनाधारस्य प्रशंसनम्, विहितसमञ्जन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वधारस्योपासुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्स्वादो-
पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणां मात्रेयौत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाध्वर्योर्होद्वरणम् । तत्रादावाश्रयणम् । तत्राप्यादाविभूतयन-
दर्माणां प्रदण्यविधिनादिधारश्च । ततो देवहोतुरग्नेर्वर्याविधानम्, तन्मन्त्रस्य

भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्षेयहोत्रवरणविधि, तन्मन्त्रस्य च
भागशोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोत्रवरणविधि, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्यानम् । ततो होतुर्जपविधि, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अथैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापर्याख्याञ्च । वृत्तस्य होतु सम्मर्शनविधि, जपादिविधा-
नञ्च । तत्रदेशात् होत्रघटनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तज्जपमन्त्र
व्याख्यानश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथ जुगादापनदिगदस्य भागशो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुश्रुता व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिपञ्चक-
काले अश्वर्थादीना मौनविधि । आश्रावणादीना तेषा मन्त्राणा व्याहृतीनां
(अथोश्रावय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
लक्ष्यादिकामाना विविधविधय, आश्रावणादीना विविधप्रशंसा चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसङ्ख्याविधि । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्यान्यद्व्यकत्वेन प्रशंसा,
तज्ज्ञोमविषये स्थाननियमश्च (अथैव प्रसङ्गतो रणक्षेत्रे यरसैन्योक्तमण्डलान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैवस्य आश्रावणान्तरकर्त्तव्यत्वोपदेश, ततः मन्त्राणा मेव
प्रयाजाना क्रमशो विधानम्, तत्र शुद्धपण्डितो राज्यसमानयनाद्युपदेशा,
तत्र सर्वत्र स्नाह्वाकारविधानार्थाख्यायिका, आज्यपानां देवाना परिचय-
दानादिकम्, अग्निधारम्यैव तदाप्यायनत्वश्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषा प्रयाजाना मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

वाक्याया उच्चारणधर्म्मोपदेश, तथा याज्यायाश्च । तत पुरोऽनुवाक्या-
याज्ययोर्विविधलक्षणानि । अथ याज्यागन्तरमाविनो वषट्कारस्य विमल्य
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दृश्यपूर्णमासयागप्रशं-
सनम्, अक्षय्यपक्षयोर्नामधेयशब्दासवर्गनम्, तत्प्रसङ्गादहोरादिनाम
शब्दासवर्गनञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ स्विष्टकृदागविधानार्थाख्यायिका । तत स्विष्टकृदग्निगदय्याख्यानम्,
स्विष्टकृदागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तद्याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षण-
चन्द्रस्तनिराकरणार्थाख्यायिका, स्विष्टकृदवदानद्योमप्रदेशयोर्विशेषताख्या-
नञ्च । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हवि अपणविधानम्, तन्नामे
परितरणविधि, इष्ट्याभूतब्राह्मणसन्तर्पणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राश्नीनावदानविध्यर्थाख्यायिका (इष्टैव प्रणपतेर्दुष्टिद्वगमनप्रहे-
लिकादिश्रुति) । अत्रावदानप्रकारोपदेश, अध्वर्युसंस्वरविधानम्, ऋत्विजां
संस्तुताग्राशनविधि, अत्र वाचयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-
वाम्यवहारे वैश्या ऋषो वैष्णवयजुषो वा जपविधिञ्चेति ॥

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इष्टैव जलप्रावणवृत्तान्तो नौबन्धन
प्रदङ्ककपादिश्रुतिश्च) । इडायां पञ्चावत्तादिविधि, श्योष्ठयोऽरिडानिलिम्प-
नादिकञ्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, होत्र मिडोपज्ञानम्, इडा-
निगदय्याख्यानञ्च । तत इडायां प्राशनविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति ॥

(२२)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोष्णकोदूदनम् । ततः समिधा भव्याधानम्, सम्मार्जनञ्च । अथानु-
यागार्थवादः । तत्र बर्हिषः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्ने-
यगमत्वम्, ततोऽनुयागमत्वाणां व्याख्यानञ्चेति ।

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुघोर्णद्वयम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टोकिताः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । अथ प्रस्तरादानम् शुद्धपभृद्भुवाणां कमादयमध्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरापवानुप्रहरणम्, तन्नामोदध्वयोः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावणविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नञ्च । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, शुद्धपभृदोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ।

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकद्वौषाज्यम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
क्तमन्त्रव्याख्यानञ्च । अथ शंयुवाकद्वौषाज्यम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशक्तमन्त्रव्याख्यानञ्चेति ।

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पक्षोसंवाजः । तन्नादावध्वयोर्षुद्धशुक्लपद्वयम्, सोतुर्वेदपद्वयम्,
अधोध व्याज्यविक्षापनीयपद्वयम्, तथैवाध्वर्यादोनां परिषाद्यादिकञ्च । ततः
पक्षोसंवाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टुदेवपव्यमोतिदेवतापतुष्टयस्य व्याज्य
हविषोषांशुपयमविधिः, पक्षोसंवाजम्येकान्तत्वविधानम्, वेदम्योत्पत्तिविधि-

योगविस्मंसनविधानानि, व्यसौदध्वर्योः संवादादिकश्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्नामनिर्वचनश्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
पत्नीकरणानन्तरस्थापितकणानां मुत्करे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्यवर्णनम्, देव-
यानपिष्टयागवर्णनम्, अथवा शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनश्च । अथ विष्णुकर्मक्रमविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनश्च ।
तत्र प्राङ्मेक्षणम्, स्वमेक्षणम्, सूर्यावेक्षणम्, रश्मिदोक्षणम्, इक्ष्व-
प्रसङ्गतो ब्राह्मणानां ब्रह्मवर्चसकामभाषा एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्त्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामयज्ञम्, व्याह्वनोयोपस्थानश्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्घंघावन्मानुष्यत्वलान्तिर्द्भि-
श्चेति ॥

अथ स्मृत्यालोच्यवचनसूची ।

“अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *

“अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ४. १. ११.

“अग्निर्वै देवानां महातमाम्” ४. १. ८.

“अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ४. १. १०.

“अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. ३. ११.

“अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
भव इति यथा वाङ्मीका, यमूनाम्पती यमोऽग्निरिति तान्यस्याग्ना-
न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरप्येव श्रान्ततमम्” ६. १. ८. *

“अग्निर्वै सर्वा देवता” ४. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकोपमपमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकाया अतुत मित्तरथ ।

“अग्निर्वै होता” ३. ९. २४.

“अग्नीषोमीयं हि पौर्णमास इविर्मवति” ७. १. २.

“अथ यदग्नौ दिन्द्रशत्रुर्वद्रक्षेति, तस्मादु ह्येन मिन्द्र एव जघान” ५. २. १०.

“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते स्रक्ततोऽथ
यत्परं मा प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांसूलोकानसमा-
रुह्याथैवा गति मेता प्रतिष्ठा गच्छति” ७. ४. १०.

“अदन्तक मूषा” ६. २. ७.

“अद्विर्वा द्रदं सर्वं भातम्” १. ९. १४.

“अध्वरो वै यज्ञ” ३. ३. ३८, ३९, ४०.

“अनिदक्ता प्रजापति” १. १. १३.

“अनिदक्ता वै प्रजापतिरनिदक्तान्यान्त्यानि” ४. ६. २०.

“अनुवाक्या, अथ यान्या, अथ वषट्कारः, अथ सा देवता, यस्यै देवतायै
इविर्मवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.

“अन्तरिक्षं वा अग्नौ रक्षश्चरत्यमूल उभयतः परिच्छिन्नम्, यथायमुपशो-
ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुषरति” १. २. ४.

“अन्धो भग” ६. २. ६.

“अन्धो वा वधिरौ वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या ध्यातव्याः, × × ×,
अप्रजा अपशुर्मविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो दरिद्र क्षिप्रैऽमुं लोकं मेध्यसीति” ४. ६. १६-१८.

“अग्निं हि भूमाश्च श्रताद् वर्षेभ्यः पुरषो जीवति” ७. ४. १८.

“अमृतं वा व्याप” ७. ४. ७.

“अमेध्यो वै पुरषो यदन्तः वदति” १. १. १.

“अपलोको बर्हि” ३. ३. २४.

“अथ द्वा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्त भवन्ति, य उ न
यजन्ते, श्रेयांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.

“अथाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३

“अस्ति वै पत्न्या अमेध्य यदवाचीनं नामे” २. ४. १६

“आपो हि कुशा, ब्रह्म यजु” २. ४. ३.

“इदं मधुमयी हितं मिदं हि यदा वर्षत्यधोमधपो जायन्त ध्योयधो-
जम्भाया पीत्वा तत एष रस सम्भवति” २. ४. २५.

“इन्द्र सर्वा देवताः” ५. २. २२

“इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.

“इयं वै पृथिव्यदिति” २. ४. १५.

“उभय वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.

“ऋतुः हि वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पित्र्यभ्यो
मनुष्येभ्य —” ५. ५. १-५.

“ऋतवो हि वै प्रयाजास्तस्मात् प्रथं भवन्ति, पञ्च ह्युतव × × ×
वसन्तो वै समित्, धौष्टो वै तनूनपात्, वर्षा वा इन्द्र, शरश्च वै
वर्हि, हेमन्ता × × × स्वाशान्नादेति” ४. ४. १, ६-१९.

“एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्” ६. १. २४.

“एतं हविर्यज्ञं ददृशुर्यज्ञं पूर्णमासौ” ५. ५. २३.

“एतद्दे देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १७.

“एतद्दे सवत्सरस्य ह्य पयो यदाज्यम्” ४. ४. ५. [२. ६. १७.

“एतानि वै तेषां मघीना नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पति.”

“एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमान” ७. ४. १

“एते वै चयो देवा यदसवो वज्रा आदित्या” ३. १. १२. [५. १. ३.

“एत् परोढाश्च मेव क्रूमै भूत्वा सर्पन्तं ते हि सर्वे एव मेनिरेऽयं वै यज्ञ इति”

“एष उ वा इमा प्रजा प्राणो भूत्वा विभर्ति, तस्माद्देवाश्च भारतेति”

“एष एव वज्रो यच्चन्द्रमा” ५. ३. १३.

[३. ४. २.

“एष यज्ञो देवलोक मेवामिष्येति” ७. ४. १.

“एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत् सूर्य” ७. ४. १६.

“ऐन्द्राग्रं क्षामाश्च स्युः हविर्भवति” ७. १. ४.

“तानि चैतानि (व्याज्यानि) यजमानदेवतान्येव , यजमानो ह्येव स्ते यज्ञे
प्रजापतिः , एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्यते त नमयन्ति” ४. ६ २०

“तेनोऽसि, शुक्र मसि, अमृत मसि (व्याज्यः)” २. ४ २८

“त्रिवृत्पायणा हि यच्चस्त्रिवृदुदयना” ३. २ ५

“त्वष्टा वै सिक्त रेतो विकरोति” ७. ३ १०.

“त्वष्टुर्ह वै पुत्र विशीर्षा यदक्ष व्यास, तस्य त्रीण्येव मुखान्यासः । तथ-
देवः रूप व्यास, तस्माद् विश्वरूपो नाम” ५ २. ६.

“दारुभिर्वा इतरः शवं व्युषन्ति” ७. १ १८

“दौर्षादुत्त माशास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माशास्ते × × ×, भूयो
हविष्करस्व माशास्ते × × ×, प्राणानाशास्ते × × ×,
दिव्य धामाशास्ते × × ×, पञ्चाशिष करोति” ७ २. १३-१७

“देवाना मग्न यच्चन्द्रमा” ५ ३ ५

“हन्त पात्राण्युदाहरति—” १. १. २२ [३ २ १०.

“द्वादश वै मासा सवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एष एव प्रजापति सप्तदश”

“द्वादश व मासा सवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तर्हिंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३ २. ११.

“द्वादशाक्षरा वै जगती” ६ १. २५

“दे वा व्याज्वी, सोमाज्जतिरेवान्याज्याज्जतिरन्या , तत एषा केवली यत्
सोमाज्जतिरपैषाज्याज्जतिर्यज्विर्विंशो यत् पश्य” ५ ५ १०.

“नव व्याहृतयो भवन्ति , नव वै पुत्रवै प्राणाः” ४ ३ ५.

“न वा एतेषां (मापाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०

“नास्त्वामा यजोऽस्ति” ३ ३ १

“पञ्च व्याहृतयो भवन्ति,— यो आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषहिति” ४ ३ १६

“पवित्र वा व्याप” १ १ १

“पशुर्ह वा यम व्याकथ्यते यत् पुरोडाश” २ १ ५

“पशोस्तेदनी न कुर्वन्ति , रक्षसाः हि स भाग ” ७ व. ३५.

“पुरा विदूर मिबोदितोऽयैन मेताः राज्ञि मुपैव न्याज्यते, सोऽस्य व्यान्त
मापद्यते । त यस्त्वोदेति । स न पुरस्तात्त भ्रष्टाद् दृष्टे”

५. ३. १८, १९.

“पुरुषः वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे” २ १. ६.

“पुरुषो वै यज्ञ ” २. ५. १.

“पूर्वाह्णे वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाद्गं पत्नी” ७. ३. ३

“पूर्वाह्णे वै शिरः” २. ६. १२. .

[५. २. १२.

“पूर्वाह्णे देवा अशन मभिहरन्ति, मध्यान्दिने मनुष्या, अपराह्णे पितर ”

“पौर्णमासं हवि ” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञ ” १. १. १६.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृहा ” ६. ४. १४

“प्रयागानुयागा वै देवा आश्रया ” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते , प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३ [५. ४. १२.

“प्राची हि देवाना दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणा दिक्”

“प्राची हि देवाना दिगथो उदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणा दिग् दक्षि-
णत पुरीष प्रत्युद्वह्येषा वै पित्र्याम्” २. ३. १७.

“प्राणो वै वात ” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाश ” २. ६. १९.

“ब्रह्म ह्यग्नि ” ३. ४ २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजा मिषकृम ” ६ २ १९

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत व्यास्तेऽभिगोप्ता” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा मभिहन्ता” १. ४. ६.

“मध्यं वै नाभि” १. २. २३.

“मनसश्च वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञ वहत ” ३ ६ १

- “मनसा वा इदं सर्वं माप्नुमः, तन्मनसैवैतत् सर्वं माप्नोति” ६. २. २२.
- “मनो वै देववाहनम् ; मनो ह्येदं मनस्विन भूयिष्ठं वनीवाह्यते” १. ५. ६.
- “मस्तिष्का एव पिष्ठानि” १. ५. २.
- “मिथुनं ह्येकैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुनं मस्ति; पञ्च-पञ्चेति
ह्येवैतदुभय भवति” ४. ५. ७, ८, ९, १०, ११.
- “मेधा वा व्यापः” १. १. १.
- “य एव देवाना माधीत् सोऽपवा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, सव्यं मह, सगरा रात्रि, यथा मासा, सुमेधा
संवत्सर” ५. ५. २६.
- “यच्छुक्लं तदामेयम्, यदाङ्गं तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्होतावतौ
विभूति प्रजातिः । सूर्य एवामेयः, चन्द्रमा सौम्य, अहरेवामेयः,
रात्रि सौम्या, य एवापूर्यतेऽङ्गमासः स व्यामेय, योऽपक्षीयते
स सौम्य” ५. २. २३, २४.
- “यजमानो वै प्रक्षर” ६. २. ४४, ७. १. ११, १४, १६.
- “यजमानो वै यज्ञपति” १. २. १२.
- “यजमानो वै हव्यदाति” १. २. २४.
- “यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव ऋषि मनु ऋषेय मिति” ६. १. २८.
- “यज्ञो वा व्याप” १. १. १२.
- “यज्ञो वा ऋतस्य योनि” ३. १. १६.
- “यज्ञो वै विष्णु” १. २. १३.
- “यज्ञो वै श्रेष्ठतम कर्मी” ५. ४. ५.
- “यज्ञो वै खर” १. २. २१.
- “यत्किञ्चाग्नौ जुहति, तदवदान नाम” ५. ५. ६.
- “यथा ज्ञातिभ्यो वा सखिभ्यो वा सहायताभ्यां समान मोदनं प्रचेदजं वा” [५. ३. ३]

“यथा मधु मधुक्षतो निर्जयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत ; तदेत-
चन्द्रमसि क्षणम्” २. ३. १८. [७. ४. २३.

“यद् ब्रूयादिदं महः सत्यादन्तं मुपैमौति, तदु खलु पुनर्मानुषो भवति”

“यद्यपि बह्व इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्वै नेत्यृचि, यो मिति तत्” ३. ३. ३०.

“यथा चक्षि वा ऽव्ययवा यवेतीवाथ येनैतेषां चोता भवति, तद् यावि-
द्योच मित्याचक्षते” ५. ५. २६.

“या वै काक्ष यच्च ऋत्विज आश्रिय माश्रासते, यजमानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावदेवास्त्येह मानुष मायुस्तस्मा एवेतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाङ्मनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पापयतैनत् सृष्टिं कुर्वतेति ।
एष उ वाङ्मनस्यापद्भवः” ६. ४. ६.

“योषा वा आषो वृषामि.” १. १. १८.

“योषा वै प्रत्नी रेत आण्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्हृषामिः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्हृषा वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आण्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै सोमः” ७. ३. ६.

“वक्षो वा आण्यम्” ४. ४. ४.

“वक्षो वा आषः” १. १. १०.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेघो ह माचवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार । × × । तस्मै ह सामगन्ध-
माथो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वलात् । तं नृ षष्ठाक धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्निषेदे । × × । तर्हि विदेघो माघव
 आस सरस्वत्याम् । स तस एव प्राप् दहन्नभीयायेमां पृथिवीम् ।
 × × । स इमा सर्वा नदीरतिददाह ; सदानोदेत्युत्तराद् गिरे-
 र्निर्द्वावति, ताऽ ह्यैव नातिददाह । ताऽ ह्यसौता पुरा ब्राह्मणा न
 तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेपतर मिवास स्वावितर मिवास्तदित मग्निना वैश्वान-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेपतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेऽद्यै-
 रसिष्यदन् । सापि जघन्ये जैदाघे स मिवैव कोपयति तावच्छीलानति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेघो माघव,— क्वं
 भवानोति ? आस एव ते प्राचीनं सुवन मिति होवाच । सैवाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेघाना मर्यादा ते हि माघवा ” ३. १. १८—१९.

‘दया हि मना, दया हि सुव , × × घोषा हि वाक्, घोषा हि शुक्’
 “ विपतितनोमेव पाप पुरषो भवति ” ४. ५. ५ [३. ६. ३, ४ ।
 ‘ग्रान्तिरापा’ ६. २. ६.

‘शिरो वै यज्ञस्याहवनीय ” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“ शिग्रं वै श्रोत्रिष्केषम् , शिग्रं होदं शिश्रिणं भूयिष्ठं शोचयति ”

“ सवत्सरो वै पिता वैश्वानर प्रजापति ” ४. २. १६.

“ सास्यते यज्ञे ब्राह्मण तर्पयितव्ये ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति ” ६. १. २८.

“ स आज्यस्योपक्तोयं दिहविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयति,
 सैवाज्येन मिथ्याज्जतिहंयते ” ३. ६. २९.

“ स इन्द्रोऽजवीद् × × × ह्यश इवाम्भि, न वै मेदं धिगोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अश्ववन् × × × न वा इम
 मन्वत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति ” ५. ३. ४, ५ ।

“ स एव सर्वतोऽग्निमिगुंयमानः स्वर्गं जाकः समश्रुते ” ४. ६. १५.

“ स एव देवानो वा पित्र्याथो वा पश्या ७. ४. २.

“ स एवोऽभिर्जंतुस्यामह्म समिधोऽ अग्ने तनूनपादम इहो अग्ने बर्हिंरमे
 स्वदांमि मिति ” ४. ६. ८

- “स औघ उत्थिते नाव मापेदे, × × ×, तेनैत मुत्तरं गिरि मातदुदध्न,
 × × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
 . वान्धवससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरुवसर्पस्य मिति । औघो ह
 ततः सर्वाः प्रजा निरुवाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिबे” ६. ३. ६.
- “सङ्ग्रामो वा एष सन्निधौयते, यः प्रयाजैर्यजते” ४. ४. १७.
- “सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदागीं द्वौ विवदमाणावेयाता
 मह मदर्थं मह मन्त्रौष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्थं मिति, तस्मा
 एव अद्ध्याम, तत्सत्येनैवैतत् समष्ट्यति” २. ४. २७.
- “सत्य मेव देवाऽनृतं मनुय्याः” १. १. ४ ; २. १७.
- “सप्तदशाक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.
- “स यद् वक्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ यदपात् समभवत्,
 तस्मादहिः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृहत्,
 तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.
- “स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तन्नो वैष्णवो मृचं वा यजुर्वा जपेद्”
 “सर्वे वै पूर्य सर्वेयैव” ७. ४. ३. [१. ४. ६.
- “सर्वे वै प्रजापतिः” ३. २. १०.
- “सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.
- “स ह्येष यश्च उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव वृत्तिं मनु लप्येय मिति”
 “साम्नाथ्य मामावास्थम्” ५. १. ६. [६. १. २८.
- “सूर्यं मुदीक्षते, सैषा मतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.
- “सैषा चणो विद्या यज्ञः” १. ३. ३.
- “सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूच्यते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.
- “स्त्रेको ह वै नामैतद् यत् समेक इति” ५. ५. २६.
- “इतो वृत्रः स यथा वृत्तिर्निष्पीत एवं संज्ञीनः शिष्टो, यथा निर्जितसक्तु-
 र्मस्त्रैव संज्ञीनः शिष्टो” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम	प्र०	भा०	क०	कर्मनाम	प्र०	भा०	क०
अभिपरिहारणम् ...	६.	१.	२८.	आज्यनिर्वापः...	१.	५.	२२.
अग्निसम्मार्जनम् ...	४.	६.	१४.	आज्यभागयागः ...	५.	२.	१८.
अग्निहोत्रद्वयदानम्	१.	२.	१.	आज्यविष्ठापनीयद्वयम्	७.	३.	७.
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५.	२.	१४.	आज्याधिश्रयणम् ...	१.	६.	६.
अक्षराभ्युहनम् ...	१.	५.	६.	आज्याधिश्रयणम् ...	२.	४.	२०.
अक्षराभ्युहनम् ...	१.	५.	१३.	आज्यावेक्षणम् ...	२.	४.	१८.
अक्षरोद्बहनम् ...	१.	५.	४.	आज्यासादनम् ...	२.	४.	२१.
अङ्गुल्यभिनिधानम् ...	१.	५.	७.	आज्योत्पवनम् ...	२.	४.	२३.
अनघाक्रमणम् ...	१.	२.	१३.	आतश्चनदानम् ...	५.	४.	१६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१.	२.	२२.	आतश्चिताभिधानम् ...	५.	४.	२०.
अनुमरणम् ...	५.	५.	३.	आर्घ्यहोत्रवरणम् ...	४.	२.	६.
अनुयागयागाः ...	६.	४.	७.६	आवाहननिगदानुवचनम्	३.	४.	१६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५.	५.	१२.	आश्रावणम्	४.	३.	६, ७, १६-१०.
अनुवाक्यापाठः	५.	५.	१७ ; ६.१.१६.	आहवनीयप्रणयनम् ...	१.	१.	२०.
अपाग्निनयनम् ...	३.	१.	३.	आहवनीयोपस्थानम्	७.	४.	२२.
अपानुपस्पर्शनम् ...	१.	१.	१.	इहानिगदानुवचनम्...	६.	३.	१६.
अभिघारणम् ...	५.	५.	१०.	इहाप्राशनम् ...	६.	३.	१६.
अवदानम् ...	५.	५.	१०.	इहावदानम् ...	६.	३.	१६.
अवधूतनम् ...	१.	४.	४.	इहोपस्थानम् ...	६.	३.	१८.
अवान्तरेकावदानम्...	६.	३.	१७.	इंधामिमर्शनम् ...	१.	७.	१२.
अष्टाक्षयाक्षपरोक्षाध- प्रयनम् ...	५.	१.	५.	उत्तरनिधानम् ...	२.	३.	१६.
आग्नेयेष्टिः ...	५.	१.	१३.	उत्तराधारः ...	३.	६.	४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
उत्तराधारस्मिदभ्याधानम्	२ १ ७	गार्हपत्योपस्थानम्	७ ७ १८
उत्पवनम्	१ ३ ६	चतुरवदानानि	५ ५ ७
उदीकनम्	१ २ ७	जुह्वप्रह्वयम्	७ ३ १६
उपभृत्याज्यग्रह्वयम्	२ ५ ६	जुह्वसमज्ञनम्	७ १ १२
उपभृतसमज्ञनम्	७ १ १२	जुह्वसम्मार्जनम्	२ ७ ६
उपभृत्सादनम्	३ १ १३	जुह्वसादनम्	३ १ १३
उपभृदादानम्	४ १ १	जुह्वादानम्	४ १ १
उपशोपधानम्	१ ५ १४	जुह्वाज्यग्रह्वयम्	२ ५ ८
उपसर्गन्यासेषणम्	१ ६ २	हव्यनिधानम्	३ १ १०
उपस्तरणम्	५ ५ १०	हव्यनिरसनम्	१ २ १५
उपांशुयाज	५ २ २८	दृषदुपधानम्	१ ५ १४
उपांशुवरणम्	७ ३८	दृषदुपशोपधानम्	१ ५ १
उलूखलाधानम्	१ ४ ६, ७	देवतादेशनम्	१ २ १८, ५ ४ ६
उल्मकोद्बहनम्	६ ४ १	देवहोत्ववरणम्	४ १ ४
एकादशकपालपुरोडाश		द्वादशकपालपुरोडाश	
प्रथमम्	५ २ १४	प्रथमम्	५ ३ १
येन्द्राग्नेयि	५ ३ ३	धाव्याप्रक्षेप	३ ३ ३७
कपालोपधानम्	१ ५ २, ७	धुरभिमर्शनम्	१ २ ६११
क्षणाग्निनादानम्	१ ४ १	ध्रुवाज्यग्रह्वयम्	२ ५ १०
क्षणाग्निनास्तरणम्	१ ५ १४	ध्रुवासमज्ञनम्	४ १ ५, ७ १ २३
क्षणाग्निनोपस्तरणम्	१ ४ ५	ध्रुवासादनम्	३ १ १४
गार्हपत्यसादनम्	१ १ १८	निनीताभितपनम्	२ १ ५

कर्मनाम	प्र० भा० अ०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.
पत्नीसंयाजः ०. ३. ५.
पत्नीसमन्वयम् २. ०. १२.
पय आसिष्यम्...	... ५. ०. १६.
पय उवाचम् ५. ०. १८.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.	
परिधिसमन्वयम् ०. १. ०.
परिधीना मनुप्रहरणम् ०. १. २२.	
परित्तरणम् १. १. २२.
पवित्रकरणम् १. ३. १.
पात्रादानम् २. २. १६.
पाण्यवनेजनम् २. ३. २३.
पात्रप्रोक्ष्यम् १. ३. १२.
पात्रासादनम्...	... १. १. १२.
पात्रोत्तिष्ठनम् १. ६. १८.
पिष्टसंयवनम्...	... १. ६. ३.
पिष्टसंवापः १. ६. १.
पुननामप्रदणम् ०. ०. २१.
पुरोडासप्रयंघिकरणम् १. ६. १३.	
पुरोडासप्रयणम् १. ६. ८.
पुरोडासप्रयणम् १. ६. १०.
पुरोडासाभिषेचनम् १. ६. ११, १५.	
पुरोडासाभिषेचनम् १. ६. १६. १०.	
पुरोडासाध्यापाठ १. ०. १८;
१. १. ११, १२.	

कर्मनाम	प्र० भा० अ०
पूर्यमाणनिनयनम् ०. ०. १.
पूर्वाधारः ३. ६. ३.
पूर्वाधारसमिदध्याधानम् ३. १. ५.	
प्रज्ञाननम् ५. ५. ०.
प्रणीताप्रणयनम् १. १. १२.
प्रणीतानिनयनम् ०. ३. ३२.
प्रत्याश्वावणम् ०. ३. ६. ०, १३-२०.	
प्रतिप्रैषः ०. ३. १६-२०.
प्रयाजयागाः ०. ३. ५. ६.
प्रयाजानुमन्त्रणम् ०. ५. १२-१६.	
प्रवरनिगदानुवचनम्...	... ३. ०. २.
प्रवरायाश्वावणम् ०. २. १.
प्रक्षरक्षरणम्...	... ३. १. १०.
प्रक्षरादानम्...	... ०. १. ११.
प्रक्षरावयवानुप्रहरणम् ०. १. १६.	
प्राङ्प्रोक्ष्यम्...	... ०. ०. १३.
प्राश्निप्रदण्यसम्मार्जनम् २. ०. ६.	
प्राश्निप्रवदनम् ६. २. ८.
प्रैय. ०. ३. १६-२०.
प्रोक्षणादानम् २. ६. १.
प्रोक्षणासादनम् २. ३. २०.
प्रोक्षण्युत्पवनम् २. ०. २३.
पत्नीकरणम् १. ०. २३.
पत्नीकरणोपासनम् १. ३. ३७.

कर्मनाम	प्र० प्रा० अ०
वर्हिःस्तरणम्...	... २. ६. ७.
वर्हिःर्यागः ७. १. २८.
व्राह्मणसन्तर्पणम् ६. १. २८.
भागप्राशनम् ६. २. १५.
मानुषद्वोष्टवरणम् ४. २. १३.
मुखोपस्पर्शम् ७. ४. ७.
मुसलादानम् १. ४. १०.
यजनम् ५. ५. २.
याज्यानुदवणम् ५. ५. १२.
याज्यापाठः ३. ४. १८.
५. ५. ११, १२, १७, ६. १. १६.	
रश्म्युदीक्षणम्...	... ७. ४. १६.
यज्ञापाकरणम् ५. ४. १.
वधट्कारणम् ५. ५. २१.
वधट्कारः ४. ३. ११.
१६—२०; ५. ५. १२, १३.	
वाग्विसर्गः १. ४. ८.
वाशनाशनदाने ५. ५. ५.
विष्णुकर्मक्रमणम् ७. ४. ८.
वेद्यद्वयम् ७. ३. १८.
वेदविस्तारणम्...	... ७. ३. ०१.

कर्मनाम	प्र० प्रा० अ०
वेदाद्यप्रहरणम् २. ४. ११.
वेदानुप्रहरणम् ७. ३. १७.
वेदिकारणम् २. ३. १४.
वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
वेदिपूर्वपरिग्रहः २. ३. १-१०.
वेदिप्रेक्षणम् २. ०. १६.
वेद्युत्तरपरिग्रहः ३. ११-१२.
वेदिसंस्तरणम् ७. ३. २४.
प्रतविसर्जनम् ७. ४. २३.
प्रतोपायनम् १. १. १.
श्रीछावेक्षणम् १. २. १४.
शंयुवाकप्रैष ७. १. २१.
शंयुवाकक्षौत्रम् ७. ०. २४.
शयवाकानुवचनम् ७. १. २६.
शम्योपधानम्...	... १. ५. १६.
शाखागूहनम् ५. ४. ८.
शूर्पादानम् १. २. १.
शेषाभिमर्शनम् १. २. २०.
संखवभासहरणम् ७. १. २५.
सत्रहनविसर्जनम् २. ६. ६.
सम्रहनाभिच्छादनम् २. ६. ६.
समिदभ्याधानम् ६. ४. ३.
समिदयजुर्होम ७. ३. २५.

• अक्षरानाम	प्र० भा० अ०	अक्षरानाम	प्र० भा० अ०
सम्मैषा	२ ३ २१	सुवसम्माज्जनम्	२ ३ ६
साम्नाय्यकरणम्	५ ३ ३	सुवादानम्	२ ३ ३
सामिधेनोत्तमैष	३ २ २	स प्रेक्ष्यम्	७ ३ १४
सामिधेन्यनुवचनम्	३ २ २-१६	साक्षाकार	४ ३ २३
सुक्तवाकप्रैष	७ १ १०	सिष्टकृद्यागः	६ १ ६
सुक्तवाकहीनम्	७ २ १	सिष्टकृत्तिगदानुवचनम्	६ १ १०
सुक्तावाकानुवचनम्	७ २ ३		
सूर्याभिषेक्ष्यम्	७ ३ १५	हवि पेयणम् .	१ ५ १८-२१
सूर्यावर्तनम्	७ ३ १७	हवि प्रोक्ष्यम्	१ ६ ६
साम्नाभिर्मर्शनम्	२ ६ १७	हविरनुमन्त्रणम्	१ ३ २३
साम्नाय्यलुहरणम्	२ २ १८-२१	हविरभिर्मर्शनम्	३ १ १६
साम्नादादानम्	५ ३ ११	हविरावपनम्	१ ३ ८
सपथप्रहरणम्	७ ३ १५ २ ३ ००	हविर्निधानम्	१ ३ २०
सपथादानम्	२ २ ३	हविर्निष्पवनम्	१ ३ २१
सुकप्रतपनम्	२ ३ ८	हविर्निर्वीप	१ २ १-८
सुकसम्माज्जनम्	२ ३ १	हविर्विवचनम्	१ ३ २२
सुगन्धाधार	३ १ १	हविश्चययणम्	२ ३ २० ६ १ २०
सगन्धुदनम्	७ १ १	हविस्समाह्वनम्	१ ३ १२, १८
सुगादानम्	२ ३ ८	हविस्मादनम्	१ ० २२, ३ १ १४
सुमादापमानुवचनम्	३ २ १	हविष्कृदाह्वानम्	१ ३ ११
सुवयहरणम्	७ ३ १६	हविश्चरणम्	२ २ १-३
सुवयप्रतपनम्	२ ३ ३	होष्टप्रैष	३ ३ ७ १० १६-२०

अथर्पिनामादिस्तुची ।

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अथाढः	१. १. ०.	बकुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	बाह्मस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
„ (बृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	बृहस्पतिः	१. ३. २५, २६.
आथाः	२. १. १.	भास्त्रवेयः	६. १. १८.
आथकिः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	भनावी	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	भनुः	१. ४. १४-१६; ३. २. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः ३. ३. १४; ६. १. ५, ६.		माधवः (‘माधवः’-इति सा०भा०)	
एकतः	२. १. १.	३. ३. १०, १४, १७.	
औपोदितेयः	७. ४. १६.	याज्ञवल्क्यः १. १. ८; २. ४. २६;	
कुरवः	५. ५. ८.	७. ३. १९; ४. १०.	
कोसलाः	३. ३. १७.	राजुगणः	३. ३. १०, १४, १८.
गन्धर्वः	३. १. २.	वाय्वः	१. १. १०.
गोतमः ३. ३. १०, १४, १८.		विदेघः	३. ३. १०, १४, १७.
चित्ता	२. १. १.	विदेहाः	३. ३. १०.
त्वष्टा	५. २. ६.	विश्वरूपः	२. १. २.
त्वाष्ट्रः (त्रिशूरीया यद्वत्) ५. २. १.		विश्ववसुः	३. १. २.
त्वाष्ट्रः (विश्वरूपः) २. १. २.		शंयुः	७. २. २४, २५, २६.
दनुः	५. २. ८.	सदानीरा	३. ३. १४, १७.
दनायूः	५. २. ८.	सरस्वती	३. ३. १४. १७.
दानवः	५. २. ८.	सावयसः	१. १. ७.
द्वितः	२. १. १.	द्विदण्डरूपः	५. २. २.
पाश्चात्तरः	५. ५. ८.		
मासिः	३. ३. ८.		

॥ अथ कण्डिकाचुटीसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माधारयति ...	३०६
आसीनस्त माधारयति ...	३०५	स यदुपाश्रु क्रियते ...	३०७
आसीनस्त माधारयति ...	३०६	स सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मग्निः	३०८	त सुवेण पूर्व माधारयति	३०९
तूष्णीं त माधारयति	३०५	सुधा त माधारयति	३०५
तूष्णीं त माधारयति	३०६	सुवेण त माधारयति	३०५
देवा इ वै यज्ञं	३०५	सुवेण त माधारयति	३०६
मन्त्रेण त माधारयति	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

अथ प्रपाठकसूची	पृष्ठे	अथ विषयसूची	पृष्ठे
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मार्तशास्त्रोपवसनसूची	३७
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	४	अथ पिनामादिसूची	४६
अथ कण्डिकाचुटीसूची ...	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

॥ अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुप्तं नमामि गजाननम् ॥१॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥२॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।

कृतावतरणः^४ चौरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥

विजितारातिव्रातो^५ वीरः श्रीहरिहरः चमाधौघः ।

१— ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेषं लोकोऽधिकः—

“श्रुतिपञ्चजायन्तर्षणी यो विकासयति हृद्गतः ।

स पायात् सच्चिदानन्द-सूर्यमण्डलगो हरिः”—इति ।

२— ‘निःश्वसितं’—इति ज, भ, ज, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’—इति ज, भ

४— ‘कृतेचेतरणः’—इति ज, ज, ट । ५— ‘विजितारातिव्रातो’—

इति ज, भ, ज, ट ; ‘विजितारिजनो जातो’—इति ड ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिशत्सायणाचार्यम्^२ ॥ ४ ॥
 ऋग्यजुः^३ सामशाखानां मेकैका व्याकृता त्वया ।
 तावता तत्समानार्थं ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥
 वासना विगदा^४ यत्र मन्त्रार्थानां मग्रेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यव कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
 करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा त्वथा व्याख्यायता मिति ॥ ७ ॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्यो विमृशोदौरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥ ८ ॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदानां मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
 सर्वशाखाममत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥
 यच्च^८ सन्दिग्धं भज्जातं भव तद्विवरित्यते^९ ।
 सम्प्रत्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥ १० ॥

१— 'धर्मब्रह्माध्वान्यः'—इति ज, भ, ज, ट; 'धर्मब्रह्माचार्यः'—इति ड ।

२— 'समादिशत्सायणाचार्यम्'—इति ज, भ, ज, ट ।

३— 'स ऋग्यजुः'—इति ज, भ, ज, ट ।

४— 'वासनादिगदा'—इति ज, भ, ट; 'वासनादि सदा'—इति ज, ड ।

५— 'कर्म पूर्णम्'—इति ज, भ, ज; 'कर्मापूर्णम्'—इति ड ।

६— 'सर्वतः'—इति ड । ७— 'व्याख्याकरोति'—इति ज, भ, ज, ट ।

८— 'यच्च'—इति ज, भ, ज, ट; 'यत्तु'—इति ड ।

९— 'तद्विवरित्यते'—इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डेय-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणस्यावतरणी)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्तेताग्निसाधो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधाने^२ अग्नयश्चाधानपञ्चमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पञ्चमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासप्रकृतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते, तदनुष्ठा-
नारम्भश्च पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा सुपस्पर्शनं विधत्ते—

१— “दक्षिणाभिर्गार्हपत्याहवनीयो त्रयोऽग्नयः ।

अभित्रय मिदं जेता प्रणीत संस्तुतोऽनलः ।”—इति अम० को०

२ ७. २० । “जेता त्वभित्रये”—इति च तत्रैव ३ ३. ६८ ।

२— नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३— ‘दर्शपूर्णमासविध्यन्तयाहितया’—इति ठ, ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’—

इति ड, ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’—इति ज, भ, ञ, ट ।

४— ‘पूर्णमासपूर्वकम्’—इति भ ञ-टातिरिक्तेषु ।

५— व्रतोपायनम् = व्रतयज्ञणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा

‘उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थं ‘ऽग्ने व्रतपते’—

इत्ययं मन्त्रः”—इत्युक्तं तन्तरत्ने”—इति का० २. १ ११ सू० ४० । तच्च

दर्शपूर्णमासयो अग्न्याधानानन्तरं भवति, यश्चैतु ब्रह्मवरणानन्तरं

मिति विशेषः । विहितश्चैतत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनीय

मश्नोत”—इत्यादिस्मृत्यवयेन (२ १ १०, ११) । “अशन मग्न्याधानं

व्रतोपायनं मित्येके, व्रतोपायनं मशन मग्न्याधानं मित्येके, अग्न्याधा-

धानं व्रतोपायनं मशन मित्येके (अथ० सू० ४ २ ८,)”—इत्यापस्तम्ब-

यश्चैह दृश्यते । तद्विधानं तु तत्रैव मुक्तम्—“दक्षिणेनहवनीयं मव

• स्थाय व्रत मुपैष्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामि'—इति ब्राह्मणम्—इत्यादि (आप० अग्नी० सू० ४. १, २.) ।
अथ पठति —“ह्युताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-
पूर्वकं माभ्युदयिकं आहम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो इत्या-
गम्यणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहन्त्यग्न्यागारम्, ×
× × । अघाग्न्यन्वाधानं सुच्यते × × × । यज्ञमानस्य सप्तलोकस्य
मासमैधुनवर्जनसद्वत्स्य । केशशश्ववपनं शिखां वर्जयित्वा × × × ।
अपराह्णे पत्नीयजमानौ मायमासलव्यप्रातर्होष्यमाणद्रव्ययतिरिक्तं हृत-
संयुक्तं मन्य मन्त्रीतौ, न हस्तिपर्यन्तम् । × × × । त्रत्याश्रनानन्तरं
यजमानं स्वयं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तराग्नेन गत्वा आहवनी-
यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोक्यनुदकं दक्षिण-
हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'—इति मन्त्रेण व्रतं मुपैति, सत्यवदनादि-
नियमं भङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहममृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतं
मुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्माङ्गभूतो यज्ञमानस्य
सत्यवदननियमः । राज्ञौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः ।
सायाशनेच्छाया सत्या होमानन्तरं मारण्यौषधीनां भौवारण्यमाककङ्गा-
दीनां मध्वं वा आरुण्यलक्षणां मास्यराजादनादीनां फलानि वाग्नीयाद् ;
नाग्नीयाद्वा । राजावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां
खरस्यग्न्यपेक्षया व्यधौ नीचं शयनं कर्तव्यम् । आक्षरस्य न निषेधः ।
× × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत
उदिते सूर्ये ब्रह्मवर्षाद्युपक्रमः—इति ।

॥ अथ प्रथमकारणम् ॥

(नव)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतमुपैष्यन्* । च्युन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउपस्पर्शति तद्युदपु ऽउपस्पर्शत्यमेध्यो
वै पुरुषो यदुद्धतं वुदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो† मेध्यो भूत्वा व्रत‡ मुपायानीति पविचं वा
ऽआपः पविचपूतो व्रत मुपायानीति तुस्माद् वा
ऽअप ऽउपस्पर्शति ॥ १ ॥

सोऽग्निं मेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्मे राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्मा ऽवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतमुपैष्यन्'-इति च । एवं सप्रपाठभेदे स्यान्नुदाशुद्धिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-ङ्-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकः पाठः ख-घ-पुस्तकयोः॥ सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकैयं तुन्मे राध्यता मिति नात्र तिरोहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते† । अग्ने व्रतपते व्रत
मचारिणं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुञ्जोतद् यो यज्ञस्य
सऽस्था मुगन्नराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य सऽस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भूयिष्ठा ऽइव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा ऽद्वयं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या ऽइदं मह मुन्यतात् सत्य
मुपैमौति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतद् वै देवा व्रतं चरन्ति
यत्सत्यं तस्मात्ते युशो युशो ह भवति यु ऽएवं व्विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते । इदं महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्युमानुप ऽइव वा ऽएतद्भवति युद्वत् मुपैति न
हि तुदवकुल्पते युद् ब्रूयादिद् महुः सत्यादुनृत मुपै-
मौति तुद् खुलु पुनर्मानुपो भवति तस्मादिद् महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव१ व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानश्नुस्यैव । तुद् ह्यापादः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'विसृजते'—इति ख, घ ।

‡ 'वुदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, घ ।

१ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, घ ।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मुनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन मेतद् व्रतं मुपयुतं विदुः प्रातर्नो
यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानुगच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषूपवसन्ति सु ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवकृतम् । यो मनुष्येषु न श्रत्सु पूर्वोऽश्रीया-
दथ किमु यो देवेषु न श्रत्सु पूर्वोऽश्रीयात् तुस्माद्
नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तुद् होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्राति पितृ-
देवत्यो भवति यद्यु ऽश्रश्राति देवानृत्यश्रातीति स यु-
देवाशितं मुनशितं तुदश्रीयादिति यस्य वै हविर्न
गृह्णन्ति तुदशितं मुनशितं स युदश्राति तेनापितृ-
देवत्यो भवति यद्यु तुदश्राति यस्य हविर्न गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्राति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्यं मेवाश्रीयात् । या वारण्या ऽश्रो-
पथयो युद्धा दृश्यं तुद् ह स्माद्यापि वृकुर्वाणो
मापान्मे पचत न वा ऽएतेपाः हविर्गृह्णन्तीति तुद्
तथा न कुर्याद् व्रीहियवयोर्व्वा ऽएतदुपजां युच्छमी-
धान्यं तुद् व्रीहियवावेवैतेन भूयाःसौ करोति तुस्मा-
दारण्यं मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

• सु ऽआहवनीयागारे वैताः रुचिः शुयीत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो व्रतु
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषां मेवैतन्मध्ये शेते ऽधुः
शयीताधुस्तादिव हि श्रेयसः ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातुरपु ऽएव । प्रथमेन कुर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञं मेवैतत् प्रथमेन कुर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञं मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कुस्त्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तुीत्येतान्भिरुनिरुक्ताभिर्व्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुप्रजा-
पति मेवैतद् यज्ञं युनक्ति ॥ १३ ॥

युद्देवापुः प्रणयति । अग्निर्वु ऽइदं सुर्वं मासं
तुप्रथमेनैवैतत्कुर्मणा सुर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

युद्देवास्याच । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाम्नीध्रो वा
स्वयुं† वा युजमानो नाभ्यापयति तुद्देवास्यैतेन सुर्वं
मासुं भवति ॥ १५ ॥

युद्देवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व‡ ऽइति तद्यदुरक्षं-
स्तस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'—इति ख,च ।

† 'स्वय'—इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'—इति क ।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददृशुः । यदपो वृजो वा
 ऽश्रापो वृजो हि वा ऽश्रापस्तुस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततः* एतं वृजं
 मुद्यच्छन्तस्याभये ऽनाद्रे निवाते यत्र मत्तन्वत तथो
 एवैष एतं वृजं मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाद्रे निवाते
 यत्र तनुते तुस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्तिच्योत्तरेण गार्हपत्यः सादयति । योषा वा
 ऽश्रापो वृषामिर्मिथुना वै गार्हपत्यस्तद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थुनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उद्यच्छति यो
 ऽपुः प्रणयति यो वा ऽश्रुप्रतिष्ठितो वृजं मुद्यच्छति
 नैनः शक्नोत्युद्यन्तुः सुः हैनः शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठति
 तथो हैन मेव वृजो नु हिनस्ति तुस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽश्रापो
 वृषामिर्मिथुनं मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएष मिव हि
 मिथुनं कृत्वा मुत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते ॥ २० ॥

• ता नान्तरेण सुञ्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्यमाणं मुन्त-

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादुयेन्नो ऽश्रुनात्ताः
सादयेत्स युदतिहृत्य सादुयेदुस्ति वा ऽथमेत्यापुञ्च
व्विधातव्य मिव स युयेव ह तदग्नेर्भवति युत्रास्याप
ऽउपसृशुन्त्यग्नौ हाधि भ्रातव्यं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य
सादुयेद्युः ऽश्रुनात्ताः सादुयेन्नो हाभिस्तं काम
मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तस्मादु सम्मृत्येवो-
त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तुष्टैः पुरिस्तृणाति । द्वन्द्वं पुत्राण्युदाहरति
श्रुपै*श्चामिहोत्रहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपुलानि च शुम्याञ्च
क्षणाजिनं चोलूखलमुसले हपदुपले तदृश दुशाश्वरा
वै व्विराड्विराड् वै यज्ञस्तुदिराज मेवैतुद्यन्तु मभिसु-
म्पादयत्युथ युद् द्वन्द्वं द्वन्द्वं वै व्वीर्यं यदा वै द्वौ सः रु-
भेते ऽथ तुद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनुं प्रजुननं
मिथुनु मेवैतुत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

अत सुपेय्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्, अत्रैवापि पौर्णमासप्रथमे
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”-इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शोऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावासेन^३ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पवांभियञ्चन्”-इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासः हविरिद
मेपां मय्यामावास्तुः हविरिद मेपां मयि”-इत्याद्याधानानुमन्त-
णयोर्यज्ञमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वाऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठाद्वत्तीयसी^६; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्यानप्रवृत्तीनां^७ क्रमप्रमा-
णानां मपि श्रुतेः प्राथम्येन प्रावल्यात्^८ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-
म्यस्य मिन्दा—“यत्पौर्णमासी पूर्वा मासमेत, प्रतिपदो म मेवैमावा-

१— श्रौ० सू० ४. २. ४४ । २— उपरिष्ठात् (१. ६. २. २६) ।

३— ‘चामावासेन’-इति भ०, ट । ४— ‘प्राथम्यात्’-इति ट ।

५— मा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्धं मित्यादिः ।

६— ‘श्रुत्यर्थपाठमुख्याद्यानां प्रवृत्तीनां’-इति ज, भ०, अ, ट, ड ।

७— ‘श्रुतिस्मिन्नुवाच्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यं मयंवि-
प्रकर्षात्’-इति मी० सू० २. २. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादानुमानिकत्वात्”-इत्यादि (१. ४. ५-१० सू०) कात्यायनसंज्ञोऽप्यत्र
पदालोचः । ‘यद्बोधकप्रमाद्यानि श्रुतिस्मिन्नुवाच्यप्रकरणस्यानसमा-
ख्यानेरेव षट्’-इत्यादिषु मीमांसापरिभाषाप्रसक्त्यः । “एतस्य विधे
(विनियोगविधे) सप्तकारिभूतानि षट् प्रमाद्यानि”-इत्यादिना
मीमांसिभाम्भरेणाप्यर्थतद्गुहे यानि अष्टमोदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि येह दृष्टव्यानि ।

स्तमेत"-इति^१, न^१; तस्य वाक्यस्य "मारस्यतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुया-
दमावास्या वै मरस्यत्यनुहोम मेवैनावास्तभते"-इति^२ मारस्यत-
होमविधिगेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्सुदुकरौत्या^३
पौर्णमासप्राथम्यं सुपपन्नम् । उपसर्गनञ्ज्ञेष्टाचमनं विवक्षितम् ।

नचापस्तम्बेन^४ "अप आचामत्युपसृशति वा"-इत्याचमनप्रति-
दन्दिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्रर्गनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तत्र
तथा; इह तु "तेन पूतिरन्तरतः"-इति वाक्यगोपादपोऽन्नात्यन्तरत
एव मेथ्यो भवतीति वदताचमनं मेव । यथा "अक्ताः शर्करा उप-
दधाति"-इत्यत्र एतत्तैत्तिरीयस्यनमाधमत्वेन सन्दिग्धमानेषु "तेजो
वै एतम्"-इति वाक्यगोपात्^५ एतं मिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^६-"सन्दिग्धेषु वाक्यगोपात्"-इति^७ । तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैयञ्चितिशब्दप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; "स्तवणहेतोः क्रियायाः"-इति सूतेः^८ । प्रधानं हि
स्त्रनिष्पत्त्यर्थं मङ्गलं मनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च स्तवणे-
ऽपि शतुर्विधमात् कथं हेतुर्यनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भवित्यन्ता व्रतेन सूचितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्ध आचमनस्य

१-तै० सं० १. ५. १. ५ ।

२-नाम्न्येतत् पदं ज० भ० अ० ट० पुस्तकेषु ।

३-तै० सं० १. ५. १. ६ ।

४-"यत् सुदुकरौत्या"-इति ट ।

५-श्री० सू० ४. १. २. ६ ।

६-"शर्करा अक्ता उपदधात्; तेजो
वै एतम्"-इति तै० ब्रा० १. १२. ५. १२ ।

७-"स"-इति ड; ज० भ० अ० ट० पुस्तकेषु नाम्नेः ।

८-श्री० सू० १. ४. २८ ।

९-पा० सू० १. २. १२६ ।

विधातुं व्रत मुपैष्यन्नित्येतस्यात् । तत्काष्ठमन्धस्ताचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्त्रीकारे वदन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऊत्तान्य माहवनीयं प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^१ । कात्यायनस्तु प्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
मग्नवादर्थमिदं प्रणयनं मत्वा^२ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युर्यजमानो वा”-इति^३ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^४ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^५ ? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम् ; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युर्यजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^६ ।

मन्वाधानमन्त्रस्य समाप्ते वर्च इत्यस्य^७ प्रत्यगाग्नीहोत्रनियमेन
याजमानत्वं युक्तम् ; यथा आयुर्दां अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्यादेः^८ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीहोत्रिणेन प्रवलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्वाद्याकर्मकरणान्त-

१—‘ऊत्ताहवनीयं’-इति ठ ।

२—श्रौ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति छ ; ज. भ. ञ. ट. पु. क. के. धु. ना. म्. दे. व ।

४—श्रौ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ड ।

६—‘आह’-इति भ. ञ, ट ।

७—श्रौ० सू० २. १. २ ।

८—का० श्रौ० सू० २. १. २. —तै० सं० ४. ४. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ५. ५. ११ ।

दत्”-इति^१ । मयम् । अकरणमन्त्रत्वात् तत्र^२ तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्यमित्युक्तं मुत्तराधिकरणे- “करणेध्वर्यवत्त्वात्”-इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करण मन्वाधानं मयध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तत्र याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखातुमारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्वं मुक्तं मिति विभागः^४ । अथवा यथा अप्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनं मयन्वाधानविधिनेव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्धपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रवर्तनीकरणरूपं मन्वाधानं चार्थमिद्वत्त्वाद्भुक्तमित्युच्यमानां द्वयमध्ये प्रतोपायनस्य प्रायस्य सविरुद्धम् ॥

विहितं मुपसर्गं न मनूय प्रशंसति- “तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपसर्गं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितं मपवित्रत्वं मिति ।

ननूपसर्गस्य फलं मेवेदं^५ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथं मपि सखत्वाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा- “प्रतितिष्ठन्ति य एता रात्रौरुपयन्ति”-इति रात्रिसर्चे^६ । (अत्रोच्यते^७-) रात्रिसर्चस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्थवादो

- १- मी० सू० ३. ८. १५ । २- ‘अकरणमन्त्रो यत्र, तत्र’-इति ड ।
 ३- मी० सू० ३. ८. २५ । ४- ‘क्लिङ्गः (भिन्नः ङ्)’-इति ज, झ, ञ, ट ।
 ५- ‘ननूपसर्गस्य फलमेवेदं’-इति ज, झ, ञ, ट ।
 ६- “दादशरात्रादीनि रात्रिसर्चाणि”-इति का० श्रौ० सू० २७. १. १ ।
 ७- नास्तेनदु वाक्यं हातिरित्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति; उपसर्गनस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थं ऽर्थवादः^१
ममर्पयितुम्^२ ? यथा— “यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे इति^३ ।
अत्र ह्यङ्गनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचक्षुर्वर्जनं न
फलं मिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
र्यथादः स्यात्”-इति^४ ।

ननु माध्यमाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंगवये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम्; “आम्नायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”-इति^५ । तत्रैव कस्यचिदंगस्य स्मृत्यापि
भवत्यर्थोऽस्तेति चेत्, न; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाणया किं स्मृत्या ?
अपि च यः स्मृतशान्ततस्य तावानेव सोऽर्थः^६ । अचोच्यते । इह
लिङादियुक्तेषु वाक्येषु दे भावने । शब्दात्मिका चायात्मिका च ।
उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना तन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”-इति ।

एकैका च सा माध्यमाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरगौरंगवय-
वती । भावनायां^७ हि स्वर्गं एकः साध्योऽंगः, तत्करणं माग्नेयादिः
माधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
प्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिः तद्वापारो वा करणम्,

१— ‘फलं समर्थोऽर्थवादः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

२— ‘समर्पयितुम्’-इति ज, झ, ञ, ट । ३— तै० सं० ६. १. १. १० ।

४— मी० सू० ४. १. १ ।

५— मी० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवाग्यार्थः’-इति ड ।

७— ‘अर्थभावनायाः’-इति ठ, ड ।

अर्थवादिकी सतिरितिकर्त्तव्यता । तत्रार्थभावनाया अंगवधान-

१— भावभोपदेशोऽयं भीमासापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्ग्रहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यस्याक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गं मुदिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहि यजेतेत्यत्रास्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्यंशद्वयम्— व्याख्यातत्वं लिङ्त्वश्च । तत्राख्यातत्वं दण्डलकारंसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामर्थ्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुमंवनानुकूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— आन्दी भावना, आर्ची भावना चेति । तत्र पुरुषप्रत्ययानुकूलो भावयितुर्वापारविशेषः आन्दीभावना । ‘सा च लिङ्गेशेनोच्यते ; लिङ्प्रत्यये च य मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रत्ययानुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दार्थयमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; सा मानयेत्स्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुण्याभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव आन्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्ची भावना साध्यत्वेनान्वेति ; एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च कारणत्वं न भावभोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भावनिवर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां मर्थवादस्याप्यप्राप्तस्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्ची भावना । सा आख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवचित्वात् । साध्यंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयोजनोद्भावन मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ।

भिधानेऽपि शब्दभावनेतिकर्त्तव्यतोभूतां स्तुतिं ब्रुवाणो ऽर्थवादः कथं
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः”—इति^१ । स्तुतिविरहे ध्वंगवैकस्यादपरिपूर्ण-
शब्दभावनाया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अर्थानर्थत्वेन
मूलोच्छेदप्रसङ्ग इति कथं मनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्त्वर्थवादरहितं^२
केवलं विधिवाक्यम्, तच्च विधिरेव स्तुतिं माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किं माक्षेपक्येनेत्यलम् ।
अयं^३ च विचारः उत्तरच सर्वध्वेवार्यवादेषु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपसर्गनस्य प्राशस्त्य मभिधाय
तत्साधनभूतानां मर्पां स्वतः शृङ्खलात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च
तत्प्राशस्तं मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निर्द्रव्यमलक्षणेनाङ्गान्तरेण सहितं समन्त्रकं प्रतोपासनं
विधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् ।
मन्त्रार्थस्तु— हे प्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘प्रतं’
चरिष्यामि ; तत्कर्त्तुं शक्नो भूषामम् । शक्नोतेर्लिङ्गाग्निय्ययम् ।
मदीयं ‘तद्’ प्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति^४ ।

प्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवानां मिति । समय-
वाक्यस्याव्याख्येयत्व मच्च— शक्नेयं राध्यता मिति । तच्च च हेतु माह—
“नाचेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्पष्टार्थं पदम्^५ ॥ २ ॥

१— मो० सू० १. २. ७ । २— ‘पदर्थवादरहितं’—इति ज, भ, अ, ट ।

३— ‘एष’—इति ठ । ४— वा० सं० १. ५. १ । तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

५— यतोऽत्र अविस्पष्टार्थं पदं नास्ति, यतो व्याख्याने प्रतीयमानाभाव इत्यर्थः ।

• स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विमर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत संचारिष मिति^१ । अवाशक मराधौति पूर्वमन्त्रादिलक्ष्यम् ।
 तच्च हेतु माह— “अशकद्वौति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अशकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म अभिध्यदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे षसेति^२ ज्ञेर्लुकि, हल्ङादिषोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तत्त्वैव विग्रेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेद् मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रत सुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात् । एवकारेणैव मन्त्रः
 प्रशस्यते, न तु पूर्वं निधिध्यते । अत एव कात्यायनो दय
 मयाह— “अग्ने व्रतपत इद् मह मिति वा”-इति^६ ॥ ६ ॥

इद् मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयो-
 रेवोपादाने कारण माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इदं’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिदय सेव ; न व्रतौषा कोटिरस्ति ।
 सत्यं मेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वादा । अनृतं
 मनुष्याः ; स्वप्नदुष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वादा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वं मेतरेयके^७ ऽप्यास्मात्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १९ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० ६. १. ६८ ।

४— पा० सू० ८. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— यौ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयके’-इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तत्र विवक्षितोऽर्थः ; “तस्मादौचितेन सत्यमेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यगोचरात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमात्मकमिममर्थं मयं मन्त्र आह्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह- “स वा इति ।
‘सः’ इत्थं कृतव्रतोपायनः ‘सत्यमेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“यहं सप्ताष्टौतिवदेकलस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इष्यते च तन्निषेधः । अत एव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समाधायते— “तस्येतद् व्रतं नानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्यानृतवदनमन्यत्र प्रतिषिध्यते— “तस्मादाहिताग्नि-
नानृतं वदेत्”-इति^४, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यमेव, इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्,
क्रतुः पुनरविगुण एव स्यात् ;—

“को नाम क्रतुमथस्यः कलज्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितमिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

नन्वेनेनापि वचनेन कथमनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
वदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थ एवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेधपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तमेव तत् प्राग् प्रत्ययम् ।

३— तं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निमात्रं वदितव्यम्”-इतीहोपदिष्टात्-(२. १. २. २०.) ।

क्रियायास्त्वत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेधम्;
तादर्थ्येनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति श्रौतेन पुरुषार्थत्वेन
प्रचलेन प्राकरणिकौ दर्शपूर्णमासार्थता वाच्यते ।

ननु न वदेदिति पदद्वयगन्त्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाच्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः श्रौतः ? इति चेत्,
न; यथा “यहं सप्ताष्टौ” इति पदद्वयगन्त्यसप्ताष्टौग्रहशेषता, तत्रापि
द्वितीयाद्याः क्रियासामान्यं प्रति ग्रहस्य शेषताभिधानात् तदि-
शेषस्य सप्ताष्टौग्रह पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषशेषिभावस्य श्रौतता,
तदग्नौ । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । अतएव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एवैव श्रुतिमूलं भविष्यति; द्वयो-
रर्थसामान्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रचलेन निराकियते; न तु स्वयम्प्रवृत्त
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रवृत्तकियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न शेषशेषकलप्यन्तेति ।

ननु पुरुषमाचार्योऽनृतनिषेधः अतएव सिद्धः, न एव अतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
अतएव श्रुतिमूलं मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया सूक्ष्ममूलि-
भावात्मकत्वात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन अति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाबाधायाच^१ अतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽपि, तस्य प्रत्ययार्थेन प्राधान्यादित्युक्तम् । अतएव यदि कर्तुः

१—‘अपि न शेषशेषिभावस्य श्रौतत्वमङ्ग’—इति न, म, अ, ट, ठ ।

२—‘अतएव अत’—इति अट मधिसं न म, अ-ट-पुनश्च ।

प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न तेतदस्ति; अनन्यसत्त्वस्यैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवध्याभिधातव्यया भावनयैवाचेपात् कर्तुः प्रतीतेः । न च “लः
 कर्मणि च”-इति^१स्यतिवलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्यतेर्ज्ञे-
 कयो^२रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्वित्वैकत्वयोर्वा-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,— कर्तृद्वित्वे द्विवचनं कर्तृकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आचेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनामृतनिषेधो विधीयते । न च सत्या पुरुषार्थतया विधि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^३ कथं मिह प्रकरणात् कर्त्तर्यतेति^४ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति”-“खादिरं वीर्यकामस्य”-इतिवत् संयोग-
 प्रयत्नोभयार्थत्वसिद्धेः । वक्तुं हि—“एकस्य त्वभयत्वे संयोगप्रयत्नम्”-
 इति^५ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनामृतमनिषेधस्य
 विधिरय मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति”
 वा सत्यवाचनं; कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^६ ।

तस्मात्ते यश इति । यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रति-
 पादनाय प्रशस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने प्रतपते”-इतिसन्धवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ ।

२— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति अ, भ, ज, ट ।

४— ‘कर्त्तर्यतेति’-इति आदिषु । ५— इहैवोपरिष्ठात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० धा० २. १. १ । ‘खादिरं शर्मकामो वीर्यकामो वा’-इति ध्याप० ।

औ० सू० ७. १. १६ ।

७— मौ० सू० ४. १. ५ ।

८— वा० स० १. ५. २ ।

९— औ० सू० २. १. ११, १२ ।

‘मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गादिसर्जनं माह— “अथ सः स्थित इति । अत्रत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्यः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि, न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वाच्चपुष्कलम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तच्चाह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु क्षते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्ध मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमीत्युक्तम्, एवं तत्त्यागे सत्यादनृतमुपैमीति किं भोक्तव्यमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उत्कर्षात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिरुद्धमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खञ्जिति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वधुर्यजमानेन व्रतान्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अपात इति । यतो व्रतानन्तरं मघनानशनापरनामकं मारण्याद्यग्नौ सेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरं सेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विच्छजते येनोपायात्”—इति का० श्रौ० सू० १. ८. २८ । “पूर्वं हि व्रतयद्वाप्ये हो मन्त्रावुक्तौ अप्ये व्रतपते इदमहं मिति वेति (का० श्रौ० सू० १. १. ११), अप्य इदं मघं मित्येव मन्त्रं श्रुत्यभिमतः”—इति हरिनामिन । श्रुतिश्च या इहेवाप्ये मघस्या—१. ८. १. २६ ।

२— मन्त्रपाठं खलु वा० सू० १. २८. २ इत्यर्थः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति भट्ट, ठ, ट ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भट्ट, ‘सामकत्वात्’—इति ट ।

५— ‘उत्कर्षात्’—इति ट ।

६— आभ्युपेतत्वं पदं न पुनश्चेति ।

प्रतिज्ञातस्याग्रनानग्रनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानग्रनपक्षं निरसितुं
मुपन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नग्रनानग्रनविषये सवयसः
पुत्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ़’-नामकः, सर्वात्मना अग्रनत्याग मेव व्रतं
मेने । तथा मन्यमानस्याषाढ़स्याग्रय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
न्यस्त मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽसौ
यजमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा
‘विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिक्ष्वे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवानां मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति ।
‘उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
वसथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्तु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येष्विति । गृहे मनुष्येष्व-
गतेषु अनश्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भृञ्जीतेति यत्तदेवा-
नुचित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेष्वनश्रत्सु पूर्वो
ऽश्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
माह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अग्रन-
वर्जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढ़ेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनग्रनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
कथं मग्रनानग्रनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
सोपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नग्र-
नानग्रनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अग्रनानग्रनलक्षणसमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
ति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथमं मनुष्य-

प्राक् प्रणीतानां नाग्रे पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तन्नाग्रे
ऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वाच्च पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं
पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तामा मेवापां
प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि
चात्वाले प्राशनं हृष्यविषाणां^३ प्रयुक्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवन मेव प्रयोजनम्,
न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५), “पूर्णपात्रं निनयति”-
इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतिर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-
तया प्राशनवत् प्रतिपत्तिवात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-
न्तरे “प्रणीताभिः” (हवीषि) संयौति”-इति^७ द्वितीयया अपां
संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतिः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रागंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञमाधनतया
यज्ञरूपत्वात्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राग-
व्यम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयन ममूच कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^८ विधत्ते—
“स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक । को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१—‘संयोजनस्य’-इति ड । २— इदेव २.२.२ । का.श्रौ.०२.५.११, १२ ।

३— इह २. २. १. १८, २८; का.श्रौ. ०. ४. २६; तै.मं. ६. १. ०. १५ ।

४—‘अथोभयमाधनता’-इति ड । ५— नैवत् परं ट-उक्तकादव्यञ्ज ।

६— इदेव ६. १. १ । ७—‘प्रणीतेन’-इति ञ, झ, ञ, ट, ड ।

८— व्याप.श्रौ.द्यु. १. ०४. ३ । ९— वा. शं. १. ६. १-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सः' युनक्ति । 'कस्मै' वा प्रयोजनाच्च युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च^१ 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह— "अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^२ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः' इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति"-इति श्रुतिः^३ । अतः श्रुतिमान्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव (धात्वा^४) प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^५ । "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"-इति^६ श्रुतेः । अस्त्वनिरुक्तः^७ प्रजापतिः, प्रसूते किं मायात मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"-इति^८ यज्ञसष्ट्वयुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायत्तः"-इति^९ सप्तदशममुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य वचनाच्च'-इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'-इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— शास्त्रे तत् पदं ठ-पुस्तकादन्यथ ।

५— "अनिरुक्तं वा उपायु"-इति, "अनिरुक्तं हि मनो अनिरुक्तं ह्येतद् यत् तूष्णीम्"-इति चेद्देव (१. ३. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. ३ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"-इति तत्रैव १. ६.

२. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"-इति घ १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'-इति ज, झ, ञ, ट ।

८— तै० सा० १. ०. १. ४ । ऐ० ब्रा० ०. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"-

इति तै० सं० १. ६. १० ।

९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

योगः, काम मन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनियमाह्वयिषोऽन्यदपि अनुप-
 योज्य मिति पित्र्यदेवतात्वात् मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः ।
 तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त माश्रय
 मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति । ‘यद्यु’ यदि तज्जाति,
 तदा अग्निग्निपतो देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् ।

अग्निमानश्रनपचयोर्भयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति
 (तत्राह—“स यदिति” ।) ‘यद्’ द्रव्य मग्निं मयनग्निवद् भवति,
 तदग्नीयात् । किं तदिति तदाह—“यस्येति । ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
 न्धस्य ‘इविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदग्निं मपि सद् अनग्निवद्
 भवति ।

तथात्रे ययोदीरितदोषदयाभाव आह—“स यदिति । अग्निना-
 देव न पित्र्यदेवतात्वम्; अग्निमानस्य देवाद्योग्यत्वादेव न देवाना
 मतिक्रमः” ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राग्द्रव्यम्? इति तदाह—“स वा इति ।
 आरक्ष्यपदं प्रकृतदर्शपूर्णमासैर्विर्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृक्ष्यं’
 वृक्षोद्भवं फलम् ।

१—नास्त्येषोऽंशं ठ-पुनःकादन्यथ ।

२—‘अग्निनापि पित्र्यदेवतात्वम्, तस्याग्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
 क्रम’-इति ङ । ‘अग्निमानश्रनपित्र्यदेवतात्वम्, यस्य अग्निमानस्य देव-
 योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रम’-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—‘अथ किं त्वाग्द्रव्यम्?’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘अथ किं तादृग्
 द्रव्यम्?’-इति ठ ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तदु हेति” ।
 पा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वर्णः’, तस्य नाम ‘वर्णः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तदु तथेति । तत्र हेतुः— “मौहिष्यवयो-
 रेति । ‘मौहिष्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
 प्रत्येनापि मापपिष्टेन मिश्रितं मौहिषपिष्टम् । चिचतुरान् यामानपि
 स्थापितम्^१ ‘उपचितं’ वज्रं भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “मौहि-
 यवाविति । अतो मापोपयोगे^२ मौहिष्यवावेव यत उपयुक्तौ श्रुताम्,
 अतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्तं भारण्य मेवाश्रीयादिति ।
 तदेवं व्यवस्थितं सकृदग्रनम् ॥ १० ॥

न आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
 वा शयीत^३ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवाम् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
 ममीषे ज्ञेते^४ । ‘अधः शयीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि ; यत उपरि
 स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^५ उपशरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते श्रद्धयाः कर्त्तव्यता माह— “म वा इति । ‘मः’
 प्रसिद्धोऽश्वर्युः प्रयत्नेन कर्मणा अप एवाभिमुख्येन प्राप्नोति । किं
 तत्प्रयत्नं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । इतश्चापि प्रणयनम्,
 “अप मंयतीति”-इति^६ वक्ष्यमाणमंयवनाथम् । अतः मंयवनात्

१— ‘मापानपि स्थापितम्’-इति ज, भ, ञ, ट ; ‘मापानपि’-इति छ ।

२— का० षी० सु० १. १. १४, १५ । ३— ‘निवर्त्तते’-इति छ ।

४— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, भ, ञ,

ट । ‘खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति छ ।

५— १४० १३० १३० १४० १४० १४० ।

सकलयज्ञानुगमयुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्घञः^१, अतः
अनिरुक्ताभिर्यादृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं
घञ मेव 'युमक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राथम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावौत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'-इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यदेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव भण्यस्तौत्यर्थः । आप्नुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मपां प्रणयनात् प्रथम मेव सर्वं भागं स्थादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयन मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्तु कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यं मध्वर्यादयः प्रमादाच्च
प्रापयन्ति, तदैकस्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्यप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं वक्तुं भारभते— “देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षानि' । “अनमन्ताअपुमकाच्छन्दसि”-इत्यनन्तत्वात् समा-

१— 'सामान्यादेर्लोकेष्वनुगन्तव्यः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्घञः'-इति ज, भ, अ, ट ।

२— नाम्नेत्यदम् ङ-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु 'द्विधा'-इति ।

३— 'आप्नुवन्ति'-इति ड, ट । ४— 'प्रशस्तम्'-इति ज, भ, अ, ट ।

५— 'उदकाचमनादिना'-इति ठ ।

मान्त^१ । 'न यद्यध्व इति' यष्टुं न लभध्व यूय मिति वदन्तो
'ररचु' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थ^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्य प्रतिबद्धा देवा. 'एतम्' अवचण वज्र
ददृशुः । अयां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"-इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३, तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिवलादज्ञत्वम् उपपत्तिवलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्ते प्रसिद्धि वै-ग्रन्थ आह । तां प्रसिद्धा मुपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्र, तस्माद् एता आप
'येन' पया गच्छन्ति, त पन्थान 'निध' गच्छे कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यव' दणगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' नि सार कुर्वन्ति ।
(ते^४) देवा 'एतम्' उदकलवण वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मकं मुद्यमनं तस्य ज्ञतवन्त इत्यर्थ^५ । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहितभये^६, 'अनाद्रे' नागमयन्तीति नाद्राष्ट्र-
सुररक्षमानि, तद्रहिते, 'निवाते' तत्सम्पृष्टेन^७ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवा ज्ञतवन्त, तथैवैषा मध्यं ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्तिष्ठेति । यममादिपात्रस्थोपरि

१— पा० सू० ५ ३ १०१ । २— 'प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थ'—इति ठ ।

३— तै० मा० १० १ ६ ०, ऋ० सू० ८ १४ १६ (अपाम्पेनेन)

४— नाम्नेत्यत् परं ठ पुस्तकादन्वयः ।

५— 'सम्बन्धिनामयेन वज्रेण'—इति ञ, भ, ञ, ट । 'सम्बन्धिनि "अ
भये" वज्रेण परिहितभये—इति ड ।

६— 'तत्सम्पृष्टेन'—इति ठ ।

मिक्षा पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) कुतश्चिज्जलाग्नयादुद्धृत्य
गार्हपत्यस्थोत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य स-
मन्त्रकं पूरणं माह^२, इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अत-
स्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय”-इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्यानां मपां^४ किं गार्हपत्यस्थोत्तरदेशे स्थापने-
नेत्यागच्छा तत्प्रयोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति ।
अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुलिङ्गत्वात् ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः”-इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावाम
इह स्तवण्या गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वं मुक्तम्—
“गृहा वै गार्हपत्यः”-इति^५ ।

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति ।
‘अप्रतिष्ठितः’ अमम्वद्धः । “नैन मिति । त मेन भगक्तम्, अनुद्य-
न्तारं ‘मंगृणाति’ हिगस्ति । “गृहिषायाम्”^६, “ष्वादीनां
ह्रस्वः”^७ । अतो हिमापरिहराय स्वयं मन्त्रद्व एवोद्यच्छेत् ॥ १८ ॥

उद्यन्तुः प्रतिष्ठा मुक्ता उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स
यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोमे न्यापितस्याभेरिव^८ वातादि-
स्पर्गभिरिष्टान्तेष्वप्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नेते षदे स्त । २—श्रौ० सू० ४. १. ४ ।

३—श्रौ० सू० २. ४. १ । यता एवाप प्रकीर्ता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’-इति ‘अवश्यं प्राङ् नेतव्या । मपां’-इति अ, भ, अ, ट ।

५—पा० सू० ४. ४. ८० ।

६—८८० ८ मं० इत्ययम् ।

७—अथ० ५०. १.

८—पा० सू० ४. ३. ८० ।

९—‘न्यापितस्याभेरिव’-इति अ, भ, अ, ट ।

गौष्णीभूतं न यच्चः स्वप्रयोजुरभिमतपन्ननिष्पादगात् तद्धि-
रहदुःसात्मिकां शिंता मय न धारोतीत्याह— “तयो दिति ।
गार्हपत्योपधिष्टे तदुत्तरभागे । ‘वटे गाः सुमेरु’-इति-वर्दी-
पधेयिकाधिकरणे मतमौ” ॥१८॥

भाटिताना मया प्रलयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
मग्निहितोत्तरभागे ‘प्रलयति’ गीता भाटयति” । “एनवन्दतरस्या
मदूरे पद्यस्याः”-इत्यनेन एवम् । “एनपा दितीया”-इति पद्यार्थं
द्वितीया । अपा मध्ये मियुगता सुपपादयति— “एव मिव हि
मियुगं वृत्त मिति ॥२०॥

ता मान्तरेणेति । अन्तरेणेतिपक्षादग्नि मिति लभ्यते । तासा
मया मध्ये मध्ये न मसुरेयुरित्यर्थः । तत्र कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अप्यापि नेत्येव इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम् । मसुरे हि पर्यमाण मियुग मन्तरेण
परम्पर मद्गतयोः स्त्रीपुंमयोर्मध्ये मसुरामियुगविच्छेदमवस्था
भोतिः ‘मसुरान्’ मसुरेयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावकृपे) लिङ्गार्थं

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘व्योपधेयिको वैषयिको ऽभिष्ठापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं गीत्वा” का० २. २. २४० ।

३— पा० सू० ५. २. ३५ ।

४— पा० सू० २. २. ११ ।

५— ‘प्रणीताहवनीयपोरन्तरागता’-इति का० श्रौ० सू० २. २. ४४० ।

६— नैघ० १. २. ६ । “सर्वतो भय पश्चिमम्”-इति तदुक्तौ ।

७— नाम्नेतत् परं ठ-पुस्तके ।

८— ‘लिङ्गार्थे’-इति ठ, ट ।

लेट्^१ झेरन्तादेशः^२, “इतश्च खोपः^३”—इतीकारखोपे, संयोगान्त-
खोपः^४, तस्यासिद्धत्वाच्चखोपाभावः^५ ।

साचादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षितमिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगाभासनं^६ निषेधति—“ता नातिद्वत्येति । ‘अतिद्वत्य’
उत्तरभागमतीत्यप्राग्भागे । ‘अनाप्ताः’ उत्तरभागमप्राप्ताः, प्रत्य-
गपि^७ नामादयेत् ।

तदतिहरणपक्षमनुवदति—“स यदिति ।

तच्च दीपं वक्नुमुपोद्घातमाह—“अस्ति वा इति । “व्यन्-
सपक्षे”—इति^८ स्रुतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्रातृव्यम्’ (शाच-
वम्^९) युवादित्वाद्भावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्रेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैरमित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अग्निः सह महदैरग्रेर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूपमुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
कुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५६, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चाराग्निमृगलक्षणा भूतिः । सञ्चाराग्नि-
सञ्चरेयुरिति हेतुः । हेतुसङ्गावरूपे लिङ्गार्थे लेट् । व्याकारोऽन्ता-
देशः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

३— पा० सू० ३. ४. ८० ।

४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यगाभासासनं’—इति ट ।

७— ‘प्रत्यगपि’—इति ट ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नाम्येतत्परं ङ-ट-पुस्तकयोः ।

१०— ‘होवनाभिसुवादिसंभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

तथा अकरणे का हानिः ? तच्चाह— “यचेति । ‘यच्च’ कर्मणि
 ‘अस्’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपसृगन्ति च्छतिगजमानाः ।
 तत्रोपसृग्नं भग्नौ ‘भ्रातृव्यं’ शत्रु मुदकलक्षणं ‘वर्द्धयेत्’ उत्तेजयेत् ।
 अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भ्रातृव्य-
 वर्द्धनममर्थनार्थ इत्यपौनरुक्त्यम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाप्तिपक्षे दोष माह— ‘यद्यु इति ।
 स्वसमये अप्राप्तत्वात्’ तासां मर्षां कामप्राप्तकत्वं दूरापाक्ष मित्यर्थः ।

इत्थं (तमू^१) उपोद्घात मुक्ता शैपोद्घातिक माह— “लेष्मादिति ।
 ‘सम्प्रत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत एतत् कात्या-
 यनेन “उत्तरेणाहवनीयं सम्प्रति निदधाति”—इति^२ ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनामन्तरं परिस्तरणं पात्रासादनं चाह— “अथ
 दणैरित्यादि । ‘दन्द्’ द्वे द्वे । “दन्द् रद्वयमयादावपनयुक्तमण-
 यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु”—इति^३ निपातितम् । पात्रपदं यज्ञ-
 निर्वर्तकानां स्थादीनाम् अथुपलक्षकम्^४ ।

अर्थतः प्राप्तां गृह्या मनूय प्राप्नोति— “तद्गमेति । तस्मिन्
 प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्पद्यन्ते । विराजन्त्यन्धो^५ ऽधरेषु
 दशत्व मस्ति । प्रथमस्य यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष वाच प्रथमो
 यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः”—इतिश्रुतेः^६ । तत्र च नवत्युत्तरगत-

१— ‘स्वसमयप्राप्तत्वात्’—इति ज, भ, ज, ट ।

२— शालयेत्तत् पदं ङ-ङ-पुक्तकयोः ।

३— शौ०सु० ७. २. १ ।

४— पा० सु० ८. १. १५ ।

५— ‘अथुपलक्षकम्’—इति ट ।

६— ‘विशद्वन्द्वो’—इति ङ ।

७— ता०भा० १६. १ । ऐ०भा० २. ४. ५ । ते०सं० ०. ४. १०, २१ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । ताम्बेकोनविंशतिमङ्ख्याया विभज्यमानासु
दश लभ्यन्त इत्यस्ति तत्रापि दश मङ्ख्या । अतो दशमङ्ख्यायोगाद्
विराड्ब्रजधोरेकत्वादित्थं दशमङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव
साकल्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशत्वं स्तुत्वा द्विगः प्रयोग मनुद्य स्तौति— “अथ यदिति ।
‘संरमेते’ “रभ रामस्ये”, रामस्यं कार्योपक्रमः, किं मपि कार्यं
कर्तुं सुपक्रमेते ॥ ९९ ॥ १ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनश्रुतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— ‘माध्यन्दिनश्रुतपथब्राह्मणे’—इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

२— ब्रतोपायनादनन्तरं मया प्रणयनम् । तत्पद्धतिश्चैषा ।— आध्वर्युर्वारणं
चमसं सद्यश्नते कृत्वा दक्षिणहस्तस्येगोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्नुदके मांसिच
दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्मज्ञप’ प्रणेज्यामि ?—
इति ब्रह्मज्ञापं एच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यज्ञमानं प्रेच्छति । ब्रह्मा ‘प्रणय
यश्नमित्यादि (२, ७, ८) उपांशु पठित्वा ‘स्यो प्रणय’—इत्युच्चे इत्युच्चा
करोति, यथाध्वर्युः प्रदधोति । ततोऽध्वर्युश्चमसं गृह्णीत्वा आहवनीया-
दुत्तरस्यां दिशि बहिर्देदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । अतदेव प्रणीता-
प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागयेरुदगयैश्च दर्भैराहवनीयस्य
परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगयै, ततो दक्षिणतः
प्रागयै, पश्चादुदगयै, उत्तरतः प्रागयेर्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-
नादम् । तत्र तूर्वादियात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।—
आध्वर्युर्पञ्चमानी वा हे हे पात्राणि गृह्णीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये
गर्भेपदे वा यत्र इति अथर्वं कश्चिद्विद् भवति, तस्योत्तरतः पश्चादा निद-
धाति । एतान्नेवं चत्वारि कर्माण्येव प्रथमब्राह्मणे आध्यातानि ।

अथ श्रुष्यंश्चामिहोन्नह्वणीष्वादत्ते । कुर्मणे वां
 व्येपाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तुस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति व्येपाय वा मिति व्येवेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्याचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविद्वद्भ्यो यज्ञं
 तनवा ऽद्वत्यथ प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाच्चक्रुस्तु यज्ञमुखादेवैतन्नाप्रा रुक्षाः स्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अयं प्रैति । उर्वन्तुरिष्ट मन्वेमूत्यन्तुरिष्टं वा ऽश्वनु
 रुक्षश्चरत्यमूलु मुभयुतः पुरिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः पुरिच्छिन्नो ऽन्तुरिष्ट मनुचरति तद् ब्रह्मण्यै-
 वैतुदन्तुरिष्ट मुभय मनाष्टुं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽश्वनस एव गृह्णीयात् । श्वनो ह वा ऽश्वग्रे
 पुथेव वा ऽद्रदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽश्वनः । भूमा हि वा ऽश्वनस्तुस्माद्यदा

बहु भवत्यनोवाद्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतदु-
पैति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽऋणः । यज्ञो हि वा ऽऋणस्तुस्मादुनस
एव यजूंषि सन्ति न कौष्ठस्य न कुम्भै^१ भुस्त्रायै ह
सुर्पयो गृह्णन्ति तदृषीन् प्रति भुस्त्रायै यजूंष्यासुस्ता-
न्येतर्हि प्राक्तानि यज्ञाद्यज्ञं निर्मिमा* ऽइति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पायै गृह्णन्ति† । अनन्तराय सु तर्हि यजूंषि
जपेत् स्फुर सु तर्ह्यधुस्तादुपोद्घा‡ गृह्णीयाद्यतो युनु-
जाम तुतो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति तुतो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरुय
यु ऽएनहुहन्त्यग्निदग्ध मिषैषां व्वहं भवत्यय युञ्जघ्नेन
कस्तभीं प्रऽउगं व्वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
र्हानम् ॥ ९ ॥

स धूर मभिमृशति । धूरसि धूर्व धूर्वेनं धूर्व तुं
यो ऽस्मान् धूर्वति तुं धूर्व युं व्वयं धूर्वाम इत्यग्निर्वा

* 'निर्मिमा'-इति क, भायसमतद्य ।

† 'गृह्णन्ति'-इति ख ।

‡ 'तर्ह्यधुस्तादुपोद्घा'-इति ख । 'तर्ह्यधुस्तादुपोद्घा'-इति घ ।

ऽएष धुर्य^{*}स्तु मेतदत्येष्यन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तुस्मा
 ऽएवैतान् निहुते तयो हैत मेपो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
 नु दिनस्ति ॥ १० ॥

तुद्ध सैतदुहिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहुः
 सपुत्रान् धूर्वाभूत्येतुद्ध स्म स तुदभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
 देवाना मसि बृह्णितम^५ सुस्तितमं प्रुग्नितमं जुष्टतमं
 देवहुतमम् । अहुत मसि हविर्द्धानं द^६हस्व माह्वारि-
 त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो^१ हविर्गृह्णानीति
 मा ते यज्ञपतिर्द्वापौ^२दिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
 युजमानायैवैतदुहला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुस्त्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
 विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा
 मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्परायेदं
 मन्तुरिष्टं द्वितीयेन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैष एतस्मै
 विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेषते । उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तद्
 वृद्धणैवैतन्प्राणाय व्यातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'—इति उ ।

५ 'बृह्णितम'—इति क ।

१ 'द्रातुमनसो'—इति सायणसम्मतोऽपि न ह्यपि मूलपुस्तके दृश्यते ।

* अथापास्यति* । अपहतः रुक्म इति यद्युच किञ्चि-
द्वापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तुन्नाष्ट्रा ऽयुवैत-
द्रुक्षाःस्यतो ऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पन्नेति पुञ्च वा ऽइमा
अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यज्ञस्तुयश्च भुवैतदुच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यु पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूष्ण भागदुष्टो ऽशनं पाणिभ्या सुपनिधातु सत्यं देवा
अनृतं मनुष्यास्तुत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति§ ॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽद्यादिशति । सुर्वा ह वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति तुभ्य एवैतत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

युदेव देवताया ऽद्यादिशति । यावतीभ्यो ह वै
देवताभ्यो हवीःपि गृह्णन्त ऽन्नष्टणु सु हैव तास्तेन

* 'ति'-इति ख । † 'न्ति'-इति ख । ‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'ति'-इति क ।

¶ 'गृह्'-इति ग ।

॥ नास्तेतत् पद क-ख-पुस्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते युदस्मै तं कामः समर्हुयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्वै देवताया ऽश्नादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवीःपि गृहीत्वा* ॥ १८ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽइति तद्युत
एव गृह्णाति तुदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येप मिति पुरिष्टत
मिव वा ऽएतदनो भवति तुदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरुहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरेवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतुं ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युर्यज्ञेन चरति तं प्रयुन्त मनु प्रच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विद्योव्योस्तुानेवैतदस्यां पृथिव्यां दृष्ट्वति
तथा नानुप्रच्यवन्ते? तथा न विद्योभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्युच्य प्रैत्युर्वन्तुरिष्ट मुन्वे-
मीति सो ऽसुवेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीःपि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
तस्य पात्राणि सुःसादयन्ति जघनेनो तुर्हि गार्हपत्यः

* 'त्वा'-इति ख, घ ।

† 'हैत'-इति घ, भाव्यसम्मतश्च ।

‡ 'विद्योव्यो'-इति ख ।

§ 'प्रच्यवन्ते'-इति ख ।

सादयेद्युस्याहवनीये हवीःपि अपयन्त्याहवनीये तुस्य
 प्राचाणि सुःसादयन्ति अघुनेनो तुह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यास्त्वा नुभौ सादयामीति मध्यं वै
 नुभिर्मध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यास्त्वा नुभौ साद-
 यामीत्युदित्या उपस्य इत्युपस्य इवैनदभार्पुणिति
 वा आहुयत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहादित्या उपस्य
 इत्यमे हव्यः रक्षेति तुदग्ने चैवैतद्विः परि-
 ददाति गुण्या अस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहामे हव्यः
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

प्राचामादनामन्तरं कर्त्तव्यं साह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्यम्^१ । वामिति^२ मन्त्रगतदिवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदीयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रहव्यदाय”-इति^३ ।
 इतरेतरयोग-इन्द्रः ।

यज्ञो वा इत्यदि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विधेयं यज्ञं मेव ब्रूते । इव्यते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ इति । तदिह निर्वापकाले ग्रीहिरूपम् । तदग्निहोत्रहव्यदा

* ‘मो’-इति स ।

१—“अथ दविरावपति”-इतीदृशः ॥ ८ ॥

२—वा० शं० १. १. ५ ।

३—का० शो० य० २. ५ १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथाज्ञं दद्यां
भोजनपात्रे । अतो वेपाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजां वयाणां
गुणः स्त्री"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माहुः । अतस्त्रिदिशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैयं
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न,
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्तुन्तर मपेक्ष्यैकचापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्राक्तनोपकार^९वद-
नभिहितस्यापि चैतन्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्धानुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० स० १. ६. ५ ।

३— जु० ७० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्ट'—इत्यादि स० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकचाप्यपर्यवस्यन्त'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्राक्तनोपकार'—इति ज, म, 'प्राक्तनो प्रकार'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

सम्भवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति क्षमावातु-
 पूर्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दौचयित्वा
 ब्रह्माणं दौचयतीति” क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम
 एवार्थविशेषणतया विधीयते, एव मच अथ-शब्दैरभिहितो
 विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
 मानुष्यं तन्मधानत्वात्”—इति^१ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदमन्निधानान्नियम्यमानैवेष्ट वाग्
 विवचिता ; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
 “अविबुध इति । वाङ्मयमे हि चित्तविद्योभ^२हेतोर्वाग्यव-
 हारस्याभावात् तदैकाग्र्ये मत्यविकलो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
 दुभेऽदात्तोपदेशत्वे ऽयागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्भावः” (बुध-
 खान्तेति^३ ज्ञापकात्)^४ । बुधेति^५ निपातितम् ।

(शूर्पश्चाग्निहोत्रहवणीश्च प्रतपति—) “अथ प्रतपतीति । शूर्प
 मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुपङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्ठप्ता
 अरातय इति वा”—इति । ब्रौह्मनुष्ठानपत्रे यत्रवाक्यस्य, (१) प्राप्त-
 प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठाने
 स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारो

१— इहैवोपरिष्ठात् दौक्षाप्रकरणं दृश्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मी० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविद्योभ’-इति ज, भ, अ, ट, ठ, चित्तविद्येय’-इति ढ ।

४— “आगमशास्त्र मित्यम्”—इति प० प्रे० ८५ (पृ. ४. १६. म० भा०) ।

५— पा० सू० ०. २. १८ ।

६— नाख्येय पाठः ठ-सुस्तके ।

७— ‘बुध इति’-इति ठ ।

८— नाख्येयपाठः ठ-सुस्तकादभ्यव ।

दोषाः । इत्थं प्रीष्टिवाक्येऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ यद्यपि;
तथापि गत्यभावाद्विकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव मेघोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्भेदेनाधस्तादप्यनुक्त्येन मन्त्रद्वयपाचिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानाग्नौकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थान्त
विकल्परन्”—इति^५ प्रीहियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, धेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ २ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरामस्योपयोगसिद्धये निरमनी-
यानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररचसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आमङ्गात्’ संमर्गाद्धीताः । विभेतेर्लिटि

१— ‘इत्थसौ दोषः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मौमासाया भट्टमतपोधकाचार्यैरित्यर्थः । मौ० भ० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकस्येति । तत्रेष्टाविकल्पे भट्टमते
व्यष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाद्यत्वाप्रमाद्यत्वपरित्याग-
प्रकल्पना । प्रयुञ्जीवनदानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता”—इति । “प्रीष्टि-
भिर्यजेतेति वाक्यात् प्रीहयो नियम्यन्ते; एवं यवैर्यजेतेति वाक्यात् यवा
वपि नियम्यन्ते, तयो रेकार्थत्वाद् विकल्प” —इत्यादि मौ० प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्यष्टं नियुक्तं मिति वा”—इति का० श्रौ० सू० २. ३. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मौ० सू० १२. ३. १० । अस्मिन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
घोना विकल्पः स्यात्”—इति (७८) सूत्रम्येवायं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीष्टीष्टुवाम्”^१—इत्याम् प्रत्ययः, शुभावश्च । नाशयन्तीति
 ‘नाश्याः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^२ ।
 अतो ‘यज्ञमुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’—इति
 क्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रैतीति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^३ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
 पायं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजनं माह—“अन्तरिक्षं
 वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवीं अनुप्रविष्टिष्ठत्येव, न गच्छति,
 यथा व्याघ्रादिरभितः पात्राभ्यां बध्वा धियमाणः^४; नैवं पुरुषो
 मूलवान्, नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
 ष्च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकामंसृष्टः सन् अन्तरिक्षे विश्रम्भं^५ चरति । तथैव
 निर्वक्ष्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^६ निर्वक्ष्यन्तं
 पुरुषं अनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमानं मन्तरिक्षप्रदेशं^७
 ‘मद्गुणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^८ ‘अनाद्यं’ हिंसाकररहितम्^९, अत
 एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकररक्षोस्तत्तपमूर्त्तद्रव्य-
 विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्गृहणे, कारणं माह—
 “अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ । २— ‘यज्ञेन’—इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ । ४— ‘धियमाण’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

५— विश्रम्भ’—इति ठ, ड । ६— ‘सत् तं’—इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिक्ष’—इति ठ । ८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’—इति ठ । १०—भास्वयेय पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनसः सकाशाच्चीयमानं धान्यं 'पथेव' पथादेव' । किं तत् ? यत्
 'शास्त्रं' एतत्^१ शास्त्रागतं भवति । "पथपथा च कन्दसि"-इति^२
 निपातितम् । शास्त्राशब्दाच्छान्दसत्वेन कस्य विकल्पितत्वाद्वा ।
 यत् 'अथे' गृहप्रवेगात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
 माश्रया^३ अनुपहतं तदेव यज्ञमाधनं करवाणीति योग्यत्वे^४ हेतुः ।
 तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृहीयाञ्च शास्त्रातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यथे खलादानीयमानं मूतस्य मेव किं न निरूप्यते ?
 इत्यत आह— "भूमा वा इति । मूतस्यं ह्येवाक्ष्यम्^५, ततो निरूप्यमाणं
 हविः हिसितमिच्छावद्देवा न गृहीयुः । अपि स्मर्यते हि—

“आत्मानं पीडयित्वा तु भिक्षां यः सम्रप्यच्छति ।

सा भिक्षा हिसिता ज्ञेया न मा याच्या कदाचन"-इति ॥

बहोर्भावः, 'भूमा'^६ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ,
 मूर्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातीतिवद् । अतो बह्वतरं भूमा अन
 इत्यर्थः । तस्यार्थे लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
 लोकव्यवहारेण साधयति— 'अभोवाद्यम्' अनसा वोढुं महं तदि-
 त्यादि । तदेतदनस्यं हविरुपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
 हिसित-भिक्षा निराकृता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. C. 11)'-इति C ।

२— पा० सू० ५. २. ३३ । ३— 'माश्रय'-इति C ।

४— 'योऽयं मगसो मगसे'-इति B ।

५— मूतम् = बह्मम्, मूतस्यम् = ब्रह्मवस्यम् । व्यम० को० २. १. ८५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

• अनम एव ग्रहणे हेतुन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
माधनत्वादनमि माधनमृत्युं यज्ञोपधारः । इत्येते अग्नेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिमिदं यज्ञमाधनत्वं
स्रोतु स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिमिदं तस्य तत्माधनत्वम्, अपि तु प्रत्यवादि-
प्रमाणैरपि तस्य माधनत्वं मिदु मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनमोऽमाधारणे हेतुन्तर माह— “तन्मादिति । यज्ञादनम
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्त्राः “धूरस्य ऊत ममि हविर्हान्
मित्यादयः^२ अनोऽवयवसिद्धा इत्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दमात्रिष्ठं धान्यं ज्ञायति, “मक्षाः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । सुप्रनिर्दिष्टा यष्टी ।

यष्टिमत् माह—“भस्त्राया इति । पष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पचे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तदुपौनिति ।
उत्तर्ये । तदा तु तान्येव यज्ञेषु भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्युरि-
त्यर्थः । अनःपचे हे अनः ! यत् त्वं ‘धूरमि’ त्वं मुहूतं मतुष
हविर्हान् ममीति । भस्त्रापचे^६ तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. २. ६० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १

३— “तात्पर्यात् तथैव तादर्थ्यात् तत्सामोप्यात् तथैव च । तत्तादर्थ्यात्
तादर्थ्यान् चोवा वै लक्षणा बुधे.”—इत्यादि ख० म० ।

४— पा० सू० २. २. ६२. वा० १ ।

५— ‘यज्ञभस्त्राया’—इति ज, ट

६— भस्त्रा, चर्मनिर्मितं आसनं, तदेवैव पात्रीत्युच्यते ।

७— एतच्च पञ्चदशे का० श्री० सू० २. २. ३८ इत्युच्यते ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मान्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा^१
इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्घृहणे^२ यानि यजूंषि
प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैवं सति विहृतौ भस्त्राया मपि^३ स्युः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— “यज्ञादिति ।
यज्ञसाधन मन आश्रित्य सङ्कल्पयुज्य तत इदं मुच्यैव^४ यज्ञं भस्त्रा-
दिकं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराश्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतायेव पद्यान्तरं भस्त्रा यथा यवः^५, तत् किं मुच्यते
प्राकृतानीति । सत्यम् । प्राकृतं मुपदिशमानं यथा प्रथमं वैद्वत-
न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव
प्राकृतं मुच्यते ; तल्लक्षितापूर्वसाधनत्वात्तु पद्यात्प्रतीतेर्भस्त्राविहृति-
वद्विहृतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्ममन्त्रो-
नातिदेशात् । ग्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं ग्रीहयः प्रकृतिद्रव्यं भव-
हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पाचीतो घृहणे धर्मविशेष आह— “उतो पाच्ये इति । ‘उतो’
अपि तु यदि पाच्य^६ गृह्येयात्^७, तदा धूरीपाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्राया’ किं न विधीयन्त इत्यत आह—

—इति ठ ।

२— ‘एतर्ह्यपि तैरेव यजुर्भिर्घृहणम्’—इति ठ ।

३— ‘विहृतभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’—इति छ ।

४— ‘सङ्कल्पसङ्कल्पयुज्यत इदं मुच्यैव’—इति ज, ‘सङ्कल्पयुज्यत इदमुच्यैव’—
इति भ, ‘सङ्कल्पयुज्य तदनुच्यैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यवः’—इति ज, भ, ञ, ट, ‘भस्त्रा न तु विहृतौ यथा
यवः’—इति ठ ।

६— ‘पाच्य’—इति ज, भ ।

७— “(पाच्ये) पच्यार्थे चतुर्थी । पाच्य” —इति का० सू० छ० (२.१.२५) ।

• अन्तम एव यद्वर्णे हेत्वन्तर माह— “यज्ञो वा इति । यज्ञ-
माधनत्वादनमि साधनस्तुत्यै यज्ञलोपचारः । इज्यते अग्नेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधियुतिमिदं यज्ञमाधनत्वं
स्रोतुं स्मारयति ।

न केवलं युतिमिदं तस्य तस्माधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं मिदं मित्याह— “यज्ञो हीति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेत्वन्तर माह— “तस्मादिति । यज्ञादनम
एव यद्वर्णम्, तस्माद्गृहणमन्त्राः “धूरस्य ऊत ममि हविर्द्वांन
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा इत्यन्ते ; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दसन्निष्ठं धान्यं रुचयति, “मन्त्राः
मोक्षन्तीतिवत्^३ । सुप्रनिर्दिष्टा पठौ ।

अद्विमत माह—“भस्त्राया इति । पष्ठर्थे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पठे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह— “तद्वर्णमिति ।
उत्तरार्थे । तदा तु तान्येव यज्ञंयि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्फुरि-
त्यर्थः । अनःपठे हे अनः ! यत् त्वं ‘धूरमि’ त मुद्धृत मतुलं
हविर्द्वांन मसीति । भस्त्रापठे^६ तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० २. ३. ८० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तारव्यात् तथैव तारव्यात् तस्मात्तस्मात् तथैव च । तस्माद्वर्णान्
तारव्यान् वेदा वै लक्षणा बुधैः”-इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञमन्त्राया’-इति न, ८ ।

६— भस्त्रा घर्मनिमित्तं पात्रम्, तदेवेह पात्रीकृत्यते ।

७— एतच्च पठ्यर्थं का० श्री० सू० २. ३. ६८ इत्यथम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कस्मात्तान्येव । अन्यानि चेत्, भस्त्राया के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्भिर्यदृणैः धानि यजूषि प्रकृतावनस्यामन्, तान्येवैव सति विजुतौ भस्त्राया मपि^१ स्यु ।

तथावस्यापि किं फलं मिति चेत् तच्चाह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधनं मन आश्रित्य सङ्कल्पयुज्य तत इदं मुक्कैव^२ यज्ञ भस्त्रादिकं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराग्रय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पक्षान्तरं भस्त्रा यथा यव^३, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृतं सुपदिशमानं यथा प्रथमं वैद्वत-न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एव स्तंभन्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृतं मुच्यते, तस्माच्चितापूर्वसाधनत्वात्तु पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृतिवद्विकृतिः, अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्ममन्वन्धो नातिदेशात् । त्रीचीनवद्वन्तीति अपूर्वं त्रीहयं प्रकृतिद्रव्यं भवद्वन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो यदृणैः धर्मविशेष आह— “उतो पात्र्यै इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पात्र्या^४ गृह्णीयात्^५, तदा धूरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्राया किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ ।

२— ‘एतर्हीपि तैरेव यजुर्भिर्यदृणम्’—इति ठ ।

३— ‘विहितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’—इति छ ।

४— ‘सङ्कल्पयुज्यत इदं मुक्कैव’—इति ज, ‘सङ्कल्पयुज्यत इदं मुक्कैव’—इति झ, ‘सङ्कल्पयुज्य तदनुक्कैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यव’—इति ज, झ, ञ, ट, ‘भस्त्रा न तु विजुतौ यथा यव’—इति ठ ।

६— ‘पात्र्या’—इति ज, झ ।

७— “(पात्र्यै) पञ्चमर्थे चतुर्थी । पात्र्या”—इति का० सू० ७० (२१ २८) ।

स्थानविरहादनुष्ठानकृतं^१ व्यवधानं मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तरं माह— “स्फ्यं सु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपत्रे
तस्या अधस्तात् स्फ्यं सुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां धुरीधारोद्दणानि पात्रीविले जपन्तीति^५ ।
अनसो ग्रहणे^६ स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणे ऽतिश्रयितं प्रयोजनं माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^७ स्फ्यं भाश्रित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्त्वस्मिन्नेव स्फ्ये ‘विमुञ्चाम’-इति वियोगं मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरण्यसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपत्रे
अनःपचादतिश्रय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः ।— अनसो निर्वापपत्रे हि जुह्वपभृतौ शकटस्थ
धुरोर्निदध्यात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभृते स्फ्ये तयो-
र्निधानं विमोक्तः । तदुक्तं कात्यायनेन— “एताची ऽदिति^८ धुरिं
निदधात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फ्ये पात्र्यां चेत्”-इति^९ । तथा अपां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादनुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “मन्तन्तरायम्” (३६९० पं०) = अविच्छेदम् (का० श्रौ० २. ३. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २, २१. ६. १ । का० १. २. ३. १३, १४ ।

४— “स्फ्यो नाम बाहुमात्रं खट्वाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फ्योऽस्याखिलः”-इति का० श्रौ० सू०

१. १. ३६ । “खादिर स्फ्य”-इति चैहैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट, ‘यमेव’-इति ठ ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ । ९— श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्फयेन सहेत्युक्त मापस्तम्बेन—“स्फेनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फेनैव योगः, स्फ एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पाचौतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
ग्रह्य लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह—“यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यत्रैव योगः, तत्रैव वियोगो न्याय्यः ; न हि
कर्णे युक्तः, कस्यां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्तक मभिमर्शन विधासंस्तदुपोद्घातत्वेन देवता-
रूपता^३ तस्याः प्रतिपादयति—“तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्—“अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्वस्त्रीवर्दवहनस्यामं”,
तस्याग्न्यात्मकत्वं मन्त्रयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति—“अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराक्षम्, अनसो योगे खलु वस्त्रीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्कन्धरूप मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते ; अतो नूनं ‘धूर’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवधीयत इत्यर्थः ।

१—यौ० सू० १. १६. ८ ।

२—पा० सू० ५. ३. १३ ।

३—‘देवतासुर्यता’—इति ४ ; ‘देवतासुर्यता’—इति ८ ।

४—“युगस्य शास्त्री धूर्वश्चेतोष्येते, यावन्नुत्पत्त्ययोरपरि निधीयेते”—
इति का० यौ० २. ३. ११ सू० ८० ।

• शकटान्निर्वापस्य^१ प्राग्वत्यातिशयं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
 र्द्धानयोः सम्पत्तिं माह— “अथ यज्जघनेनेति । शकटस्याधःपतनं
 वारयितुं मीपादण्डप्रोक्तम्भनार्था^२ मेघौ ‘कस्तमौ’ । ईपाद्वयं यच्च
 संसृप्तं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरौषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३, तच्च पश्चाद्
 विस्तृतम्, पुरस्ताद्भूमौयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;— “विंशत्पदा-
 नि पश्चात्तिरस्त्री भवति, षट्त्रिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः^४ पुरस्तात्
 तिरस्त्री”-इति^५ श्रुतेः । अतस्तस्याह्व्यात्प्रउगस्य वेदित्वव्यपदेशः ।
 “नौड एवेति । धान्यनिधानाय परिश्रितप्रदेशो ‘नौडः’^६; हविर्द्धानि
 मपि परिश्रितम्^७; परिश्रयणमाभ्यात् नौडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ८ ॥

श्रौपोद्गातिकं समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— “स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजनं माह— “अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
 भवोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”-इति^८ यत् । हविर्पक्ष्णाय शक-
 टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं यास्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्यम्^९ अग्नि
 मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स क्रुध्येत्^{१०} । तस्य प्रभादनाथ
 ‘एतद्’ “धूरसौति”^{११} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निष्कृते’ अप-

१— ‘शकटनिर्वापस्य’-इति ड, ट । २— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. ४० ।

३— “प्रउगं प्राग्युगं मीपान्तरम्”-इति का० श्रौ० सू० ७. ८. ५. ४० ।

४— ‘चतुर्विंशतिः’-इति आदिभु । ५— तै० सं० ६. २. ५, ८ ।

६— “शकटस्योपस्यरूपः पश्चाद्भागः”-इति का० श्रौ० सू० ७. ८. ६. ४० ।

७— का० श्रौ० सू० ८. १. २१. ४० । ८— या० सू० ४. ४. ११० ।

९— ‘पौरस्यम्’-इति ज, भ, ञ, ट; “धौरेयम्”-इति ठ ।

१०— ‘नक्रुध्येत्’-इति ठ ।

११— वा० सं० १. ८. १ ।

नयति, अतिक्रमजनितं स्वापराधं प्रशमय्य^१ प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाध्ऋङ्स्याशपाम्”—इति^२
तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्यास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंसाः, ‘तं’
द्विविधं शत्रु मेव ‘धूर्व’ हिंसाः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मथध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिर्व्यवहारेण सवादयति—
“तद्धेति । ‘तत्’ तच्चाभिमर्शनविषये ‘एतदावष्टिराह स्म’ । एत-
च्छब्दपरामृश्यं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवद्भावः^३ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमास्यां
दर्शे च । “सह्यैकवचनाच्च वीष्णायाम्”—इति^४ शम् प्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति षष्ठेरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूरशीत्यभिमर्शन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^५ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
‘कस्तभी’ व्याख्याता^६ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयवविस्तृत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्यैत-
न्मन्त्रवाक्यं बोद्धुमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^७ । अभिघट्ट-
लोषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुततो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशमय’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ । २—पा० सू० १. ४. ३४ ।

३—पा० सू० २. २. २ ।

४—पा० सू० ५. ४. ४३ ।

५—शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदयस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठं मुपस्तम्भनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषा
स्तृण्णेत्यर्थः । ६—५०८० ३५० ३८४५ ।

७—वा० सं० १. ८. २ मन्त्र । का० श्रौ० सू० २. १. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'धातं'^१ दृप्तम् । देवानां दक्षिजनने रघाप्र
मित्यर्थः । "धै दृप्तौ"—इति भौवादिको धातुः । "अकृला माशास्ते"—
इति । 'यज्ञपतिर्मा कर्षीन्' कुटिलगतिर्मा भवन्निति मन्त्रवाक्ये
प्रतिपादनात् करणनिषेध^२ एव 'अकृला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां
विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णुरेवाक्रमणं
किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि ।
विष्णोर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानां
मर्त्ये या 'इयं' वैष्णवी विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वचान्वयः । का
पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । वैविक्रमममये
'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन
आक्रममाणः 'पसार' पालयामास^५ । "सृ प्रीतिपालनयोः"—इति^६
धातुः । निगदसिद्ध मन्त्रत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां प्रीहिणां समन्तक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ
प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'धातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "हे
शब्दे" भू० प० । २— "हरनिषेध"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "कृल कृल चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो दृश्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. १. ६. दृश्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्य वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— रे० अ० १. ४. २. ४ ।

‘मृद्गाणा’ मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उद्गायम्’ उद्-
भवन कौत्सनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अव’ पुरोडागीयेषु ग्रीहिषु यदि किञ्चित्
दृणादिकम् ‘आपन्न’ चित्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”-इति^२ मन्त्रेण
निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र दृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डागीय ग्रीहिषमूह मेवानेन मन्त्रेण अभिमृगेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्घृष्टणाय ममन्त्वक^३ स्पर्शनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्पृशति । हविर्घृष्टीतु यध्नन्तु पश्चाद्भुलय
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्ति”^४, यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चमष्टायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्त’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धाना करम्भ परि-
वाप पुरोडाशं पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्”-
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोद्धारणेन
‘अव’ अग्निम् शकटे ‘पाङ्क्त’ यज्ञ मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उद्भवनकौत्सनम्’-इति ट उक्तत्वादित्यत्र ।

२— वा० म० १ ८ ५ । का० श्रौ० सू० २ १ १०, १८ ।

३— वा० म० १ ८ ६ । का० श्रौ० सू० २ १ ११ ।

४— ऐ० भा० ६ ४ ४ । पि० छ० सू० ५, ६ ख० १० सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमात्र मन्त्रेणैव वा० सू० ४ १ ५८ ।

५— स० ६ ५ ११ ८ । ‘मृष्टा यवा धाना, यान्यमपुष्टा मृष्टा
करम्भा, ग्रीहिषक्या लाजा परिवापा, पितृविद्याः पुरोडाश,
शोदविहार पयस्या -इति तै० स० १ ४ १०८ सा० भा० ।

‘अथ समन्त्रकां हविर्घृहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
 ष्ठेयहविर्घृहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
 ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, स्वस्वव्यापारेषु सर्वस्य
 लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^१ तन्नाम-
 न्युत्पत्तेः । ‘अग्निनावध्वर्यू’—इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अग्निना-
 वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तथोरेव वाङ्मयां हविर्गृह्णामीति अस्मार्थस्य
 प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’—इति ।
 भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुघः कब् घय”-
 इति^२ कब्घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अग्रनं’
 भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातुमुपस्थापयितुं शीलवान् ;
 ताच्छौलिकस्तृन्^३ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति^४ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
 तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घृहणं युक्ततरमिति भावः ।
 इतोऽप्यग्निर्नोर्वाङ्मया मित्यादिकं युक्तमित्याह— “सत्यं देवा
 इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
 भावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादग्निर्नोर्वाङ्मया
 मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्विर्घृहणं
 कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० दृष्टव्यम् । निरु० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० १. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्रे जुष्टम्”—इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा ह वा इत्यादिना । स्वस्वनामग्रहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति स ह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ पष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर भविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतौभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋण सु द्वेवेति । स्वस्वनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋण मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यञ्च”—इति^३ काम्यञ्च, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ द्वतीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवतानां गृह्णत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तदग्न्यर्पणार्थं तत्र देवतानाम् अवश्य मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवींषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० श्रौ० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०२ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

यद्वहणमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति^१ यद्वहण-
मन्त्रशेष आम्नातः । कात्यायनोऽयमसूत्रयत्— “एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”-इति^२ ॥ १८ ॥

निरुक्तशेषस्य समन्तक^३ मभिमर्गनं विधत्ते— “अयेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तत्र शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धये वा मन्त्रिगृह्णामि, ‘अरातये’ अदानाय
अमृद्धये नाभिगृह्णामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि— “भूताय त्वेति शेषाभिमर्गनम्”-इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्तक^५ प्राग्वेक्षणं विधत्ते— “अथ प्राडिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पाप्मगृहीत मिव’
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तत्र सङ्घ-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते— अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवादिना तस्माधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते, अहरादीनि च तेन लक्षण्या प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्वं युक्तं यास्केन— “स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु दीरणः”-इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१— वा० सं० १. १०. ३ ।

२— औ० सू० २. १. २१, २२ ।

३— वा० सं० १. ११. १ ।

४— का० औ० २. ३. २३ ।

५— वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. १. २४ ।

६— ‘स्व’-शब्दस्य-इति आदिषु ।

७— निह० २. ४. २ द्रष्टव्यम् ।

करणकेन प्रेक्षणेन स्वर-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्यजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ समन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति । "ते ह्येत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं यज्ञमाधन मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृह्याः 'इतः' अस्माद्वृक्षोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विशोभोः' विशोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"-इति^४ च्यवतेः चुभेद्य तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहस्रध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृह्यान् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह दृहि दृहौ"-इति^५ धातुः । एवं सत्युक्तदोषनिवृत्ति माह— "तथेति ।

निरुत्नेन हविषा सहाग्निममीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति । "उर्विति मन्त्रस्य प्रागाध्यातं ब्राह्मणम्^६ अवातिदिगति^७— "सोऽवा-
विति । "अन्तरिक्षं वा अतु रचस्यरति"-इत्यादिको यो वाक्यगोपः,
'सोऽमावेव' अवाध्यातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अतुक्कूलः, अतो-
ऽवाप्यनुपज्य योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्वः शब्दप्रतिपादितं'-इति ङ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० श्रौ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रच्यवयितुं'-इति ङ ।

४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— भा० प० ।

६— छरत्तात् ३५, ४४ ए० ११, ५ प० द्रष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४१ ।

• आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यस्मैत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्नग्नौ श्रपणम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरुप्तस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मयं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेरमथदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुष्ठु रचितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रचन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्युः’ भृतवन्त
इति खलु वदन्ति सौक्तिकाः । अतस्य यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्यशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्युरिति “भृञ् भरणे”—इत्यस्मात्^१ लुङि मिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^३ आद्य-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने हव्य मिति । “इयं वा अदितिः”—इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी, तस्याद्याधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० श्रौ० सू० २. १. २० ।

२— भा० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ४. १. २८ । ५— ऐ० शा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७ ।

६— “पतिः पृथिव्या”-इति वा० सं० ३. १२ । निरु० ०. २. १ ; ३. १ ।

नीयहपो वा, तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'इधियै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुवि.' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहितं मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राङ्गोषं भवस्यापयेत् । अथ शकटम्, तच्च युगयोक्तसमुक्तं वरत्राप-
रि-वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युं शूर्पामिहोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमनम् । ततः
शूर्पामिहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । तत शकटं
प्रति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा भीषा माक्षभ्य मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य ग्रीहियवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यद्वयनिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । तत सद्यहस्ते शूर्पं निधाय
तस्योपरि उत्ताना ममिहोत्रहवणीं निधाय प्राङ्गोषो मुष्ट्या हवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण त्रिर्गृह्य, तूष्णीं चतुर्थम् । गृहीतं च तत् शूर्पस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽभिधोमीयहविर्यद्वयं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् यद्वर्णयम् । ततस्तत्रैवानुपविष्टः प्राचो
मिक्षते । तत शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छूर्पै
सहविष्कृत् श्रपणस्य पश्चात् सादयति । श्रपणं शब्देनात्र यस्मिन्नमौ हवि-
श्रपणं क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे प्रथमम् ॥

आहूतस्य हविषः सादनं विधत्ते— “स यथेत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्चमौ अणम्, तस्य पश्चात् ‘पात्रासादनं’
निरूप्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं माह— “मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यं मेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः मन्त्रान्विनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने तां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे— “उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुषु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्युः’ शृतवन्त
इति खलु वदन्ति स्त्रौकिकाः । अतस्य यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्यग्रध्वेन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्युरिति “भृञ् भरणे”-इत्यस्मात्^१ लुङि सिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुप्धूपविच्छि”-इति^३ आद्य-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
माचष्टे— “अग्ने हव्य मिति । “इयं वा अदितिः”-इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी, तस्याद्याधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० श्री० सू० २. १. २० ।

२— भा० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० ४. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० १. ६. ७ । तै० सं० १. २. ४. ७ ।

६— “पतिः पृथिव्या”-इति वा० सं० १. १२ । निरु० ७. २. १ ; ३. १ ।

नीयरूपो वा, तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुवि' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनान्तरं हविष्यसहितं मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राङ्गीयं भवस्थापयेत् । अथ शकटम्, तच्च युगयोश्चासयुक्तं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युं शूर्पाग्निस्रोत्रहवण्यावादत्ते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाह्वानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमगम् । तत
शूर्पाग्निस्रोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत्र उदकास्पर्शनम् । तत शकटं
प्रति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिसर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तमनस्य पश्चात् उत्तरा मौषा मालभ्य मन्त्रजपः । तत
शकटस्य पश्चान्मार्गेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणघक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य वीक्ष्यवादीनं प्रेक्षते । ततस्तत्रव्यटलनिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपि स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । तत सव्यक्षेत्रे शूर्पं निधाय
तस्योपरि उत्ताना मभिस्रोत्रहवण्यौ निधाय प्राङ्मासीनो मुष्ट्या हवि-
प्रक्षेपः । तत्र मन्त्रेण चिर्महण, नृण्यौ धतुर्थम् । गृहीतं च तत् शूर्पस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽभिधायामोषहविर्यहणं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् सहेष्यम् । ततस्तत्रैवान्मस्युपविट् प्राचीं
मिक्षते । ततः शकटादवरोहणम् गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छूर्पं
सहविष्कं तपस्यस्य पश्चात् सादयति । तपस्यं शब्देनात्र यस्मिन्नग्नौ हवि-
अपथं क्षिपते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे दृश्यम् ।

• पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्विष्णुव्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽदृत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतस्यैवानुमात्रं
तस्माद् हे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेवुं भवतस्तुभ्या मेताः प्रोक्षणीरुन्मूय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मुत्पुनाति ॥ ३ ॥

वृत्रो ह वा ऽइदं सर्वं दत्त्वा शिष्ये । युदिदं
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स युदिदं सर्वं दत्त्वा शिष्ये
तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृष्टाव सर्वत इव ह्ययं समुद्रस्तस्माद् हैका
आपो बीभत्साच्चक्रिरे ता उपर्युपर्यतिपुप्रविरे† ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपो‡ ऽस्ति वा
ऽदुतरासु सुऽस्तष्ट मिव युदेना व्वृत्रः पूतिरभिप्रासवत्
तदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या मुपहन्यथ मेध्याभि-
रेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽएताभ्या मुत्पुनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'उपुविरे'—इति क, सायणसम्मतश्च ।

‡ 'न्वेवु'—इति च ।

§ 'अपो'—इति क, ग ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
णेति यो वा ऽअयं पुवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
वैना एतन्मह्यत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता यत्प्रथमाः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽय* ऽइमु मद्य यज्ञं
नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
साधु यज्ञः साधु युजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति । एता उ
ह्रीन्द्रो ऽष्टणीत वृचेण स्पृद्धमान एताभिर्ह्येन मुहं-
स्तस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति । एता उ ह्रीन्द्र
मष्टणत् वृचेण स्पृद्धमान मेताभिर्ह्येन मुहंस्तस्मादाह
यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति ॥ ९ ॥

• प्रोक्षिता स्येति । तुदेताभ्यो निहुते ऽय हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य वन्धुर्मेध्यं मेवैतुत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै
देवतायै हविर्भुवति तस्यै मेध्यं करोत्येव मेव यथापूर्वः
हवीरुपि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कुर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽहुति दैव्याय हि कुर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्वो ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मन्त्राशुद्धस्तुष्टा वान्यो वामेध्यः कुश्चित्परा-
हुन्ति तुदेवैषा मेतुदन्निर्मेध्यं करोति तुस्मादाह यद्वो
ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पविचकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यज्ञो वा इति । वेवेष्टि व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः^४ ।

* ‘प्रोक्ष’—इति ख, घ ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो वज्रसमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्’—इति महो० ।

३— निह० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— ‘विष्णुर्वै यज्ञः’—इति तै० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. ३. ४ ।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाड्यौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्यय मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानंतरं धारयितुं पवित्रयोर्द्वित्वं विधत्ते— “ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति— “अथं वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अय
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुवः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इव-प्रत्ययः । “पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाद्यो वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाड्यौदारा वद्धिर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राडिन्युच्यते, तथैव दारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति, तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’-इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्ध्वदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवर्चितः, नत्त-
त्कान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति; तस्या ऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुप-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-
रूपत्व मास्माद्यते— “प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाक्याख्यस्य पवित्रस्य^६
‘मात्रा’ परिमाणम्, ‘अनु’-इत्य, तत्पवित्रयोर्द्वित्वम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. २. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘यनिति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्कानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. २ ।

चित्त्वपच मभ्युपन्यस्यति—“अथो ऽपि”—इति । पचान्तरस्योक्तः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्यानी होति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
चित्त्व मप्युक्त मित्यर्थः ।

द्वित्वपच मेव निगमयति—“हे त्वेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः मन्वि, स व्यानः”—इतियुतेः^२ व्यानस्य मन्विरूपतया तदु-
भयानतिरिक्त्वाद् द्वित्वपच एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पंचदश
मपि सूत्रयामास—“कुशौ समा वप्रशीर्षाग्रा वनन्तर्गेभौ कुशे-
स्त्विनत्ति पवित्रे स्य इति, चीन् वा”—इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते—“ताभ्या मिति । प्रोचत्याभिरिति
‘प्रोचणः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोचति’-इत्युत्पवनस्य
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोचणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्गिः प्रोचणं
कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तामा मुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्रोतु मनुवदति—“तद्यदिति ॥ २ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मशङ्खिं दर्शयितु मितिषाम मुदाहरति—
“वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिष्ये’-इति, आरुत्य शयनं कृतवान् । शौडो^५
मिति “एरनेकाच”—इति^६ यण् । ‘धावाष्टयिवी’-इति, द्यौय

१—“स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति”—इति

ऐ० ब्रा० २. ४. ५ ।

२— द्वा० उप० १. ३. ३ ।

३— श्रौ० सू० २. ६. १२ ।

४— पा० सू० ३. ६. ११० ।

५— अदा० आ० ।

६— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृच इति नाम^३ । निर्वक्ति-
 “य, यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूर्तिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
 ऽभूत् । अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वत सर्वं मावृत्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद् दुर्गन्धात् सुताद् वृचादिमा आपो ‘बीभत्साक्षकिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्वधदान्ग्रान्भ्य”-इति^४ वधेर्वैङ्ग्ये सन् प्रत्ययः ।
 बीभत्समाना ‘ता’ आप तत्सर्गं परिहर्तुं मुपर्युपरि वर्त्तमाना
 ‘अति पुप्सुविरे’^५ जलाग्नय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “पुङ्-
 गतौ”-इति^६ धातुः । मुताश्च ‘ता’ आपो दर्भात्मना परिणता ।
 अयं मयं तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्टं मावात- “इन्द्रो वृचं सह-
 रक्षोऽयोऽभ्य स्रियत, तस्मा यन्मेधं यजियत् सदेव मासीत्,
 तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूय दौर्गन्ध्यं प्राप्ता आपूयिता, न आपूयिता

१— पा० सू० ६ ३ ३० ।

२— पा० सू० २ ३ ४ ।

३— “वृचो वृणोतेवा वर्त्ततेवा वर्द्धतवा”-इत्यादि निरु० २ ५ १ । “तत्
 को वृचः ? मेघ इति नैरुक्ता, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहासिका, अपासु
 व्योतिषस्य मिथोभावकर्मणो वर्धकर्म आसते, तत्रोपमाधेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २ ५ २ । “यदिमांश्लोकानवृणोत्, तद्
 वृचस्य वृचत्वम्”-इति तै० सू० २ ४ १२ २ ।

४— पा० सू० ३ १ ६ ।

५— “पुप्सुविरे”-इति छ । मूले तु “पुप्सुविरे”-इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० आ० ८५८ ।

७— तै० आ० ३ २ ४ ६ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूयौ विग्रहणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां क्कान्दस इट् । यदा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजल्यतिरिक्तासु; असेध्यत्वा-पादकं किञ्चित् संस्पृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः— “यदेना इति । एव मनापूयितावविकारदर्भमयाग्धां पवित्राभ्याम् ‘आभाम्’ अपा सुत्पवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ असेध्यत्वं नपहन्ति । ततश्च विधाप्यमानं प्रोक्षणाच्च ‘मेधाभिः’ मेधाह्वाभिः शुद्धाभिरेवाद्भिः कृतं भवित्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहितं सुत्पवनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह—“यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्विच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रुक्मायः, ‘उत्’ उत्प्लष्टं ‘प्रवितारः’ शोधकाः; अतस्तैः करणभूतैस्तत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते—“ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरूपः अग्निहोत्रहवणा पात्रेण साकं सव्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिद्ध्यति’ ऊर्द्धं सेवनेन चालयति^५ । “इगि-रिगि-लिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१—भा०ष्या० ४८४ । २—पा०सू० ५.२.३६ । ३—५४४० द्रष्टव्यम् ।

४—वा० सं० १. १२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३५ ।

५—उपरिष्ठात् (१२. ५. १. १२.) द्रष्टव्यम् । ६—भा०ष० १५३-१५५ ।

माह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवीरापं इति मन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘महयति’ पूजयंत्येव ।

कस्तुर्ह्यसां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति’ । स्तुतिरूपता मुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अग्ने’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अग्नेगुवः’ ।
अग्नेगू-शब्दस्य समुद्रगमित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादीनाम्”—इति’ गमेरुकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मासिच्यमाना यष्टव्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरसं माखाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अग्ने’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अग्नेषुवः’^१ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे स्तुति वज्रलम्”—इति’ अग्रशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अग्र इमम्”—इत्यत्र ‘अग्र’-शब्दः
प्राग्रस्यवाची । ‘अग्ने’ प्रागस्ते ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता भन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राग्रस्यं प्राप्तव्यं साधुलनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति आचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अग्ने’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ।^२ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “व्यापो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ७. ४०. वा० १, २ । अनुनासिकलोपश्चैतेनैव ।

३— शुनातिष्ठ गमादेरन्तर्गतः ।

४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

• युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः
माहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृत्रगरीरनिरुद्धाः^२
विस्त्रग्गमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्य”-इति^४ स्वात्मनैव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवत्त्वमिद्वेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदक
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्य मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूचकतः

१—‘युष्मा इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्त्वेष- वा० सं० १. १३. १ । तत्र

“युष्मा = युष्मान्, अदृशीत । व्याकारश्चान्दस”-इति मही० ।

“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १. १. ५. — ब्रा० ३. २. ५.) ।

२—“वृत्रसेनानिरुद्धा”-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—यद्यप्ययं संक्षितायां कण्टिकान्तरगतत्वात् एयक् मन्त्र एव बुध्यते,
तथाप्येतद्ब्राह्मणविधितो देवीरापइतिमन्त्रस्यैवाश्वविशेष इति सू-
कार्यं, अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिता स्य’-इति ठ । मन्त्रस्त्वेष- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यादिभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्य प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
इति छ ।

कात्यायनेन—“प्रोक्षिता स्येति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरीयकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठनं मेवासां प्रोक्षणं केने । यदाह—“प्रोक्षिता स्येत्याह तेनापि प्रोक्षिता”—इति^२ ।

एव सङ्ख्याताभिरङ्गिर्हविषं प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति । वक्ष्यमाणस्य हविः प्रोक्षणविधिर्गोपार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्यं माह—“एको वा इति । ‘बन्धु’ अनुकूलं स्तावकं मर्यादाद्वाक्यम्^३, सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविधमेव अतस्तत् सर्वं च योजनीयमिति भावः । किष्पुनस्तदित्याह—‘मेध्यमिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोक्षतीति । “अग्नय इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजनं माह—“तद्यस्या इति ।

उक्तं मन्यन्नातिदिशति—“एवमिति । ‘एवम’ अनेनैव प्रकारेण ‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृह्येत भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिगोदित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविः प्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—“अथेति । “दैव्यायेति^५ । देवानां मिदं ‘दैव्यम्’ । “देवाद्यज्ञज्ञौ”—इति प्राग्दौव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्धति’ गोधयति । ‘शुन्ध विशुद्धो’—इति^७ धातुः । ‘देवयज्ञायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २ २ २६ । २— श्रौ० ३ २ ५ (स० १ १ ४ २) ।

३— २६ ८० १६ ५०, ५० ८० १६ ५० इत्ययम्

४— वा० स० १ १२ ४, ५ । का० श्रौ० सू० २ ३ २० ३८ ।

५— वा० स० १ १२ ६ । का० श्रौ० सू० २ २ २६ ।

६— पा० सू० ४ १ ८५ वा० २ (पा० सू० ४ १ ८३) ।

७— मा० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्थापरभाग मनुष्य व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तत्ता’
वर्दकिः, ‘अन्यः’ तद्व्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात्
‘अमेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यज्ञार्हं
करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजघ्नुः’—इति, पराहतं
दूयित चक्रुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ २ ॥ °

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाणयोः साययो अन्नन्तर्गम्यो अक्षरिताययो कुशयो कुरिका-
स्थानीये कुशैरेव ह्येदनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्या खय मेवोदक मासित्य
ताभ्यां पवित्राभ्या मया मुत्पवनं मृच्छेयम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाग्नि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । तत सयज्ञस्ते अग्निहोत्रहवणी निधाय सय-
ज्ञस्तस्या मेव संजग्मा मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिक्रमम्’ उर्ध्वं घ्राणम् । तत-
स्ताभिरेव शुक्लस्याग्निं तासां मेव प्रोक्षयम् । ततो ‘ब्रह्मन् हवि
प्रोक्षामि ?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति, ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहौत्यन्तं मुपा-
यज्ञा ‘यो प्रोक्ष’—इत्युचैः प्रसूति (२. ७. १०.) । ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-
हवण्या उदकं मादीय गृर्पस्त्रे हविषी प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अपोषोमाभ्यां द्वितीयम् । तत सर्वाणि सदैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
नष्टदकं मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणादृक्षिपक्षस्तु युक्ततर इति
प्राश्निकदेव । ततोऽग्नये प्रोक्षिताहवनीयमोरन्तराग्ने, मादं पक्षाहवनीय-
मोरन्तराग्ने वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिन मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजहुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रुधा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा चयौ विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेप
व्युर्णस्तद्युत कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिन मधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहृन्नन मधिपेपणं भवत्युक्तन्नः हविरस-
दिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहृन्नन मधिपेपणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिन मादत्ते शुर्मासीति चूर्म वा ऽएतत्
कृष्णस्य तुदस्य तुन्मानुषः शुर्म देवचा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनीत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

तय इति तुन्नाद्वा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्यतिनुत्येव
पात्राण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्यं नुभूत् तुद्धस्यैतदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तुत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति । अदित्यास्तुगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेत्तितीयं वै पृथिव्यदितिस्तुस्या ऽअस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तुस्मादाह्वादित्यास्तुग-
सूति प्रति त्वादितिर्व्वेत्ति प्रति हि स्वः सुञ्जानीते
तत्सञ्जा मेवैतुत कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदन्धोन्युः
हिनुसात ऽइत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति । नेदिह पुरा
नाद्वा रुक्षाःस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्यां
शावासि पृथुवुध इति वा तद्युथैवादः सोमः राजानं
शावभिरभिपुण्यन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसल्लाभ्यां ह्य-
दुपल्लाभ्याः हविर्यज्ञं मभिपुण्यत्त्यद्रय इति त्रै तेषां
मेकं नाम तुस्मादाह्वादिरसूति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्वेभ्यः मूलपुस्तकेषु "अर्द्धप्रपाठक" - इति लेखो विद्यते ।

स्पत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्रावा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तिविति तत्सञ्ज्ञा मेवै-
तत् क्षणाजिनाय च वदति नेदुन्योन्यः हिनृसात
इति* ॥ ७ ॥

अथ हविरुपपत्तिः । अग्नेस्तनूरसि व्याचो विसृजन्
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो विसृजन् मिति
यां वा ऽश्वमः हविर्ग्रहोऽप्यन् वाचं युच्यत्येव वै तां
विसृजते तद्यदेता मुच व्याचं विसृजते ऽप्य हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युष्टादेय हि प्रासारि तस्मादाह व्याचो
विसृजन् मिति ॥ ८ ॥

स युदिदं पुरा मानुषीं व्याचं व्याहरेत् । तत्रो
वैष्णवी मृचं वा युजुर्वा जयेद् यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्राथयित्तिर्देववीतये त्वा
यक्लामूति देवानवदित्यु हि हविर्गच्छते† ॥ ९ ॥

अथ मुसलमादत्ते । इहृद्ग्रावासि व्यानस्पत्य इति
इहृद्ग्रावा ह्येष व्यानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति सु
इदं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीषेति सु इदं
देवेभ्यो हविः सुःस्कुर साधुसःस्कृतः सुःस्कुर्वित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'इति'—इति ख, च ।

† 'हविर्गच्छते'—इति ख, च ।

• अथ हविष्कृतं मुदादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्वाग्वै हविष्कृद् व्वाच मेवैतद् व्विस्तृजते
व्वागु वै यज्ञस्तृद्यज्ञ मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्वाच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजान्यवन्धोयुधाधावेति
शूद्रस्य स युदेव ब्राह्मणस्य तुदाहैतहि यज्ञियतम
मेतद् इ वै व्वाचुः शान्तुतमं यदेहीति तुस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तुद्व सैतत्पुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तुदिदं
मुष्येतुर्हि यु एव कुथोपोत्तिष्ठति स युचैषु हविष्कृतं
मुदादयति तदेको द्यपदुपले समाहन्ति तद्यदेता मुच
व्वाचं प्रत्युदादयन्ति ॥ १३ ॥

✓ मुनोर्हं वा ऽचष्टपभु आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्वाक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसुयाद्रवुयादसुर-
रक्षसानि मृगुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापुं वत* नोऽयु मृपभुः सचते कयुं न्विमं दम्भुया-
मेति किलाताकुली ऽहुति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अहुादेवो वै मुनुरावं नु व्वेदावेति

तौ द्वागुत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केनेत्यनेनर्पभे-
 शेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्यागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मुनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स
 युव वृद्धन्यै शृण्वन्ति ततो ह सैवासुररक्षसानि मृद्यु-
 मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
 पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्याग् वृद्धतीति
 किलात्ताकुली ह्रैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावुं न्वेव
 वेदावेति तौ द्वागुत्योचतुर्मुनो याजुयाव त्वेति केने-
 त्यन्यैव जाययेति तथेति तस्याऽआलुब्धायै सा
 व्यागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
 नु श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैपासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्यागुददति
 स युस्य हैवुं विदुष एता मुव व्याचं प्रत्युद्वादयन्ति
 पापीयाःसौ ह्रैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
 जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विपुजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो
 देवेभ्य आसीः सु न एधीत्येवैतुदाष्टेप मूर्जं मायद
 त्वया व्ययुः सहातुः सहातं जेमेति नाच तिर्रोहित
 मियास्ति† ॥ १८ ॥

• अथ शुर्पं मादत्ते । वर्षं पृष्टं मसीति वर्षं पृष्टं ह्येतद्
यदि नडाणां यदि व्हेणूनां यदि दीपीकाणां वर्षं मु
ह्येवैतां वर्द्धयति ॥ १८ ॥ ✓

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षं पृष्टं व्वेत्सुति
वर्षं पृष्टं उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्षं मु
ह्येवैतान् वर्द्धयति* तुत्सञ्जा मेवैतच्छुर्पाय च व्वदति
नेदुन्योऽन्यु हिनसात ऽहुति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय ऽइत्यथ तुपान् प्रहन्त्युपहतः रुक्ष ऽहुति तुन्नाष्टा
ऽएवैतद्रुक्षाः स्यतोऽपहन्ति ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वो ब्विविनंक्लित्ययं वै व्यायु-
र्योऽयं पुवत ऽएष वा ऽइदं सर्वं ब्विविनक्ति यदिदं
किञ्च ब्विविच्यते तुदेनानेष एवैतद्विविनक्ति सु युदैतु
ऽएतत्प्राप्नुवन्ति युचैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण† पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्नित्यथ चिः फलीकरोति विवृद्धि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'वर्द्धयति'—इति ख, ग ।

† '०स्यपहन्ति'—इति क । पूर्ववाप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण'—इति ग ।

तद्वैके देवेभ्यः शुन्यध्वं देवेभ्यः शुन्यध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु नुथा नु कुर्यादुदिष्टं वा एतदेवतायै
हविर्भवत्युयैतद्वैश्वदेवुं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्यध्व
मिति तुत्समुदं करोति तुस्मादु तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुक्तवौद्ध्यवावहनार्थं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते-
“अथेति । ‘सर्वत्वाय’-इति, अवयवकात्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति-“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्त्राय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “हो क्सेदने”-इत्य-
स्मात्^२ को ल्यप्^३ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति-
“तस्य यानौत्यादिना । शुक्लकृष्णलोमां सङ्गृहात् ऋक्छामात्मकता
मुक्ता विभज्यापि दर्शयति-“तस्य यानि शुक्लानौति । ‘यदि
वा’-इति पचान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य, चाध्याय इति व्यपदेश सर्वत्र, मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१- निरुक्तवौद्ध्यवावहनार्थं-इति ७ । २- हि ५० ४७ ।

३- पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं छणाजिनस्य चक्षामरूपता मुक्ता
यजूरूपत्व मयाह—“यान्येव यभूणीति । पिङ्गलवर्णानौव यानि
सोमानि ‘हरौणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अस्त्वेवं चक्षामयजुरात्मकत्वं छणाजिनस्य, तदादानेन कथं
यज्ञस्य कार्त्स्न्यं मित्यत आह—“मैपेति । येषां चक्षुःश्रुत्सामात्मिका
चयीविद्या, सैव यज्ञः ; तस्माद्धत्वात् । य एष शुक्लछणादिमन्त्रो
वर्णः, एतत्तस्याः चय्या उक्तरोत्या ‘शित्यं’ शित्वं रूपम् । अत
एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आध्यास्यते—“चक्षामयोः शित्ये
स्य”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य छणाजिनस्य आदानं यज्ञस्य
कार्त्स्न्याय भवतीत्यर्थः । “छणाजिन मधि दीधन्ते”-इति । यस्मा-
देवं छणाजिनं चयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता
दीक्षापि छणाजिनस्योपरि क्रियते । छणाजिनादानस्य प्रयोजना-
न्तरं माह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । छणाजिनस्योपरि
अवहननं पेयणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्विः ‘अस्कन्नं’ स्कन्न-
रहितम् ‘अभद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या सेवावहननादिकं
कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव
विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेयणसमये
पिष्टं वाच छणाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेखडा-
गमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य
स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरौणीव’-इति आदिषु ।

२—तै० सं० १. २. २. ७ ।

३—वा० सं० ४. ८. १ ।

४—पा० सू० ३. ४. २० ।

उक्तं मादानं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
यत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवचा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मैत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मांशौति’
तन्मृतिरूपपन्ना । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थं चा-प्रत्ययः^१ ।

उपान्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति^२ ।
“तन्नाश इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गतं मन्यत्^३ ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्तं मवधूननं पाचाणां निषेधति— “न
खेवेति । न केवलं मवधूननस्य रचोपहननं मेव प्रयोजनं किन्तु
अयश्नियविच्छेपोऽप्येत्याह— “यज्ञस्येति । रचःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयश्नियरूपं मभूत्,
तदेवास्यैतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्मरणं विधत्ते— “तदिति ।
‘प्रतीचीना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता ग्रीवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विधत्ते अस्या इति^४
युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इयं मेव पृथिवी विवचिता;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४ १ द्रष्टव्यम् ।

उक्त मादान मनुष्य मन्त्रं विधत्ते^१— “अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह— “चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवचा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मैत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मासीति’
तान्मुतिरूपपन्ना । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः^२ ।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते— “तदवधूनोतीति^३ ।
“तन्नाद्या इति । ‘तत्’ तेन समन्तकावधूननेन । गत मन्यत्^४ ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्तं मवधूननं पाचाणां निषेधति— “न
त्वेति । न केवलं मवधूननस्य रक्षोपहननं मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविच्छेपोऽपीत्याह— “यज्ञस्येति । रचःप्रभृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेध्य’ सेधानर्हं मयज्ञियरूपं मभूत्,
तदेवास्येतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्तकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते^५— “तदिति ।
‘प्रतीचीना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता सौवा यथा भवति तथा ।

द्वयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति^६
श्रुत्युक्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन द्वयं मेव पृथिवी विवक्षिता,

१— वा० स० १. १४. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० स० १. १४. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ ए० १ प० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निघ० ४ ४ १ द्रष्टव्यम् ।

अथ मन्यदीया त्वग्न्यस्य त्वग्नवतीत्याग्रह्याह— “तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं अपि वस्त्ववस्थितम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मयुपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूयथाचष्टे— “प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकीयो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘मञ्जानीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं मञ्जां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूम्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । मञ्जानस्य प्रयोजनं गाह— “नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते— “अभिनिहित मिति ॥ ५ ॥

मध्येन स्पृशतो ऽभिप्रायं गाह— “नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तस्यैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विग्रतेर्लोटि बहुवचने आडागमः^१ शेरन्तादेशे^२ “इतश्च लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पर्शोऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कृतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तच्चाह— “ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृशमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ०. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ समन्तक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते— “अथेति । “यावा-
सीति” वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूचकतोक्तम्— “निदधा-
त्युलूखल सद्रिरसि यावासीति वा”—इति^१ । तत्राद्यमन्त्रस्याभिप्राय
माह— “तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो क्षुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुच’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य पावभिरभिषवः, एव सेवोल्-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं प्रीक्षादिकम् ‘अभिपुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्करोति । कुत ऐतदित्यत आह— “अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां घावणां, पुरोडागनिष्पत्तिहेतूनां मुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नाममाभ्यात्
उलूखलादिमाथ्य मवहननादिकं यावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषवहेतुः ।
“यावासीति यावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षित मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्ध मिति वानस्पत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे— “यावासीति” । “पृथुबुधो
हीति । उलूखलस्य विसीर्णमूलत्वं प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२— “सव्याशून्ये निद०—“यावासीति वा”—इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“‘सव्याशून्ये’ सव्यहस्तेनाशून्ये अमुक्ते कृष्णाजिने”—इति तत्र इतिः ।

३— “कृष्णाजिन (८० पृ० ३ पं०)”—इत्यारभ्य “सोमाभिषव”—इत्यन्तो
(८१ पृ० ११ पं०) यस्याः ठ-ड-पुस्तकाभ्यां मन्यञ्च नोपलभ्यते, वेवर-

स्येति-इत्येव च वृष्ट इति पश्यते, नस्तिखल इत्येव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिवेत्यादिकं मन्त्रद्वयग्रेष मनुच^१ व्याचष्टे—“तदिति । कृष्णा-
जिनोऽलूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिनयो-
रिवैकमत्यप्रार्थने वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रचेपणं समन्त्रकं^२ विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो ह्येति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्रेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्घृष्टणार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
या वाग् नियमिता^३, ‘अत्र’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विस्मृजते’ । (अतः^४) विस्मृज्यते अनेनेति ‘विमर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्यार्थः^५ ।

एतदाग्निसर्जनं सुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाचं मव
विस्मृजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्ठात्’ प्रतिष्ठितं मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रसारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं^६ लौकिकवाग्यवहारे प्रायश्चित्तं माह—“स
यद्वीति । वैष्णवी मृचम्”—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
काम्^७ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतये’—इति मन्त्रगोपस्य^८

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १५. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५. ८० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— नास्त्येतत्पदं जादियु ।

५— ‘मन्त्रपदस्यार्थः’—इति ड । ६— ‘हविरावपने’—इति आदियु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १५. १ मन्त्रांशस्येत्यर्थः ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितौति । यष्ट्यान् देवान् ‘श्वत्’ श्वत्, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो ‘देववौतये’ देवाना हृष्य इति^१ मन्त्रपदाभिप्राय ॥ ८ ॥

समन्तक मुसलादान विधत्ते—“अथ मुसल माहूत इति । “हृद्वावासीति^२ । सोमस्कारकयावत् मुसलस्यापि हविस्स्कारकत्वाम्याद्वावत्, दीर्घत्वाच्च हृत्त्व मिति ‘हृद्वाव’-शब्दाभिधेयता मुसलस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^३) ।

(तस्य मुसलस्य^४) उलूखले प्रक्षेपण समन्तक विधत्ते—“तद्वदधातीति । “ग्रमीष्व”-इतिपदस्यार्थ माह—‘हवि मस्कुर्व’-इति । ‘ग्रमीष्व’ ग्रमय, दोषोपग्रमनेन हवि मस्कुर्वित्यभिप्राय । “सुग्रमि ग्रमीष्वेति” मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु मस्कुर्वतम्’ इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^५ आह्वान विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उद्वादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थ । हविष्कृदेष्टीतिमन्त्रस्य हि पाठो मन्त्रकाण्डे विराजमानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थ माह—“वाग्वै हवि-

१—“पिष्टयज्ञे ‘पिष्टवौतये’-इत्युह”-इति याज्ञिकदेव ।

२—वा० स० १ १५ २ । का० औ० सू० २ ४ ११ ।

३—नास्त्येषोऽग्र आदिषु । ४—नास्ति चैषोऽग्रो आदिषु ।

५—वा० स० १ १५ ३ । का० औ० सू० २ ४ १२ । ‘पिष्टयज्ञे ‘स इह पिष्टय’-इत्युह’-इति या० दे० ।

६—‘हविष्कृत’-इति छ । एव मुत्तरत्रापौह सर्वत्र ।

७—मन्त्रकाण्डे=संहितायाम् । वस्तुतस्तत्र विराजमानं श्रूयते, न तु हि । “त्रिवारं मुक्तं मर्यं देवा मयन्त इति विराजानम्”-इति च मही० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२ १ १३) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणमाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृतः ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आह्वयन् हविर्घणकाखे
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरमीति”
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति” मन्त्रेण वा वाग्विमर्जनं कर्तव्यमिति
विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरमीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति” ।

“वागु वा इति । या वाक् हविष्कृतः, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तस्मिन्निर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्रह्मचरादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेषमाह—
“तानि वा एतानि चत्वारोति । ‘वाचः’ सम्मन्थीनि” “चत्वारि”
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि-
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यवन्धोः’ हविष्यजातेः “हविष्कृदाह-
वेति” । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्वयोर्वेपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाहवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति” ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचरादिवर्णप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्हीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिशयेन यज्ञार्हम् ; “इड एह्यदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० २. ४. ७, ८ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति आदिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहेवास्माताः ।

६— औ० सू० १. १८. ८ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
 द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम् ; प्रार्थना-
 वाक्येष्वेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निरुद्धप्रेषणरूपत्वा-
 न्नैत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽमौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्धेति । पुरा खल्वेत-
 दाक्कानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
 हविष्कृदभूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मयेतदाक्कानानन्तरं जाया वा,
 अन्यः ‘कोऽपि’ अस्मिन्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
 तदप्युक्तं सूत्रकृता—“हविष्कृदेहीति त्रिराकृत्यतः पथ्यवहन्यन्यो
 वा”-इति^२ ।

हविष्कृदाक्कानममये दृषदुपस्योः शम्यया समाहननं विधत्ते—
 “स यच्चैष हविष्कृत मुदादयति”-इति । समाहननजनितां वाचं
 प्रगंसितुं मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
 मुपपादयितुं मितिहाम मुदाहरति—“मनोर्हं वा इति । पुरा
 खलु मनोः सम्यन्धिन अयमस्य प्रथमाद् रवाच्च यज्ञविघातिनो-
 ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
 ‘ह’-इति खेदे । ‘अयम्’ अयमः ‘नः’ अस्माकं ‘पाप’ निकर्षं

१— वा० सं० १. २०. १ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामीध्रः”-इति या दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाच’-इति ८ ।

पराजयं 'सचते' प्रापयन्ति, कथं खलु इमं हिंस्यामेति । एवं संवादे
कृते 'किलातय आकुलित्य' दावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तयोर्व्यापार माह— "तौ द्योचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः
'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं तु वेदाव'-इति, आवा मस्य
मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषा-
याम्"—इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वो-
च्चारणम् । "विद् ज्ञाने"^३-इत्यस्मात् छोटि उत्तमद्विवचने
वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन
ऋषभेण याजयावेति । अद्वालुं मनुं विप्रलभ्य^४ त ऋषभ भव-
धिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश"—इति । मनोर्भाष्यां
'मनावी' । "मनोरौ वा"—इत्यौत्वम्^५, पुंयोगसूत्रेणो ङीप् । "तस्यै
ह स्य यत्र वदन्त्ये शृण्वन्ति"—इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ ।
'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात्
स्थानात्^७ असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत
इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य^८ ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्ष-
मात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्वालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।

३— अदा० प० ५७ ।

४— 'विप्रलभ्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. १. ६२. वा० १ । ८— 'वदनात्'-इति जादियु ।

९— 'ऋषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिशयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्वदति”—इति ।
तिर्थवाचः सकाशात् 'भूयः' वज्रतरं हि मानुषी वाग्वदति ;
वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्घ्यस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकर्ण्य
तावेव पुरोहितावस्थापि प्रतिक्रियाञ्चक्रतुरित्याह—“किल्लाता-
कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरघ्नौ सा वाक्, क्रमेण मनोः स्यपमे
जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हर्ननाच्चिरात्रया सती यज्ञ मेव
आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः
सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हन्तुं' निर्गमयितुं न श्रेकतुः असुर-
पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नौ वाक्, शम्यया^१ समाह-
ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रधनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां
प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यस्येति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-
सीति” । मधुजिह्वइतिविशेषणस्याभिप्राय माह—“स यो देवेभ्य
इति । 'सः' खलु स्यपभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत् ;
जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत् ; पराजय-

१—“गदया सदृशी वाङ्मपरिमिता शम्या”—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

“शम्या ह्यर्धिश्रद्धकुलप्रमाया वारुण्यौ”—इति या० दे० (का० ५.३.१६) ।

२—वा०. सं० १. १६. १ । “असुरा क क इति तान् हन्तुं मिच्छन्
योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुट । यदा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति
तनोतीति कुक्कुट । यदा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुर-
भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपघर्षते”—इति तद्भाष्ये महर्षेः ।

यस्मिन् काले 'एते' मीक्षितण्डुलाः 'एतद्' विवेचनं प्राप्नुवन्ति,
तस्मिन् समये 'यच्च' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान्
अपविनक्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्तक मनुमन्त्रणं विधत्ते—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' क्षिद्ररक्षितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^१ ।

फलौकरणं विधत्ते^२—“अथेति । तस्य चित्तं प्रशंसति—“चिच्छि-
यन्नः”—इति । स्वमन्त्रादिरूपेण चिरादुक्तो हि यज्ञः ; अतस्तदनु-
सारेण फलौकरणं भपि चिः^३ कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलौकरणे शास्त्रान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्य^४ इति । तं निषेधयति—“तदु तथा न कुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतदेवतायै”—इति । “अग्नये
जुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मन्त्रादिदेवतायै आदिष्टं सेवैतद्विर्भवति ।
अथ तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^५ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति ; अतो देवानां^६ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१—‘तत्पात्रीगतं हविः मनुमन्त्रयते’—इत्येव च ।

२—वा० सं० १. १६. ७ । का० श्रौ० सू० २. ४. २१ ।

३—का० श्रौ० सू० २. ४. २२ । ४—‘चिच्छित्’—इति च ।

५—“वीक्षा प्रतिपर्यायं सङ्गमन्त्रप्राप्त्यर्थं”—इति पा० दे० ।

६—शास्त्रान्तरीय एव मन्त्रः । ७—‘देवतानां’—इति जादिषु ।

परित्यज्य द्व्यणी मेव फलीकर्तव्य मिति निगमयति—“तस्मादु
द्व्यणी मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

सुमर्षांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवक्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाध्याज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्,

प्रथमाध्यायस्य समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रीत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणनिष्काशनं फलीकरणम् ।

२—पतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्णाजिनस्यादानम्, अथधून-
नम्, तत उदकोपस्पर्शनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्य मुत्कारदेशे वा
प्रत्यग्भौवस्य कृष्णाजिनस्यास्तनम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य द्रविर्दयस्य शूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
न्यिसर्गः । ततोऽध्वर्युः मुशल गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी मघोधं वा निराप्नयति । तस्मिन्नेव
काले आघोधः द्विर्घटं कुट्टयति उपरान्नं चैकवारम् । वितुषीभूतेषु
श्रीक्षिपु आध्वर्युः शूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्विस्तारमादुलूखलाद्रिष्वाश
सूष्णीं शूर्पे निदधाति । ततः शूर्पेण ‘निधुनाति’ तुषान् एषक्
करोति, पुनरप्युपस्थाय तदुलूखलमिदित्यं ‘विविनक्ति’ एषक्
एषक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काशं शूर्पे कृत्वा तुषान् एषक् कुर्यात्,
विच्छिद्येद्य सर्वान् तान् तुषानुत्तरदेशे । पुनरप्युपस्थाय शूर्पेऽस्यांका-

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विगोपणम्याय मग्निप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इयं मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रगोपस्य स्पष्टार्थता साह—“नाचेति ।
'अव' अस्मिन्नन्ते किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धत्वं सुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषोका-
णाम्”—इति । जलप्राप्ते वर्त्तमानास्तृणविगोपा नडाः । मत्तादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । ‘वर्षम्’ उदकवृष्टिरेव हि ‘एताः’
नडाद्याः शोषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य ‘वर्षवृद्धं
मसि’-इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पवृद्धतानां ग्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
निर्वपतीति । ‘निर्वपति’ उलूखलान्निष्कृत्य (अवहतान् ग्रीहीन्^६)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं त्वा शूर्पं प्रति ‘वेत्तु’ आत्मन
उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्तार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धत्वं सुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ चीति । ग्रीहि-

१—‘आसीत्’-इति आदिषु ।

२—‘नोऽस्माकं’-इति ठ, ‘सोऽस्माकं’-इति ड ।

३—१० ए० १६ पं०, ५ टीप्पनो द्रष्टव्या ।

४—वा० सं० १. १६. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. १६ ।

५—‘शूर्पादान’-इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादि ड-पुस्तके ।

६—ड-पुस्तकादन्यत्र नैते षदे विद्येते ।

७—वा० सं० १. १६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. १० ।

यवयोरन्यतरो हि हविष उपादानम्; “व्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ यागसाधनत्ववशणात् । व्रीहियवाद्योषध-
यस्य दृष्ट्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह— “तत्सज्ज्ञा सेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चशब्दात् हविषे च । ‘सज्ज्ञां’ सज्ज्ञानम् । समानज्ञानत्वं सेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्तकं^२ विधत्ते— “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तस्मिन्मनं विधत्ते— “अथ तुषान् प्रह-
न्यपहतम्”-इति^३ । ‘प्रहन्ति’ प्रक्षिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह— “तद्याद्या एवैतदिति ॥ २१ ॥ -
वितुषीकृतानां तण्डुलानां व्रीहीणाञ्च दृष्टकरणं विधत्ते—
“अथापविमन्त्रतीति । मन्त्रगतवायुशब्दस्यार्थ माह— “अयं वै वायु-
र्घाऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति— “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एतान्’ व्रीहीस्तण्डुलानाञ्च ‘विविनक्ति’ दृष्टक्
करोति, अतस्तत्प्राथम्यं युक्त मित्यर्थः । “स यदैत इति । ‘यदा’

१— म० सं० २४० १४, १५ श्लोकौ दृष्टयौ । “एकार्पांस्तु विकल्पे-
रन्”-इत्याशेन जैमिनिस्त्रयाणि (१२. २. १०-१५.) चेहेल्लित्यानि ।

२— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. १८ ।

३— वा० सं० १. १६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. १९ ।

४— वा० सं० १. १६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. २० ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

—+—

स वै कपालान्येवान्यतरु ऽउपदुधाति । दृपदुपले
ऽअन्यतरस्तद्वा ऽएतदुभयः सह क्रियते तद्युदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा ऽएतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क ऽएव पिष्टानि तद्वा ऽएतदेक मुञ्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स युः कपालान्युपदुधाति । सु ऽउपवेप मादत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनाग्निं धृष्टिष्ववोपचरति तेन
धृष्टिरुय युदेनेन यज्ञु ऽउपालुभत ऽउपेव वा ऽएनेनै-
तद्देवेष्टि तुस्मादुपवेपो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाग्ने अग्निं मामादं
जहि निष्कृष्यादः सेधेत्ययं वा ऽआमायेनेदुं मनुष्याः
पुत्काश्नन्त्यय येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतद्वैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

क्षण्डुलान् पात्र्या प्रक्षिप्यामिमन्त्रयते ; तण्डुलाननामिकायेण स्वप्नं
विशोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिंशत्करीषाम् ; त्रिंशत्करीषा
स्वप्नकृषिकाभ्यो वियोज्योज्वलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदिश्यायन्तिमाशो न पुस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयज्ञं ब्रूहेति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवीरुपि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽहुति तुस्माद्वा ऽश्वास्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुर्नो-
न्नोऽधुस्तान्नाद्वा रुक्षाः स्युर्पोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षता
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भवति
नान्य एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । ध्रुव मसि पृथिवीं ब्रूहेति पृथिव्या
ऽएव रूपेणैतद्देव ब्रूहत्येतेनैव† द्विपुनं भ्रातृव्य भ्रातृ-
व्यस्य ब्रह्मवुनि त्वा अत्रवुनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य ब्रूयायेति‡ ब्रूया वै युजुःघाशीस्तद् ब्रह्म च अत्रं
चाशास्त ऽउभे वीर्ये सजातवनोति भूमा वै सजाता-
स्तद्भूमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य ब्रूयायेति
यदि नाभिचुरेद् युद्यु अभिचुरेदमुष्य ब्रूयायेति‡ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'ह्रियग्निर्हि'—इति रा ।

† 'ब्रूहेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'ब्रूयायेति'—इति पवर्गीपादिपाठः च-उक्तके ।

अथाङ्गार मास्कौति । नेदिहु पुरा नाद्रा रुक्षा-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीषेति नेदिहु
पुरा नाद्रा रुक्षास्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ युत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तुरिष्टं
दृष्ट्वेत्यन्तुरिष्टस्यैव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विपुन्तं
भ्रातृव्यं मुवबाधते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ १० ॥

अथ युत्पुरुस्तात् तदुपदधाति । धर्त्तुं मसि दिवं
दृष्ट्वेति दिव एव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विपुन्तं
भ्रातृव्यं मुवबाधते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति† ॥ ११ ॥

अथ युदक्षिणतस्तदुपदधाति । व्विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा न वा तेनैवैतद् द्विपुन्तं भ्रातृव्यं मुवबाधते अनङ्गा वै
तद् युदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न व्रानङ्गो

* 'तुस्मादिन'-इति च ।

†, ‡ 'व्वधायेति'-इति च ।

१०, ११ एतदुभयत्रैव 'यदिमाङ्गो'-इति निग्नानासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्विद्या आशास्तुस्मादाह विद्याभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदुधाति
चित्तं स्योर्द्ध्वचित्तं इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरुभूहति । भृगूणा मुक्तिरसां तुपसा
तप्यध्व मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो यद् भृग्वङ्गिरुसाः
सुतप्तान्यसन्निति तुस्मादेव† मुभूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो ह्यपदुपले उपदुधाति । सु कृष्णाजिन
मुदत्ते शुर्मासौति तदुवधूनात्युवधूतः रक्षोऽवधूता
अरातय इति सोऽसुवेव बुभ्यस्तुत्॥ प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्युदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्ति॥ सो-
ऽसुवेव बुभ्यः ॥ १४ ॥

अथ ह्यपद मुपदधाति । धिपुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्ति॥ धिपुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादि-
त्यास्त्वग्वेत्ति॥ तत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च
व्वदति नेदुन्योऽन्यः॥ हिनुसात॥ इदुतीय मेवैपा पृथिवी
रूपेण॥ ॥ १५ ॥

अथ शुभ्या मुदीचीनाया मुपदधाति । दिवु स्तम्भ-

* 'वैवेतराणि'-इति च ।

† 'तुस्मादेव'-इति च ।

‡ 'मुभूहति'-इति क, 'मुभूहति'-इति ख ।

॥ 'बुभ्यस्तुत्'-इति क ।

॥ 'हिनुसात'-इति च ।

॥ 'रूपेण'-इति ख, 'रूपेण'-इति- च ।

नीरसौत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी व्यिष्ट्ये तुस्मादाह दिवस्त्वभनौरसौति* ॥ १६ ॥

अथोपला सुपदधाति । धिपुणासि पाव्वेतेयी प्रति
त्वा पर्वतो व्येच्युति कुनोयसौ ह्येपा दुहितेव भुवति
तुस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वतो व्येच्युति प्रति
हि स्वः सज्जानीते तुत् सज्जा मेवैतद् दृपदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः हिनुसाता इति द्यौरेवैपा रूपेण
हुनू ऽएव दृपदुपले जिह्वैव शुभ्या तुस्माच्छुभ्यया स-
माहन्ति जिह्वया हि व्वदति† ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । ध्रान्य मसि धिनुहि देवा-
निति ध्रान्यः हि देवान् धिनुवदितु हि हवि-
र्यज्ञते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मुनु प्रसिति मायुपे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
चुक्षुपे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००†) ॥

तद्युदेवुं पिनष्टि । जीवं वै देवानाः हविरमुत

* 'रसौति'-इति च ।

† 'हिनुसाव'-इति च ।

‡ 'व्वदति'-इति ख ।

§ 'हविर्यज्ञते'-इति ख, 'हविर्यज्ञते'-इति च ।

॥ "शतकण्डिका"-इति ख, क ग-पुस्तकयोर्नास्त्येवैतत् ।

ममृतानां मयैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृपदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स, यद्वाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तुह्यानुं दधाति दीर्घां मनु
प्रसिति मायुषे धा मिति तदायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णत्वुच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव सु हैतुज्जीव मेव देवानाः
हविर्भुवत्यमृत ममृतानां तुस्मादेव* पिनष्टि पिशुन्ति
पिष्टान्युभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यद्वा ऽश्रादिष्टं देवतायै
हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तुह्यवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽएतत् कुस्यै चनु देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशति यद्वाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासां मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽएतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव सु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतुं
भवति तुस्मादेवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [०.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मद्दं वन्दे विद्यातौर्यमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये ब्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातं मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “म वै कपालानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘मः’ कपालानां मुपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘मः’ पेषणार्थं दृषदुपले उपदध्यात् । उक्तं कर्त्तृभेदं मुपपादयति— “तदा एतदुभयं सह क्रियते”—इति । एककर्त्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतदुभयं सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्त्तारौ युगपत् कुर्याता मित्यर्थः । एतत् सहानुष्ठानं मुपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य धत् पुरोडाश इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं ममादयति— “म या न्येवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं ‘मस्तिष्कः’ । “तदा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकं मेकं सङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथात्रापि शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरोडाशात्मकस्य यज्ञशिरस एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रदि’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति छ ।

एव मयजिथ मग्निं मन्त्रेण^१ निर्हृत्य^२ शृङ्गादग्नेः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते— “अयेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कुञ् आप्रवणे^३”—इति धातुः^४ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह— “य इति । देवान् यजति इति ‘देवयाट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्नङ्गारे मध्यमकपालस्थोपधानं विधत्ते— “त मिति ।
अङ्गारस्थोपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति— “देवा ह वा
इति । “नेन्न.”—इति । ‘न.’ अस्माकं हविषो भागेनैव^५ राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह— “अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”—
इतिमन्त्रेण^६ स्थापितस्यैवाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संकृतत्वाद्देव एव हि कपालोपधाने
मुख्यः ; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहित उपधान मनुद्य मन्त्रं विधत्ते— “स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृढं^७ हेति^८ । पृथिवीसम्बन्धश्चवणात् तत्सम्बन्धिहूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्तं
शत्रुं मववाधते ।

१— ‘निर्हृत्य’—इति ठ, ड ।

२— ‘आप्रवणे’—इति छ ।

३— ऋग० ७० ६ ।

४— ‘हविषोऽधोभागेनैव’—इति ठ ।

५— वा० सं० १ १७. ३ । का० श्रौ० २. ४. २८ ।

६— वा० सं० १. १७. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेषं मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मवर्णोति । “बह्वी वा इत्यादि । ‘यजुष्यु’ यजुर्मन्त्रेषु बह्वविधा खलु ‘आशी.’ फलमार्थना, अतो बह्वविधं ब्रह्मचवादिमन्त्रजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचवशब्दयोर्लक्षणाया तद्वीर्यपरत विवक्षित मिति व्याचष्टे— “उभे वीर्ये”-इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च बह्वभावस्य दर्शनात् धर्मिवाचिना सजातशब्देन तद्वर्मा विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं नित्यपच मन्त्रवदिति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’-इति स्थाने ‘अमुष्य
वधाय’-इति शत्रोर्नाम पृथग्नं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”-इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अयेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सत्युक्तदोषनिवृत्तिं माह— “ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— वास्येतत् पद जादिषु ।

२— ‘राक्षसाः प्रविशेयुः, अतः कपालस्योपरि चङ्गाराध्यङ्गनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या’-इत्येवं विशेषपाठो ऽ-पुस्तके ।

हिंसकाः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्तं बहुस्याभिनिहितं मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

ममन्त्रकं^१ कपालस्थोपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ सुरोडागाधिययणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

‘पाश्चात्यकपालस्थोपधानं’ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्थोपधानानन्तर्यम् ‘अय’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ ९ ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्याप्यस्य कपालस्थोपधानं^२ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः मन्त्रम्भिना
रूपेण ‘एतत्’ द्वितीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्थोपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तत्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्व’ हि त्रिभिर्नप-
क्षितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः
इदानीन्तु ‘इमान्’ त्रीँल्लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्धं मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्धा
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाम्य-
स्त्वाग्नाभ्य”—इति^३ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. ६० ।

२— तत्र मन्त्र — वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. ६१ ।

३— तत्र मन्त्र — वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. ६२ ।

४— ‘पूर्व’—इति ङ-पुस्तकादभ्यञ्ज ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. ६३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन'
चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विद्याभ्यः”-इति मन्त्रस्य लोकवयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकवयातिवर्तिनश्चतुर्थस्य मद्भावोऽश्ना-
वस्य 'अनद्धा वै' अस्माकं मप्रत्यक्ष एव ; यद् 'विद्या आगाः' सर्वा
दिगाः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव', अप्रत्यक्ष मेव ; (लोकवयवप्रसिद्धा-
भावात्^२ ।) अतोऽप्रत्यक्षदिग्वाचिना विद्याभ्य आगाभ्य इति^३
पदद्वयेन लोकवयवतिरिक्तं भक्तं मेवाप्रत्यक्षं विवक्षितं मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पचदथ माह— “दूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूषणं विधत्ते— “अयेति । मन्त्रे”
भृगूणा मङ्गिरसा मिति^४ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतदा
इति । यद् 'मन्त्रमङ्गिरसां' मङ्गरीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अग्न्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्विनमसु, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठमि “विष्मतोर्भुगिति” लुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्राय माह— “सुतप्रामीति । एतान्युपहितानि

१— 'तन्दिग्धमानात्'-इति जादिषु ।

२— नैतद्वार्त्तं ङ-सुक्तकादन्यत्र । ३— 'विद्या आगा इति'-इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'-इति जादिषु ; ङ-सुक्ते तु नाभ्येवैतत् पदम् ।

५— अ० सं० १. १८. १ । आ० श्रौ० सू० २. ३. १२ ।

६— पा० सू० ४. १. ६४ ।

कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिगयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । 'अमन्'-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहानुष्ठेययोः कपालोपधानं मभिधाय पेपणं विधातुं
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेपणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “स कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽमावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिगोचो यः
प्रागाम्नातः— “तन्नाम्ना एवैतद्द्रक्षांस्ततोऽपहन्तीति^४, स एवापायदु-
पज्य योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्मरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”—इत्यादिना^५ यत् प्रागाम्नातं मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
वातिदिशति— “सोऽमावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्तकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा शीत्यादि । पेपणीयतण्डुलानां धारणाद्
'धिषणा', पर्वतावयवत्वात् 'पर्वतौ'-इति । एतदुभयं प्रसिद्धं मिति
'हि'-शब्दयोरर्थः । गतं मन्त्रवत् । “इयं मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
ख्येन रूपेण योगात् 'एषा' दृषत् इयं मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानं विधत्ते^८— “अथ शम्या

१— पा० सू० ३. ४. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्र— वा० सं० १. १६. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ ए० १ प० द्रष्टव्यम् ।

५— ७२ ए० ५ प० द्रष्टव्यम् ।

६— 'मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्'-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र 'मन्त्र'— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । ‘उदीचीनम्’ उदगवस्थित मये यस्याः सा तथोक्ता ।
 कात्यायनोऽप्याह स—“पश्चाच्छम्या सुपोहत्युदीचीं दिव इति”—
 इति^१ । शम्यायां तुलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं मन्तरिचरूपता माह—
 “अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलयोर्मध्ये-
 ऽवस्थानसत्त्वेन रूपेण ‘अन्तरिच मेव’ अन्तरिचलोकात्मिकैव
 ‘शम्या’, इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षेण हि यस्माद् ‘विष्टब्धे’
 विविध मधस्तादुपरिष्ठाच्च धारिते, अतोऽन्तरिक्षात्मिका शम्यापि,
 “दिवस्तम्भनीरसीति^२ ख्यते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपस्तायाः स्थापनं समन्तकं^३ विधत्ते—“अयेति ।
 ‘पार्वतेयी’-शब्दं व्याचष्टे—“कनीयसीत्यादिना । यस्मादेयोपस्ता
 अतिशयेन दृषदः सकाशादन्यपरिमाणा, अतः ‘एषा’ दृषदः ‘दुहि-
 नेव भवति’ ; दुहिता हि लोके मातुरन्वीयसी भवति । तस्मादेषां
 पर्वत्याः^४ पुत्री ‘पार्वतेयी’-इति । “स्त्रीभ्यो ढक्”-इति^५ ढक् ।

“प्रति त्वा पर्वती वेत्तु”-इतिमन्त्रश्रेणेण परस्परहिंसापरिहारार्थं
 दृषदुपलयोर्मिञ्चीकरणं मर्थ इति व्याचष्टे—“प्रति हीति । उपर्यव-
 स्थानसत्त्वेन रूपेण ‘एषा’ उपस्ता ‘द्यौरेव’ तुलोकात्मिकैवेत्यर्थः ।
 तदेको दृषदुपले समाहन्तीति^६ प्राक् यत् तयोः समाहननं विधि-
 तम्, तच्च शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति—“एनू एवेति ।

१— का० श्रौ० सू० २. ४. ४ । २— वा० सं० १. १८. ४ ।

३— वा० सं० १. १८. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. ५ ।

४— ‘पार्वत्याः’-इति श । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

६— १. ४. १४ (३४ ए० ११ पं०) इत्यम् ।

दृषदुपलयोऽस्य चावस्थानाद्ब्रूत्वम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छ्रम्यायाः जिज्ञा-
तम् । यस्माच्च जिज्ञया लोको वदति, तस्मात् जिज्ञास्थानीयया
श्रम्यैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्तकं^१ तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते-
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह- “देवान्
धिनवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”-इति^२ धातुः । यद्यथानन्दादि-
देवान् ‘धिनवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गच्छते ; अतो
धिनोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिनुहीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्तकं^३ पेषणं विधत्ते- “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“पिष्टु सञ्चूर्षते”-इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘शानः’ ; ऊर्द्धावाङ्मृत्ति^५ विलचणो मध्यमृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यातुं
सुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते- “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१- वा० सं० १. २०. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

२- भा० प० ५८९ ।

३- वा० सं० १. २०. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

४- सू० प० १४ ।

५- ‘ऊर्द्धाधोमृत्तिः’-इति ठ, ड ।

६- वा० सं० १. २०. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. ७ ।

हृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूच-
प्रणयनं, तद्वाह्यणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूचयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति हृष्णाजिने प्रोहति, चतुषे
त्वेतीचत इति” ॥ १८ ॥

प्राणायतिमन्त्रस्याभिप्राय माविष्कर्तुं मुक्तं येषण मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीवं’
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति” । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेपणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । येषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्त्रम् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य छिद्रानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधन मित्यभिप्रायः । “पिप्पन्तीति । एवं समन्त्रक मध्ययुषा
पेपणे कृते सति यज्ञमानपरिहारका अवशिष्टं सर्वं सूर्योक्त्युः” ।

१— का० श्रौ० सू० १. १. ७, ८, ९. एतद्वाह्यणयने तु व्याप्ये धा मिषन्तः
पेपणमन्त्रः, देवो व इत्यादिदेव प्रोहयमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवं’—इति छ । ३— ‘अमरत्वसाधन’—इति छ, छ, छ ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति छ ।

५— “दासो पिनष्टि यज्ञो वा, यपि वा पश्यवदन्ति गूढा पिनष्टि”—इति
व्याप० श्रौ० सू० १. ११. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्वते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि
क्षुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— “अथैक इति । यदा
चाध्वर्युः पिनष्टि, 'अथ' तस्मिन्नेव समये 'एकः' अन्यः आग्नीध्रादिः
(आज्यं निर्वपति^१) । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-
समयवर्तित्वं सूचितम्— “पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीना मित्या-
ज्यम्”—इति^२ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्याग्न्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण
यहीतव्य मिति विधित्सुराह— “यद्वा इति । 'यत्' खलु हविः
“अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, 'तद्' यद्वह्णसाधनं
यजुष्य यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव 'तत्' हविर्भवति । आज्यं
च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीया-
दित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारण्यं बोध्यतीत्याह— “न वा
इति । एव अनिरुक्तयजुषा यद्वह्ण सुपपाद्य तद्विधत्ते— “तस्मा-
दिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् 'निरुक्तम्', तद्विल-
क्षणम् 'अनिरुक्तम्' । तादृशं च “महीना मित्यादि यजुः^३ ; तत्र
प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्य इति । “मद्य पूजायाम्”^४ । मद्यन्ते
पूज्यन्त इति 'मद्य' । एतच्च 'एतामां' गवाम् 'एकं' साधारणं
नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् “पयोऽपीति । विकारे प्रकृतिशब्द
इत्यर्थः । यहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् 'असि'-मन्त्रः^५ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— जैते पदे ङ-प्रत्ययान्तरम् ।

२— का० श्रौ० सू० २. ५. ६ ।

३, ५— वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव मु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूपे सति तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीत भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२१] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयज्ञतपयभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— अथ पेयगोपधाने सह भवत । तत्र अग्नीत् कपालानि प्रक्षाल्य, गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेधं गृहीत्वा तेन अपणस्य अङ्गारान् खरमध्ये एव सस्यानात् प्राच्या प्रेरयति,— यथाङ्गारस्यानेति-तप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एकं भङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणधुरोडाशस्थानस्य मध्ये ध्यायति । तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिघारं कुर्वन् मन्त्रे 'भाद्रव्यस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत उदकीपस्पर्शनञ्च] । तत सव्यहस्तस्याङ्गुल्या अग्रन्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले एकं भङ्गारं निदधाति, तत पश्चाद् द्वितीयम्, तत पुरस्तात् तृतीयम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं भेकस्य कपालस्थान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतौ नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदेवोपसर्जनीरग्री-देव गार्हपत्येऽधिध्रयति । पिष्टसयवनार्थां व्याप उपसर्जन्य । इति कपा-लोपधानम् । अथ पेयणम् । तत्र अध्वर्युं कृष्णाजिनं मादाय, पूर्ववदवधूय, धूप उपस्पृश्य, प्रत्यग्योव मास्तीर्थं, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन हस्तेन प्रागग्रां दृषद तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे अधस्तादुदगग्रां शम्या प्रेरयति,— यथा दृषद प्राचीनप्रवणतां जायेत । ततस्तस्या उपरि उदगग्रां मुपलां मुपदधाति । ततस्तस्या दृषदि तण्डुला नोप्य पिमष्टि । पिष्टमाग्रेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो व्याज्यस्याख्या माज्यं प्रतिपत्तीतौह पेयगोपधाने कर्मणी वि- . .

पविचवति संव्वपति । पाच्यां पवित्रे ऽश्वधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
भ्याः संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्व्वेद्युपविशति । अथैक उपसृजनीभिरुति
ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
ओपधीभिरिति सुः ह्येतद्माप ओपधिभिरेतुभिः
पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोपधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
दोपधयो रुसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त आपो
ह्येतुसाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
रेवत्य आपो जुगत्य ओपधयस्ता उ ह्येतदुभय्यः सम्पृ-
च्यन्ते सम्मुधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति स
रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जुनयत्यै त्वा संयौमीति युथा श्रिये
ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
त्यधिवर्ध्यन्तु वै संयौति युथा वा ऽश्वधिरक्तोऽग्नेरुधि
जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः ।
पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स युच पुनर्नु स-
हरिष्यन्स्यात् तदभिमृशतीदृ मग्नेरिदृ मग्नीषोमयो-
रिति नाना या ऽएतद्व्ये हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पिश्यन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
मभिमृशत्यधिष्ठण्क्तवैषु पुरोडाश मुधिश्रयत्यसा*-
वाज्यम् ॥ ४ ॥

तद्वा ऽएतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियतेऽर्हो ह वा ऽएषु आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
मर्हो यदिह हविर्भवति स युश्चासावर्हो यु उ चायु
मर्हस्ता ऽउभावग्निं गमयावेति तुस्माद्वा ऽएतदुभयः
सह क्रियत ऽएषु मु द्वेषु आत्मा यज्ञस्य सुन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिश्रयति । इषे त्वेति व्यृष्टौ तदाह
यद्वाहेषे त्वेति तत् पुनरुदासयत्यूर्जे त्वेति यो व्यृष्टा-
दूर्गं रुसो जायते† तुस्मै तदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिष्ठण्क्ति । घुर्मोऽसीति यज्ञ
मेवैतत् करोति युथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं प्रवृण्क्ति
व्विश्रायुरिति तद्वायुर्दधाति ॥ ७ ॥

तुं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
पतिस्तद्युजमानायैवैतुदाशिप माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्न सत्रा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् युत्

* 'मुधिश्रयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च शुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृञं वै तुद् यञुस्य* युन्मानुपं नेद् व्यृञं
यञ्जे करुवाणीति तुस्मान्नु सञ्चा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफामाचुं कुर्यादित्यु हैक ऽआहुः । कस्तुवेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मुनसा नु सञ्चा पृथुं
मुन्येतैवुं कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मङ्गिरभिम्भशति । सकृद्वा चिर्वा तद्युदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिप्पुन्तो वा क्षण्वन्ति† वा व्यु वा वृहन्ति
शान्तिरुपस्तुदङ्गिः श्रान्त्या शमयति तुदङ्गिः सुन्द-
धाति तुस्मादङ्गिरभिम्भशति ॥ ११ ॥

सोऽभिम्भशति । अग्निष्टे त्वचं मा हिंसीदित्यग्निना
वा ऽएनमेतुदभितस्युन् भवत्येपु ते त्वचं मा हिंसी-
दित्येवैतुदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यग्निं करोति । अचिच्छिद्र मेवैन मेतुदग्निना
पुरिगृह्णाति नेदेनं नाप्रा रुक्षाऽसि प्रमृशान्ति-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुऽअपयति । देवुस्त्वा सवितु अपयत्विति न वा
ऽएतस्य मनुष्यः अपयितुा देवो ह्येव तुदेनं देव एव-
सवितु अपयति व्युर्पिष्टे ऽधिनाक ऽडुति देवतो एत-
दाह यदाह व्युर्पिष्टे ऽधिनाक ऽडुति तु मभिम्भशति
श्रुतुं वेदानीति तुस्माद्वा ऽअभिम्भशति ॥ १४ ॥

सोऽभिमुञ्चति । मा भेर्मा संव्विक्या इति मा त्वं
भैषीर्मा* संव्विक्या युत् त्वाह मुमानुपः सन्तं
मानुपोऽभिमुञ्चामीत्येवैतुदाह ॥ १५ ॥

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेन सुपुरिष्टान्नाद्रा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिति नेदेव नमु इव सुपितु इव
शुयाता ऽडुत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । श्रुतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदुक्तं यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्युदिदु मभिवासयामीति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पाचौनिर्णेजनम् । अङ्गुलिप्रणेजन माष्टेभ्यो
निनयति तद्युदाष्टेभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पविच-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पविचयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विवृणोति— “पात्र्यां पविचे अवधायेति । “सो
ऽसावेतयेति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना यद्वहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति घ ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ पृ० ० पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रागाह्नात एव वाक्यगेषोऽस्यापि अजुषः^१ शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःअपणं गार्हपत्ये वा, उभ-
यथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभि-
प्रायेण विकल्प माह— “अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^२ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति
व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’ ; ताभिः सहागच्छेदि-
त्यर्थः । अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते— “ता आनयतीति ।
“ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^३
मन्त्रेण पिष्टानां सुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्यं माह— “सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः
आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’^४ सङ्ग-
च्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिगन्धेन तदिकाराः पिष्टा विवचिताः । स
मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मया मोष-
धिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीना मद्भिः सङ्गतिः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे— “स मोषधय इति । पूर्ववदचाप्योषधिगन्धः
पिष्टपरः, रसगन्धेन चापो विवचिता इत्याह— “एताः पिष्टा
अङ्गिरिति । “आपो ह्येति । उपसृज्यमानावयवयुक्ताः खल्वोषधय-

१— वा० सं० १. २१. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. १० । .

२— श्रौ० सू० २. ५. ११ । “सोक्त्यादेवोपवेशनम्”—इति तच्च या० दे० ।

३— वा० सं० १. २१. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४— संक्षिप्तापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द शब्दः ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासा मुदक मेव रस इत्यर्थः । मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति । रयिः धन मासा
मस्यीति रेवत्य आपः । धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थि-
तानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवचिताः ।
“रयेर्मतो बज्जलम्”—इति^१ सम्प्रसारणे, “उगितश्च”—इति^२ ङीप् ।
गम्यन्ते सर्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ व्युत्पत्त्या जगतीशब्दोऽण्यो-
पधिवाचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति । “सन्मधुमतीरित्यादि ।
अत्र मधुशब्देन भाधुर्यरसो विवचित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ ९ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्त्रकं^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति । ‘संयौति’ सम्यग् मिश्रीकरोतीति । “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः ।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रगंसति— “यथेति । यथा
खल्विमाः प्रजाः ‘यजमानाय’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^७, यजमानस्य ‘त्रिये’
सम्पर्धं मन्त्राद्यर्थश्च नियच्छेद्, एव मेतदनुकूल मेव तत्पिष्टसंयवन
मित्यर्थः । मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; त मुप-
जीव्य प्रगंसति— “अधिवर्धयन्निति । ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६, १. ३४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते’— प्राप्यत इति—इति ठ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’—इति ज, भू ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० श्री० सू० २. ५. १४ ।

६— ष्यदा० प० १०२६ । ‘मिश्रणे’ मिश्रणे च—इति धा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०८ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”-इतिजननस्तिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्णमास्या मिति । ‘पौर्णमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्याग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नी-पोमौय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते— “य यत्रेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं भग्नेः”-इत्येकं भागं मभिवृणोति, “इदं मग्नीषोमयोः”-इत्यपरम्^१ । तावेतौ यथासंख्यं माग्नेयमग्नीषोमौय-पुरोडाशावित्यर्थः^२ ।

कथं पुनरनयोर्द्वित्वं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “न संहरिष्यन्”-इति विज्ञेयत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नी-षोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^३ यद्वहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ङ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”-इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘यन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानन्वम् । अवहननादिमस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्विवरिक्त्वि-
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्व विभजतौत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्तृभेद माह—“अधिरुणक्तीति । ‘एय’ अध्वर्युं पुरो-
डाशम् ‘अधिरुणक्ति’ अग्नेरुपर्यधिश्रयति । “अथैक आज्य निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यशब्दपयायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापे
कर्तृतया प्रतिपादितः^१, सोऽपि ‘असौ’-इत्यद शब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिश्रयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्र ‘आज्यम्’
अधिश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयो सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्हो ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः, उपस्तरणाभिधारयो^२
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात् इतरोऽर्द्धं पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिश्रयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । ‘एव मु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिश्रयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकीकरणत्वात् यज्ञशरीरं सम्भूयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं मान्याधिश्रयणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—‘सोऽस्माविति ।
इत्थत इतीडिति थुत्पत्त्या इद्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिश्रयणस्य समानकाल-
तां विवक्षिषु (विवक्षु) कर्तृभेद माह—इति ८ ।

२—पुरस्तातः ऋग्वेदम् २ १ २२ (८७ पृ० ११ प०) ।

३—“आद्यन्तयोरान्यम्—इति का० श्रौ० सू० १ ८ ८ ।

४—तन्मन्त्रस्तु वा० स० १ २२ ४ का० श्रौ० सू० २ ४ १७ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिमंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवक्षीरभ
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

मन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवचो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ दृढतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तत्सोकवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः”—
इति^३ द्वितीयार्थं चा-प्रत्ययः । अपणोनन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिमृशतोऽभिप्राय माह— “शृतं” मिति । ‘शृतं’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”-इत्यस्मात्^४ निष्ठायां “शृतं
पाके”-इति^५ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”-इत्य-
स्मान्निष्पत्तमेकवचनम् ॥ १४ ॥

विहित मभिमर्शनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषीरिति । ‘मा
संविख्याः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं लेति ॥ १५ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तरं मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० श्रौ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवचा उ’-इति ह्रेशः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— यदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २० ।

६— य० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेद्वेवेति । ‘नमः’
 स्वभावतो विवसनः; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपक्षतवसनः; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘ग्रयौ’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवासनाभावे
 निरावरण. ग्रयौत । नैव तथा ग्रयौतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवासनं
 कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवासयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनग्रीस्तः,
 दुज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मयं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिद मभिवासनम्, ‘एतदनु’
 एतस्थानन्तर मित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवासनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पाञ्चजुलि^३प्रचालनोदकस्य निनयनं विधत्ते^४— “अयेति ।
 निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति ‘निर्णेजनम्’ अङ्गुलिप्रचालनम्,
 पाचौर्निर्णेजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ चितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ पा० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पाञ्चजुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— उ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि शीघ्रि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रितः, दितः, यज्ञत इति । “अस्या भुवाया मध्यमाया प्रति-

स्थायां दिशि साध्यासाध्याश्च देवाः”—इति श्रौ० ब्रा० च. ३. ३ ।

“वृष्ट्या इति । “वृष्टादूर्यम इति । तस्मात् ‘वृष्टात्’ उदकात् जाय-
मानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणक्तौति । अग्रावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अपणाये
स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्माऽसौति^२ घर्मादात्म्य-
स्तवनात्, घर्मास्य च सोमयागाद्भवात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्मास्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“त प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ पृथु विस्तीर्णं
प्रभृत करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाण^५ विधित्सुः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तन्नेति । सन्नेति निपातोऽनेकार्थत्वाद्वातिशयार्थः ।
‘सन्ना पृथुम्’ अतिपृथु न कुर्यात् । विपक्षे बाधमाह— “मानुषं
हेति । अस्तु मानुषतः^६ को दोष इत्यत आह— “व्यूह वा इति ।
‘व्यूह’ विगतद्विक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपथ्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना व्यसन्निरहितपत्नीकस्य मृत-

पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिग्रयण मिति का० श्रौ० सू० २. ५ १८ ।

२— वा० सं० १. २२ ५ । का० श्रौ० सू० २. ५ १६ ।

३— नास्त्येतत् पद छ पुस्तकादन्यत्र ।

४— अथ मन्त्र — वा० सं० १ २२ ६ । का० श्रौ० सू० २. ५ २० ।

५— ‘अभिमत परिमाण’-इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’-इति छ ।

६— ‘मानुष’-इति छ ।

पचान्तरमुपन्यस्यति— “अश्वगफेति । अयमपि पचो दुर्ज्ञान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तुदिति । स्वाभिमतपुरोडाशपरिमाण-
माह— “यावन्तमिति । यत्परिमाणविशिष्टमेव पुरोडाशस्य
मनसैवातिष्ठत्यु न मन्येत, किन्तु दैवतमौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः १ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याद्विरभिमर्शनविधत्ते— “तमिति । ‘चण्वन्ति’
हिसन्ति । “चणु^१ हिमायाम्”—इति^२ धातु । ‘विवृहन्ति’ विस्फे-
यन्ति । “वृह उद्यमने”—इति^३ धातु । “शान्तिराप इति । दाह-
वृष्णादिशमनहेतुत्वेनापशान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“मोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिमर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः ।
मन्त्रेणाहिमामार्थेन युक्तमिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितस्यन्निति । अभित सर्वतः तपनकरिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “तमिति । परितोऽग्निर्यस्य, स
‘पर्यग्निः’, परितोऽग्निमन्तपुरोडाशं करोतीत्यर्थः^४ । तस्य प्रयोजन

१— ‘पचान्तरमपवदति’—इति ८ ।

२— “यडङ्कुलवृत्ता कपालचित्तिर्यया सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाण-
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २ ५ २० सू० छत्तौ या० दे० ।

३— ‘‘क्षिण्वन्ति’ हिसन्ति । “क्षिणु’—इति जादिषु, ८ पुस्तके च पाठः ।

४— त० स० ४ “क्षिणु च” ।

५— तु० प० ६० ।

६— मन्त्रस्य वा० स० १. २२ ७ । का० श्रौ० सू० २ ५ २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्य “व्यन्तरित रक्षोऽन्तरिता प्यरातयः”—इति
ते० स० १ १ ८ १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २ ५ २२ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेभ्यो मृत्युत्तिक्रया त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णिष्यते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्र्यां छात्वा कृष्णाजिनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्र्या मावपति । तत उत्थाय गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्फुटं सथे गृहीत्वा उप-सर्जनीवहास्य अध्वर्योर्दक्षिणेनानीय पिष्टानां मुपरि हस्तस्य सपवि-त्रस्य अध्वर्योर्हस्तस्य उपरि निनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधा निनोयमाना उपसर्जनीर्दक्षिणहस्तहस्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । अग्नीधा च तद्या निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते गृह्यणं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ छात्वा पात्र्या मुदकसंस्थौ निधाय इद मग्नेरिति इद मग्नी-भोमयोरिति च क्रमेण आलभते । ततोऽग्नीद् सव्यहस्ते वेदं गृहीत्वा दक्षिणत आज्य मधिश्रयति, अग्नेरुपरि आज्यस्याग्नी निदधाती-त्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथनम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मधिश्रयति, तत एकदशसु कपालेषु द्वितीयम् ; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिष्ठुं न करोति । ततस्तं मेव पुरोडाशं सहत् त्रिर्वा अद्भिरभिष्टयति, द्वाप्स्यति ; प्रथने क्रियमाणे यत्र कृषनं विदीर्षं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । तत पात्र्या अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यभिकरणम् ।— गार्हपत्या-दङ्गाद् मादाय आज्यस्याग्नीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिणं मङ्गादं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

मताचरण मारभ्य पाक्षीनिर्णयनान्ततः ।

कसोक्तं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नानयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दभैर्दणैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अययति ; इदताऽदत्तशालाय तौ दावेव पुरोडाशौ
क्रमेणानभते च । अइतौ चेत् तौ पुनः अययप्रक्षेपः ; इतौ चेत्
वेदेनोपवेधेण वा तप्तवरेणान्नमिश्रेण मस्यभाष्ठादयेत् । अथ पाक्षी-
निर्णयनम् ।— पात्यकुलिप्रक्षालनं जलं पाक्षीस्य मेव गार्हपत्यादीभैस्त-
थैज्वलद्भिस्तामयित्वा विहारस्थोत्तरतः स्फ्येन प्राक्संस्थाक्षिप्तो रेखाः
छत्वा तासु रेखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् चिर्निर्णय-
तोत्येतानि क्षत्वारि पुरोडाशकर्माण्यथ ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संलग्नः'-इति ख, 'काण्डौ
१२१'-इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'-इति घ ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽत्रैव श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽश्वग्रेऽग्निरास । स य मुग्रेऽग्निं
होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽयु
मेतुर्द्वाग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा
अनुविद्य सुहसैवाज्ञा आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावद्यूता
स्थ या अग्रपदनः* स्थ युभ्यो वो मा मकामं नुयन्तीति
तुत आत्माः सुम्बभुवुस्त्रितो द्वितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युयेदुं ब्राह्मणो राजान मनु-
चरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वादुं व्विश्वरूपं जघान तस्य
हैतेऽपि बुध्यस्य† व्विदाञ्चक्रुः शुश्वहेनं चितु एव जघा-
नात्युह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अग्रपदनवः'—इति च शब्दौ ।

† बुध्यस्य—इति ग, घ, ङ ।

तु उ हैतु ऽजचुः । उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य
 वृध्यस्यावेदिपुरिति* कि मिति यज्ञ एवैषु मृष्टा मिति
 तुदेषेतुद्यज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पाचौनिर्णुजन मङ्गुलिप्रणे-
 जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या जचुः । अत्येव व्वयु मिद् मस्तुत्यरो
 नयामेति कु मभीति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
 ऽहुति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेताभ्येषु ह यज्ञो
 मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
 युजते ॥ ४ ॥

तुतो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
 यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणुः हविरुसदिति तन्नुना
 निनयति तुथैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुथैषाः
 शृतुं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्वित्ताय त्वैकताय
 त्वेति पशुर्ह वा ऽण्य आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
 लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
 तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
 भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

* 'वृध्यस्यावेदिपुरिति'—इति पवर्गीयादि. च, ढ ।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्रामु सोऽजं प्रविवेशु
तेऽज मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खुनन्त इद्वान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ व्रीहियवौ तुस्मादुप्येतुवेतुर्हि खुनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद् वा ऽअस्यैते सुर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तुवद्वीर्यवद्वास्य हविर्हविरेव* भवति
यु एव मेतद् वेदुन्नो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्क्तः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽआनुयत्युथ
त्वग् भवति यदा संयौत्यथ मांसं भवति सुन्तत इव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि मांसं यदा शृतो
ऽथास्थि भवति दारुण इव हि स तुर्हि भवति दारुण
मिव ह्यस्थ्यथ । युदुद्वासयिष्यन्नभिधारुयति तुं मज्जानं
दधात्येपो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्चञ्च
गाञ्च तौ गौरुश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उद्भोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरुभोऽभवत्तुस्मादेतेपां
पशून्तां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरेव'—इति च ।

† 'दारुण मिवस्थ्यथ'—इति च ।

निर्णयननिनयनस्याप्यभागत् सुपपादयितुं तावत् तेषां सुत्यन्ति
माह—“चतुर्द्धा”-इत्यादिना^१। पुरा खल्वग्निः शरीरचतुष्टयधारणेन
चतुर्विधो बभूव। तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे
‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान्। व्यत्ययेन बहुवचनम्^२; यदा सुपां सुपो
भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः। ‘सः’
अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अध्वियतेत्यर्थः। “धवि शमने”-इति^४
धातुः। “अथ योऽय मित्यादि”^५। एवं विध्वंशमिषु प्रगतेषु ‘अथ’
अनन्तरभावो ‘योऽयम्’ ददानौत्तनयतुर्योऽग्निः, ‘सः’ अयम् ‘भोषा’
पूर्वाग्निवन्मरणभयेन ‘निलिल्ये’ निलीनोऽन्तर्हितो बभूव। स
निलीय चापः प्रविवेश। ‘तम्’ अप्सु प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१— ‘पूर्वप्रपाठकान्ते “आग्नेभ्यो दिनयति (११३ पृ० १२ पं०)”-इत्युक्त-
त्वादायोत्पत्ति माह— “चतुर्द्धेति ।’-इति ड-पुस्तकस्यावतरणौ।

२— पा० सू० ३. १. ८५। इहास्ति चैयं कारिका—

“सुप्तिङुपमहलिङ्गनराणाम्, कालहलघ्स्वरकर्तृयङां च।

व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाङ्गलकेन”-इति।

३— पा० सू० ७. १. ३६।

४— भा० पं० ५८७।

५— पुरेष्पादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य मन्त्रस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं
दृश्यते—“‘ह’-‘वै’-इति निपातौ वेदप्रसिद्धर्थे। अग्नेरेकस्मात्
सक्ताश्चात् अग्निश्चतुर्द्धो ‘विहितः’ कृतः ‘व्यास’ बभूव, इत्यय मर्थो
वेदप्रसिद्धः। ‘सः’ प्रशापतिः ‘व्यये’ सृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’
अग्निम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान्, स
‘प्राधन्वत्’ मृतोऽभवत्। यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि
प्राधन्वत्। यं तृतीयं, सोऽपि मृतोऽभवत्”-इति।

ज्ञात्वा, 'सहसैव' वलात् 'अह्यः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजहुः^१ ।
 'सः' च वलादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' छीवनं
 कृतवान् । "छिबु निरसने"^२-इत्यस्मात्तिट् । केनाभिप्रायेण छीवनं
 मिति तं दर्शयति— हे आपः । 'याः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं'
 स्य' अनाश्रयभृताः^३ स्य, 'याम्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थे चतुर्थी^४, युष्म-
 त्सकाशात् 'अकामम्' दच्छारहितं मां वलान्नयन्ति, ता यूयं
 'अवष्ट्यूताः' स्य' छीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः
 प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मत्तमः छीवनेन निन्द्यते, तददपां निन्दा विव-
 चिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निछीवनलक्षणवीर्यधारणात्
 ताम्योऽह्यः सकाशात् चितादिषञ्जका आप्या उत्पन्नाः । अह्यो
 जातत्वाच तेषाम् 'आप्यः'-इति षञ्जा ॥ १ ॥

अथ तेषां पाचोर्निर्धेज्जनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देवाधिपतिं
 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तददेव 'ते' चितादयोऽपौन्द्रेण सार्द्धं
 तदनुसारेणवस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यत्र' यस्मिन् समये
 सोमपानादिमाधनैः चिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं'
 जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि
 पठ्यी^६, तं 'वध्यं' वधार्हे^७ 'विदाञ्चक्रुः' ज्ञातवन्तः । "उपविदजागृ-

१—'देवा अन्विष्य वलाद् आनिन्युः आजहुः'-इति ज, भ।

२—भा० प० ५६० । ३—'अनाश्रयभृताः'-इति जादिषु, छ-पुस्तके च ।

४—पा० सू० ३. १. ८५ । ५—'तददेव विवचिता'-इति छ ।

६—पा० सू० २. ३. ५० । ७—'वध्यं वधार्हे'-इति छ ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”—इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं चित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह— “देवो ह्येति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽग्निं पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतं संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (‘विश्वरूपहननानन्तरम्’^२) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवेदिषुः’ अज्ञाविषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘अपगच्छन्तु’ । एव मुपगन्तव्यं तदेनः किंरूपं मिति प्रश्नपूर्वकं माह— “किं मितौति । ‘एषु’ चितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनित मेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^४ एनो ‘मृष्टां’ मृज्जीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां चयाणां पाचौर्निर्धेजनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ चितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनित मेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्माद्वहननपेषणादिजनितस्त्रैणसो रूपं पाद्यादिनिर्धेजन माष्ट्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्त्रैणसस्रैरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावर्तैव द्यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वयं अपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मात्’ अस्मात्तो नयामेति^५ ‘योजना । ‘क मभौति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. १. ३८ ।

२— उ—एतत्के एव पाठोऽधिक ।

३— ‘तत्’—इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’—इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मात्तोऽन्यत्र नयामेति’—इति ज, भ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति श्रेयः ।
अदक्षिणयागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आप्त्येष्वि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजू शुद्धौ”-इत्यस्मात्तद, अदादित्वाच्छपो
लुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपूर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणां मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसमन्धि दीपजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम छत्विग्भ्यो देय ओदनः^३ ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यद्विलिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^४ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्यानां निमयनं पृथक् पृथगमंसृष्टं मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्त्येभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गं हि मदीयन्त्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^५— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ मत्पेषां ‘तत्’ जलं ‘शृत’ पक्वं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दर्शपूर्णमासिकं’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य हीनं मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अन्वाह्युर्न्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तण्डुलरूपं मोदनं चतुर्णां ऋत्विजां हस्तिर्यावता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०थ्यो० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष ओदनः दक्षिणामौ पच्यत इति तस्याग्रेरपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. १. १ ।

६— ‘निनीतं मुदकं मङ्गादेण प्रतपति’-इति ङ ।

विहित निनयन मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एव सञ्ज्ञत पुरोडाश पशुत्वेन स्तोति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता सुपपादयितु मितिहास सुदाहरति— “पुरुषः
हेति । ‘मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञिय साराणो ‘मेध’ । ‘तस्य’
सञ्ज्ञतस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एव पुरुषाद्यादिपशुष्वालम्बेषु तत-
स्ततो निष्क्रान्त ‘स’ मेध अन्ततः^२ इमा पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘त’
मेध पृथिवीं ‘खनन्त’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषु’ देवा अन्वैच्छन् ।
“इषु इच्छाधाम्”-इत्यस्माजिट् । ईदृग्विध मेध पृथिव्यां देवा
अलभन्त । “ताविमौ प्रीक्षियवाविति । स एव मेधो प्रीक्षियवरूपेण
परिणत इत्यर्थः^३ । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूप-
त्वादेव, इदानीं मपि ‘एतौ’ प्रीक्षियवौ मेधवत्कर्पणलक्षणेन खन-
नेन लभन्ते कर्पका । अतः खननप्राप्यतद्दर्शनात् मेधपरिणामरूपत्व
प्रीक्षियवयो स्तुथवसाम मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फलमाह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^४
वक्ष्ये एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादय सर्व
पशवः^५ आलम्ब्या सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हवि ‘स्तु’

१— वा० ख० १. २३ इ, ४, ५ । का० श्रौ० सू० २ ४ २६ ।

२— नास्त्येतत् पद ङ-प्रसक्तेः । ३— तु० प० ६१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’-इति ङ ।

५— शक्येनेति यावत् । १२० ए० दृश्यम् ।

६— नैते पदे ङ प्रसक्तेः ।

भवेयु 'अस्य' ब्रौह्मिवयो सर्वपशुमारत्न विदुषो यजमानस्य तन्नि-
 प्यादित पुरोडाशादिक 'हवि', तावदीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
 एव सर्वपशुमारत्नात् पुरोडाश पशुरूप एव सस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थ सर्वपशुमारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
 तद्दर्शयति— 'अचो येति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्त
 पशु'-इति यदाङ्गरभिज्ञा, 'सा' पाङ्क्तसम्पत् 'अचो' अत्रापि
 पुरोडाशे विद्यते इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति— "यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
 डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्ति
 लोमवत् पिष्टाना सूक्ष्मत्वाद्, वज्रत्वाच्च । यदा खलु मयवनार्थं मप
 आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य तृणं भवति तच्चीव
 क्षत्तणीभावदर्शनात् । मयवनावस्थाया मासधातुत्पत्तिः । मयव-
 नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमासस्य च साम्यं माह— "सन्तत
 इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्युत्पत्तिः । ता मुत्पत्तिः लौकि-
 कास्त्रिमासदृशेन प्रतिपादयति— "दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
 पुरोडाशो 'दारुण' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति,
 लौकिक मयस्य कठिनम् । अतः शृतावस्थाया पुरोडाशो
 ऽस्त्रिमासं भवतीत्यर्थः । "उद्दामयिष्यन्निति । उद्दामनकाले यत्

१— एव मित्यादे स्थाने 'एवञ्च पशुरूपं मेव सस्क्रियते'—इति छ ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशो पाङ्क्तसम्पदमिजैरुच्यते,
 सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'—इति छ ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्', अस्थान्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्क्तत्वमपत्तिं निगमयति— “एषो इति । ‘एषा उ’ एषैव ॥ ८ ॥

देवैरालम्बाना अपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— “स थ मित्यादिना ।
'मः'-इति पूर्ववद् वङ्गवचनस्थाने एकवचनम् ; ते देवा इत्यर्थः ।
“एतेषा मिति । किम्पुरुषादीनां पशूनां^१ मांस 'नाश्रितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तच्च हेतु माह— “अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अयश्नियत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनश्रुतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

वृत्तीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम् ; तेषां मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं व्युपतेश्च मरु-
कट्टिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्टकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य द्विसारादित्ये एव श्रुतितत्त्वार्थे प्रदर्शयेत् ।

२— 'सारांशो मेध'-इति श्रुत्या मिश्रैव प्रयुक्तात् (१३१ पृ० ७ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इत्याद्यानां
मुक्त्यतिनिदानं वर्णितम्, तद्विद्वदमन्याद्य विहिता, अपि प्रसङ्ग
किम्पुरुष-गौर-गवयोद-शरभ मांसानां सम्भक्ष्यत्वं सूचितयेति ।

दुन्द्रो ह युत्र वृत्राय वृजं प्रजहुर। स प्रहृतश्चतुर्धा
 ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुयस्तृतीयं वा यावद्वाथ युत्र प्राहरत्तच्छ्रुक्लोऽशीर्यत
 सु पतित्वा शुरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैव मु
 सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्यां राजन्य-
 बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुयेन
 च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यु मादत्ते। युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृजं
 मुदयच्छदेव मेवैषु एतुं पाप्मने द्विपते म्नात्वाय
 वृजं मुदयच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसूत एवैन मेतद्मादत्तेऽश्वि-
 नोर्वाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव वाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूष्ठा भागदुघ
 स्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वृजो वा ऽप्य
 तस्य नु मनुष्यो[†] भर्ता तु मेतुभिर्देवताभिरुदत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च पुस्तके न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तुः सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुःश्रत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्यीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तुस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै
स व्युज्ज आसीच्छततेजा यं तं व्युवाय प्राहरत्तु मेवै-
तुत्करोति ॥ ६ ॥

व्यायुरसि तिग्मुतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽएष हीमांस्त्रिंशोऽस्तिर्यङ्नुपवते* सुः-
श्रत्येवैन मेतद् द्विपतो व्यधा इति यदि नाभिचुरेद्यद्यु
ऽअभिचुरेदंमुष्य व्यध इति द्रूयात्तेन सुःश्रितेन नात्मान
मुपस्पृशति नु पृथिवीं नेदनेन व्यजेण सुःश्रितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तुस्मान्नात्मान मुपस्पृ-
शति नु पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाय वा ऽअसुराय । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युदेवा असुरान् जुयन्ति ततो ह स्मैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'द्रुमुपवते'—इति छ. झ ।

† 'वध'—इति घ । एव मुत्तरभाषि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जुयामो वा ऽश्रुसुरांस्तुतस्त्वेव नः
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हामिरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽदित्यु-
दञ्चो ह स्मैवैयां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हामिरुवाच । अहं मुत्तरतः पुर्येष्याम्यथ यूय मितु
उपसुःसुरोत्स्यथ तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न सुःहास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽमिरुत्तरतः पुर्येत् । अथेमु ऽइतु उपसुमरुन्धं-
स्तान्सःरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्यदधुर्युदु चेमांल्लोकानुति
चतुर्थं तुतः पुनर्न सुमजिहत तं देतुनिदानेन युत् सत्व-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्रीदुत्तरतः पर्येति । अमिरुवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुःसुरण्वि तान्सःरुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति चतुर्थं तुतः पुनर्न
सुज्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुज्जिहते येन ह्येवैनान्
देवा अब्रावाधन्त तेनैवैनानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयति । युध्वैनं हेष्टि त
मेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदुधाति यदु चेमांल्लोकानुति

चतुर्थः स वा एभिश्च लोकैरभिनिदुधद्यदु चेमांल्लोका-
नुति चतुर्थः मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षः हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्द्वाय प्रहरति । नेदनेन व्यजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनुसानीति तस्मात् तृण मन्तर्द्वाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा
हिंसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽसना नेतुत्करोत्यादु-
दानस्ता नेतुदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिष मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतद्नपक्रमि
कुरुते तद्भुनपक्रमि यद् व्रजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति व्यर्पतु ते द्यौरिति युच वा ऽअस्यै खनन्तः
क्रूरीकुबुन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या शम-
यति तुदद्भिः सुन्दधाति तस्मादाह व्यर्पतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देव मेवै-
तुत्सवितार माहान्ये तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन प्राशैरित्यमुचे तुदाहु योऽस्मान्

* 'स तु'—इत्यादिरेकदन्तो यस्याः च-एतज्ज्ञे नास्ति ।

† 'क्रूरी'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

हेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति युद्धि
नाभिचुरेद्युद्यु ऽअभिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयुजनाद्
वध्यास मित्यरुरुहं वै नामासुररक्षसु मासतुं देवा अस्या
अपाघ्नत तयो ऽएवैन मेतुदेपोऽस्या अपहते व्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं
द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मग्नीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पत इति
युञ्च वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिपत्तु मग्निरभिन्ददधादुरुरो दिवं मा पत इति स
न दिव मपतत्तयो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोक्तादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवुं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्क्रान्तित्ययं वा
ऽअस्यै द्रप्सो यु मस्या द्रमः रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पतदित्येवैतदाह व्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै त्रिर्युजुषा हरति । चुर्यो वा ऽइमे लोका
एभिरेवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यद्वा वै तद्यदिमे लोका
श्रुद्धो तद्यजुस्तुस्मात् त्रिर्युजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विपुन्तं श्राव्य्य सुवबाधतेऽनद्वा वै
तद्यदिमांल्लोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानद्वा तद्य-
तूष्णीं तुस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यदानविधि मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
वक्तु मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तस्येत्यादि । ‘तस्य’
चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽङ्गः । न्यूनाधिकराहित्येन
तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभ मित्यभिप्रेत्य पचान्तर माह — “यावदेति ।
तृतीयाङ्गागात् न्यूनं अधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
इत्यर्थः । एवं यूपसृतीय मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
णामप्रकार माह — “अथ यत्रेति । “तच्छकलं दत्ति । ‘तत्’ तत्र
देशे प्रदत्तः स वज्रः शकलो भूत्वा ‘अग्रीयत’ ग्रीष्णोऽभूत् ।
स च ग्रीष्णो भूमौ पतित्वा शरात्पना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
निर्वक्ति— “तस्मादिति । चतुर्द्धाभवनं सुप्रसंहरति— “एव मिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘आचष्टे’—इति ज, भ, ङ ।

२—‘तद्देशे’—इति उ, ङ ।

तेषां वज्रावयवानां स्फादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोग माह—“तत इति । ‘राजन्यवन्धवः’ चवियजातीयाः ‘संख्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुपङ्गः । “द्वाभ्या मिति सङ्ख्योक्तं विभजति—“यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फादानं विधत्ते—“स यदिदिति । तच्छब्दयच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव मेवैष इत्यादि । वृचवधार्थं मिश्रवंत् विदेषणश्रीलं पापहृपं शत्रुं हन्तुं स्फलचणं वज्रं मुच्यच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

विहित मादानं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“त आदत्त इति । देवस्य त्वेतिमन्त्रस्य प्रागाद्यात मपि ब्राह्मणं विधेयविशेषे योजयितुं पुनराध्यायते—“सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या मिति । देवसमन्विभ्या मेव बाह्याभ्यां स्फादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तञ्चेतदित्याह—“वज्रो वा इति । एष स्फो वज्रः ; तत्परिणामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भक्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फलचणं वज्रं सवित्राद्यादिदेवताभिरेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद् इति । “अध्वरो वा इति । ‘अध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-हत्’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद् इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

“संग्रह्येवैन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’ एतेन एनं ‘संग्रह्येव’ सम्यक् तनूकरोति, तीक्ष्णीकरोतीत्येव । “गो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः शनिः”-इत्योकार-लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनुद्य मन्त्रं^३ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य दक्षिणो बाह्वरतिगयेन वीर्यवान्, वृत्राख्यासुरवधकारित्वात् । अतः स एव त्व मसीति स्फ्यस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एष वा इति ।

द्वितीयं भाग मनुद्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं^४ भृष्टोऽश्वः^५; यदा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौर्गतिः, तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फ्यस्तुतिः । वज्रस्तेमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं न मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं वृत्रवधार्थं भिन्नः प्राहरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनुद्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’ वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्तु सुषपाद-

१—इन्द्रस्य बाह्वरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवां प० २८ ।

३—पा० सू० ०. ३ ०१ ।

४—प्रथमा टोप्यनी द्रष्टव्या । का० श्रौ० सू० २ ६ १४ ।

५—“भृष्टिर्भजंनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः”-इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । य ‘अथ’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति,
एतत् खलु तेजसा मध्ये तेजस्वितम तेज । इम मेवातिशय
मुपपादयति — “एष हीति । अग्न्यादितेजोऽन्तर हि कुवचिदेव,
परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायु इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण
‘तिर्यग्’वृत्ति ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजन माह — “सहृष्यतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-
वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे
“द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति
शत्रोर्नाम् निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपान्तौक्षणीकृतेन स्फोषेनात्मनोऽन्यस्य च सस्यार्थं
नियेधति — “तेनेति । ‘हिनसानि’ हिंसित करवाणीत्यर्थः ।
“हिसि हिसायाम्”-इत्यस्मात्तोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्बयजुर्हरण विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षण प्रयोजनं
वक्तु माख्यायिका माह — “देवायेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—
दितिरदितिथ । तत्रादिते पुत्रा देवा , दिते पुत्रा असुरा ;
अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्रजापत्याः’ प्रजापते पुत्रा । ते ‘पत्न्युधिरे’
स्पृष्टा इतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवा असुरान् जयन्ति, ‘ततः’
अनन्तरण मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अथ हि हन्तेर्बन्धादेशे रूप वध इति । वधादेशस्तु ह्यन्तस्यादिः
(पा० सू० २. ७. ४२) । अतो यत्र ह्यधिदपि हिसार्थं पदगोप्यादि-
बन्धो दृश्यते, न स समीचीनः, अपि बन्धनाद्यो वधधातुस्तु पदगो-
प्यादिरिति विवेकः ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भाव ॥ ८ ॥

अथ देवै कृत जयोपायचिन्तन मुपन्यस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजय्य’ जेतु मगक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनस्तत्त्वानरहित जयेमेत्येव विचारितवन्त इत्यर्थः । “चय्यजय्यौ
गकार्ये”-इति^१ जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्ट जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘न’ अस्माक
सकाशात् उदङ्मुखा सन्त ‘पलाय्य’ पलायन कृत्वा “अय गतौ^२”-
इत्यस्मात् क्तो लप्^३, “उपसर्गस्थायतौ”-इति^४ लत्वम् । अग्निनोक्त
वाक्य सत्य मिति श्रुति स्वय मेवानुवदति — “उदञ्चो
हेति^५ ॥ १० ॥

एव मुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतु मग्निरेवोपाय देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इत’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^६ स्थानात् ‘उपसरोक्ष्य’ उपसरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अय’ अनन्तर मेव वय ‘एभि’ पुरोवर्त्तिभि
ष्टयिष्यादिभि स्त्रिभिर्लौक्ये ‘अभिनिधास्याम’ अभित सर्वतो
निरुद्धगतौन् निहितान् करिष्याम । यद्वा, अभितो नितरान्
चिह्नान् त्याजितान् करिष्याम । दुमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१-पा० सू० १ ३ २४ ।

२-पा० सू० ६ १ ५१ ।

३-भा० पा० ४०४ ।

४-पा० सू० ० १ २० ।

५-पा० सू० ८ २ १८ ।

६-परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७-आर्यावर्षलक्षणादित्यर्थः स्यादेति द्वाभिरुक्तानां मिति विवेच्यम् ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति,
एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इमं मेवातिशय
मुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुचचिदेव,
परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण
‘तिर्यग्’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजनं माह — “सङ्गृह्णीतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-
वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे
“द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति
शत्रोर्नामं निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तौच्छणीकृतेन शक्तेनात्मनोऽन्यस्य च संसर्गं
निषेधति — “तेनेति । ‘हिनमानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः ।
“हिंसि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्तोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्भयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं
बहु माख्यायिका माह — “देवायेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ,—
दितिरदितिथ । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः;
अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्रजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पशूधिरे’
सङ्घां हतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’
अनन्तरस्य मेव ‘एमान्’ देवानभिन्नस्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—यत्र हि वृत्तौर्ध्वादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादि-
(पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र ह्यपिदपि हिंसार्यं पवर्गोपादि-
र्धो वृत्तते, न स समोपीत , अपि वन्तनाद्यो वधधातुस्तु पवर्गो-
पादिमिति विवेकः ।
२—उपा० प० १८ ।

“उदोऽनूर्ध्वकर्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदा-
भाव ॥ ८ ॥

अथ देवै हत जयोपायचिन्तन मुपन्यस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजय्य’ जेतु मगक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनस्त्यानरहित जयेमेत्येव विचारितवन्त इत्यर्थः । “चय्यजय्यौ
शक्यार्थे”-इति^१ जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्ट जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘न’ अस्माक
सकाशात् उदङ्मुखा सन्त ‘पलाय्य’ पलायने कृत्वा “अय गतौ”-
इत्यस्मात् लो षप्, “उपसर्गस्यायतौ”-इति^२ लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्य सच मिति श्रुति स्वय मेवातुवदति — “उदक्षो
हेति” ॥ १० ॥

एव सुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतु मग्निरेवोपाय देवान्
प्राप्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इत’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^३ स्यामात् ‘उपमरोक्ष्य’ उपमरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यम । ‘अय’ अनन्तर मेव वय ‘एभि’ पुरोवर्त्तिभि
पृथिव्यादिभि स्त्रिभिर्लोकै ‘अभिनिधास्याम’ अभित सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्याम । यदा, अभितो नितरान्
क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्याम । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १ ३ २७ ।

२—पा० सू० ६ १. ८१ ।

३—भा० आ० ७७७ ।

४—पा० सू० ० १. ३७ ।

५—पा० सू० ८ २ १८ ।

६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७—आपां वर्तनलक्षणादित्यर्थः स्यादिति शास्त्रिकाणा मिति विवेकम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जातं मस्ति^१, अस्माकं मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तरं असुराः पुनः 'न संहा-
 स्यन्ते' मङ्गता न भविष्यन्ति, विघ्नीर्णां बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ हाङ् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्थं मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 वध्नाति— "योऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्यां दिशि
 'पर्यैत्' पर्यङ्गच्छत् । अग्निवाक्ये हि 'चिकीर्षितार्थापदेशनात् भवि-
 यदर्थावाचिनो ऋटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्हुत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो क्लृप्तः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यद्वचः क्षाम्ययजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकामुरनिर्हरणार्थं क्षाम्ययजुर्हरणं मिति
 विधिरुज्येयः ॥ १२ ॥

"स योऽग्नाविति । क्षाम्ययजुर्हरणसमये 'योऽग्नी' आग्नीध्रो
 वेदेऽन्तरतः परीत्य वर्तते । 'एष' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुरान्निरोद्धुं
 मुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयवृत्तिर्जा मध्ये कः ?

१—'चतुर्थंलोकं जातं मस्ति'—इति भू, 'चतुर्थंलोकंजातं मस्ति'—इति ङ ।

२—एतिहासिकपक्षे लक्षार्थान्तरं मूलम् । ३—श्रु० व्या० ७ ।

४—पा० २. २. १२, २. २. १२१ सूत्रे दृश्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरानवाधिपत, तेनैवोपायेन यज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा
वाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तत्प्रयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति^१ क्यच् ।
यद्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘देष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत्^२ ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्त्तव्यं, ‘नान्तरिचा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुराभिरस्यन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिचादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिचादयः
सर्वे श्लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्हरणं युक्तं
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं हीति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिक्षं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिक्षलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बसा-
भावात् न तत्र तद्हरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्राशुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तद्वानिविधिं स्फोने प्रहरणं विधत्ते— “अयेति । दृष्टान्तद्वानस्य प्रयोजनं माह— “न हिनसानीति । दृष्टान्तद्वाने हि तौक्ष्णेन स्फ्य-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्विंशानिवृत्तये प्रहरणममये दृष्टान्तद्वान्य तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते— “स प्रहरतीति । श्रोपथ्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फ्यमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलात्वेन प्रहरणात् तद्विंशानिवृत्तये तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिगन्धस्य जात्यभिप्रायेणैकवचनान्तता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “श्रोपधीना मिति ॥

प्रहरणनिष्पन्नस्य सद्रूपस्य पांशोरादानमन्त्रं मनुद्य व्याचष्टे— “मजद्गच्छेति” । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निवेष्ट्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ अक्षुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहित मितस्तातो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘मजे’ गोष्ठेऽन्तर्निहृद्यते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति मतान्तरविचारः, स चाग्य टीकायां (वा० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति जादिपु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. १० ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मनूय तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्ये’
पष्ठवर्षे चतुर्थी^२ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यत्र’ स्थाने वेद्यर्थं
खनन्तः^३ ‘कूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नन्ति’
हिंसन्ति; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-
रूपाभिरेवाद्भिः पुनः प्रथमस्य मन्दधातौत्यर्थः ॥

मजङ्गश्चेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूत्रयत्—
“मजङ्गश्चेति पुरीष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, वधा-
नेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्राय माविष्करोति—“देव
मेवैतदित्यादिना । “पर मस्यां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम्—
“अस्ये तमसीति । सर्वप्रकाशरक्षितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो
न पुनरावर्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’—इति, अमोचनाये-
त्यर्थः; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितु मीष्ट
इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विग्रह माह — “यद्यु”—इति । अनभिचरतः
प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य
शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५. ८ । ३—‘उत्करोति’, ३.

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं^१ विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादितं मरुत्वधप्रार्थनं मुपपादयति — “अरुर्हति । ‘अरुः’ नाम असुर-रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनमन्ता-दित्यकारः^२ समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपारु मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “मज्झच्छेत्त्यादिकस्य सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्याहु-वदति — “मज्झच्छेति ॥ १७ ॥”

उत्करे न्युप्रस्य स्तम्बयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं^३ विधत्ते — “त मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-त्यर्थः । ‘मा पतः’-इति^४ पतनाभावप्रार्थनं समर्पयितुं पुरावृत्तं मुदाहरति — “यच वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-हतोऽरुः ‘अपिपतिपत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं पिपतिषु मरुत्सु, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अररो ! ‘दिवं’ घुल्लोकं ‘मा पतः’ मा प्राप्नुह्येति । “पत्न्य गतो”-इत्यस्माच्छुद्धि-ष्टदित्वादङ्^५, “पतः पु मिति” पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. २१ । अस्ति घञ-विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८४५ । ५— पा० सू० १. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १८ ।

हृते सति, सोऽररुर्दिवं न प्राप्नोत् । तददेवेदानी मयध्वर्युः क्षम-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अररुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रस्यैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरितं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ तृतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रे व्याचष्टे— "अथं
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सम्बन्धिनं 'य मिम' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अथं 'खल्वस्याः' पृथिव्याः 'द्रुषः' । तथाच
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पपत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
तृतीयेऽपि पर्याये भजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्य मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "व्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं विहरणं मनूय प्रशंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः चथो लोकाः । तथा च विष्कृत्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अररुम् 'अभिनिदधाति' अभितो
निचिपति, बाधतं इति यावत् ॥

यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यं माह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्यच मेव खलु । यदेतद्वरणमाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वा
प्रत्यच मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहित मित्यादिर्गन्धो भ-ठाभ्या मन्यत्र न दृश्यते ।

२— वा० स० १. २६ इ । का० श्रौ० सू० २. ६. २१ ।

३— 'विहरण'—इति ठ, ड । ४— 'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वमाम्नात्, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवाम्यारोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “तूष्णीं मिति^१ । तस्य
प्रयोजनं माह— “अ यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
मन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपयानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु-
मववाधते ।

एतदुपपादयितुं तूष्णीं-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्यं माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष-
मित्यर्थः । तूष्णीं-हरणं मयन्तुष्टेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्पष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “सद्यं प्राखान्तरात्”—इति का० श्रौ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरोषादानं, वेदिप्रेक्ष्यं, पुरोषनिरसनञ्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरोषादानार्थं मेव अभ्यर्च्य-
त्यस्यैव स्थापय्य मादाय सथे हस्ते सद्यं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनाग्न्यहस्तेनार्जनेन तिष्ठतीकरोति । ततस्तत्तत्तं वेदा
मुदगयं निधाय त्वय्याधस्ताद् मुवि स्थेनं प्रहरति, तेन प्रह-
रत्येकोत्प्लातं पुरोषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरोषादानं समाप्तं
ततो वेदि-प्रेक्ष्यते । गृह्णीतं च तत् पुरोषं मुखरे निक्षिपति ।
एव मुत्तरोत्तरं यत् कर्मायम्, तत्र मन्त्रेण त्रि, तूष्णीं सद्यदिति
विधेः । प्रहृतप्रदेशादहनन्तत्तदध्यादिवाशित्वात् रक्षते ।

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽअनुव्य मिवासुरय हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौष्णैश्वर्माभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽश्रुभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तदेप्यामो युचेमा मुसुरा विभुजन्ते के
तुतः स्याम युदस्यै न भुजेमहीति ते यज्ञु मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । श्रुनु नोऽस्यां पृथिव्या भुभजतुस्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽदुति ते हासुरा ऽअस्तयन्त ऽद्वयोचु-
र्यावदेवैय विष्णुरभिषेते तावदो दद्व ऽदुति ॥ ४ ॥

व्यामनो ह विष्णुरास । तदेवा नु जिहीहिरे महद्वै
नो ऽदुर्ये नो यज्ञुसमित* मुदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । छन्दोभिरभितः पुर्यग्लहन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरिग्लहामीति दक्षिणतस्तृष्टुभेन
त्वाच्छुन्दसा पुरिग्लहामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरिग्लहामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
समुविन्दन्तः* तद्युदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तस्माद्
वेदिर्नाम तस्मादाहुर्थावती वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
तया हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैवुः ह वा इमाः
सुर्वाम् सपुत्रानां† संवृक्ते निर्भजत्यस्यै सपुत्रान्य एव
मेतद्देदु ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्गानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत एवौपधीनां मूला-
न्युपमुञ्चोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽज्युः । क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञो
ऽभूदिति ते होचुः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
स्तान्नापक्रमण मस्त्युचैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीपुस्तं
व्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि
पाञ्चिस्त्यङ्गुला मेव स्यौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । औपधीनां वै स मूलान्युपा-
म्वोचत्तस्मादौपधीना मेव मूलान्युच्चेत्तयै ब्रूयाद्यन्वेवाव
विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्ष्मा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतु इमा मेवैतत् पृथिवीः

संविद्य सुक्ष्माः शिवा मकुर्वन्त स्योना चासि सुपुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
 सुपुदा मकुर्वन्तोर्जस्वती चासि पयस्वती चेत्युत्तरत
 इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनूया
 मकुर्वन्त ॥ ११ ॥

स वै त्रिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । त्रिरुत्तरं तत्
 पद् कृत्वः पद् वा ऽष्टतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्स्य मात्रा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

पद्भिर्व्याहृतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति पद्-
 भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्स्य
 मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्रौ पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान्नै पुरुषः
 पुरुषसंमिता हि चरन्तिः प्राचीं विष्टहि यज्ञो नात्र
 मात्रास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मृशसा ऽउन्नयति । योपा वै वेदिर्बुध्याग्निः
 परिगृह्य वै योपा ब्रुवाणुः शेते मिथुनु मेवैतत् प्रजननं
 क्रियते तुस्मादभितोऽग्निं मृशसा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चादुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
 पुरस्तादुर्व्वेव मिव हि योषां प्रशुःसन्ति पृथुश्रोणिर्व्विमृ-
 ष्टान्तराऽसा मध्ये सङ्गाह्येति जुष्टा मेवैना मेतुद्देवेभ्यः
 करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिगुथो
 ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
 रीयं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणाः* सा युदक्षिणा-
 प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोकं मियात्तुथो ह
 युजमानो ज्योग् जीवति तस्मादक्षिणतः पुरीयं प्रत्युदू-
 हति पुरीयवतीं कुर्व्वीत पशुवो वै पुरीयं पशुमती†
 मेवैना मेतुत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्ते
 होचुर्हुन्त युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयुजनं तु चन्द्रमसि
 निदधामहै स यदि न ऽदतोऽसुरा जुयेयुस्तुत ऽएवार्चन्तः
 श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स युदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं
 देवयुजनं मासीत्तु चन्द्रमसि न्युदधत तदेतु चन्द्रमसि
 क्षणं तस्मादाहुयन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयुजनं मित्यपि
 ह वा ऽश्रस्यैतस्मिन् देवयुजनं ऽदष्टं भवति तस्माद्वै
 प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति
 सङ्गामो वै क्रूरः सङ्गामे हि क्रूरं कियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः श्रेते पुरा ह्येतत् सङ्गामान्युदधत तुस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि युदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुचन्द्रमसि न्युदधत तुस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मुरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतुदाह ता मु धीरासो
 ऽअनुदिश्य यजन्त ऽदृत्येतेनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा ऽअस्यैतस्मिन् देवयजन ऽदृष्टं भवति यु ऽएव
 मेतद्देदु ॥ १६ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । वृजो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 ण्यथेमुं पुरा यज्ञ मुभ्यजूगुपतां वृजो वा ऽआपस्तद्
 वृज मेवैतुदभिगुप्या ऽआसादयति स वा ऽउपयुपय्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वय स्फ्य मुद्यच्छत्यद्य यन्निहित
 ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादयेद् वृजौ ह समृच्छेयातां
 तयो ह वृजौ न समृच्छेते तुस्मादुपयुपय्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्वय स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

अथैतां व्याचं वदति । प्रोक्षणीरासादयेभ्यं बर्हि-
 रुपसादय सुचः सम्मृष्टि पुत्नीः सुनह्याज्येनोदेहीति
 सम्प्रैषु एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
 तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतद्देद मुतः कुर्म कर्तुव्य
 मिति ॥ २१ ॥

अथोदच्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्यजं प्रहरा-
 मीति युद्यभिचुरेद्वजो वै स्फ्यु स्तृणुते ह्येवैनेनु ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रुवनेनित्ते । युद्धस्यै क्रूर मुभूतुद्वस्या
 ऽतदुहार्पात् तुस्मात्पाणी ऽश्रुवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये हुग्र ऽर्द्धजिरे । ते ह स्यावसुर्धं यजन्ते ते
 पापीयाः स आसुरय ये नेजिरे ते श्रेयाः स आसुस्ततो
 ऽग्रहा मनुष्यान्विवेद ये युजन्ते पापीयाः सस्ते भवन्ति
 यु ऽउ न युजन्ते श्रेयाः सस्ते भवन्तीति तत ऽइतो देवान्
 हविर्नु जगामेतुः प्रदानाहि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽज्युः । बृहस्पति माङ्गिरस मुग्रहा वै
 मनुष्यान्विदत्तेभ्यो विधेहि यज्ञ मिति स ह्येत्योवाच
 बृहस्पति राङ्गिरसः कथा नु यजध्व ऽहुति ते होचुः
 किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाः सस्ते भवन्ति यु
 ऽउ न युजन्ते श्रेयाः सस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुमु देवानां

परिपूतं तु देषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृता
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् प्रापीयांसो भूत
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्येत्या कियत
 इत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा
 शाम्यति स युदिं पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुद्येत
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदथ यदा बर्हि स्तृणन्त्युपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवुं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेव यजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्य स्तम्बयजुर्हरणं^१ विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तु मितिष्टाम
 सुपन्यस्यति—“देवाद्येति । ‘पस्पृधिरे’ स्पृष्ट्वां कृतवन्तः । “अपस्पृ-
 धेया मानृचुरानृङ्गरिति^२ सम्प्रसारणनिपातनस्योपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पृष्ट्वमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं^३ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१—“यजुर्मन्त्रको दमं ‘स्तम्बयजु’ । तच्च स्तम्बरूप स्पृष्टेन भित्तोत्करदेशे
 हरेत्”—इति तै० ब्रा० ३. २. ८ सा० भा० (तै० सं० १. १. ८)
 “यजुषा मन्त्रेण हरेत्तीय पासुसहित स्तम्ब ‘स्तम्बयजु’ , तस्य
 हरण”—इति तै० सं० २. ६. ३. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सट्ठयस्य पाशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”—इति च तत्रैव ।

२—पा० सू० ६. १. ३६ ।

३—‘न्यत्भूति’—इति ठ ।

बभूवुः । ‘अथ ह’ अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
‘इदं’ सर्वं जगदस्माकं मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्ता किं मुक्तवन्त इति तद्दर्शयति— “ते हेति । ‘हन्त’-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् ‘इमां’
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभागं सुपजीवामहेति ।
एव मुक्ता किं हतवन्त इति तदाह— “ता मिति । ‘औच्छैः’
उच्छण्डोऽनडुहः सम्बन्धिभिर्यमभिः^२ । उचन्-शब्दात् “तस्येदम्”-
इत्यणि^३ “पपूर्वहन्तृतराजाम्”—इत्यस्योपः^४ । तैश्चर्म्मभिः ‘पश्चात्’
प्रतीचीं दिशं भारभ्यः ‘प्राञ्चः’ प्राङ्मुखं विभजमानाः ‘अभीयुः’
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ १ ॥

असुरेष्वेवं हतवन्तु देवाः किं हतवन्त इति, तदाह— “तदा
इति । “प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं मवस्थानं मतुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्यं मिति, परस्परं मभिमुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः ! यूयं ‘प्रेत’ गच्छत, प्रोक्षस्व मिति
धावतु । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च ‘यत्’ यदि ‘असौ’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^५ ‘अस्याः’
पृथिव्याः सम्बन्धिं स्थानं न प्राप्नुयामः, ‘ततः’ तर्हि वयं मभागिनो
भवेमः ; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः ‘स्याम’ भवेमेत्यर्थः ।
एव मानोष्य देवैः हतं दर्शयति— “त इति । यज्ञात्मकं मेव
‘विष्णुं’ पुरतो धारयित्वा ‘इयुः’ गतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

१—‘न्यग्भूता’—इति ठ । २— पा० सू० ४. १. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० सू० १. ६२ सू० वा० १५०८ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति । ‘अस्या’ पृथिव्या ‘न’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत, ‘न’ अस्माकं मयस्थां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूया कुर्वन्त इव, असहमाना इति यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्वाप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचकुरित्याह—“वामनो हेति । विष्णुर्हि तदानौ ‘वामन’ खर्वो बभूव । अतएवासुरा तेनाक्रान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैरुक्तं देवा ‘न जिह्वोदरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । “हेहृ अनादरे”—इति^१ धातुः । आदरणप्रकारं माह—“महदिति । विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसम्पित’ स्थानं मयाभ्यं दत्तवन्त इति यत्, तत् ‘न’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णु’ ‘प्राञ्च’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिष्कन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्यन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘त’ विष्णुः गायत्र्यादिभिष्कन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्यन्, पूर्वस्यां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्नि’ प्रज्वाल्य, तेन विष्णा-
त्माकेन यज्ञेन ‘अर्चन्त’ पूजयन्त, ‘आम्यन्त’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तं ‘चेहृ’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । परित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति— "तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिवी-
स्तादाव्यविषया अभियुक्तप्रसिद्धिं मुदाहरति— "तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह— "एतयेति । 'हि' यस्मात् 'एतया' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तज्ज्ञाभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्तं मुदाहृत्य प्रकृते योजयति— "एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिष्ठादेवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शुश्रुमन्विहीनो सर्वां भूमि मपहरति;
'नांश्च यच्चून् 'अस्याः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्पष्टेन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृहीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधित्सुः प्रकृत मितिहामगोप मनुक्रामति—
"सोऽय मिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
छन्दोभिः परिगृहीतत्वात् पूर्वस्यां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
श्चलितु मशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नाम' न जगाम । "अस गतिदौष्टादानेषु"^३—इत्यस्मादिति रूपम् ।

१—वा० सं० १. २०. १-३. का० श्री० सू० ७. ६. २५ ।

२— एव एव पूर्वपरिष्ठा उच्यते । का० श्री० २. ६. २५-२६. सू० ।

३— भा० उ० ८८६ ।

यदा अस्तेरेव लिटि हान्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः, 'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन् 'मुञ्चोच' अस्तद्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपग्नन्तो वितर्कितवन्तः, किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः 'क' कुचाभूत् ? तदात्मको यज्ञश्च क वाभूदिति । एवं 'वितर्क्य' तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—“ते होचुरिति । “अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परितृप्तत्वेन गमनामभावात् 'अत्रैव' स्थाने तस्य विष्णोरत्वेष्ट्वं कुरुतेत्यर्थः । इत्थं^३ परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव 'तं' विष्णु मचिष्टवन्तः । अन्विय्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले 'अन्वविन्दन्' अलभन्त । यत एवम्, अत इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेस्त्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता^४ वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेस्त्यङ्गुलखननं सृपिसंवादेन द्रढयति—“तदु हेति । 'पाञ्चिः' नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता मेव^५ हतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्धुक्तेति भावः ॥ ८ ॥

त मिमं पक्षं निषिध्य पक्षान्तरं भाह—“तदु तथेति । 'सः' विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत्, तस्माद्यावति

१—“यस् मुवि”—इति अदा० प० ५५ । “व्यार्द्धधातुके (पा० सू० २ ४ २५.)”—इत्यधिकृत्य “वस्तेर्भू”—इति (पा० सू० २ ४ ५२.)

भूभावः प्राप्त इति भावः । २—‘प्रतिबद्धो’—इति ठ, ड ।

३—‘इवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खाता’—इति ज, झ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रमरन्ति, तावत्पर्यन्तं खात्वा
तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति^१ तवै-प्रत्ययः । पूर्वं
क्षस्त्रष्टयिवौलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णो-
र्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^२ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुब्र-
यति— “त मित्यादिना । ‘तं’ विष्णुम् ‘अमुविद्य’ लब्ध्वा उत्तर-
परिग्रहेण पर्यगृह्यन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरि-
ग्रहः^३ तदपेक्षयाभ्युत्तरत्वम् । तस्य स्वरूप माह— “सुष्मा^४ चामी-
व्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुष्मा चामि”-इति^५
यजुषा स्फोनेन लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह— “इमा मिति । एवमुत्तरचापि योज्यम् ।
इतीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-ग्रन्थेन वलकरो रमो विवक्षित इति व्याचष्टे—
“रमवती मिति । पयस्विनीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति ।
पयस्विनी हि गौर्लोक्ये उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सद्वां समुच्चित्य प्रशंसति— “स वा इत्या-
दिना । षडृतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः ;
संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः । आत्मास्यते ह्यपे सृष्टदा-
रण्यके— “त मेतावन्तं कालं मयिभयांवाजसंवत्सरस्य मेतावतः

१— पा० सू० २. ४. ८ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. २१ सू० ।

३— १५१ पृ० १० पं० । ४— श्लोमना यमा, सुष्मा ।

५— वा० सं० १. २०. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. २१ ।

काण्डस्य परस्तादसृजत"—इति^१ । यज्ञस्य आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त"—इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं 'सः' यज्ञो 'यावान्' यत्परिमाणविशिष्टः,
'अस्य' च यज्ञस्य 'मात्रा' परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन 'परिगृह्णाति' स्वीकरो-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वात्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावयवसङ्ख्या मनुद्य समुच्चित्य प्रशंसति—
"षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्रावयवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । "गायत्रेण स्वेत्यादिकास्त्वान्तास्त्रयः", गृह्याम्यन्ता-
स्त्रयः, उत्तरपरिग्रहे च सुक्ता चासीत्येव मस्यन्ताः षट् व्याहृ-
तयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनौद्ययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्रौ,
सा च पश्चादिस्तृत्या चतुररन्नि, पुरस्तात् अरन्नि कार्येति विधत्ते—
"व्याममात्रौति । 'व्यामः' प्रसारितकरदयान्तराललक्षणः । 'पश्चात्'
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । "अरन्निः प्राशौति । त्रिभिररन्निभिर्विस्तृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । "चिष्टद्वौति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
चिष्टत्वम् । पश्चान्तर माह— "नात्रेति । 'अत्र' वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । 'यावती' यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वय मनसा

१— इहं उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १० अ० ६ ब्रा० ४. क० ४ ।

२— तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव "आश्रावयेति षतुर्गतर मस्तुत्रौष-
डिति षतुर्गतरं यजेति ह्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं ह्यक्षरो
वषट्कार"—इति च ।

३— १६२ ए० १५ प० ।

हविरामादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं
कुर्यात् । कात्यायनोऽपौमं पचदय मसूत्रयत्—“व्याममाचीं
पद्यात् अरक्षीं प्राचीं सपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यंसयोराहवनीयस्य स्पर्शं विधत्ते—“अभित इति । ‘अग्निम्
अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ ‘उचयति’
ऊर्ध्वं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति—“योषा वा इति । लोके हि
योषित् पुमांसं ममाभ्यां परिष्वज्यं गते; अतो वेदेरपि अमाभ्या
मग्नेः परिष्वज्जो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति मिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीमास्येनोपपाद्य ।
प्रशंसति—“मा वा इति । ‘वरीयसी’ उत्तरा, विस्तीर्णतरा ।
उक्तं हि^३ “व्याममाचीं पद्यात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-
भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’
विस्तीर्णा; अरक्षिः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूपं सभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति—“एव
मिति । “विष्टृष्टान्तरांभेति । ओषितो विष्टृष्टं न्यूनं मन्तरं भव-
काग्नौ ययोः तौ ‘विष्टृष्टान्तरौ’ तथाविधावंशौ यस्याः मा तथोक्ता ।
“सङ्घाद्येति । मध्यदेशे हस्तेन मङ्गृहीतुं प्रक्या; कृष्णोदरीति यावत् ।
एवम् ‘एनां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां
करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ ।

२— ‘तदेव’—इति ङ ।

३— १५३ ए० १४ पं० । का० श्रौ० सू० ७. २. ८. १० दृष्टव्यम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदक्प्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवमम्बन्धितम् , दिग्विभजनसमये देवैरात्मैयतया स्वीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुया दिग्गो व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितु मत्र ‘हि’-शब्दः । ‘अथो’-इति पदान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि पञ्चदश मसूचयत्—“प्राक्प्रवणां मुदग्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु प्रागुदगुत्तकोपजीवनेन विकल्प मसूचयत्—“प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यमम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत एवान्यवाधायते—“एषा वै देवमनुयाणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौश्रत्यकरणं विधत्ते—“दक्षिणत इति । ‘पुरीषं’ खातं पांशुः, ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिक्षिपति । विहितं मर्त्यं सुपपादयितुं विपक्षे बाधं सुपन्यस्यति—“एषा वा इति । ‘एषा’ दक्षिणा दिक् पितॄणां स्मृता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि ‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निष्ठा भवेत्, तदा तवामिक्तोदकवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पितृलोकं ‘क्षिप्रं’ क्षिप्रम् ‘दद्यात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणाद्यान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—“तथो हेति । तथा सति ‘मः’ यजमानः ‘व्योक्’ चितं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुया दिग्गो व्यभजन्त,— प्राचीं देवाः, दक्षिणा पितरः, प्रतीची मनुयाः, उदीचीः रक्षा”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इदाष्टमसूत्रटीका दृष्टया ।

३— या० श्रौ० सू० २. २. ८ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्घ्रिः शृङ्गणीकरणीया, किन्तु पाशुलैव कार्यति विधत्ते— “पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति— “पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषै’ पाशुभिः^१ युक्ता वेदि कुर्वन् पशुभिर्युक्ता भवैना कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यदेदे मार्जनं, तद् विधत्ते— “ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहासं माह— “देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव भवोचन् । किं मिति । ‘अस्या’ पृथिव्या सम्बन्धिः । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजन’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘स’ इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुरा यदि ‘न’ अस्मान् ‘दत्’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत् एव’ चन्द्रमसि निक्षिपे तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणास्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवे-मेति । ईदृग्विधोपायजनितद्वर्षद्योतको ‘हन्त’ शब्दः । एव विचार्य्यं तथैव दैवै कृतं मिति दर्शयति— “स यदिति । व्यत्ययेन पुन-
ङ्गता^४ । तद्यदस्या पृथिव्या सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत्’ निक्षिप्तवन्तो निक्षिप्तवन्तः । ‘तत्’ निक्षिप्तं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि कृष्णवर्णं सत् कलङ्कात्मकतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पांशु पांशु इति पाठभेदो आदि ठाद्यो ।

२— वा० स० १ २८ १ । का० श्रौ० सू० २ ६ ३२ ।

३— पा० सू० १ २ ८५ । ४— १२७ पृ० द्वितीयटीप्पणी द्रष्टव्या ।

उक्तेऽर्थे लौकप्रसिद्धिं मुदाहरति—“तस्मादिति । यस्मादेव
 पृथिव्या अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव
 कारणादस्यां पृथिव्या सम्बन्धुदौरितलक्षणे देवयजनं चन्द्रमसि
 विद्यत इत्यभिज्ञा कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्,
 एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”-इति मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वत ‘अस्य’
 यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनुद्य मन्त्रं विधत्ते—“स इति । मन्त्र-
 गतक्रूरपदस्यार्थं माह—“सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्ग्रामस्य
 क्रूरशब्दाभिधेयतेत्यामहोपपादयति—“सङ्ग्रामे हीति । क्रूरकरण
 मपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह—“इतः पुरुष इति ।
 पुरुषाद्यादेयतुरङ्गवत्स्य तच्च हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-
 करणभूतं सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

यदार्थं मुक्ता वाक्यार्थं सुपपादयति—“पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’
 सङ्ग्रामस्य ‘विष्टप’ विष्टपेणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थं इत्यभि-
 प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनुद्य ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं
 दर्शयन् व्याचष्टे—“उदादायेति । ‘अस्या’ पृथिव्या ‘जीव’ जीवन-
 रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं भामोत्, तदियर्थः ।
 तथा च ‘जीवदानु’ जीवनप्रदां जीवभूता पृथिवी मिति मन्त्र-
 पदाभिप्रायो वक्षितो भवति । वेद्याकरणान्तु “जीवदानुक”-इति

१, २— वा० स० १, २८, १ । का० श्री० सू० २, ६, ३२ ।

३, ४— तदेव जीव इदतीति विष्टपेणादागमनात्पुरेति । “स्यास्ते-

मास जीवदानुरिति वटंभोपात् । इति पा० ६, १, ६६ सू० का० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैराह्वातम्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूद्य व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भागं मनूद्य व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमखव-
स्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अमुदिग्य’ तदेव मिति तादा-
त्येनानुमन्वायेत्यर्थः ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १८ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरामा-
दयेत्यादिकं सम्यैषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्ष्यः’ आपः,
तासां मासादनं यज्ञरचार्यं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति ।
स्वस्तावद् वज्रः ; तदंगपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागाह्वातम्—
“तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”—इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ;
तद्वन्मन्त्रसामर्थ्येन रचसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यजम्
‘अभ्यजूगुपताम्’ अभितोऽरचिष्टाम् । “गुप् रचणे^३”—इत्यस्माकुडि-
“गुपेच्छन्दसि”—इति^४ षडि रूपम् । तच्च हि “आयादय आर्द्ध-
धातुके वा^५”—इत्याय-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि ।
“तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”—इत्येषां वज्रत्वं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं इरोहाश्वदारेण यज्ञस्य ददा-
तीति जीरदानु.”—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ ए० २ पं०, १३८ ए० १० पं० च दृश्यम् ।

३— भा० पं० ३८५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ८ ए० २ पं०, २८ ए० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासां मासादन यज्ञस्थाभितो रक्षायै
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोचणीनां मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमन^१ विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यधधसः समीपे^२”—इत्युपरिशब्दस्य दिवंचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु ‘प्रोचणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर मासादनसमकालं मेधाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उद्यच्छति’ धारयति । विपचे वाध माह— “अथ यदिति ।
उद्यमनं मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्यावल्लक्षणौ ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रद्वयमङ्गमाद्
यजमानस्य वाधः स्यादित्याशयः । ‘धमो गमृच्छि’—इत्यात्मने-
पदम्^३ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति— “तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^४ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ २० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^५ सम्यैषमन्त्रं^६ साकर्ष्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र । प्रोचण्यायां अप आसादय । अग्नि-
समित्वनार्थम् ‘इध्म’^७, वेदिस्तरणार्थम् ‘वर्हिः’ च, आश्वनीयसमीपे
आसादय । जुह्वाद्यां ‘सुचः’ सम्यार्जनसंस्कारेण संस्कुरु । यजमानस्य
या पत्नी, तां योक्तेण ‘सज्जन्त’^८, यत् प्राग्ग्रावधिश्रितं भाज्यम्, तेन

१— स्फ्यलक्ष्य ४८ ए० इत्यर्थम् । २— पा० सू० ८ १ ७ ।

३— पा० सू० १ ३ २६ ।

४— ‘स्फ्यस्यास्या’—इति ज, ऋ ।

५— ‘विवक्षितं’—इति ड ।

६— वा० स० १ २८ ७ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सम्यैषमन्त्रार्थः । एव मेव मन्त्रः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्यैष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह—
“सम्यैष इति ॥

“स यदौत्यादि । प्रोक्षण्यामादनादिकम् आपौत्रेण कारयितुं
यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्यैषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथा
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्’
सम्यैषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो-
पपत्ति माह— “स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्तर
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतद्देद, तस्मात्परं
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्यैषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“दियतो बधः”—इति^१ मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्वेद्युदङ् निरसनं
विधत्ते— “अथेति । अभिचरतो विगेष माह— “अमुष्मा इति ।
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्द्दिग्नेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— “अथेति । ‘अवनेनित्ते’ शोधयति, प्रचा-
लयेदित्यर्थः । “णिजिर् शौचपोषणयोः”—इति^२ धातुः । “निजां
चयाणाम्^३”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह—
“यद्वीति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माभूत् ।
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहार्षीत्’ निरास्यत् ।
‘तस्मात्’ पाण्डोः क्रूरकर्मसंक्षेपात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८ ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४२ ।

२— सु० उ० ११ ।

३— मा० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेष्ट बर्हिस्त-
रणत् पूर्वं स्वर्गनिषेधं विधित्सुः तस्मिन्नर्थं मितिहास माचष्टे—
“स ये हेति । पूर्ववद् वज्रवचनस्थाने स इत्येकवचनम्^१, ते । ‘ये’
प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ दृष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
समये श्रुतानि हवींषि कृतां वेदिं च ‘अवमर्गम्’ अवमृश्य
संसृज्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्गजनितेन दोषेण ‘पापौथांसः’
पापिष्ठाः निष्ठा बभूवुः । यागं मकुर्वाणाम् अवमर्गजनितदोष-
विरहात् येषा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तर मेव अवमर्गस्य
दोषहेतुत्व मजानानान् ‘मनुस्थान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अशुचिः
‘विवेद’ प्राप्नोति^२ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति—“य इति । यागस्य
अनर्थहेतुता मज्ञामिपुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
अननुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाधा-
दिकं ‘हविः’ न जगाम । मनु मागमद्विः, अमृतोपजी-
विनां देवाना मनेन किं प्रयोजन मित्यत आह—“इतः प्रदाना-
द्धीति । ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्विः, तस्मादि-
त्यर्थः । “कथञ्चुटो वज्रसम्”—इति^३ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
चुट् ॥ १४ ॥

तचेतिहास माह—“ते हेति । हविरागमनाभावेन निराचाराः

१— १२७ प० टोप्पनो दृष्टव्या । २— प्राप्नोति—इति ठ, ड ।

३— पा० सू० २ १. ११२ ।

‘ते’ देवा अङ्गिरस पुत्र दृहस्पति मुक्तवन्त । किं मिति, ‘अथद्वा’
यागविषया मनुष्यान् प्राप्नोति^१, तत्^२ ता निरस्य तेभ्यो ‘यज्ञ
विधेहि’ यजध्व मिति विधि कुर्या इत्यर्थः ।

स च दृहस्पति आगत्योक्तवान् — हे मनुष्या । ‘कथा’ कथ
कस्माद्धेतो न यजध्वे इति । “या हेतौ च च्छन्दसि”—इति^३ या
प्रत्ययः । एव ष्टैस्त्रैरुक्त यागाननुष्ठानकारणमुपन्यस्यति — ‘किङ्काम्या’
किङ्कामनया ? कस्य फलस्तेच्छयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव यागानुष्ठानत्यागकारणमुक्तवन्तु तेषु दृहस्पतिरयथानु-
ष्ठानजनितमेव तत् पापीयस्त्वम्, न तु मम्यग्यागानुष्ठानजमिति
बोधयस्तेषां विपर्यस्तता^४ निरस्यति— “स होवाचेति । “यद्वै शुश्रु-
मेति । ‘यत्’ खलु वस्तु देवानां मर्थं ‘परिपूत’ परिगृहीत शुश्रुम
‘तत्’ एतदात्मक एष यज्ञ, तत्साध्यत्वात् । सामान्योक्तविशिष्टनिष्टि—
“यच्छृतानीति । ‘शृतानि’ पक्वानि पुरोडाशादीनि ‘हवींषि’,
पूर्वपरिपूतादिभिः ‘कृप्ता’ निर्मिता वेदिरिति यदस्ति, एतत्साध्यो
हि देवार्थो यज्ञ, ‘तेन’ एवेद्विधेन यज्ञेन हे मनुष्या ! यूयम्
‘अवमर्गं’ अवमृग्य यागात् प्राक् पक्वानि हवींषि, बर्हिं स्तरणात्^५
पूर्वं वेदिं च मस्पृग्य ‘अचारिष्ट’ आचरणं कृतवन्तः, यागसाधनस्य च
मनुष्यमरणो न युक्तः, अतस्तस्मादेवावमर्गनात् हे मनुष्या । यूयं
पापीयांसोऽभूतः, न तु यागात् । अतोऽवमर्गं परित्यज्य तेन यज्ञेन

१— ‘प्राप्तात्’—इति ठ, ड । २— नास्येतत् परं ठ ड पुस्तकयोः ।

३— पा० सू० ५. ३. २६ । ४— ‘विपर्ययस्तता’—इति ठ ।

५— एवविधस्यानेषु सवितर्गोनिर्वितर्गपाठौ सर्वत्रैव ज्ञेयो ।

यजध्वम्; तथा च श्रेष्ठं वो भविष्यतीति दृढस्यतिना बोधिते
अवमर्गेनपरित्यागस्यावधि पृच्छति— “आ कियत इति । किय-
त्कालपर्यन्त मेव अवमर्गेनपरित्याग इत्यर्थः । तस्योत्तर माह— “वर्हिष
इति । वर्हिःस्तरणपर्यन्तं, संस्कृतां वेदिं न स्पृशेदित्यर्थः^१ ॥

एतच्च हविषा मण्युपलक्षणम्; अतः पक्वानि हवीष्यपि यागात्
पूर्वं न स्पृश्यानीति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन —
“प्राक् स्तरणाद् वेदिं नावमृशेच्छृतानि च हवीष्या प्रचरणा-
दिति^२ । युक्तश्चेतदित्याह— “वर्हिषेति । वर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्व
मग्नान्ता मती सा वेदिः स्तौर्यमाणेन ‘वर्हिषा’ खलु गान्ता
भवति; अतोऽग्नान्तायाः स्पृष्टौ प्रागुक्तो दोषो^४ युज्यत इत्यर्थः ॥

“स यदीत्यादि । वर्हिषः स्तरणात्^३ पूर्व यदि वेदिमध्ये
‘किञ्चित्’ दणादिक मापद्येत, तदा तन्निरामार्थं मपि न स्पृशेत् ;
किन्तु ‘वर्हिः स्तृणन्’ स्तरणसमये वर्हिषः स्तरणं^५ कुर्वन्नेव ‘तत्’
दणादिकं निरस्येत । स्तरणप्रभृति वेदिस्पर्शो न दोषायेत्यभि-
मेत्याह— “अथेति । ‘यदा’ यस्मिन् काले वर्हिर्मुष्टिं स्तृणन्वध्वर्यवः,
तदानीं ‘पदा’ पादेनाप्यभितिष्ठन्ति, अतस्तस्मिन् समये स्पर्शो न
दुष्यतीति भावः । एव मितिहासमुखेन प्रतिपादितं मयं मिदानी
मण्युहेयत्वेन विधत्ते— “स य इति । ‘एवं विद्वान्’ उक्त मिति-
हासं जानन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [२.५.] ॥

१— ‘वेदिं नावमृशेदित्यर्थः’—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. २८, ३८ ।

३, ४— ‘वर्हिः स्तरणात्’—इति ठ । ५— ‘वर्हिः स्तरणे’—इति ठ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये
 पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
 राजभावाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये पञ्चम-
 काण्डे द्वितीयाध्याय समाप्तः ॥ १ ॥

१— इह हि ब्राह्मणे वेदिपरिग्रहं “प्रोक्षणीरासादयेद्वा षड्विंशपसादय
 क्षुचं सम्मृष्टिं पत्नीः सन्नद्धाज्येनोदेहि”-इति प्रियमन्त्रश्च विधाय, स्फ्य
 प्रहरणं चोक्तम् । तत्र व्यध्युः, ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं गृहीत्यामीति ब्रह्मण्यं
 पृच्छति । ततो ब्रह्मा गृह्यते परिगृह्याणेत्यमीं भन्त्य मुपास्य पठित्वा
 ॐ३ परिगृह्याणेत्युचैरध्वर्युं भजुजानाति । च्यनुधातव्याध्वर्युं स्फ्येन
 श्रोत्रेणारभ्य दक्षिणतो ‘वेदिं परिगृह्णाति’ रेखा करोति । ततो ह
 त्रिरिति व्यभीध प्रति ब्रूयात् । ततोऽभीत् ताभ्यो लेखाभ्य पाशुनुद्धृत्योत्करे
 प्रक्षिप्य ता लेखा ‘सम्मृशेत्’ भार्जनेन स्फोटयेत् । ततोऽभि मादाय
 प्रदक्षिणं सर्वतो वेदिं खनति व्यङ्गल मोषधिमूलोच्छेदपर्यन्तं वा । एव मेव
 स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरपार्श्वेषु उत्तदवेदिं परिगृह्णाति । तत स्फ्येन
 दक्षिणां दिश प्रति वेदिं गृहीत्य मुदृष्ट्यानुमार्ष्टि । च्यनुमार्जनं चात्र खननेन
 विषमस्य समीकरणम् । ततोऽभीत् प्रोक्षणीर्मृद्वीत्वा वेदेरुपरिष्ठात्
 समीपे एव धारयति, व्यध्युश्च स्फ्य मुद्यम्य प्रोक्षणीरासादयेत्यादि प्रियजानं
 ब्रूयात् । समाप्तेषु च प्रियेषु स्फ्यं ‘प्रहरति’ उदगय भुत्करे प्रक्षिपतीति श्रम् ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं प्राश्नम्]

स वै सुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत् सुचः सम्मार्ष्टि युया वै
देवानां चरणं तद्वा ऽश्वनु मनुष्याणां तस्माद् यदा
मनुष्याणां परिवेषणं सुपक्कृतं भवति* ॥ १ ॥

अथ पात्राणि निर्णेनिजति । तैर्निर्णिज्य परिवे-
विषत्येवं वा ऽएषु देवानां यज्ञो भवति युच्छृतानि
हृत्पि कृता ज्येदिस्तेषां मेतुष्वेष्ट उपाशि यत्
सुचः ॥ २ ॥

स युत् सम्मार्ष्टि । निर्णेनेत्येवैना ऽएतन्निर्णि-
क्ताभिः प्रचराणीति तद्वै ह्येनैषु देवेभ्यो निर्णेनि-
जत्येकेन मनुष्येभ्योऽद्विष्य ब्रह्मणा च देवेभ्य ऽप्यो
हि कुशा ब्रह्म यजुरेकेनैषु मनुष्येभ्योऽद्विरुवैषु मेतन्वाना
भवति ॥ ३ ॥

अथ सुव मादत्ते । तस्मत्पति मृत्युष्ट रुक्षः मृत्युष्टा
ऽश्वरातयो निष्टत रुक्षो निष्टता ऽश्वरातय ऽद्विति
वा ॥ ४ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । तेऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रास-

ज्ञाद् विभयाच्चक्रुस्तद् यज्ञमुखादेवैतन्नाद्रा रुक्षाःस्यतो
ऽपहन्ति ॥ ५ ॥

स वा ऽद्वत्यग्रैरन्तरतः 'सुमार्ष्टि' । अग्निशितोऽसि
सपत्नक्षिदिति यथानुपरतो युजमानस्य सपुत्रान् क्षिणु-
यादेव मेतुदाह व्याजिनन्वा व्याजेध्यायै सुमाजर्मीति
यज्ञियन्वा यज्ञाय सुमाजर्मीत्येवैतदाहैतेनैव सुर्वाः
सुचः सुमार्ष्टि व्याजिनीन्वेति सुचं तूष्णीं प्राशिव-
हुरणम्* ॥ ६ ॥

स वा ऽद्वत्यग्रैरन्तरतः सुमार्ष्टीति† । मूलैर्वाह्यत ऽद्व-
तीव वा ऽअयं प्राण ऽद्वतीवोदानुः प्राणोदानावेवैतद-
धाति तस्मादिद्वीवेमानि लोमान्नीतीवेमानि ॥ ७ ॥

स वै सम्मृज्य सम्मृज्य प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ।
यथावमर्शुं निर्णिज्यानवमर्शं मुत्तमं परिक्षालयेदेवं
तत्तस्मात् प्रतुष्य प्रतुष्य प्रयच्छति ॥ ८ ॥

स वै सुव मेवाग्रे सुमार्ष्टि । अथेतराः सुचो योपा वै
सुग् वृषा सुवस्तुस्माद् यद्यपि बुद्धम इव स्त्रियः सार्द्धं युन्ति
यु ऽएव तास्वपि कुमारकु ऽइव पुमान् भवति सु ऽएव
तुच प्रथमु ऽएत्यनूच्य ऽद्वतरास्तस्मात् सुव मेवाग्रे
सुमार्थ्येतराः सुचः ॥ ९ ॥

* 'प्राशिवहुरणम्'-इति च ।

† '०इत सुमार्ष्टीति'-इति च ॥

स वै तुथैव सुम्भज्यात् । युथामिं नाभिव्युक्षेद् युथा
युस्मा ऽश्रुशन माहरिष्यन्स्यात्तुं पाचनिर्णुजनेनाभि-
व्युक्षेदेवं तत् तस्माद् तुथैव सुम्भज्याद् युथामिं नाभि-
व्युक्षेत् प्राडिवैवोत्क्रम्य ॥ १० ॥

तद्वैके । सुक्सम्मार्ज्जनान्यग्नावभ्यादधति व्वेदस्या-
ह्वाभूवन्सुच एभिः सुममार्ज्जिषुरिदं वै किञ्चिद् यज्ञस्य
नेदिदं बहिर्द्वा यज्ञाद् भवदिति* तद् तुथा नु कुर्याद्
युथा युस्मा ऽश्रुशन माहुरेत् तुं पाचनिर्णुजनं पायुये-
देवं तत् तस्माद् पुरास्येदेवैतानि† ॥ ११ ॥

अथ पुत्नीः सुन्नह्यति । जघनाङ्गो वा ऽप्यु यज्ञस्य
यत् पुत्नी प्राङ्घ्रे यज्ञस्तायुमानो यादिति युनुक्त्येवैना
मेतद् युक्ता मे यज्ञ मन्वासाता ऽहुति ॥ १२ ॥

योक्तेण सुन्नह्यति । योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्त्युस्ति
वै पुत्न्या ऽश्रमेध्यं युदवाचीनं नाभेरुथैतद्वाज्य मवे-
क्षिष्यमाणा भवति तदेवास्या ऽतद्योक्तेणान्तर्द्धात्युथ
मुध्येनैवोत्तराङ्गेनाज्य मवेक्षते तस्मात् पुत्नीः सुन्न-
ह्यति ॥ १३ ॥

* 'भवेदिति'-इति सायणसम्मत इति घ ।

† 'देवैतानि'-इति ख, घ ।

स वा ऽअभिवासः सुन्नहति । ओपधयो वै व्वासो
व्वरुण्या रुज्जुस्तदोपधीरुवैतुदन्तर्द्धाति तुयो हैना
मेपा व्वरुण्या रुज्जुर्नु दिनस्ति तुस्मादभिवासः सुन्न-
हति ॥ १४ ॥

स सुन्नहति । अदित्यै रास्मासुतीतीयं वै पृथिव्युदितिः
सेयुं देवानां पुत्त्रेपा वा ऽएतस्य पुत्नी भवति तुदस्या
ऽएतद्रास्मा मेव करोति न रुज्जुः हिरो वै रास्मा ता
मेवास्या ऽएतत्करोति ॥ १५ ॥

स वै नु ग्रन्थिं कुर्यात् । व्वरुण्यो वै ग्रन्थिर्व्वरुणो ह
पुत्नीं गृह्णीयाद् युद् ग्रन्थिं कुर्यात् तुस्मान्नु ग्रन्थिं
करोति ॥ १६ ॥

जर्ध्वं मेवोन्नहति । व्विष्णोर्व्वैष्योऽसुति सा वै नु
पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ मुन्वासीतेयं वै पृथिव्युदितिः
सेयुं देवानां पुत्नी सा पश्चात् प्राची देवानां यज्ञ
मुन्वास्ते तुहेमा मभ्यारोहेत् सा पुत्नी क्षिप्रेऽमुं लोकं
मियात् तुयो ह पुत्नी ज्योग् जीवति तुदस्या ऽएवैतन्नि-
हृते तुयो हैना मियं नु दिनस्ति तुस्माद् दक्षिणत
ऽइवैवान्वासीत ॥ १७ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । योपा वै पुत्नी रेत ऽआज्यं मियुन
मेवैतत् प्रजुननं क्रियते तुस्मादाज्य मुवेक्षते ॥ १८ ॥

सावेक्षते । *अदब्धेन त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्युनात्तेन
 त्वा चुक्षुषावपश्यामीत्येवैतदाहामेर्जिह्वासीति यदा
 वा ऽएतदग्नौ जुह्वत्यथामेर्जिह्वा ऽद्वोत्तिष्ठन्ति तस्मा-
 दाहामेर्जिह्वासीति सुहृद्देवेभ्य ऽहुति साधु देवेभ्य ऽहुत्ये-
 वैतदाह धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुष ऽहुति सर्वस्मै
 मे यज्ञायैधुीत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथाज्य मादाय प्राङ्मुद्रावति† । तदाहवनीयेऽधि-
 श्रयति युस्याहवनीये हवीरुपि अप्रयन्ति सुर्वी मे यज्ञ
 ऽआहवनीये शृतोऽसदित्यथ यदमुत्राग्रेऽधिश्रयति पुत्रीरु-
 ह्यवकाशयिष्यन् भवति न हि तदवकुल्यते युत्सा-
 मि प्रत्यग् घुरेत् पुत्री मुवकाशयिष्यामीत्युथ यत्
 पुत्रीं‡ नावकाशयेदन्तरियाह यज्ञात् पुत्रीं तथो ह
 यज्ञात् पुत्रीं१ नान्तरेति तस्माद् सार्धं मेव विलुप्य
 प्राङ्मुद्राहरत्यवकाशय पुत्रीं यस्यो पुत्री न भवत्यग्र
 ऽएव तुस्याहवनीये ऽधिश्रयति तत्तुत ऽआदत्ते तुदन्त-
 र्व्येद्या सादयति ॥ २० ॥

तदाहुः । नान्तर्व्येद्या सादयेदुतो वै देवानां पुत्रीः

* 'अदब्धेन'-इति च ।

† 'प्राङ्मुद्रावति'-इति ग, 'प्राङ्मुद्राहरति'-इति घ ।

‡ 'पुत्री'-इति ख । § 'पुत्री'-इति ख, ग ।

सुंयाजयन्त्युवसभा ऽश्रुह देवानां पुत्रीः करोति परः-
 पुंसो हास्य पुत्री भवतीति तदु होवाच याज्ञवल्क्यो
 यथादिष्टं पुत्र्या ऽअस्तु कस्तदुद्रियेत युत्परःपुंसा
 वा पुत्री स्याद् युथा वा यज्ञो व्वेदिर्यज्ञ ऽश्राज्यं यज्ञाद्
 यज्ञं निर्मिमा ऽदुति तुस्मादन्तर्व्वेद्येवासादयेत् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तुत ऽश्रादत्ते ताभ्या
 माज्य मुत्पुनात्येको वा ऽउत्पुवनस्य वुन्धुर्मेध्य मेवैतत्क-
 रोति ॥ २२ ॥

स ऽउत्पुनाति । सवितुस्त्वा प्रसव ऽउत्पुनाम्युच्छिद्रेण
 पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सोऽसुवेव वुन्धुः ॥ २३ ॥

अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 सवितुर्व्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्युच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रश्मिभिरिति सोऽसुवेव वुन्धुः ॥ २४ ॥

तद्यदुज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति
 तदप्सु पुयो दधाति तदिदु मप्सु पुयो हितु मिदः हि
 यदा व्वर्पत्यथौपधयो जायन्त ऽश्रोपधीर्जुग्ध्वापुः पीत्वा
 तुत ऽएष रुसः सुभवति तुस्मादु रुसस्यो चैव सर्व-
 त्वाय ॥ २५ ॥

अथाज्य मुवेक्षते । तद्वैके युजमान मुवस्थापयन्ति

तुदु होवाच युञ्जवल्क्यः कथन्तु नु स्वयं मध्वर्युवो
भुवन्ति कथं स्वयं नान्वाहुर्युञ्ज भूयस्य इवाशिपुः
क्रियुन्ते कथं न्वेपा मुचैव श्रद्धा भवतीति यां वै कां च
यज्ञं ऽकृत्विज ऽआशिपु माशासते युजमानस्यैव सा
तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेत ॥ २६ ॥

सो ऽवेक्षते । सत्यं वै चुक्षुः सत्यं हि वै चुक्षुस्तस्माद्यु-
दिदानीं द्वौ ब्रिवुदमानावेयाता महु मदर्शं मह मश्रीप
मिति यु ऽएव ब्रूयादहु मदर्शं मिति तस्मा ऽएव श्रुद्ध्याम
तत्सत्येनैवैतत्सुमर्हयति ॥ २७ ॥

सो ऽवेक्षते । तेजोऽसि शुक्र मस्यमृत मसौति स ऽएषु
सत्य एव मुन्त्रस्तेजो ह्येतच्छुक्रं ह्येतदमृतं ह्येतत्तत्स-
त्येनैवैतत्सुमर्हयति ॥ २८ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

१— एतस्य भाष्यस्यारम्भत प्रागिमौ श्लोकौ दृश्येते ठ-पुस्तके—

“ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषो खण्डगर्भं,
सप्ताक्षौ पञ्च सोरीन् त्रिदशतक्षता धेनुसौवर्गभूमी ।
रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणायौ,
थञ्ज्याणीद्व विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतपुतं घटश्च ॥ १ ॥

धन्यादि धन्यजन्मा तिलमव मनुजस्वर्गजं स्वर्णमुष्ण,
कार्पासं यं क्षपावान् गुडहृत मज्जडो राजतं राजपूज्य ।

आप्योत्पन्नं आप्युतु विष्णुपुत्रं सत्यः शपथं जापयन्त्येव;

रत्नाद्यो (रत्न)-रूपं गिरि मक्षत मुदा पात्रसात् सिङ्गणार्थं ॥ २ ॥”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्यमद्वैतरम् ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरासादयेतिप्रैषमन्तानुपारेण प्रथमं प्रोक्षणीना मासा-
दन मुक्तम्^१; इभावरिषो^२इपसादनम् अपि^३ विशेषवक्रव्याभावात्
सिद्ध मित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं सुक्लभार्जन^४ विधत्ते— “स वा इति ।
“यथा वा इत्यादि । ‘यत्’ खलु देवानां वर्त्तनम्, ‘तदनु’भार्यैव
मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात् । मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ^५
पक्ते सति भोजनस्थाने च शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दद्या-
दौनि पात्राणि अग्निः प्रचालनेन शोध्यन्ते । अतो मानुषव्यव-
हारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य^६ देवानां मन्त्रे^७ हविषि पक्ते वेद्याश्च

१— १५५ ए० १२ पं०, १६८ ए० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

२— दधिपयस्यादिगणपाठनिपातनात् दीर्घं (पा० सू० २. ४. १४.) ।

३— ‘इति’—इति ठ-पुस्तकारिक्तेषु सर्वत्र ; ङ-पुस्तके तु नैव ।

४— “बाहुमायं सुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका
मूलदण्डा”-इति का० औ० सू० १. ३. ३७ । सुचस्तिष्ठ —
जुह्वमभ्यर्ज्जुवा । तत्र “पालाशो जुह्व”-इति, “व्याश्रित्यो जपभृत्”-
इति च का० औ० सू० १. ३. ३४, ३५ । भ्रुवा तु वैकङ्की
भवति (का० औ० सू० १. १. ३१.) ।

५— ‘भोज्येऽन्नसूपशाकादौ’-इति ठ ।

६— ‘विदानत्वादेव व्यवहारस्य’-इति ज, भ, अ, ट, ङ ।

७— ‘मन्त्रे’-इति ज, भ, अ, ट, ङ ।

संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां सुचां सम्मार्जनं युक्तमिति
 “यत् सुचः”-इत्येवमन्तस्य^१ वाक्यमन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥ १ ॥

“अथेति । “निर्णैनिजतीति । “अदभ्यस्तात्”-इति^२ अस्य
 अदादेशः । “परिवेविषति”-इत्यच्चाप्येवम् ॥ २ ॥

ननु मानुषपात्रवद् देवपात्राणां सुचा मण्डलिः प्रचालनेन
 भवितव्यम्, किं मनेन सम्मार्जनेनेत्याह— “स यदिदिति” । ‘निर्णि-
 काभिः’ प्रचालिताभिः सुग्भिः प्रचराणीत्यनेनाभिप्रायेण सम्मार्जनेन
 प्रचालनमेव करोतीत्यर्थः ॥

देवपात्रस्य शोधने मानुषपात्राद् विमेषमाह— “तद्वा
 इति । “द्वयेनैकेनेति सामान्योक्तं विवृणोति— “अद्विष्य ब्रह्मणा
 चेति । “आपो हि कुशा इति । अपां यज्ञियांश्चपरिणामरूपा
 हि कुशाः । तथैव हि प्रागाश्चातम्— “ता उपर्युपर्यतिपुश्रुविरेऽत
 इमे दर्भास्ता हिता अनापूयिता आपः”-इति^३ । अतः कुशैः
 सम्मार्जनाद् यज्ञियाभिरङ्गिरेव प्रचालनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

“एवमेतदिति । द्वयेनैकेनेत्येवं साधनभेदकृतं दैवमानुषपात्र-
 संस्काराणां नानात्वं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— ‘यत् सुचः’-इतीह त्वद्वितीयकाण्डिकान्तपदम् ।

२— पा० सू० ७. १. ४ ।

३, ५— ‘मनुष्य’-इति ठ ।

४— ‘देवपात्राणां सुचां न मानुषपात्रवद् अद्विष्य प्रचालनं केवलं
 करोति किन्तु सम्मार्जनेनैव सहितं प्रचालनम्’-इति ट ।

५— इ० प्र० १५ पं० इत्ययम् ।

६— ‘सम्मार्जन’-इति ड ।

७— ‘देवमानुषपात्राणां संस्काराणां’-इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

प्रथमं सुवस्य^१ सम्वार्जनं विधातुं तस्यादानप्रतपने विघ्नत्ते—
“अयेति ॥ ४ ॥

“देवा इति । “देवा ह वा इत्यादिकं समन्त्रकस्य प्रतपनस्य
प्रयोजनप्रतिपादकम् । तच्च निर्वापप्रकरणे प्रागेव व्याख्यातम्^२ ॥ ५ ॥

अथ तस्य प्रतपनस्य सुवस्य समन्त्रकं^३ सम्वार्जनं विधत्ते—
“स वा इतीति । सुवस्यान्तरतो विलमथे वेदाद्यैरिति (प्राक्^४)
सम्पार्ष्टि । सम्वार्जनप्रकाराभिनयार्थः ‘इति’-शब्दः । स च प्रकारः
कात्यायनेन सूचितः—“वेदाद्यैरन्तरतः प्राक् सम्पार्ष्टीति^५ ।

मन्त्रस्य प्रयोजनं माह—“यचेति । यथा खलु अयं सुवः
‘अतुपरतः’ उपरति मप्राप्तः सन् यजमानस्य शत्रून् ‘चिण्वात्’
हिंसात् । “रि चि०—० हिंसायाम्”—इति^६ धातुः । एव मेवैतत् ॥

मन्त्रवाक्यं माह—“सपद्मानिति । सपद्मान् चिणोतीति
‘सपद्मचित्’—इति मन्त्रपदस्याभिप्राय इति भावः । मन्त्रशेष
मनूय व्याचष्टे—“वाजिनं त्वेति । ‘वाजः’ हविर्लक्षणं मन्त्रम्,
तदेव यज्ञः तदर्हत्वेन; तदन्तं त्वां ‘वाजेध्यायै’ वाजस्य अन्न-
सेन्धनं दीपनम्, भूयःकरणं मनेन क्रियत इति ‘वाजेध्या’

१—“छादिरः सुव”-इति, “अरविमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्वतपुष्कर”-

इति च का० श्रौ० सू० १. ३. ३२, ३८ ।

२— ३५ पृ० ८ पं०, ३३ पृ० ८ पं० अष्टमम् ।

३— वा० सं० २. २८. २ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३६ ।

४— नाम्येतत् पदं ८-पुस्तकादन्यत्र ।

५— का० श्रौ० सू० २. ६. ३६ ।

६— छा० पं० ३० ।

यज्ञः, तस्यै सम्भार्ज्मीति मन्त्रशेषस्यार्थः । तदेतदाह— “यज्ञि-
यन्त्येति । यज्ञं मर्हतीति यज्ञियः । “यज्ञर्लिग्भ्याम्”—इति घः^१ ।

जुह्वादीनां सुचां सम्भार्जनं विधत्ते— “एतेनैवेति । अनिशितो-
ऽभौति योऽयं सुवसम्भार्जने मन्त्रः^२, ‘एतेनैव’ अनिशिताभौति^३
स्त्रीलिङ्गत्वेन विपरिणमितेनेत्यर्थः । अतएव सूचकतोक्तम्— “अनि-
शितेति न्युचः”—इति^४ । सुचः स्त्रीत्वेन तत्प्रकाशनाय वाजिनं
लेत्यस्यापि पुंलिङ्गशब्दस्य स्थाने वाजिनी लेति स्त्रीलिङ्गतया
प्रयोक्तव्यं मित्याह— “वाजिनीं लेति । सम्भार्जनक्रियापेक्षया
‘सुचम्’—इति द्वितीया । जुह्वादिवत् समन्तकसम्भार्जनस्य प्रसक्तस्य
निवृत्त्यर्थं माह— “दृष्णी मिति । प्राशिवारख्यो यो भागः, स
ह्रियते अनेनेति ‘प्राशिवहरणं’ गोकर्णाहति पाचम्^५, तत् दृष्णीं
सम्पार्ष्टीत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेनापि— “दृष्णीं प्राशिवहरणम्”—
इति^६ । आपस्तम्बस्तु समन्तकपचं भयसूचयत्^७— “प्राशिवहरणं
दृष्णीं वा”—इति^८ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ५. १. ७१ । २— ‘सुवसम्भार्जनमन्त्र’—इति ठ ।

३— वा० सं० १. २८. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

४— का० श्रौ० सू० २. ६. ४७ ।

५— प्राशिवहरणं वारणं, प्रादेशमाचं, व्यादर्शाहति (वर्तुलं), घम-
सम्प्राप्ति (चतुरस्रं) वा भवति । का० श्रौ० १. ३. २६, ४०, ४१ ।

६— का० श्रौ० २. ६. ४८ । ७— आप० श्रौ० सू० २. ४. ८ ।

८— सन्मन्त्रस्य तत्रैव— “रूपं वर्णं पशूना मा निर्भर्त्तुं वाजि त्वा
सपदसाहं सम्भार्ज्मीति”—इति ।

सुचां समार्जनप्रकार मभिनयेन दर्शयति— “स वा इति । ‘इति’
अनेन प्रकारेण ‘प्रागपवर्ग’ वेदायैर्विलमभ्ये समार्जनम् । ‘इति’
अनेन प्रकारेण ‘प्रत्यगपवर्गम्’ आत्माभिमुखं ‘वाह्यतः’ पृष्ठभागे
वेदायमूलैः समार्जनं कार्यं मित्यर्थः । तथैव सूचितम्— “वेदायै-
रन्तरतः प्राक्समार्जनमिति, विपर्ययस्य बहिर्मुखैरिति’ ।
यदेतदन्तरतो वाह्यतश्च द्विविधं समार्जनम्, तत् प्राणोदानात्मना
प्रशंसति— “इतीवेति । ‘इति’-शब्दोऽप्यभिनयार्थः । ‘अयं’
प्राणवृत्त्यात्मको वायुः ‘इतीव’ अनेनैव खलु प्रकारेण प्राङ् सञ्च-
रति । उदानशब्दस्यापानवृत्त्यभिधायकत्वं प्राक् प्रतिपादितम्^१ ।
अपानवृत्त्यात्मको वायुः^२ ‘इतीव’ अनेन प्रकारेण प्रत्यङ् सञ्चरति ।
अतः प्राक्-प्रत्यक्-समार्जनाभ्यां सुतु प्राणपानावेव स्थापयतीत्यर्थः ॥

“तस्मादित्यादि । यस्मात् सुचा सुपरिभागस्य समार्जनं
प्राचीनम्, पृष्ठभागस्य च प्रतीचीनम् ; ‘तस्मात्’ अरत्नेः उपरि-
भागस्य स्तोमानि ‘इतीव’ एवमेव प्राचीनानि भवन्ति, पृष्ठभागस्य
च स्तोमानि ‘इतीव’ इत्थं प्रतीचीनानि भवन्तीत्यर्थः । अयं
मर्थस्तैत्तिरीयके विस्पष्टमाध्यायते— “तस्मादरत्नौ प्राच्युपरि-
ष्टास्तोमानि प्रत्यङ्मधस्तात्”-इति” ॥ ७ ॥

१— का० श्रौ० २. ६. ४६ ।

२— १०६ ए० १२ मं० द्रष्टव्यम् । नाख्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

३— ‘उदानवृत्त्यात्मकस्य’-इति ङ ।

४— तै० ब्रा० ३. ३. १. ४. (तै० सं० १. १. १०. सा० भा०) ।

सम्यार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानं विधत्ते—“स वा इति ।
‘सः’ खल्वग्नीध्रः तत्तत्सम्यार्जनानन्तरं मेव समृष्टं पाचं पुनरग्नौ प्रताप्य
अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः ॥

तदेतत्पुनः प्रतपनं लौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति—“यथेति ।
यथा खलु कांस्यादिकं लौकिकं पाच मवमृग्यावमृग्य निर्णिज्य
प्रचाल्य, ‘उत्तमं’ चरमं क्रियाविशेषण मेतत् ; अन्ततः ‘अनवमर्ग’
अवमर्गन मशत्वैव केवल मुदकेनैव ‘परितः’ अन्तरतो बाह्यतश्च
सर्वतः चालयेत्, एवं तत्सम्यार्जनानन्तरं पुनः^१ प्रतपनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सुवसम्यार्जनस्य प्राथम्यं सुकुसम्यार्जनस्य तदानन्तर्यञ्च प्रागुक्तं
लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसितु मनुवदति—“स वा इति । “योपा
वा इत्यादि । सुक् स्त्रीलिङ्गत्वाद् योषित् ; सुवस्त पुंलिङ्गत्वात्
सेचनसमर्थः पुमान् । यस्मादेवं ‘वृणः’ सुवस्य सम्यार्जने प्राप्स्यं,
‘तस्मात्’ एव कारणात् वज्रोऽपि स्त्रियः सम्भूय गच्छन्त्यो वास्त
मपि पुमांसं पुरस्कृत्य तस्य पश्चात् प्रयन्ति । तस्मात् दृष्टानुसारेण
सुवस्त प्रथमं सम्यार्जनं युक्तम्^२, पश्चाच्च सुचा मिल्येतत् युक्त
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

सम्यार्जने धर्मविशेष माह—“स वा इति । ‘यथा’ येन
प्रकारेण सम्यार्जनसमये^३ ‘अग्निम् अभि न व्युक्षेत्’ अग्निरुपरि
सम्यार्जनसाधनं कुशोदकादिकं न पतेत्, तथैव समृज्यात् । तदे-

१—‘पुनः-पुनः’-इति चादिषु । “प्रतप्य-प्रतप्य”-इति का० २. ६. ४० ।

२—‘सम्यार्जनं युक्तम्’-इति ठ ।

३—‘सम्यार्जनस्य समये’-इति ठ ।

तक्षौकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यस्य खलु भोजनार्थं मध्व माहरति, तं भुक्ष्यर्थपाचप्रचालनोदकेन यथाभ्युक्षेत्^१, एवमेव तद्ग्रेरभ्युक्षणम् । अग्रेर्होमार्थं हि हविः ; सुक्स्नुवादीनि च पात्राणि तत्साधनानि ; अतस्तत्प्रचालनोदकेन तस्याभ्युक्षणं तादृगेव स्यात् । न हि लोके पाचप्रचालनोदकेन भोक्ताभ्युक्षते । अतः पाचसम्प्राज्जनोदकेन^२ अग्रेरभ्युक्षणं न कार्यं मित्यर्थः ॥

कथं तर्हि सम्प्राजनं कार्यं मित्याह— “प्राड्विवेति । प्राड्मुख एवाग्नेः^३ सकाशादुत्क्रम्य गत्वा अग्रेरुपरि यथा न पतति तथा समृज्जीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

सुक्स्मसम्प्राजनानां वेदायाणां माहवनीये प्रहरणं शाखान्तराभिमतं सुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । सुचः समृज्यन्ते एभिरिति ‘सुक्स्मसम्प्राजनानि’ वेदायाणि अग्रावभ्यादधाति । दधता मभिप्राय माह^४— “वेदस्येति । यज्ञसाधनो हि ‘वेदः’ ; वेदस्य सम्प्राजनानादावुपयुक्तत्वात् । एतानि च (वेदायाणि^५) तदग्रावयवा अभवन् । ‘अह’-इत्यवधारणे । न केवलं वेदावयवत्वादेव वेदायाणां यज्ञियत्वम्, अपि तु एभिर्वेदायैः सुचः ‘समसार्जिषुः’ समृष्टवन्तश्चत्विजः, अत इदं वेदायजातं^६ यज्ञमन्त्रि किञ्चिदङ्गम् । यदि

१— ‘यथा भ्युक्षेत्’-इति ज, भ, ।

२— ‘पात्रसम्प्राज्जनोदकेन’-इति ठ । ३— ‘इवाग्नेः’-इति ज, भ, ।

४— ‘अग्रावभ्यादधतीति तेषां मिम मभिप्राय माह’-इति ज, भ, ड ।

५— पद निरं ङ-पुन्तङ्गमात्रे विद्यते ।

६— ‘वेदायपरिजातं’-इति ज, भ, ।

‘चेत्’^१ अग्रेरन्यत्र निरस्येत्, तदा तद्यज्ञाद् ‘बद्धिर्धा’ बाह्यतो भवेत् ;
अग्नौ प्रक्षिप्तं हि यज्ञेऽन्तर्भवति, नैवेत्यं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणाग्नौ
प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥

स्वमतं दर्शयितुं मेकीयं मतं निषेधति— “तदु तथेति ।
एतस्मैकिकदृष्टान्तेनोपपादयति— “यथेति । यथा खलु भोज-
नायोपविष्टं भोक्तारं ततः प्रागेव पात्रप्रक्षालनोदकं पाययेत्, एव
मेव तद्धोमात् प्राक् सम्यार्जनद्वेषाणा मग्नौ प्रहरणम् ; अतो नैतद्युक्त
मित्यर्थः । स्वमतं सुपन्यस्यति— “तस्मादिति । यस्मादेकीयमते
उक्तरीत्या दोषः, ‘तस्मात्’ एतानि सम्यार्जनानि द्वेषानि उत्करे
प्रक्षिपेदित्यर्थः । पञ्चदश मपि कात्यायनः सूत्रयामास— “सम्यार्ज-
नान्यपास्त्याहवनीये प्रासन मेक इति” ॥ ११ ॥

प्रेषक्रमप्राप्तं पत्नीसन्नहनं विधत्ते— “अथेति । “जघनाद्धौ वा
इत्यादि । गार्हपत्यानुष्ठेयेषु^२ पत्नीसंयाजादिषु पत्न्याः समन्धान्
वा यज्ञस्यापराद्धः । किं ततः ? इत्याह— “प्रागिति । मदीयो
यज्ञः प्रागपवर्गे ‘तायमानः’ विस्तार्यमाणो ‘यात्’ गच्छेत् । अतः
पराद्धं मारभ्य यज्ञो विस्तारयितव्य इत्यनेनाभिप्रायेण पत्नीं
ससहोदित्यर्थः” ॥

यदेतत्सन्नहनं तदेतत् रथे अयादीना मिव पत्न्या यज्ञेन
साद्धं योजनं बन्धन मित्याह— “युनक्तीति । “युक्ताम इति ।

१— ‘यदि च’—इति छ । ‘यदि’—एतस्माच्च मेव छ-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ५०, ५१ । ३— ‘गार्हपत्येऽनुष्ठेयेषु’—इति छ ।

४— “पत्नीसन्नहनं मेके पूर्वम्”—इति च व्याप० श्रौ० सू० २. ४. १ ।

योक्तुरभिप्रापाविष्करणम् । युक्ता च सा मदीयं यज्ञम् 'अनु'सृत्य
यज्ञमभाभिपर्यन्तम् 'आमाते' आसीत; न ह्ययुक्तोऽश्वादी रये
नियमेनास्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विहितं मन्त्रहनं प्रशस्य, तत्साधनं विधत्ते— "योक्त्रेणेति ।
रथाद्यवयवस्य युगस्य धुरि वस्त्रौवर्दादिषोजनार्थं दाम 'योक्त्रम्',
तेन मन्त्रघ्नोदित्यर्थः । सौक्तिकोदाहरणेनैतद् द्रढयति । "योक्त्रे-
णेति । 'योग्यं' योजनीयम् अनङ्गुदंश्चादिक मित्यर्थः ॥

तच्च मन्त्रहनं भाभिप्रदेशे कार्यं मित्यभिप्रेत्याह— "अस्ति वा
इति । 'अयज्ञियस्य' पत्न्या नाभेरधोभागस्य, 'यज्ञियस्य' उपरि-
भागस्य च मध्ये मन्त्रहनेन साङ्कर्यनिवारणात् यज्ञियेनेवोपरिभागेन
विधास्यमान माव्यावेचणं^१ साधुशतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

परिहितस्य वासस उपरि तत्सन्त्रहनं कार्यं मिति विधत्ते—
"स वा इति । योक्त्र-पत्नीग्ररीरयोः वाससा व्यवधानं प्रशंसति—
"श्रोषधय इति । श्रोषधिकार्यत्वाद् वाससः तत्तादात्म्यव्यपदेशः ।
"वरुणेति । वरुणसम्बन्धिनी, वरुणपागात्मिका रज्जुः । स च
वरुणपागो नियद्देतुरिति तस्य व्यवधानेन केनचिद्भूवितव्य मिति
वासोलचणौषधिभिरन्तर्द्धानं युक्त मित्यर्थः ॥

तस्य प्रयोजन माह— "तयो हेति ॥ १४ ॥

• विहितं मन्त्रहनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते— "स इति । मन्त्रं
व्याचष्टे— "इयं वा इति । 'अदितिः' अखण्डनीया देवानां पत्नी

१— इहोपरिष्ठाद् दृश्यम् (१८ क० १६२ प० १२ पं०) ।

२— वा० सं० १. ३०. १ । का० श्रौ० सू० २. ०. १ ।

या पृथिवी, 'सा' च^१ एषापि 'योषित्', यजमानस्य पत्नी भवति ।
 'तत्' तस्मात् पृथिव्या इवास्याः 'राक्षां' रक्षणां अलङ्कारार्थां
 मणिमुक्तादिखचितान् मेखला मेव वध्नाति; न रज्जु मिति मन्त्र-
 प्रयोगाभिप्रायः । उक्तार्थपरतां 'राक्षा'-शब्दस्य दर्शयति— "हिर
 इति । 'हिर'-शब्दो मेखलापर्यायः ॥ १५ ॥

योक्तव्यं सन्नहनसमये यन्त्रिकरणं निषेधति^२— "स वा इति ।

विपक्षे बाध माह— "वरुणं" इति । वरुणपाशो हि यन्त्रिमान्,
 अतो यन्त्रिरपि वरुणसम्बन्धी ; तत्करणे वरुणः पत्नी गृहीयाद्,
 बाधेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु यन्त्रिकरणाभावे योक्तं विस्मृतं स्यादित्यत आह— "ऊर्ध्वं
 मिति । योक्तस्य मूलापे संयोज्यैकौक्यं 'ऊर्ध्वं मुद्गूहेत्' उपरि-
 ष्टात् सम्बन्धेदित्यर्थः^३ । तथा शोक्तं सूत्रज्ञता— "दक्षिणं पाश
 मुत्तरे प्रतिमुत्थोर्ध्वं मुद्गूहति"—इति^४ ॥

सन्नहनसमये गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशि पत्न्या अन्वासनं
 विधितुः साक्षात् पद्यात् प्राङ्मुखोपवेशनं निषेधति— "सा वा
 इति । तदुपपादयति— "इयं वा इति । 'इयं' हि पृथिवी
 देवानां पत्नी ; सा गार्हपत्यस्य पद्यात् प्राङ्मुखी सर्वदा उपविशति ;
 अतः तन्वासीना^५ इमा मेव देवपत्नी मभ्यारोहेत् ॥

१— 'सैव'—इति ठ ।

२— "न यन्त्रिं करोति"—इति का० खौ० सू० २. ७. १ इत्यम् ।

३— उद्गूहणमन्त्रस्तु वा० सं० १. ३०. १ ।

४— का० खौ० सू० १. ७. २ । ५— 'तन्वासीना'—इति आदिपु ।

तथा च यो बाधस्तं दर्शयति— “सेति । ‘क्षिप्रे’ अल्पकाले इत्यर्थः । “तथो हेति । पश्चादुपवेशनपरित्यागे सति उक्तदोषाभावात् क्षिरकास्तं पत्नी जौवेत् । तेन पश्चादासनपरित्यागेन ‘अस्याः’ देवपत्न्याः यदुपवेशनस्थानं तत् ‘निष्कृते’ अपलपति, तत् स्थानवर्जनेन तां प्रीणयतीत्यर्थः । तथा चेयं पृथिव्यपि ‘एनां’ पत्नी ‘न दिनस्ति’ न बाधते ॥

इदानीं स्नानविशेषे तस्या उपवेशनं विधत्ते— “तस्मादिति । ‘तस्माद्’ देवपत्नीस्थानाद् ‘दक्षिणतः’ दक्षिणभागे, गार्हपत्यस्य नैर्ऋत्यां दिशीत्यर्थः । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “पत्नीं सचक्षति प्रत्यग् दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्चयोक्तेष” इति^१ ॥ १७ ॥

पत्न्या आज्यावेक्षणं विधत्ते^२— “अथेति । रेतसः पुरुषोपभुक्ताव्यपरिणामत्वात् कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तादात्म्यम् ॥ १८ ॥

विहित मवेक्षण मनुय मन्त्रं^३ विधत्ते— “सेति ॥

मन्त्रगत मदभ्वेनेति पदं व्याचष्टे— “अनार्त्तनेति । आर्त्ति-हिंसा, तद्गृहितेनेत्यर्थः । “अग्नेर्जिह्वासि”—इतिप्रतिपादित मान्यस्य जिह्वाहृत्य सुपपादयति— “यदा वा इति । जिह्वासदृशज्वाला-हेतुत्वात् आज्यं जिह्वेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्रगतं सुद्धरिति पदं

१— का० यौ० सू० २. ७. १ । “अनेकपत्नीके सर्वासाम्”—इति या० दे० ।

२— आज्यावेक्षणात् प्राक् व्याज्योदासनं कार्यं विहितम् । का० यौ०

सू० ३. ७. ४ । तत्र मन्त्रः ऊर्जं त्वेति वा० सं० १. २०. १ ।

३— वा० सं० १. २०. ४ । का० यौ० सू० २. ७. ४ ।

व्याचष्टे— “माध्विति । सुष्ठु ह्यमानत्वात् ‘सुष्ठुः’ । अनेन च होमानुगुण्येन साधुत्वं लक्ष्यत इत्यर्थः । “धात्रे-धात्रे”-इति मन्त्रग्रेथं व्याचष्टे— “सर्वस्मा इति । ‘धात्रे-धात्रे’ तत्तद्देवताग्ररीराय, यजुषे-यजुषे, तत्तद्ब्रह्मणमन्त्राय च पर्याप्तं भवेति मन्त्रार्थः । अतः सर्वस्मै यज्ञाय ‘एधि’ भवेति तदर्थप्रतिपादनं ब्राह्मणेन क्रियते ॥ १८ ॥

पुरस्ताद्धरणं विधत्ते— “अयेति” । पश्यवेक्षणानन्तर्यम् ‘अय’-शब्दार्थः ।

पुनःस्तस्याहवनीयेऽधिययणं विधत्ते— “तदिति । हविःअपणं हि आहवनीय-गार्हपत्ययोर्विकल्पितम्” । तत्राहवनीये अपणपत्रे पश्यवेक्षणानन्तर मेवाप्यं पुरस्ताद्धत्वा आहवनीये अधिययेदित्यर्थः । एवं कुर्वतोऽभिप्राय माह— “सर्वं इति । यागसाधनत्वात् हविरप ‘यज्ञ’-शब्दार्थः । आज्यपुरोडाशादिलक्षणं सर्वं मपि मदीयं ‘हविः’ आहवनीये संकृतं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यग्रं । अस्मिन्नपि पत्रे प्रथमतो गार्हपत्याधिययणे कारण माह— “अय यदमुचेति । ‘अमुच’ गार्हपत्ये, ‘अये’ यज्ञपुरोडाशाधिययणकाले” ‘यज्ञीम् अवकाशयित्वा’ पश्यवेक्षणाद्वेतोऽस्तसन्निधानाय गार्हपत्येऽधिययणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

प्रथमत एवाज्यस्याहवनीयेऽधिययणे ऽप्येव माह— “न हीति । पुरोडाशाधिययणकाले एव आहवनीये यद्याज्यमधिययेत्, तदा

१— भाष्येनद् वाक्यं ह-पुस्तके ।

२— ‘पुर’-इति ह ।

३— १ ०. २१. १८ ८० ।

४— ‘पुरोडाशाधिययणकाले’-इत्येव ठ ।

गार्हपत्यसमीपे अन्वासीनायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं न घटते ; भिन्नदेश-
त्वात् । यदि च पत्नीम् 'अवकाशयिष्यामि' अवेचयिष्यामि 'इति'
तदर्थं 'सामि' संस्कारमध्ये' तत् 'प्रत्यक्' पश्चात् पत्न्याः समीपं
हरेत्, तदा संस्कारविघातः स्यादिति तदपि न युज्यते । अथै-
तद्दोषपरिजिहीर्षया पत्नीं नावेचयेत्, तस्याः पत्न्या यज्ञादन्तरायो
भवति । एतदुक्तं भवति । गार्हपत्ये हविःश्रपणपचे^१ हि आज्य मपि
तत्रैवाधिश्रियत इति तत्समीपोपविष्टायाः पत्न्यास्तद्वेक्षणं घटत
इति न काप्यनुपपत्तिः ; आहवनीयश्रपणपचे प्रथमत एवाज्यस्यापि
तत्रैवाधिश्रयणे क्षीदृग्विधो दोषः प्रसज्येत^२ इति । कथं तर्हि तस्मिन्
पचे कार्यं मिति चेत्,— उच्यते । प्रथमतो गार्हपत्ये अधिश्रित्य
पत्न्यवेक्षणान्तर^३ माहवनीयसमीपं नीत्वा तत्राधिश्रयेत् । तथा
सत्युक्तदोषाभाव माह— "तथो इति ।

"तस्मादित्यादि । तस्मादेव माहवनीये प्रथमतोऽधिश्रयणे दोषः,
'तस्मात्' पत्न्या सार्द्धं गार्हपत्ये प्रथमं माज्यस्य विलापनं मित्यर्थं ॥

यस्य तु पत्न्या रणोद्गर्शनादिनिमित्तवशेन असन्निधानात् तदीय-
कर्माण्याज्यावेक्षणादीनि न क्रियन्ते, तस्योक्तदोषाभावात् प्रथमत
एवाहवनीये आज्याधिश्रयणं कार्यं मित्याह— "यस्यो इति ॥ २० ॥

१— 'प्राक्'—इति ज, भ ।

२— 'गार्हपत्यहविःश्रपणपचे'—इति ज, 'गार्हपत्यहविःश्रपणे'—इति भ ।

३— 'प्रसज्यते'—इति जादिधु, 'प्रसज्यते'—इति ड ।

४— "पत्नीं मवेक्षयत्यद्वेनेति"—इति का० श्रौ० सू० २. ६. ५ ।

तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यामादनं केपाञ्चिन्मतेन निषेधति— “तदाङ्ग-
रिति । निषेधाभिप्राय आह— “अत इति । ‘अतः’ अस्मादेव
खल्वाज्याद् देवपत्नीनां यागः, अतस्तत्सम्बद्धस्याज्यस्यान्तर्वेद्यामादने
मति तदैव देवपत्नीः ‘अवसभाः’ अवगतजनसमूहाः करोति; यष्ट्य-
देवसद्वस्य वेद्या मवस्थानात् । ‘अह’-इति निपातो विनिग्रहे ।
अस्तु तथात्वं देवपत्नीनाम्, किं तत इत्यत आह— “पर इति ।
देवपत्नीनां सभाप्रापणात् ‘अस्य’ यजमानस्य पत्न्यपि ‘परःपुंसा’
भवति । ‘परस्’-इत्ययं सकारान्तः, परस्यदित्यर्थः । स्वपुरुषादन्यत्र
राजवीथ्यादौ पुरुषसमूहं प्राप्ता ‘परःपुंसा’-इत्युच्यते । “अचतुरादि-
सूत्रे’ स्त्रीपुंसेति निपातितत्वात् परःपुंसेत्युपपदान्तरेऽपि समासा-
न्तोऽच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । ‘इति’-शब्द एकीयमतसमाप्त्यर्थः ॥

याज्ञवल्क्यमतेनान्तर्वेद्यामादनं मेव निगमयति— “तदिति ।
‘यथादिष्टं’ यथादेशनं यथाशास्त्रम्, ‘पत्न्याः’ सम्बन्धि कार्यम्,
‘अस्तु’ भवतु; अतः पत्नीसंयाजार्थम् अन्तर्वेद्यामादनं मिति न
युक्तम् । पत्न्यपि ‘परःपुंसा वा’ भवतु, प्रयाता ‘यथा तथा वा’
भवतु, तथापि किं प्रयोजनम्? अतः परःपुंसेत्येतदपि दूषणं को
वा आद्रियेतेत्यर्थः ॥

एव मुक्तदूषणं निरस्य वेद्यामादनपच सुपपादयति— “यज्ञो
वेदिरिति । वेदिराज्यं चोभय मपि यज्ञमाधनत्वाद् ‘यज्ञ’, तथाच
वेद्यामादने वेदिरूपाद् यज्ञाद् आज्यरूपं यज्ञं ‘निर्मिमै’ निर्मित-

वान् भवतीत्यनेनाभिप्रायेण तच्चैवासादयेदित्यर्थः । 'तस्मात्'-इति उक्तार्थनिगमनम् ॥ २१ ॥

तस्याग्न्यस्योत्पवनं विधत्ते—“प्रोक्षणीष्विति^१ । प्रोक्षणीत्पवनं पाभ्यां पवित्राभ्यां कृतम्, ते तत आदाय ताभ्या मेवाग्न्यस्योत्पवनं कार्यं मित्यर्थः । उत्पवनविधिस्तावकं “वृषो ह वा इदं सर्वं मित्पादिकं प्रागाद्यातं^२ ब्राह्मणम्, आग्न्योत्पवनस्यापि समान मित्यत आह—“एको वा इत्यादि ।

उत्पवनसंस्कारेण पर्यवसित मर्थ आह—“मेघ मिति ॥ २२ ॥

विहितं मुत्पवनं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते—“स उत्पुनाति^३”—इति । आग्न्यस्यैकतात् 'त्वा'-इत्येकवचनान्तैव प्रोक्षणीत्पवनमन्त्रतोऽस्य विमेषः; अतस्तन्मन्त्रस्याख्यामरूपं “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिकं^४ ब्राह्मणं मयातिदिशति—“सोऽस्याविति ॥ २२ ॥

आग्न्योत्पवनमन्त्रं ताभ्या मेव लेपसहिताभ्यां पवित्राभ्यां पुनः प्रोक्षणीत्पवनं विधत्ते—“अपेति ॥

प्रागाद्यात मेव मन्त्रं^५ पठित्वा तद्ब्राह्मणं मयातिदिशति—“सवितुर्व इति ॥ २४ ॥

आग्न्यलेपसहिताभ्यां^६ पवित्राभ्यां^७ प्रोक्षणीत्पवनं मुत्पादयति—

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ७ । तत्र मन्त्रा वा० सं० १. २१. १ ।

२— १. २. ७ ; ६० ए० १० पं०, ६४ ए० १६ पं० ।

३— १. २. ६ ; ६१ ए० २ पं०, ६६ ए० १० पं० ।

४— १. २. ६ ; ६१ ए० ।

५— ‘आग्न्यस्य सहिताभ्यां’—इति आदिषु ।

६— नास्तेतत् परं आदिषुकादिषु ।

“तद्यदिति^१ । ‘तत्’ तच्च ‘यत्’ इदम् आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्या
मपि सुत्पवनम्, तेन पय एवाप्सु ‘दधाति’ स्थापयति संयोजयति,
आज्यस्य पयःकार्यत्वात् । अप्सु हि परम्परया तत्कार्यत्वात् पयः
प्रतिष्ठितम् ।

एतदेव पारम्पर्येणोपपादयति—“इदं हीति । ‘जग्ध्वा’ भक्ष-
यित्वा । “अदो जग्धन्त्येति किति”—इत्यदेर्जग्धादेशः^२ ।

“तस्मादिति । तस्मादेवं गम्यं पयः परम्परया उदकरमपरि-
णामरूपम्, ‘तस्मात्’ कारणात् तत्कार्यस्याज्यस्यापाश्च यदुत्पवने
संसर्जनम्, तत् रमस्यैव ‘सर्वत्वाय’ सम्पूर्णत्वाय कात्स्न्याय भव-
तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्वर्योराज्यावेक्षणं विधत्ते—“अयेति^३ । एकीयमतं सुपन्यस्य
निरस्यति—“तद्धैक इति । ‘अवख्यापयन्ति’ ख्यातिरच पश्यति-
कमां^४ ; अवेक्षयन्तीत्यर्थः ॥

याश्चवक्ष्यस्य मतं सुपन्यस्यति—“तदिति । य एवं यजमान
मवेक्षयन्ति, ते स्त्रकोपे यज्ञे ‘कथं’ कस्मादेव ‘स्वयं’ यजमाना
एव सन्तोऽध्वर्यवो न भवन्ति ? कथं वा स्वयं मेव होतारो भूत्वा

१— का० श्रौ० सू० २. ७. ८ । अथ मन्त्र वा० सं० १. ११. २ ।

२— पृ० सू० २. ४. २६ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ७. ८ । अथ मन्त्र वा० सं० १. ११. १ ।

४— निघ० ६. ११. १-५ । निघ० ३ भा० ३८८ ए०, ३ भा० ११०,
२८२ ए० ।

याज्यानुवाक्यादीनि नानुब्रुयुः ? । तेषा माध्वयवादिकरणे हेतु
माह—“यवेति । ‘यत्र’ खल्वाध्वयवादौ तत्करणमन्त्रैर्वङ्गतरा
दव ‘आशिपः’ फलप्रायेणाः क्रियन्ते, तादृक्फलप्रतिपादकमन्त्र-
विशिष्ट माध्वयवादिकं कस्मान्न कुयुः ? । तत्परित्यज्य ‘एषाम्’
एकेषां शाखिना मन्त्रैवावेक्षणं यजमानेनैव कर्त्तव्य मिति कस्मात्
कारणात् अद्वा जातेत्यर्थः ।

एवं यजमानावेक्षणादि प्रहस्य अध्वर्युणैव तदवेक्षणं कार्य मिति
प्रतिपादयति—“यां वा इति । दक्षिणाभिः परिकीतत्वादृलिङ्गिः
यत् फल माशास्यते, तद् यजमानस्यैवेति न तेन पृथगाशासनं
कार्यम् । अतोऽध्वर्युरेवाज्य मवेचेतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदवेक्षणं मनूय प्रशंसति—“स इति । अवेक्षणस्य करणं हि
चक्षुः ; तच्च यथाभूतं मेव वस्तु विषयीकरोतीति ‘सत्यम्’ । एतदेव
लोकव्यवहारेण संवादयन् द्रढयति—“तस्मादिति । यस्मादेवं चक्षुः
सत्यम्, तस्मादेव कारणात् विवदमानयोर्मध्ये यद्यक्षुषा दृष्टवान-
स्मीति वदति, तद्वचनं मेव अद्वैतम्, न त्वितरस्य श्रुतवानस्मीति
वचनं मित्यर्थः ॥ २७ ॥

विहितं मवेक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स इति । योऽयं
‘तेजोऽस्मीति’ मन्त्रः, ‘स एषः’ ‘सत्यः’ यथार्थ एव । कुत इत्यत
आह—“तेजो हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एतत्’ आज्यं ‘तेजः’ तद्धेतु-
त्वात्, तथा ‘शुक्रं’ निर्मलम्, ‘अमृतं’ यागादिद्वारा अमरण-

साधनम्, यदा अमृतवत्पुष्टिकरम् । 'एवम्' आज्यस्यैवंरूपत्वात्,
विद्यमानार्थप्रकाशकत्वान्मन्त्र मय इत्यर्थः ॥२८॥ ४ [६ १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपथभाष्ये द्वतीयाध्याये

प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सुक्तस्मार्गनम्, पत्नीसम्वहनम्, आज्यावेक्षणम्,
आज्याधिश्रयणम्, आज्यासादनम्, आज्योत्पवनम्, पोक्ष्युत्पवनम्,
अध्वर्योराज्यावेक्षणश्चेति कर्माणि विहितानि । तत्रैव पद्धति—
अध्वर्युं स्था गृहीत्वा उत्करे पाणी प्रक्षाल्य प्रणीतानां पश्चात्
प्रागय मुदगयं वा स्था निदधाति । ततोऽग्नीं वेदिमध्ये उदगया
मसिहोषहवयी मासाद्य प्रणीतानां पश्चात् स्थास्योत्तरतः प्रागय
मिध्मा मासाद्य इध्मादुत्तरतो बर्हिं प्रागय मासादयति । तत आग्नीध्र
क्षुव मादाय गार्हपत्ये प्रतप्य अथ उपस्पृश्य अग्ने प्राच्या गत्वा
वेदाग्निरन्तरतः पाशं सम्मार्ष्टि मूलादारभ्यासपर्यन्तम्, अथि वेदमूलै-
र्वर्हिं प्रत्यक्षं सम्मार्ष्टि अग्रादारभ्य मूलपर्यन्तम्, पुनरग्नीं गत्वा
प्रतप्याथ उपस्पृश्याध्वर्यवे समर्पयति । ततो बृहपभङ्गवाद्यां सुषा
मध्येव मेव समार्गनम् । किञ्चित्ताना एव धारपमाणा सुष
सम्मार्ष्टीत्यपि स्मर्यम् । ततस्तूष्णीं प्राश्निवहरणे इतः तद्वानं
पुरोडाशपत्नी च सम्मृज्याग्नीं प्रतप्याध्वर्यवे समर्पयति । तत पत्नी-
सम्वहनम् । तद्यथा— अग्नीं पोक्ष मादाय गार्हपत्याग्निर्वाद्यां
दिग्नीशानाभिमुखो मुध्वंशु मुपविष्टां पत्नीं परिहितवस्त्राद् बर्हिः
पोक्ष्य दिर्वेष्टयति । अनेकास पत्नीषु सर्वासां पोक्ष्यव्यनम् । तत्र
कर्माण्यनि आज्यावेक्षणादीनि मूले एव विस्पष्टानि ।

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुतु
ऽप्य वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तुवान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येय मेव जुहुः । इयु* सुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वा
ऽआत्मन ऽएवेमानि सुर्वाण्युद्गानि प्रभवन्ति तस्मादु
ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राण ऽएव सुवः । सोऽयं प्राणः सुर्वाण्युद्गान्यनुसुच्च-
रति तस्मादु सुवः सुर्वा ऽश्रुनु सुचः सुच्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहः । अथेदु† मन्तुरिष्य सुपभृदिय
मेव ध्रुवा तद्वा ऽअस्या ऽएवेमे सुर्वे लोकाः प्रभवन्ति
तस्मादु ध्रुवाया एव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

अय मेव सुवो योऽयं पुवते । सोऽय मिमान्सुर्वा-
ल्लोकाननुपवते तस्मादु सुवः सुर्वा अश्रुनु सुचः
सुच्चरति ॥ ५ ॥

सु ऽप्य यज्ञस्तायमानः‡ । देवेभ्यस्तायत. ऽवतुभ्य-
ऽह्नुदोभ्यो युज्विस्तुदेवानां यत्सोमो राजा युत्पुरोडाश-
स्तत्तदादिश्य गृह्णात्यमुष्मै त्वा जुष्टं गृह्णामीत्येव सु
हेतेषाम् ॥ ६ ॥

* 'जुहु । रिपु'—इति ख, घ ।

† 'जुह । इथेदु'—इति ख ।

‡ 'सर्वालोका'—इति क, 'सर्वाल्लोका'—इति ख, ग । § 'यो'—इति ख, घ ।

अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते । चतुर्भ्यश्चैव तानि छन्दो-
भ्यश्च गृह्यन्ते तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति
स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व उपभृति ॥ ७ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुर्भ्यस्तु गृह्णाति प्रयाजेभ्यो
हि तु गृह्णात्यष्टौ हि प्रयाजास्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव
रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यद्वसन्ताय त्वा
ग्रीष्माय त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण
गृह्णाति ॥ ८ ॥

अथ युदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति । छन्दोभ्य-
स्तु गृह्णात्यनुयाजेभ्यो हि तु गृह्णाति छन्दाश्चिं ह्यनुयाजा-
स्तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णात्यजामितायै जामि
ह कुर्याद्यज्ञाय चै त्वा त्रिष्टुभे† त्वेति गृह्णीयात्तस्मादुना-
दिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ ९ ॥

अथ युच्चतुर्जुह्वायां गृह्णाति । सर्वस्मै तुद्यज्ञाय गृह्णाति
तत्तदुनादिश्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति कुस्मा ऽऽ ह्यादि-
भेद्यतः सर्वाभ्य ऽएव देवताभ्योऽवद्यति तस्मादुनादि-
श्याज्यस्यैव रूपेण गृह्णाति ॥ १० ॥

युजमानं एव जुह्व मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु

ऽपभृत मुन्वुत्तैव जुहू मुन्वाद्य ऽपभृतमुन्वुत्तैव जुहूराद्य
 ऽपभृत्स वै चतुर्जुह्वां गृह्णात्यष्टौ कृत्व ऽपभृति ॥ ११ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अत्तारं मेवैतत्परिमिततरं
 कुनीयाऽसं करोत्युद्य युदष्टौ कृत्व ऽपभृति गृह्णात्याद्य
 मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं करोति तद्धि सुमृद्धं युजात्ता
 कुनीयानाद्यो भूयान् ॥ १२ ॥

स वै चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यष्टौ कृत्व
 ऽपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं गृह्णाति ॥ १३ ॥

स युच्चतुर्जुह्वां गृह्णन् । भूय ऽश्राज्यं गृह्णात्यत्तार मेवै-
 तत्परिमिततरं कुनीयाऽसं कुर्व्वस्तुस्मिन्वीर्यं बलं दधा-
 त्युद्य युदष्टौ कृत्व ऽपभृति गृह्णन् कुनीय ऽश्राज्यं
 गृह्णात्याद्य मेवैतदपरिमिततरं भूयाऽसं कुर्व्वस्तु मवीर्यं
 मुवलीयाऽसं करोति तुस्मादुत राजापारां विशं प्रावसा-
 याप्येकवेश्मुनैव जिनाति त्वद्यथा त्वत्कामुयते तथा
 सचत ऽएतेनो ह तुह्वीर्येण युज्जुह्वां भूय ऽश्राज्यं गृह्णाति
 स युज्जुह्वां गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति युदुपभृति
 गृह्णाति जुह्वैव तुज्जुहोति ॥ १४ ॥

तदाहुः । कुस्मा ऽउ तुर्ह्युपभृति गृह्णीयाद्युदुपभृता
 नु जुहोतीति स युद्धोपभृता जुहुयात् पृथग्घैवेमांः प्रजाः

स्युर्नैवात्ता स्यान्नाद्यः स्यादथ यत्तज्जुह्वैव समानीय
 जुहोति तुस्मादिमा विशः क्षत्रियाय बलिः हरन्त्यथ
 यदुपभृति गृह्णाति तुस्मादु क्षत्रियस्यैव वृशे सति वृश्यं
 पशुव ऽउपतिष्ठन्तेऽथ यत्तज्जुह्वैव समानीय जुहोति
 तुस्माद्यदोतु क्षत्रियः कामयतेऽद्याह वृश्यं मपि युते
 परो निहितं तदाहरेति तुं जिनाति त्वद्यथा त्वत्काम-
 यते तथा सचत ऽएतेनो ह तुद्गीर्येण ॥ १५ ॥

तानि वा ऽएतानि । छन्दोभ्य ऽआज्यानि गृह्यन्ते
 स युचतुर्जुह्वां गृह्णाति गायत्र्यै तुहृह्णात्यथ यदष्टौ कृत्व
 ऽउपभृति गृह्णाति त्रिष्टुब्जगतौभ्यां तुहृह्णात्यथ युचतुर्जु-
 वायां गृह्णात्यनुष्टुभे तुहृह्णाति व्याग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो
 वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति तुस्मादु ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः
 प्रभवतीयं व्या ऽअनुष्टुबस्यै वा ऽइदं सुर्वं प्रभवति
 तुस्मादु ध्रुवाया ऽएव सुर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ १६ ॥

सु गृह्णाति । धाम नामासि प्रियं देवाना मित्येतद्वै
 देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यं तुस्मादाह धाम नामासि
 प्रियं देवाना मित्युनाष्टं देवयजन मसूति वृजो
 ह्याज्यं तुस्मादाहुनाष्टं देवयजन मसूति ॥ १७ ॥

सु एतेन यजुषा । सकृज्जुह्वां गृह्णाति त्रिस्तूष्णी
 मेतेनैव यजुषा सहदुपभृति गृह्णाति सप्त कृत्वस्तूष्णी

मेतेनैव यजुषा सहृद् भुवायां गृह्णाति त्रिस्तूष्णीं तदाहु-
स्त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयात् चिष्टद्भि यज्ञ इति
तदु नु सकृत्सकदेवाचो ह्येव त्रिर्ददौतुः सम्पुद्यते ॥
१८ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रेषाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

अथ जुहपभृद्भुवास्त्रेतस्याज्यस्य सुवेण^१ यज्ञं विधितुस्तत्समु-
दायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्तुत्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्य
माह—“पुरुषो वा इति । तादात्म्यं सुपपादयति—“पुरुषस्तेनेति ।
पुरुषप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाच्च यज्ञस्य पुरुषत्व मित्यर्थः ।

“एष वा इत्यादि । यत एवं यज्ञः पुरुषः, अतः ‘एषः’ यज्ञो
विस्तार्यमाणः, यदवयवपरिमाणविशिष्टः पुरुषः, तादृगवयवपरि-
माणविशिष्ट एव विधीयते ॥ १ ॥

तादृगवयवकृति मभिनयेन दर्शयति—“तस्येति । या ‘जुहः’, सा
‘इयम्’ अयम्, दक्षिणो बाहुरित्यर्थः । तथा या ‘उपभृत्’, सा ‘इयम्’
यामबाहुः । भुवा ‘आत्मा’ मध्यदेह^२ इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरी-
यके विस्पष्टं मान्नायते—“जुहर्दक्षिणो हस्त, उपभृत् सय, आत्मा
भुवेति” । भुवाया आत्मत्वं सुपपादयति—“तदा इति । ‘आत्मनः’

१—“खादिरः सुव” —“पर्यमयो जुह” —“व्याख्यो उपभृत्” —

वैकृतो भुवा —“एतद्दे सुवाः रूपम्”—इति तै. सं. ३. ५. ७ ।

२—‘एव’—इति ठ ।

३—‘देहमध्य’—इति जादिषु ।

४—तै. ब्रा. ३. ३. १ । अस्य “प्राणो वै सुव”—इत्यात्मनः ।

मध्यदेशादेव 'इमानि' परितो वर्त्तमानानि हृषापादादीन्यङ्गानि सर्वाणि 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं लोके 'तस्माद्' ध्रुवाया आत्मत्वात्, तस्या एव सकाशात् दृक्क्षेत्रोऽपि यज्ञः 'प्रभवति' उत्पद्यते । ध्रुवास्तथाज्यस्य सर्वयागसाधारण्य मनेन प्रतिदितं भवति^१ ॥ २ ॥

जुह्वादिषु सर्वासु सुचु सुवस्य सञ्चरणं सुपपादयितुं तस्य प्राणरूपता माह—“प्राण एवेति । देशमध्येऽवस्थितः प्राणवायुः यस्मात् सर्वाण्यङ्गानि नाडीभिः क्रमेण व्याप्नोति, तस्मात् तदात्मकः सुवोऽपि जुह्वाद्याः सर्वाः 'सुचः' 'अनु'लक्ष्य क्रमेण सञ्चरति ॥ ३ ॥

एवं पुरुषावयवादिकल्पनया^२ जुह्वादिषुमुदायं प्रशस्य, लोक-तादात्म्यप्रतिपादनेनापि तं प्रशंसति—“तस्येति । 'तस्य' यज्ञस्य 'असौ' दूरदेशेऽवस्थिता द्यौरेव जुह्वः; इदं सेवान्तरिच मुपपद्यतुः 'इय मेव' भूमिर्ध्रुवा; जुह्वादयो लोकत्रयात्मिका इत्यर्थः^३ ।

अखेवं किं तत इत्याह—“तदा इति । 'तत्' तथा सति 'अस्याः' भूम्या एव सकाशात् यस्मादिमे सर्वे लोकाः 'प्रभवन्ति' उत्पद्यन्ते, तस्मादेव कारणात् पृथिव्यात्मिकाया ध्रुवाया एव सर्वा यज्ञः प्रभवति । इतोऽपि ध्रुवास्त माज्यं सर्वयागसाधारण्य मित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नपि पक्षे सुवस्य सर्वासु सुचु सञ्चरणं सुपपादयति—“अय मेवेति । 'योऽयं' लोकत्रये वायुः 'पवते' वाति, तदात्मक एव सुवः । 'सः' च वाह्यो वायुः, यथा सर्वान् लोकान् 'अनु'लक्ष्य

१— नास्त्येतद्वाक्यं ङ-पुस्तके ।

२— व्याध्यात्मिकभावेनेत्यर्थः । का० ख० १. २ नृपयम् ।

३— इदं व्याख्यानं माघिदैविकम् । का० ङ० १. २ नृपयम् ।

सञ्चरति, तथैव तदात्मकस्य सुवस्थापि लोकत्रयात्मिकासु सुचु
सञ्चरणं युक्तं मित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ तासु सुचु आच्यग्रहणं विधित्तुः तस्य पुरोडाशादि-
हविरन्तरवत्प्रसक्तं देवतादेशनपूर्वकत्वं निवारयितु माह—“स एष
इति । ‘तायमानः’ विस्तार्थभाषो यज्ञः, प्रथम मग्न्यादिभ्यः प्रधान-
भूतेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तादर्थ्यं चतुर्थी^१ देवतार्थं ‘तायते’ विस्तार्थते ।
“तनु विस्तारे”^२—इत्यस्मात् कर्मणि यंकि^३ “तनोतेर्यंकि”—इत्यात्मम्^४ ।
ततः ‘सुतुभ्यः’ वसन्तादिभ्यः प्रयाजदेवताभ्यः, ‘हृन्दोभ्यः’ गाय-
त्र्यादिभ्योऽनुयाजदेवताभ्यश्च ; तायत इति शेषः । तच्च पुरोडाशादि-
सञ्चरणं ‘यत् हविः’, तत् देवानां स्वभूतम्, अतस्तत् देवतानां
मादेशपुरस्सरं ग्रहीतव्यम् ।

कुत एतदित्यत आह—“एव मिति । एव मेव हि ‘तेषाम्’
अग्न्यादिदेवतानां दर्शपूर्णमासादिषु सोमयागादिषु च नामादेश-
विशिष्टा मन्त्राः समाधाताः । “अग्रये त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^५,
“अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि”—इति^६ पुरोडाशनिर्वापे;
सोमरसग्रहणेष्वेन्द्रवायवादिषु “उपयामगृह्णीतोऽग्निं वायव इन्द्र-
वायुभ्यां त्वा”—इति^७ ॥ ६ ॥

१— पा० सू० १ ४ ४४. वा० १ । २— पा० पा० त० ५० १ ।

३— पा० सू० ३ १. ६७ ।

४— पा० सू० ६-४. ४३ ।

५— वा० सं० १ १०. २ (इह्यापि ३८ ए० ७ पं०, ५५ ए० १ पं०) ।

६— वा० सं० १ १०. ३ (इह्यापि ५६ ए० १ पं०) ।

७— वा० सं० ७. ८, १, २ । तै० सं० १ ४ ४ ; ब्रा० ६. ४ ७ ।

“अथेति । अथ तस्मिन् यज्ञे यदाज्यपहणम्, तत्प्रयाजानुयाज-
देवतार्थम्; ‘च’-ग्रन्थादेव स्विष्टकृद्यागार्थञ्च^१ । ‘तत्’ तथा सति
‘तत्’ आज्यं देवतानाम् ‘अनादिश्व’ अनुक्त्वा आज्यसम्बन्धिनैव^२
रूपेण गृह्णाति । आज्यसम्बन्धि रूपञ्च देवताया अनादेशनम्; “न
वा एतत्कस्यैव देवतायै हविर्गृह्णादिशति यदाज्यम्”-इति
अनादेशनस्य तद्वर्णनया प्रागान्नातत्वात्^३ ।

अथ जुह्वपभूतोराज्यपहणं विधत्ते— “स वा इति । जुह्वां
चतुर्वारं सुवेणाज्यं गृह्णीयात्, उपभृत्यष्टवारम् ॥ ७ ॥

तत्र जुह्वस्य माज्यं किमर्थं मित्याशङ्क्य तत्प्रयोजन माह—
“स यदिति । के पुनस्त चतवः, येभ्यो जुह्वस्य माज्यं भाग इत्यत
आह— “प्रयाजेभ्य इति । प्रयाजदेवता हि चतवो वसन्ताद्याः,
तेषां च नामादेशनरहित मेवाज्य गृहीतव्यमित्युक्तम्^४, तदिदानीं
मनूय तस्य प्रयोजन माह— “तदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘तत्’
अनादिश्व ग्रहणम् ‘अजामितायै’ जामितादोषराहित्याय सम्पद्यते;
हविर्गृह्णाज्यपहणयोर्देवतादेशने सत्येकरूपेणाजामिता स्यात् । त
मिमं दोषं विपचे दर्शयति— “जामि हेति ॥ ८ ॥

औषभताज्यस्य विनियोग माह— “अथेति । अत्र ब्रह्मर्षी कः
प्रसङ्ग इत्यत आह— “अनुयाजेभ्य इति । गायत्र्यादिच्छन्दोरूपा

१— ‘स्विष्टकृद्यज्ञार्थञ्च’-इति ठ, ड ।

२— ‘आज्यस्वरूपसम्बन्धिनैव’-इति आदिषु ।

३— ६७ पृ० १३ पं०, १०८ पृ० १२ पं० ।

४— २०१ पृ० २ पं० ।

ह्यनुयाजदेवताः ; अतोऽनुयाजेभ्य एवोपभृति तदाव्यग्रहणम् ।
 अत्रापि देवतानादेशनं पूर्ववज्जामितादोषराहित्यायेत्याह—
 “तदिति । पूर्ववद्विपचे बाध सुपन्यस्यानादेशन सुपपादयति—
 “जामि हेति ॥ ८ ॥

ध्रुवायां चतुर्गृहणविधिपुरःसरं तत्प्रयोजन माह—“अथेति ।
 ध्रौवाज्यग्रहण मप्याज्यधर्मेण देवतानादेशनसत्त्वणेन कर्त्तव्य मित्युक्त्वा ।
 अत्र देवतादेशनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—“कस्मा उ ह्यादि-
 ग्रेदिति । ‘यतः’ यस्मात् कारणात् ध्रुवास्य माज्यं यज्ञे यावत्यो
 देवताः सन्ति, तावतीभ्यः सर्वाभ्य एव देवताभ्यः ‘अवधति’
 विभज्य गृह्णाति, ‘अतः’ सर्वदेवतासाधारण्यात् देवताविशेषस्य
 उद्देशनं न सम्भवतीत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाधायते—
 “यज् जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद् यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्
 सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवाया माज्यम्”—इति ॥ १० ॥

अथ जुह्वपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुर्धादिमह्याविशेष सुपपादयितु
 माह—“यजमान एवेति । ‘यजमान एव जुह्व म भागी, तस्य
 जुह्वभाग इत्यर्थः । “सत्त्वणेत्यभूताख्यानभागवीक्षासु”-इत्यनोः
 कर्मप्रवचनीयत्वम्, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया । तथा
 यय ‘अग्नौ’ यजमानाय ‘अरातीयति’ अरातिः शत्रुरिवाचरति,
 सः ‘उपभृत मनु’ उपभृत् तस्य भाग इत्यर्थः । अत एव

तैत्तिरीयेकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः भ्रातृव्यदेवत्योपभृत्”—
इति^१ ।

तथा भोक्तुः भोग्यस्य^२ च क्रमेण जुहूपभृतौ भागावित्याह—
“अतैव जुह मिति । तद्भागत्वेन तत्तादात्म्य माह—“अतैव
जुहरिति ।

भागं विहितं तद्योराज्यपहणं मृत्यर्थं मनुवदितु मनुमन्वत्ते—
“स वा इति ॥ ११ ॥

तत्र जुहो चतुर्थदण मनुद्य सङ्ख्यान्वीयस्त्वं प्रशंसति—“स
यदिति । जुहो अतृरूपत्वाद् अष्टमङ्ख्यातः चतुस्मङ्ख्याया अन्वीय-
स्त्वेनात्तार सेव परिमिततरम्, अत एव ‘कनीर्यामम्’ अन्वीर्यामं
करोति ।

उपभृति आज्यपहणमङ्ख्या मनुद्य तद्व्ययस्त्वं प्रशंसति—“अय
यदिति । आद्यरूपा द्युपभृत्, तत्र भोक्तृरूपजुहूतः सङ्ख्यावाङ्म्यात्
‘आद्य’ भोग्यवस्तुजात सेव ‘अपरिमिततरम्’ अधिकतरम् ; अत
एव ‘भूयामम्’ बद्धतरम्, अतिशयेन बद्धनं करोति ।

“तद्धि समृद्ध मित्यादि । यत् खलु भोक्तृणा मन्वीयस्त्वम्,
भोग्यवस्तुजातस्य च भूयस्त्वम्, तत् खलु समृद्ध मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जुहूपभृतोराज्यपहणे प्रतिनियतं धर्मविशेषं विधत्ते—“स वा

१— तै० भा० २. २. ४. ४ ।

२— ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति नार्दयु, टे घ । ‘भोक्तृभोग्यस्य’—इति ड ।

३— इति । अष्टमनवमकण्डिकाया मिति ग्रंथ (२०१ ए०) ।

इति । 'भूयः' वज्रतर मधिक मान्यं जुहुं यथा भवति तथा सम्यक् पूर्वेन सुवेण कर्त्तव्यम् ; 'कनीयः' अल्पतरम् उपभृति गृह्यमाण मान्यं यथा भवति तथा अर्द्धपूर्वसुवेण कार्यं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

जौहवाज्यस्य विहितं भूयस्त्व मनूद्य प्रगंसति— "स यदिति । यदणसङ्ख्याद्वासेन भोक्तारं भोग्यजातात्^१ अल्पीयांसं^२ कुर्वन् भूयो-यदणेन 'तस्मिन्' भोक्तरि अधिकं 'वीर्यं' सामर्थ्यं तद्धेतुभूतं 'बलं' च स्थापयति ।

औपभृताज्यस्य विहितं मत्पीयस्त्व मनूद्य प्रगंसति— "अथ यदिति । सङ्ख्याधिक्येन भोग्यपदार्थं मपरिमितं कुर्वन्, अल्पीयस, आज्यस्य यदणेन 'तम्' आद्यम् 'अवीर्यं' वीर्यरहितं बलरहितं च करोति । "तस्मादिति । यस्मादेव माद्यवर्गो बलरहितः 'अवलीयान्,' तस्मादेव कारणात्, सार्वभौमो 'राजा', 'अपारां' निरवधिकां 'विशं' राज्यं 'प्रावसाय' प्राप्स्यापि 'एकवेष्मनैव' एकगृहस्थानैव 'जिनाति' जयति, स्वाधीनं करोति । तच्च च 'त्वत्-त्वत्' एकमेकं वस्तु यथा कामयते, तथा 'सचते' समवेति, प्राप्नोति । 'त्वत्'-शब्दः एकशब्द-समानार्थः ; "उत तः पश्यन्न ददृशं वाचम्"—इत्यादौ^३ तथा दृष्टत्वात् । यद्वा त्वदिति निपातश्चार्थः^४ ; 'जिनाति च, यथा च कामयते'-इति शोध्यम् । तदेतद्राजः सामर्थ्यम्, एतेनैव वीर्येण जनितम् ; 'यद्' वीर्यं जुहुं भूयोयदणेन भोक्तुर्निष्पन्न

१—'भोग्यजाताद्'-इति ट ।

२—'दलीयांसं'-इति ट । ;

३—अ० सं० १०. ७१. ४ ।

४—निर० १. १. ५ ।

मित्यर्थः । जुह्वपशुदधतयोराज्ययोर्जुह्वैव होमः कर्त्तव्य इति विधत्ते— “अ यदिति ॥ १४ ॥

उपश्रुतो होमसाधनत्वाभावे तच्चाज्यपहर्ष किमर्थं मित्याचि-
यति— “तदाऊरिति । उपश्रुति ग्रहणं समर्थयित्वावत्तस्या होम-
साधनत्वे दोष माह— “अ यदुपश्रुतेति । होमसाधनत्वे जुह्वदुप-
श्रुतोऽपि स्वातन्त्र्यादक्षस्यानीयाः ‘इमाः’ सर्वाः मजाः, राज्ञः
मकागात् ‘इयक्’ स्वतन्त्रा एवं भवेयुः ; तथा च राजा नैवात्ता
भ्यात्, राज्य मपि नैव भोग्यं भवेदित्यर्थः ।

शौपश्रुत माज्यं जुहा मानोय, तथैव होमे तु मोक्षदोष
इत्याह— “अ यदिति ।

होमाभावे च उपश्रुति कस्माद् ग्रहण मित्यस्मोत्तर माह—
“अ यदिति । कस्मादेव होमाय जुह्व मपेक्षमाणाया मुपश्रुत्याज्यं
यच्छते, तस्मादेव कारणात् ‘उचिषस्य वशे’ रक्षायं उचिषाधीनत्वे
सत्येव, वैश्यं ‘पशवः’ गवाक्षाः ‘उपतिष्ठन्ते’ । उपश्रुति ग्रहणादेग्रस्य
धनमश्रुद्धिर्भरतीत्यर्थः ।

“अ यदित्यादि । कस्मादौपश्रुत माज्यं समानीय जुह्वैव
जुहोति, शौपश्रुता, तस्मादप्येव स उचिषः कामयते, ‘अयं’
अमन्तर् भोक्तं वैश्यं ब्रूते । कथं मिति । हे वैश्य । ‘ते’ तत्र ‘परः’
परस्तादन्त्यं गोप्यस्तान्ते निहित ‘यन्’ धनं मतिः, तदाहरेति ।
एव मुखां ‘म’ वैश्यं ‘जिनाति’ धनापहारेण होमं करोति ।
अन्तर्पूषन् ।

“एतेनो ह तद्वीर्येण”—इति । औपभृताज्यस्य^१ जुह्वसमानयन-
जनितवीर्येणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ध्रौवस्याज्यस्य प्रागुक्त^२ सर्वयज्ञसाधारण्यं द्रढयितुं जुह्वादिस्वाज्य-
ग्रहणं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तानि वा इति ।

सामान्योक्तं विवृणोति—“स यदिति । प्रायस्यसाम्यात् पाद-
चतुष्टयोपेतत्वेन चतुस्सह्यासाम्याच्च जुह्वां ग्रहणं गायत्र्यर्थं मित्यर्थः ।

ननु विपदा गायत्री, कथं मस्याश्चतुस्सह्यायोगः ? सत्यम् ।
अष्टाचरैः पादैस्त्रिपदा, षडचरैः पादैस्तु चतुष्पदापि भवति ।
अत एवान्यवाधायते—“सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”—इति^३ ।
विष्टुब्जगत्योर्मिलितयोः पादानां मष्टसह्या भवति । तथाचोप-
भृत्यष्टकतो ग्रहणं ताभ्यां मर्थं सम्पद्यते, एव मेव पादसह्या-
साम्यात् ध्रुवायां चतुर्ग्रहणं ननुष्टुवर्थं भवतीत्यर्थः ।

अनेन ध्रुवायाः^४ अनुष्टुवर्थलोपजीवनेन तत्स्यस्याज्यस्य सर्वयज्ञ-
साधारण्यं मभिप्रेत्याह—“वाग्वा इति । “अनुष्टुप् च वै सप्तदशस्य
समभवताऽ मातुष्टुप् चतुस्त्तराणि कन्दाऽस्यसृजत षडुत्तरान्तो-
मानसप्तदशः”—इति^५ सामब्राह्मणे सर्वेषां कन्दमा मातुष्टुप्सकाशात्
सृष्टेराम्नातत्वान् मा वागात्मिका ॥

१—“औपभृताज्यस्य”—इति आदिषु, “उपभृताज्यस्य”—इति ङ ।

२— इहैव द्वितीयवर्णोपचतुर्यंकण्डिकासु द्रष्टव्यम् (२००, २०५ पृ०) ।

३— सा० छा० ब्रा० ४. १२. ५ ।

४— ‘ध्रुवायाम्’—इति ज, भ, अ, ट, ङ ।

५— सा० ता० ब्रा० १० प्र० २ ख० ।

“वाची वा इत्यादि। ‘वाचः’ शब्दस्य सकाशात् ‘इदं’ सर्वं
मर्थज्ञातं प्रभवति । अत एव जगतः शब्दविवर्त्तनं माहुः—

“अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति^१ ।

तथान्यथापि शब्दानुवेधात्तत्कार्यत्वं मर्थप्रपञ्चस्थोक्तम्—

“न मोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धं मित्रं ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते”^२—इति ।

यस्मादेवं वाचः सर्वजगदुत्पत्तिहेतुत्वम्, तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या
भुवाया अपि सर्वयज्ञहेतुत्वं युक्तं मित्यर्थः ।

इतोऽपि भुवायाः सर्वयज्ञहेतुत्वं मित्याह—“इयं वा अनुष्टुप्”—
इति ॥ १६ ॥

विहितं माज्ययज्ञं मनूय मन्त्रं^३ विधत्ते— “अ इति । मन्त्र-
गतस्य धामशब्दस्य विवर्त्तितं मर्थं माह—“एतदा इति । धाम-
शब्दस्तेजोवाची” ; तद्धेतुत्वादाय्य मपि धामेत्युच्यते इत्यर्थः । मन्त्र-
ज्ञेयं मनूय तजामाष्टपदस्य तात्पर्यगम्यं मर्थं माह— “अनाष्टप-
मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘आज्यं वज्रः’ “इतं गन्तुं वै देवा वज्रं
कृत्वा सोमं मयधोत्”^४—इति^५ श्रुतेः । यज्ञस्य धर्पितुं समक्यत्वाद्
‘अनाष्टपः’ अतस्तदात्मकत्वादाय्य मयनाष्टपं मित्यर्थः ॥ १७ ॥

१— इतिहोमिहोमि ।

२— वाचस्पतीप्रयोगेण एव ।

३— वां० शं० १. ११. ३ । का० यो० छ० ७. ०. ११, १० ।

४— निघ० ८. ३. ० अष्टपदम् । ष० यो० ३. ३ १८. १०३ । “एतं
मिनां एतस्य धाम”—इति ष० न० २. ३. ११ ।

५— ‘सोमं मयधोत्’—इति ष० । ६— उपरिष्टादिरेव ३. १. ० ८ ।

अनेन मन्त्रेण ग्रहणे विगेष माह—“स एतेनेति ।

पदान्तर माह—“तदाङ्गरिति । ‘तत्’ तत्र ग्रहणविषये ब्रह्म-
वादिन ‘आङ्गः’ अनेन मन्त्रेण जुह्वादिषु ‘त्रिस्त्रिः’ गृहीयात्^१ ।
तथा च समन्तकग्रहणस्य प्रत्येकं त्रिरावृत्तत्वात् यज्ञस्य चिह्नत्वं
मिथ्यतीति तेषां मागयः^२ ।

महत्त्वपचं निगमयति—“तदु न्विति । सर्वास्तपि भुवु मह-
त्त्वदेव मन्त्रेण गृहीयात् । अत्रं महद्ग्रहणपक्षेऽपि हि ग्रहणस्य
चित्तमह्या समाहारेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ५ [२.२.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१—पद्यापक्षविचारतात्पर्यं का० श्रौ० २. ०. १३-१० सू० पर्यालोच्यम् ।

२—“भुवायाश्च जुह्ववत्”—इति का० श्रौ० सू० २. ०. १८ ।

३—इह तु ब्राह्मणे एकैव कर्म विहित माध्यन्दिनयनं नाम । तत्रैवं
पठति—अध्वर्युः शक्येन जुहं वेदं च गृहीत्वा दक्षिणेन शुक्लमादाय,
तेनैव शुक्लेणाव्यस्यत्वात् तृण्यो माज्यमादाय मन्त्रेण जुह्वां निगमयति ।
निगमनं यद्व्ययम् । जुह्वां यतुः शुवान् गृह्णाति । तत्र मन्त्रेणैकवारं
त्रिगुण्योगं, व्यधवा त्रिमन्त्रेण शक्यत् तृण्योम् । तत उपसृतिं अष्टष्टः
तथैवाज्यस्य यद्वयं कर्तव्यं भवति । तथैकवारं त्रिवारं वा मन्त्र-
प्रयोगः ; मन्त्रस्तु स एव । ततो भुवायां तथैव यतुयद्व्ययम् । तत्रापि
जुह्वा मित्र शक्यत् त्रिवारं मन्त्रप्रयोगः । मन्त्रस्तु स एवेति विवेकः ।

प्रोक्षणीरध्वर्यु*रुदत्ते । सु ऽइधु मेवाग्रे प्रोक्षति
 कृष्णो ऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तन्मेध्य
 मेवैतदग्नये करोति† ॥ १ ॥

अथ वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं
 प्रोक्षामीति‡ तन्मेध्या॥ मेवैतद् बर्हिषे करोति ॥ २ ॥

अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति॥ । तत् पुरुस्तादग्रन्थ्या साद-
 यति तत् प्रोक्षति बर्हिरसि सुगन्धुस्त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 मीति॥ तन्मेध्य मेवैतत् सुगन्धुः करोति ॥ ३ ॥

अथ याः प्रोक्षण्याः परिशिष्यन्ते । तामिरोपधीनां
 मूलान्युपनिनयत्यदित्यै व्युन्दन मसीतीयं वै पृथिव्यु-
 दितित्तुदस्या ऽण्वैतदोपधीनां मूलान्युपोनत्ति ता
 ऽइमा आर्द्रमूला ऽत्रोपधयस्तस्माद्यद्यपि शुष्काण्युग्राणि
 भवन्त्यार्द्राण्येव मूलानि भवन्ति** ॥ ४ ॥

अथ विसृष्टस्य ग्रन्थिम् । पुरुस्तात्प्रस्तरुं गृह्णाति
 विष्णो स्तुपोऽसीति यज्ञो वै विष्णुस्तस्येय मेवा†† शिखा

* 'रुध्वर्यु'-इति ग ।

† 'ति'-इति क, ख ।

‡ 'प्रोक्षामि'-इत्येव घ ।

§ 'तन्मेध्य'-इति क ।

॥ 'प्रयच्छन्ति'-इति क, ग ।

• 'प्रोक्षामि'-इत्येव घ ।

** 'न्ति'-इति क, ख ।

†† 'ए मे'-इति ख, घ ।

स्तुप एता मेवास्मिन्नेतुदधाति पुरुस्ताद् गृह्णाति पुरु-
स्ताद्वयुः स्तुपस्तुस्मात्पुरुस्ताद् गृह्णाति* ॥ ५ ॥

अथ सन्नुहनं व्विस्तसयति । प्रुहृत्तः ह्येवास्य स्त्री
व्विजायत ऽद्विति तुस्मात् सन्नुहनं व्विस्तसयति तद्व-
क्षिणायाः श्रोणौ निदधाति नीविर्ह्येवास्यैषा दक्षिणतु
ऽद्व ह्येयं नीविस्तुस्माद्वक्षिणायाः श्रोणौ निदधाति
तत्पुनरभिच्छादयत्यभिच्छन्नेव ह्येयं नीविस्तुस्मात्पुन-
रभिच्छादयति† ॥ ६ ॥

अथ बर्हिं स्तृणाति । अयं वै स्तुपः प्रस्तरौष्य
यान्युवाचि लोमानि तान्येवास्य यदितरं बर्हिस्तान्ये-
वास्मिन्नेतुदधाति तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ७ ॥

योपा वै व्वेदिः‡ । ता॥ मेतुदेवाश्च पर्यासते-ये चेमे
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्तेष्वेवैना मेतुत् पर्यासीने-
धुनग्नां करोत्यनमृताया ऽएव तुस्माद्वर्हिं स्तृणाति ॥ ८ ॥

यावती वै व्वेदिः§ । तावती** पृथिव्योपधयो बर्हि-
स्तुदास्य मेवैतुत् पृथिव्या मोपधीर्दधाति ता ऽद्वमा

* 'ति'-इति क, ख ।

† 'ति'-इति क, ख ।

‡ 'याव । य'-इति क, ग ।

§ 'वै व्वेदि'-इति क, ग ।

॥ 'व्वेदि । स्तु'-इति क, ग ।

¶ 'वै व्वेदि'-इति क, ग ।

** 'दि । तावती'-इति क, ग ।

ऽअस्यां पृथिव्या मोपधयः प्रतिष्ठितास्तुस्मादार्हुं
स्तृणाति ॥ ९ ॥

तद्वै बहुलुः स्तृणीयादित्याहुः । युत्र वा ऽअस्यै
बहुलुतमा ऽओपधयस्तदस्या ऽउपजीवनौयतमं तस्माद्
बहुलुः स्तृणीयादिति तद्वै तुदाहर्तुर्येवाधि चिद्वत्
स्तृणाति चिद्वद्भि यज्ञोऽथो ऽअपि प्रवर्द्धः* स्तृणीयात्
स्तृणन्ति बर्हिरानुपगिति ह्युपि[†]णाभ्युनूक्त मुधरमूलः
स्तृणात्युधरमूला[‡] ऽइव हीमा ऽअस्यां पृथिव्या मोपधयः
प्रतिष्ठितास्तुस्मादुधरमूलः स्तृणाति[§] ॥ १० ॥

सु स्तृणाति । कुर्णम्रदसं[॥] त्वा स्तृणामि स्वासस्थां[॥]
देवेभ्य ऽदुति साध्वीं देवेभ्य ऽदुत्येवैतुदाह यदा होर्ण-
म्रदसं त्वेति स्वासस्थां देवेभ्य ऽदुति स्वासुदां देवेभ्य
ऽदुत्येवैतुदाह^{**} ॥ ११ ॥

अथाग्निं कल्पयति । शिरो वै यज्ञस्याहवनीयः
पूर्वार्द्धो^{††} वै शिरः पूर्वार्द्धं भवेत्तद्यज्ञस्य कल्पयत्युपर्यु-

* 'प्रवर्द्धि' इति ख, 'प्रवर्द्ध' इति घ ।

† 'स्तृधि' घ, 'स्तृधि' इति घ-मुद्रौ ।

‡ 'ला' इति घ ।

§ 'ति' इति ख ।

॥ 'स्तृणा । त्वेवम्रदसं' इति क, ग । † 'स्वामस्था' इति क, ग ।

** 'ह' इति ख ।

†† 'पूर्वार्द्धो' इति घ ।

परि प्रस्तरुं धारयन् कल्पयत्ययं वै स्तुपः प्रस्तरु ऽएतु
मेवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादुपर्युपरि प्रस्तरुं धारयन्
कल्पयति ॥ १२ ॥

अथ परिधीन्पुरिदधाति । तद्यत्परिधीन्परिदधाति
यत्र वै देवा ऽअग्नेऽग्निः होत्राय प्रावृणत तुहोवाच न
वा अहु मिद मुत्सहे युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं वृहे-
यन्त्वीन्पूर्व्वान्प्रावृष्टं ते प्रार्थन्विपुस्तान् मेऽवकल्पयताय
वा ऽअहु मेतदुत्साध्ये युद्धो होता स्यां युद्धो हव्यं
वृहेय मिति तथेति तानस्मा ऽएतानुवाकल्पयंस्तु
ऽएते परिधुयः ॥ १३ ॥

सु होवाच । वृजो वै तान्वपङ्कारः प्रावृणक् वृजो वै
व्यपङ्काराद् विभेमि युन्मा वृजो व्यपङ्कारो नु प्रवृज्या-
देतैरेव मा पुरिधत्त तथा मा वृजो व्यपङ्कारो न
प्रवर्ष्यतीति तथेति तु मेतैः पर्यदधुस्तन्न वृजो व्यप-
ङ्कारः प्रावृणक् तदुर्मेवैतदग्नये नक्षति युदेतैः परि-
दधाति ॥ १४ ॥

तु ऽउ हैतु ऽऊचुः । इदु* सु चेदस्मान् यज्ञे
युङ्ज्यास्वेवास्माक मुपि यज्ञे भाग ऽद्विति ॥ १५ ॥

तथेति देवा ऽअहुवन् । युद्धिष्यरिधि स्तनस्यति

तद्युष्मासु हुत मय युद्ध उपर्युपरि होष्यन्ति तद्धो*
 ऽविष्यत्यथ युद्धौ होष्यन्ति तद्धो ऽविष्यतीति स युद्धौ
 जुह्वति तूदेनानवत्यथ युदेनानुपर्युपरि जुह्वति तुदेना-
 नवत्यथ युद्धिष्यरिधि स्कुन्दति तुदेतेषु हुतं तुस्माद् ह
 नाग इव स्कन्नुः स्यादिमां वै ते पृथिवीं† प्राविशन् यद्वा
 ऽइदं किञ्च स्कुन्दत्यस्या मेव तत्सर्वं प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

सु स्कन्नु मभिमृशति । भुवपतये स्वाहा भुवन-
 पतये स्वाहा भूतानाम्पुतये स्वाहेत्येतानि वै तेषां
 मग्नीनां नामानि यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पति-
 स्तद्यथा व्युपहृतः हुत मेव मस्यैतेषामिषु भवति ॥ १७ ॥

तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिदधति । तदु तथा
 नु कुर्यादनवकृप्ता ह तस्यैते भवन्ति यानिधुस्य
 परिदधात्यभ्याधानाय ह्येवेधुः क्रियते तस्यो ह्यैतेऽव-
 कृप्ता भवन्ति यस्यैतानन्यानाहुरन्ति परिधुय ऽहुति
 तुस्मादन्यानेवाहरेयुः ॥ १८ ॥

ते वै पुलाशाः स्युः । द्रुह्य वै पन्नागो द्रुह्याग्नि-
 रम्भयो हि तुस्मात्पुलाशाः स्युः ॥ १९ ॥

यदि पुलाशान् नु विन्देत् । अथो! ऽपि व्यैककृताः

* इत उत्तरं 'तद्धो'-इत्यन्तो यस्य य पक्षके नास्ति ।

† भास्येतत् परं य पक्षके । । 'विन्दे दृषो'-इति क म ।

सङ्घात शिरसः पूर्वभागे हि भवति, अतो यज्ञस्यापि पूर्वभागे^१
स्तुपधारणाय पुरस्ताद्ग्रहणं युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्नहनरज्जोर्विस्मयनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । सन्नहनस्य
विस्मयने मतिः ‘अस्य’ यजमानस्य स्त्री ‘प्रकृतम्’ प्रकर्षेण कृतं दश-
भामसम्पूर्णावयवमपत्य ‘विजायते’ प्रसूयते । ‘इति’-शब्दो हेतोः^१ ।
यस्मादेव तस्मादित्यर्थः ।

तस्याः सन्नहनरज्जोर्देशविशेषे ‘स्थापनं’ विधत्ते— “तदिति ।
“नीविर्हैवेति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषा’ रज्जुर्नीविरेव भवतीत्यर्थः ।
नीविरूपतः दृष्टान्तेनोपपादयति— “दक्षिणत इवेति । लोके हि
वामस्य परिधाने दक्षिणपार्श्वे एव हि नीविः परिकल्प्यते, तस्मात्
दक्षिणश्रोणौ सन्नहनरज्जुनिधानं नीविपरिकल्पनमेव भवतीत्यर्थः ॥

सन्नहनस्योपरि दर्भान्तरैश्छादनं विधत्ते— “तत्पुनरिति ।
तदुपपादयति— ‘अभिच्छेदेवेति । उपरि वाससा ‘छस्त्रेव’ आवृतेषु
हि लौकिकी नीविर्भवति, तस्मादभिच्छादनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

यर्हि यः स्तरणं विधत्ते— “अथेति । ‘सृणाति’ वेदिं छादयती-
त्यर्थः । तत्स्तरणं प्रशंसति— “अथ वा इति । यः ‘अथ’ प्रस्तरः, स
ऊर्ध्ववद्भूकेऽसङ्घातात्मकस्तुपः, अथ तद्व्यतिरिक्तानि अशुभ्रतीनि
धान्यवाङ्मुखानि लोमानि, सौर्यमाणेन यर्हि यः ‘अस्य’ यज्ञस्य^१
तान्येव सम्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१— ‘पुगेमाने’-इति ठ ।

२— अम० को० १ १ १२ ७ । हे० को० व्यन० ७ २१, २२ । मेदि०
को० अथ० २०, २१ । ३— ‘यजमानस्य’-इति ठ, ड ।

“योषा वा इत्यादि । चविर्घृष्टणाय आगत्य ये देवाः वेदेः
उपरितः^१ उपविशन्ति, ये च ‘शुश्रुवांसः’ प्रयोगाभिज्ञानाः^२ ‘अनू-
चानाः’ अनुष्ठातृरूपाः स्तुतिरूपा ब्राह्मणाः समीपे वर्तन्ते, स्त्रीरूपा
इयं^३ वेदिः स्तुतय मवानावृता^४ मती तेभ्यो लज्जाविशिष्टा भवति ;
अतस्तस्या वर्धिता आच्छादनं अनपतायै सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण स्तरणं प्रशंसति—“यावती वा इति ॥ ९ ॥

स्तरणस्य सत्त्वता^५ विधत्ते—“तदा इति । ‘वज्रल’ निरन्तरं
यथा भूमिर्न दृश्यते तथा स्तुतीयादित्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः ।
एव वदता मभिप्राय माह—‘यच्च वा इति । ‘अस्यै’ पष्ठार्थे
चतुर्थी^६, ‘अस्याः’ इयिव्याः सम्बन्धिनि ‘यच्च’ यस्मिन् स्थाने
ओषधीनां वाज्रल्य मस्ति, तदेव स्यात्त सर्व्वे प्राणिभिरतिगयेनोप-
जीवनीयं भवति, तस्मादुपजीवनीयतमिद्वये वज्रल स्तरणं कर्त्तव्यं
मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥

अन्तु भुमेरुपजीवनीयतमत्वम्, तावता यजमानस्य को लाभः ?
तत्राह—“तदा इति । ‘तस्य’ वर्धितो यः ‘आहर्त्ता’ यजमानः,
तस्मिन्नेव ‘तद्’ वज्रलस्तरणवत् सुपजीवनीयतमत्वमदणं फलं
भवति ; अनुष्ठेयक्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वान् । अत एव जैमिनिः

१—‘परित’—इति ठ, ड ।

२—‘प्रयोगाभिज्ञा’—इति ठ ।

३—‘नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

४—‘मनावृता’—इति ठ ।

५—‘सत्त्वता’—इति ठ ।

६—पा० सू० २. ० ६. वा० १ ।

सूत्रयामास— “शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणात्”—इति^१ । ‘आह-
र्त्तयैवाधि’ इत्यधिप्रत्यये विभक्त्यानुवादी ॥

स्तरणस्य चिदृत्वं विधत्ते—“चिदृत् स्तृणतीति । चिभिर्मुष्टि-
भिर्वर्हिस्तिधातु यथा भवति तथा वेदिं क्वादयेत् । तत्रैकं मुष्टिं
वेदेः पूर्वभागे स्तीत्वा, द्वितीयं मुष्टिं तन्मध्यमभागे पूर्वमुष्टिना
सम्बद्धं स्तृणीयात्; ततस्तृतीयं मुष्टि मपि वेदेरपराद्धं द्वितीय-
मुष्टिना सम्बद्धं स्तृणीयादिति । एवं स्तरण^२ प्रत्यक् परिसमाप्ति-
रित्येकः पक्षः ।

पक्षान्तर माह— “अथो इति । ‘प्रवर्हे’ प्रष्टव्यं प्रष्टव्यं प्रथम-
मुष्टिं वेदपराद्धं स्तीत्वा, तस्याध मुद्यम्याधस्तात् तत्सम्बद्धं^३ द्वितीयं
मुष्टिं स्तृणीयात्, एव मेव तृतीय मपि । एवं मुष्टिचयस्य परस्पर-
सम्बन्धं चक्षन्तपादोदाहरणेन ब्रूयति—“स्तृणन्तीति । ‘अनुपक्’
अनुपकं परस्परसम्बद्धं बर्हिर्ध्वयवः स्तृणन्तीति षट्कुपादस्यार्थ^४ ।
‘अतः’ अस्मान्मन्त्राज्ञात् पूर्वं मुष्टिं प्रष्टव्यं तस्याधस्तात् तत्सम्बद्धं
मेवापरं मुष्टिं स्तृणीयादिति भावः । अस्मिन्त्ये स्तरणस्य प्रागव-
वर्गता ।

कात्यायनः पक्षद्वय मपि सूत्रयामास— “पश्चाद्वर्गं प्रष्टवन्

१— मै० सू० २. ७. १८; अ० मा० २. ७. ८ ।

२— ‘स्तरणस्य’—इति ठ ।

३— ‘मुद्यम्य तस्याधस्तात् सम्बद्धम्’—इति ठ ।

४— अ० सं० ८. ४५. १ । निरु० ६. २. ५ पृष्ठम् ।

५— का० श्री० सू० २. ७. २६, २७ ।

वेति । अस्मिन्पक्षेऽपि बर्हिर्मूलस्याधरत्वं विधाय प्रशंसति—
“अधरमूल मिति ॥ १० ॥

विहितं स्तरण मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सृणातीति । “ऊर्ष-
सदम मिति” । मन्त्रपदस्य पर्यवमित् मर्थं माह—“माध्वी मिति ।
ऊर्षासूत्रनिर्मितकमलवन्मृदुभृतां त्वां हे वेदे!” सृणामीति हि
तस्यार्थः । तथाच ‘माध्वी’ शोभनां देवेभ्यः प्रीतिकरौ मित्ययं मर्थः
सम्पद्यत इत्यर्थः । मन्त्रस्य द्वितीयभाग मनूय आचष्टे— “स्वासस्या
मिति । सुखेनाभितु सुपवेष्टुं योग्यां ‘स्वासस्याम्’ । एतस्य पदस्याभि-
प्रायकथनं ‘स्वासदाम्’-इति । सुखेन आभितुम्^१, आसदन सुप-
वेशनं कर्तुं शक्या ‘स्वासदा’, तद् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्नेः प्रबलौकरणं विधत्ते— “अथाग्नि मिति । ‘कल्पयति’
कृतं बर्हिर्देहनमर्थं करोतीत्यर्थः । तच्च कल्पनं माहवनीयस्यैवेति
प्रतिपादयति— “शिरौ वा इति । देहस्य पूर्वभागो हि शिरः ;
अत आहवनीयोऽपि वेदेः पूर्वभागेऽवस्थानात् ‘यज्ञस्य शिरः’ ।
तथाच यज्ञस्य पूर्वार्द्धं माहवनीयं कल्पयन् शिर एव कल्पयति” ।

तस्मिन् समये प्रस्तरस्योपरि धारणं विधत्ते— “उपधुपरौति ।
अग्नेरत्यन्तसन्निकृष्टोपरिभाग इत्यर्थः । “उपर्यध्यधसः सामीप्ये”-
इति^२ दिव्यधनम् । तद्वारणं प्रशंसति— “अयं वा इति । योऽयं

१— वा०.सं० २. २. ३ । का० श्री० सू० २. ७. २२ ।

२— ‘वेदि’-इति ड ।

३— ‘आसक्तुं’-इति ठ ।

४— ‘माहवनीयकल्पनं यत्, शिर एव तत् कल्पयति’-इति ड ।

५— पा० सू० ८. १. ७ ।

‘स्तुपः’ केशसङ्घातः शिरसि दृश्यते, अयं नेव खलु प्रस्तरः । यज्ञ-
शिरस आहवनीयस्योपरि प्रस्तरं धारयन्, ‘एतं नेव’ केशसङ्घातं
तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ सन्दधाति^१ ॥ १२ ॥

परिधिपरिधानं^२ विधत्ते— “अयेति । परितो धीयन्त इति
‘परिधयः’ । “उपसर्गे घोः किः”—इति^३ कर्मणि कि-प्रत्ययः ।
तदेतत्परिधानं सुपपादयितुं भवति— “तद्यदिति ॥

इतिहासमुखेनैतत्परिधानं सुपपादयति— “यत्र वा इति । यत्र
इमम् ‘अग्निं’ पुरा^४ ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे देवाः ‘प्रावृणत’ प्रवृत्त-
वन्तः, ‘तत्’ तदानीं सोऽग्निः ‘उवाच’ उक्तवान् । कथं मिति,
तदुच्यते— “न खल्वहं मिदानीं मुखाहं करोमि, ‘वः’ युष्माकं
होता स्यां हव्यं च वहेयम्,—इति” । यदेतद्बोद्धव्यवचनादिलक्षणं
कार्यं युष्माभिः प्रार्थ्यते, तत् कर्तुं नोत्सह इत्यर्थः ॥

अनुत्साहकारणं सुपन्यस्यति— “चौन् पूर्वांनिति । हे देवाः ।
युयं मदीयान् पूर्वपुरुषान् चौन् ‘प्रावृद्धम्’ प्रवृत्तवन्तः स्यः ; ते च

१— “इमं सङ्घातरूपत्वात् केशसङ्घातरूपं शिखेव”—इति वे० शी० ।

२— “परितः समन्ततः स्थाप्यन्ते”—इति परिधयः । “परितः सर्वतः
चतुर्दिक्षु निधानात् परिधयः”—इति पक्षे तु परिधिचित्त्वे दोषः
स्यात्, अस्ति च परिधिचित्त्वं परिधिचतुर्द्वयेति सम्प्रदायः ।
तथाहि— “बाहुमात्राः परिधयः ऋणवः सत्वचोऽग्रजाः । त्रयो
भवन्त्यशौचांया एकेयान्तु चतुर्दिशम्”—इति क० प्र० २. ५, १८ ।

३— पा० सू० १. १. ८२ ।

४— “यत्र खल्विमं हव्यवाहम् ‘अग्निम्’ पुरा”—इति ठ ।

तत एव प्रवरणात् 'प्राधन्विषुः' प्रागमन्, प्राप्स्यतेत्यर्थः । एतच्च प्रागाद्यातम्— "चतुर्द्धा विहितो ह वा अघेऽग्निरास"—इत्यत्र^१ ॥

"तान् नित्यादि । प्राग्-गतान्^२ 'तान्' मदीयान् पूर्वम् 'अव-
कल्पयत' अवकृप्तान्^३ मूर्त्तिसामर्थ्ययुक्तान् कुरुत ; 'अथ' अनन्तर
मेव होता स्या मित्यादि 'यत् एतत् उत्साध्ये अहम्' एतद्विषय
मुत्साहं करिष्ये । ते च देवाः 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'एतान्
अवाकल्पयन्' समर्थान् मूर्त्यादियुक्तान्कुर्वन्, 'ते' चैमे 'परिधयः'
सञ्जाताः ॥ १३ ॥

एव भाष्याधिक्या परिधीना मुत्पत्तिं प्रतिपाद्य, तैरग्रेः परि-
धानं कार्यं मित्येतदपि प्रतिपादयति— "स चेति । एतद् देवान्
प्रत्यग्निरुवाच" । 'प्रावृणक्' प्रकर्षणावर्जयत् । वषट्काराङ्गीतं मां
'यत्' येन परिधानेन हेतुना वषट्कारात्मको वज्रो न हिंसात्,
तदेतत्परिधानं मम कुरुत ; तथा च वषट्कारात्मको वज्रो मां 'न
प्रवर्त्यति' न हिंस्रिष्यति । एव मग्निनोक्ते देवा अपि 'तथेति'
अङ्गीकृत्य तं परिधिभिः पर्यदधुः । 'अतः' देवैः परिधानकरणात्
'तम्' अग्निम् वज्रात्मको वषट्कारो नावाधिष्ट । अतः परिधि-
परिधानं अग्नेः कवचवन्धन मेव भवति । तस्मादवश्यं तत्कर्त्तव्य
मिति भावः ॥ १४ ॥

१— २ प्र० १ मा० १ क० (१२७, १२७ ए०) ।

२— 'प्रागतान्'-इति ठ, ड । ३— 'प्रवृत्तास्तान्'-इति ठ, ड ।

४— 'प्रत्यग्निरुवाचम्'-इति ठ ।

अथ प्रसङ्गाद् “भुवपतये^१ स्वाहा”-इत्यादिमन्त्रैः^२ स्कन्नस्य
हविषोऽभिमर्गनं विधितुः, परिधिर्हृषेणावस्थितानां भुवपत्यादि-
सञ्ज्ञकानां तेषां मग्नीनां स्कन्नद्रव्यभाक्त्वं प्रतिपादयति- ‘त उ
चेत्यादिना । ‘ते’ परिधिर्हृषेणावस्थिताः पूर्वाग्रयः ‘एतद्’ वक्ष्य-
माणम् ‘ऊचुः’ उक्त्वन्तः । अस्मांश्चेत् ‘ददम्’ ददानीं यज्ञे (पुनः
‘युङ्क्व्याः’^३) युक्तान् कुरुष्व, तर्ह्यस्माकं मपि यज्ञे कश्चिद्भागो-
ऽस्त्विति ॥ १५ ॥

“तथेत्यादिः । देवाश्च ‘तथेति’ प्रत्यग्रूपणम् । प्रतिश्रुत्य चैव
मभुवन् । कथं मिति । ‘बहिष्परिधि’ परिधीनां बाह्यदेशे ‘यद्’
हविः ‘स्कन्नस्यति’ स्कन्नं भविष्यति, ‘तद् युष्मासु ऊतम्’ अस्तु;
तत् स्कन्नं हविरसाधारणो युष्मद्भागो भवत्वित्यर्थः । अथ च ‘वः’
युष्माकम् ‘उपर्युपरि’ अत्यन्तसमीपोपरिभागे ‘यद्’ हविः होष्यन्ति,
तद् ‘वः’ युष्मान् ‘भविष्यति’ दृष्टान् करिष्यतीति । अवतिरष
दृष्ट्यर्थः । “अव रचणगतिकान्तिप्रतीतिदृष्ट्यवगमेपु^४”-इति पठितत्वात् ।
यच्चाग्नौ होष्यन्ति, तदपि युष्माकं दृष्टिकरं मस्त्विति । एवं देवैः
तेषां मग्नीनां भागो दत्तः । यस्मादेवं तस्मादिदानीं मण्यग्नौ
हवनादिकं मेनां सार्पयतीत्याह- “स यदिति । ‘सः’-इति व्यत्ययेन

१- ‘भुवपतये’-इति ठ ।

२- ते च मन्त्रा वा० सं० २. २. ४, ५, ६ ।

३- ‘भुवपत्यादि’-इति ठ ।

४- नास्त्येतत् पदद्वयं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५- भा० प० ६०० ।

वङ्कर्ष्ये एकवचनम्^१ । तथा च बद्धिष्परिधि 'यत्' हविः स्कन्दति,
तत् 'एतेषु' अग्निषु ऊत मेव भवति ।

स्कन्धस्य च तद्भागतं प्रत्यक्षतो दर्शयति— "तस्माद् हेति ।
यस्मादेवं परिधिरूपाग्नीनां स्कन्धं हविर्भागत्वेन परिकल्पितम्,
तस्मादेव कारणात् हविः स्कन्धं स्यादिति यत्तत् 'आगः' अप-
राधो^२ न भवति । कुत इत्यत आह— "इमा मिति । 'ते' प्रगता
अग्नयः, 'इमां' भूमिं खलु प्रविष्टाः, यच्चान्यादिकं किं मपि हविः
स्कन्दति, तत्सर्वं पृथिव्या मेव प्रतितिष्ठति । एवं च तेन स्कन्धेन
तत्त्वानां मग्नीनां सम्बन्धात् दृष्टिर्भविष्यतीति न स्कन्धदोषः ॥ १६ ॥

एवम्भूतं स्कन्धं हविः परिधिरूपेणावस्थितानां भूमौ प्रविष्टानां
मग्नीनां भाग इत्युपपाद्य तत्तदग्निनामधेययुक्तैर्मन्त्रैस्तस्याभिमर्शनं
विधत्ते— "स स्कन्ध मिति । 'तत्' तच्च एवं नामोद्देशेन अभि-
मर्शने कृते सति, यथा 'वषट्कृतं' वषट्कारेण प्रक्तं हविः तस्यै
देवतायै ऊतं भवति, एव मेव 'अस्य' यजमानस्य 'एतेषु' भुव-
पत्यादि^३नामकेषु परिधिरूपाग्निषु तत् स्कन्धं हविः ऊत मेव
भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तेषां परिधीना मिषावयवत्वं केचित्कान्यन्ते, तेषां मत मुप-
न्यस्य निरस्यति^४— "तद्वैक इत्यादिना । 'दभस्य'-इत्यवयवावयवि-

१— पा० सू० २. १. ८१ ।

२— 'सोऽपराधः'—इति आदिषु, हे च ।

३— 'भूपत्यादि'—इति ठ ।

४— 'मत मुपन्यस्यति'—इति ठ ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

ते वा ऽआर्द्राः स्युः । ए*तुद्धोपां जीवु मेतेन सुतेजस
ऽएतेन व्वीर्यवन्तस्तुस्मादार्द्राः स्युः ॥ १ ॥

सु मध्यमु मेवाग्ने परिधिं पुरिदधाति । गन्धर्व्वस्त्वा
व्विश्वावसुः पुरिदधातु व्विश्वस्यारिथ्यै युजमानस्य
परिधिरस्यग्निरिडु ईडित ऽदुतिः ॥ २ ॥

अथ दुक्षिणं पुरिदधाति । दुन्द्रस्य वाहुरसि दुक्षिणो
व्विश्वस्यारिथ्यै युजमानस्य परिधिरस्यग्निरिडु ईडित
ऽदुतिः ॥ ३ ॥

अथोत्तरं पुरिदधाति । मित्रावुरुगौ त्वोत्तरतः
पुरिधत्तां ध्रुवेण धुर्मणा व्विश्वस्यारिथ्यै युजमानस्य

परिधिरस्यम्रिरिडु ईडित ऽडुत्यमुयो हि तुस्मादाहामि-
रिड ईडित ऽडुति* ॥ ४ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । सु मध्यमु मेवुग्रे परिधि
मुपस्पृशति तेनैतानुग्रे सुमिन्धे ऽथाम्नावभ्यादधाति तेनो
अम्रिं प्रत्युक्षः सुमिन्धे ॥ ५ ॥

सोऽभ्यादधाति । व्वीतिहोचं त्वा कवे द्युमुन्तः
सुमिधीमहि । अग्ने दृढन्त मध्वर ऽडुत्येतुया गायत्र्या
गायत्री मेवैतत्सुमिन्धे सा गायत्री सुमिद्धान्यानि
छन्दाःसि सुमिन्धे छन्दाःसि सुमिद्धानि देवेभ्यो यज्ञं
व्वहन्ति ॥ ६ ॥

अथ यां द्वितीयाः समिध मभ्यादधाति । व्वसन्तु मेव
तुया सुमिन्धे सु व्वसन्तः सुमिद्घोऽन्यान्तून्तुसुमिन्ध
ऽव्यतुवः सुमिद्घाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योपधीश्च पचन्ति
सोऽभ्यादधाति समिदसूति समिद्भि व्वसन्तः† ॥ ७ ॥

अथाभ्याधाय जपति । सूर्यस्त्वा पुरुस्तात् पातु
कुस्याथिदभिश्नस्त्या ऽडुति गुणै वा अमृतः परिधयो
भुवन्त्युयैतत् सूर्य मेव पुरुस्ताज्ञोत्तरं करोति नेत्

* 'ईति'-इति ख, 'इति'-इति च ।

† 'व्वसन्तः'-इति ख, 'न्तः'-इति घ ।

सम्बन्धार्थां पठौ^१; इभस्यावयवभृतानित्यर्थः । अग्निसमिन्धनाय
हौभः क्रियते, अतस्तदवयवानां समिन्धनमामर्थ्यं मेव, न तु
परिधानमामर्थ्यं मस्यौत्यनवकृप्तिः । तदेतदाह— “अनवकृप्ता इति ।

“तस्यो ह्येवेत्यादि । ‘यस्य’ यजमानस्य परिधय इत्येवं रूपेण
इभ्यात् पृथक्, तानेवाहरन्त्यध्वर्यवः; तस्यैव यजमानस्य एते ‘अव-
कृप्ताः’ परिधानस्तदणकार्यचमा भवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्मात्’
इभ्यानन्तर्भूतान् ‘अन्यान्’ एव ‘परिधीनाहरेयुरिति विधत्ते—
“तस्मादिति ॥ १८ ॥

परिधुपादानभृतान् वृत्तान् उत्तरोत्तराननुकल्पतयोपादेयान्
विधत्ते— “ते वा इति । ‘ते’ खलु परिधयः पलाशवृक्षजा भवेयुः ।
“ब्रह्म वै”—इत्यादि तत्प्रशंसा । ब्रह्मविषयस्य रहस्यस्य^२ अवणात्
पलाशवृक्षस्तावद् ब्रह्मात्मकः । तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवा वै
ब्रह्मस्यवदन्त तत् पूर्णं उपागृणोदिति^३ । अग्निवाय्वादित्यरूपेण
द्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः^४ एवावस्थानादग्निरपि ब्रह्मात्मकः । तादृग्^५
अन्यात्मकत्वं च परिधीनां प्रतिपादितम् । अतोऽग्निरूपब्रह्मात्म-
कानां परिधीनां पलाशरूपब्रह्मविकारत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ १८ ॥

एष मन्वत् ॥ २० ॥ ६ [२. २.] ॥

१— पा० २ २. ५० सू० भा० दृष्टव्यम् ।

२— ‘रहस्ये’—इति जादियम् ।

३— तै० सं० २. ५. ०. १ ।

४— ‘द्विरण्यगर्भाण्यब्रह्मणः’—इति ठ ।

५— नास्तेतत् धर्तृं ह-पुनःके ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे इध्रवेदिबर्हिषा प्रोक्ष्यम्, बर्हिस्तरयम्, प्रस्तर-
स्थापनम्, आहवनीयाभिकल्पनम्, परिधिपरिधानारम्भश्च । तत्रैवं
पञ्चति — अध्वर्युः वेदित आन्यस्यासौ मादायान्यत्र सुगुप्ते संरक्ष्य
इध्रकाष्ठान् विधस्य ‘ब्रह्मन्निध्म प्रोक्षिष्यामि’—इति ब्रह्माणं पृच्छति ।
“प्रोक्ष्य यक्षम्”—इति च ब्रह्मा तत्रानुजानाति । ततस्तेषां प्रोक्ष्यं
कार्यम् । वेदे बर्हिषाश्चैव मेव प्रोक्ष्यम् । ततोऽवशिष्टैर्बर्हिर्भूलाणां
प्रोक्ष्यश्च । ततो यथा वेदिभूमिर्न दृश्येतेवं छात्वा तैरेव बर्हिर्भिं
आष्ठादयेत् । एतदेव बर्हिस्तरयं मुच्यते । तत्तरयप्रकारवैविध्यं तु
अत्रिक्लृप्ताभिनयदर्शनेन एव सुगमम् । तत इध्मात् समिध मादाय
ब्रह्मणो हस्तात् प्रस्तरादाय आहवनीयस्योपरि धारयन् आहव-
नीयाग्निं कल्पयेत् । कल्पनं चात्र हविर्दहनसमर्थीकरणम् । परिधि-
परिषमस्तुक्तपूर्वं ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके “कण्डिका १२२”—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
ग-घ छ-पुस्तकेषु नास्ति, च पुस्तके तु “कण्डिकासहस्र १२२”—इति ।

ऽएते त्वासीदन्वित्वेवैतदाहाभिनिहित एव सव्येन
पाणिना भवति ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणेन जुह्वं प्रतिगृह्णाति । नेदिह पुरा नाप्रा
रुक्षाः स्याद्विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता
तस्मादभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति ॥ १३ ॥

अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति । घृताच्यसि जुह्वनामेति
घृताची हि जुह्वर्हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः
सुद ऽश्रासीदेति घृताच्यस्युपभृन्नामेत्युपभृतं घृताची
ह्युपभृद्भि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद
ऽश्रासीदेति घृताच्यसि ध्रुवा नाम्नेति ध्रुवां घृताची हि
ध्रुवा हि नाम्ना सेदुं प्रियेण धाम्ना प्रियः सुद ऽश्रासी-
देति युदन्यद्भविः* ॥ १४ ॥

स वा ऽउपरि जुह्वं सादुयति । अर्धा ऽहुतराः सुचः
क्षत्रं वै जुह्वर्त्विश ऽहुतराः सुचः क्षुत्र मेवैतद् विश
ऽउत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं क्षत्रिय मधुः स्तादिमाः
प्रजा ऽउपासते तस्मादुपरि जुह्वं सादुयत्यथ हुतराः
सुचः ॥ १५ ॥

सोऽभिमुशति । ध्रुवा ऽअसदन्निति ध्रुवा ह्यसद-
न्नृतस्य योनाविति यज्ञो वा ऽअसदन्नृतस्य योनिर्यज्ञे ह्यसदं-

स्ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपति मिति
तद्युजमान माह पाहि मां यज्ञं मिति तदुप्यात्मानं
यज्ञान्नान्तुरेति यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतत्सुर्वं परि-
ददाति गुप्त्यै तुस्मादाह तु विष्णो पाहीति ॥ १६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ परिधीना मार्द्रतां विधाय प्रशंसति— “ते वा इति ।
‘एतद्’ आर्द्रत्वं खलु ‘एषां’ जीवतां जीवनसिद्धम् । स्यावरज-
मादिशरीरे यच्च खल्वार्द्रत्वं मस्ति, ‘तेन’ ते ‘सतेजसः’ अवयव-
कान्तिसल्लक्षणेन तेजसा युक्ताः ‘वीर्यवन्तः’ बलवन्तश्च भवन्ति । इतः
सतेजस्वादिसिद्धये ‘ते’ परिधयोऽपि ‘आर्द्राः’ भवेयुरित्यर्थः ।
आर्द्रस्य च सजीवत्वं शुष्कस्य च निर्जीवत्वं ह्यन्दोगैराद्यायते— “इह
सोम्य ! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन् मवेद— इह
पदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति” —इति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य पश्चिमभागे मध्यमपरिधिरेव प्रथमं परिधातव्यं
इति विधत्ते— “स इति । मन्त्रः” स्पष्टार्थं इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेन
न व्याख्यायते । अग्निन् मन्त्रे, दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रयोश्च यद्
“अग्निरिड ईडितः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम्, तावन्मात्रं व्याख्या-

आख्य मपि छन्दः प्रथमं 'समिन्धे' सन्दीपयति । समिद्धा च 'सा गायत्री' उष्णिगादीनि 'अन्यानि' चतुरत्तराणि^१ 'छन्दांसि' सन्दीपयति; समिद्धायाश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्यास्तु च सर्वचानु-
गमात् । गायत्र्या 'समिद्धानि' तानि च 'छन्दांसि', 'देवेभ्यः' 'यज्ञं'
'वहन्ति' प्रापयन्ति ॥ ६ ॥

अथोत्तराधारसमिधाभ्याधानं विधत्ते— "अथ या मिति ।
द्वितीयाधारो हि नैष्वन्तीं दिशं मारभ्यैशानीं दिशं प्रत्यनवच्छिन्न-
धारया होमः^२; स यत्र परिसमाप्यते, तत्रैकां समिधं मादध्यात् ।
पूर्वाधारसमिदपेक्षया 'द्वितीयाम्'-इति व्यपदेशः । 'तथा' च
समिधा 'वसन्तः' चतुः सन्दीप्यते । निगदसिद्धं मन्यत् ।

अभ्याधानं मनूय मन्त्रं^३ विधत्ते— "स इति । "समिद्धीति ।
"समिधो यजति"-इति तद्विधानात्^४ । ईदृशी प्रसिद्धि रच^५ 'हि'-
शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ७ ॥

एव माधारसमिदभ्याधानानन्तरं मन्त्रविशेषस्य जपं विधत्ते—
"अथाभ्याधायेति । मन्त्रस्य प्रयोजनं माह— "गुप्त्यै वा इति ।
रात्रमादिमक्षरणनिरसनं गोपनम् । गुप्त्यर्थं हि परिधिपरिधानम् ।
पूर्वस्था दिशि परिधिर्नास्ति, तथा च 'एतत्' एतेन "सूर्यं स्त्वा"^६—
इतिमन्त्रोच्चारणेन तं मुद्यन्तं 'सूर्यं जेव' यज्ञस्य रचितारं करोति ।

१— "चतुरश्चतुरः प्राजापत्याया"—इति पि० छ० सू० ३. ११ ।

२— यत्र मन्त्रः— वा० स० २. ५. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. ३ ।

३— तै० शं० २. ६. १ । ४— 'ईदृशी प्रसिद्धि रच'—इति आदित्यः ।

५— वा० स० २. ५. २ । का० श्रौ० सू० २. ८. ४ ।

ग्रिष्टं स्पष्टम्^१ । इमं मर्थं तैत्तिरीयके विस्पष्टं मामनन्ति— “परि-
धीन् परिदधाति रक्षसा मपहत्यै, संस्पर्शयति रक्षसा मनन्वचाराय,
न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षाः स्पष्टयन्ति”-
इति^२ ॥ ८ ॥

अनुयाजप्राक्कालेऽभ्याधानायैका समिद्वग्निषयित्वेत्यभिप्रेत्य तस्याः
समिधोऽभिधास्यमान^३ अभ्याधानं मनूय प्रसङ्गात्तस्य प्रयोजनं माह—
“अथ या मिति । “अमू मिति । ‘अदः’-शब्दो विप्रकृष्टार्थवाचो ।
विप्रकृष्टेऽनुयाजप्राक्काले अभ्याधानं मित्यर्थः । “ब्राह्मणं मेव तयेति ।
“एषा ते अग्ने समित्”-इत्यादिना मन्त्रेण^४ यजमानगामिनो
वर्द्धनाप्यायनरदिलक्षणफलस्य प्रतिपादनात् तेनाभ्याहितया समिधा
यजमानरूपं ‘ब्राह्मणं मेव’ ‘समिन्धे’ मन्दोपयति । गतं मन्यत् ॥ ८ ॥

एव माहवनीये कर्त्तव्याः परिधिपरिधानादयो विहिताः ;
अथ वेद्यां हविरासादनार्थं प्रस्तरस्तरणं विधित्सुस्तदर्थं विधृत्योः
सादनं विधत्ते— “अथेति । बर्हिषा ‘स्तौषां वेदिम्’ ‘उप’लक्ष्य
आहवनीयसमीपादुपावर्त्ततेत्यर्थः । उपाहृत्य च बर्हिषः सकाशाद्
‘दे ह्ये आदाय’ बर्हिष उपरि ‘तिरक्षी’ तिर्यगग्रे ‘निदधाति’
“सवितुः”-इतिमन्त्रेण^५ ॥

तदेतत् ह्यग्निधानं प्रशंसति— “अयं वा इति । ‘प्रस्तरः’ हि
यज्ञस्य ‘स्तुपः’ केशमहातः । बर्हिषि श्शश्रुप्रभृतौनि स्त्रोमानि । तथा

१— ‘स्पष्टम्’-इति ठ ।

२— तै० ब्रा० ३. ३. ७ ।

३— ‘विधास्यमान’-इति ठ ।

४— तै० सं० २. ६. ६. १ ।

५— वा० सं० २. ५. ३ । का० औ० सू० २. ८. ५ ।

च प्रस्तरवर्हिषोर्मध्ये तिर्यङ्निहिते 'एते' दृष्टे 'भुवावेव' भूस्थानीये इत्यर्थः । लोकप्रसिद्धौतद् द्रष्टव्यति— "तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञे केगश्रय्यरूपेण संस्तुतयोः प्रस्तरवर्हिषोर्मध्ये संस्थिते दृष्टे तिर्यङ्निधीयेते, 'तस्मात्' कारणात् पुरुषशरीरस्य 'भुवौ' 'तिरस्थौ' दृष्ट्येते इत्यर्थः ॥

तिर्यङ्निधानस्य प्रयोजन माह— "चचं वा इति । चचियवैश्व-जातिस्थानीये प्रस्तरवर्हिषी ; अतस्तयोर्विविध धारणाय तत्तिर्यक् दृष्टनिधानं सम्पद्यते , इतरथा हि प्रस्तरवर्हिषोः साङ्ख्यान् चचिय-वैश्वयोरपि साङ्ख्यं स्यात् । यस्मादेव मेते दृष्टे तिर्यङ्निहिते विधारणप्रयोजने, तस्माद् अनयोः 'विष्टौ' इति 'नाम' सम्पद्यत इति निर्वृते— "तस्मादिति ॥ १० ॥

प्रस्तरस्य समन्तक स्तरणं विधत्ते— "तदिति । 'तत्' तत्र विष्ट्योरुपरीत्यर्थः । प्रस्तरस्तरणमन्त्रस्तु^१ वर्हिस्तरणमन्त्रवत्^२ । तत्र स्तौर्यमाणाया वेदेरभिधेयत्वात् 'माध्वीं देवेभ्यः'—इत्येवं स्तौलिङ्ग-तया व्याख्यातः ; अत्र तु प्रस्तर एवाभिधेय इति 'माधुं देवेभ्यः'—इति पुम्लिङ्गतया व्याख्यायत इत्येतावानेव विज्ञेयः । अन्यत् पूर्ववद् योन्यम्^३ ॥ ११ ॥

स्तौर्णस्य^४ प्रस्तरस्योपरि स्पर्शनं विधत्ते— "त मभीति ।

१— वा० सं० ७. ५. ४ । आ० श्रौ० सू० २. ८. १० ।

२— वा० सं० २. २. ३ । पुरस्ताद् (२१७, २२५, ८०) द्रष्टव्यम् ।

३— २२५ ८० ३-१० सं० द्रष्टव्यम् ।

४— 'स्तौर्णस्य'—इति आदिपु, टे च ।

“आ ता”-इतिमन्त्रेण^१ प्रस्तरस्थोपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः । मन्त्र-
व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्थान्वारम्भं विधत्ते— “अभिनि-
हित एवेति । सय्यहस्तेन प्रस्तरः ‘अभिनिहितः’ मसृष्टः ‘एव’
भवेत् ॥ १२ ॥

“अथेति । ‘अथ’ अनन्तरं मेव ‘दक्षिणेन’ हस्तेन ‘जुह्वं’ प्रति-
गृह्णीयात् । जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः । तस्य
प्रयोजनं माह— “नेदिहेति । उक्ताभिप्रायं मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— “अथ जुह्वं मिति । जुह्वं मादाय
अनेन मन्त्रेण^१ प्रस्तरे सादयेन्न तु यद्वैष्णवादिनां ; मन्त्रस्य सादन-
क्षिप्तत्वात् । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “जुह्वं प्रतिगृह्य निदधाति,
हताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्”-इति^२ । “हताची
हीति । हतं मञ्चति प्राप्नोतीति ‘हताची’ । हताचीत्येतत् प्रसिद्धं
मिति हेरर्थः, ‘नासा’ नामधेयेन, एषा सुक् ‘जुह्वर्हि’ न केवलं
होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः । मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानु-
वदति— “सेदं मिति ।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— “हताथ्यस्युपभृत्साधे”त्युपभृत
मिति । वाक्यशेषः पूर्ववद्योष्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५ । का० श्रौ० सू० २. ८. ११ ।

२— वा० सं० २. ६. १ । का० श्रौ० सू० २. ८. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० २. ८. १३ ।

४— वा० सं० २. ६. २ । का० श्रौ० सू० २. ८. १२ ।

इन्धे ह वा ऽतुदध्वर्युः । इधुनाग्निं तुस्मादिध्नी
नाम सुमिन्धे सामिधेनीभिर्होता तुस्मात् सामिधेन्यो
नाम ॥ १ ॥

सु ऽत्राह । अग्नये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये
क्षेतुत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽत्राहुः । अग्नये* समिध्यमानाय होतरनु-
ब्रूहीति तदु तथा नु ब्रूयादुहोता वा ऽप्यु पुरा भवति
यदुवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तुस्मादु ब्रूयादग्नये समिध्य-
मानायानुब्रूहीत्येव ॥ ३ ॥

समिध भादाप परिधि मत्स्रैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम् ।
अथ उपविश्य आहनीय भोक्षमाणो सस्वरं मन्त्रं जपेत् । ततः
प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्त्यागत्य स्तोत्राया एव वेदे उपरि मध्ये
अरन्निमाने उत्तराये साये द्वे द्व्ये समन्वपाठं निदध्यात् । तयो-
क्तृण्योरुपरि मूलभागे प्रागयं प्रस्तरं कृषीयात् ; वेदिर्मूलेभ्यः
प्रस्तरमूल्यानि अभिहततराणि कुर्यादित्यर्थः । तत उमाभ्यां हक्ताभ्यां
प्रस्तरमभिनिदध्याचेति प्रस्तराभिनिधानम् । अभिनिधानं चेद्वाधः-
पीडनम् । अथाधोधा समर्पितां जुष्टं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य
सद्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागयां सादयेत् । ततः सयोन वेदं
गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुष्टा उत्तरवर्हिष्येवासादयेत् ।
द्व्यहोऽवह्वर्या पद्यादर्भमाणा ममंस्पृष्टा भुवा मुपभृत उत्तरतो
विष्टव्ययोदपण्यांसादयेदिति मुगामादनम् ।

आग्नेयीरुन्वाह । स्वयैवैन मेतुदेवतया सुमिन्धे
गायत्रीरुन्वाह गायत्रं व्या अग्नेच्छुन्दः स्वेनैवैन मेत-
च्छुन्दसा सुमिन्धे व्वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री व्वीर्येणै-
वैन मेतत्सुमिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह । एका*दशाक्षरा वै चिष्टुब् ब्रह्म
गायत्री क्षत्रं चिष्टुवेताभ्या मेवैन मेतुदुभाभ्यां व्वीर्याभ्याः
सुमिन्धे तुस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमा मन्वाह । त्रिरुत्तमां त्रिष्टुत्रायणा
हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तुस्मात् त्रिः प्रथमा मन्वाह
त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पुञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते । पञ्चदशो वै
व्वज्रो व्वीर्यं व्वज्रो व्वीर्यं मेवैतुत्सामिधेनीरभि सुप्ता-
दयति तुस्मादेतास्त्रनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तु मङ्गुष्ठाभ्या
भुवबाधेतेद् बहु ममु भुवबाध इति तुदेन मेतेन
व्वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पुञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासशो वै
संवत्सरो भुवन्नेति तट्टात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशानां सु वै गायत्रीणाम् । त्रीणि च शतानि

ध्रुवायाः सादनं विधत्ते— “इताथ्यसि ध्रुवा नाचेति^१ ध्रुवा मिति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सुगताव्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— “प्रियेषेति । ‘यद्’ आज्यात् ‘अन्यद्भुविः’ पुरोडाशादिकम्, “प्रियेष” इति मन्त्रेण^२ तत् सादयेदिति श्रेयः ॥ १४ ॥

जुहादीनां सादने विशेष माह— “स वा इति । प्रस्तरस्योपरि जुह्व मेव सादयेत् । तस्याधस्ताद् बर्हिषि ‘इतराः’ उपभृदाद्याः ‘भुवः’ सादयेदित्यर्थः । अत एवोक्तं सूत्रकृता— “बर्हियुपभृतं ध्रुवां चेति^३ । तदेतदुपर्यधः सादनं सुपपादयति— “सचं वा इति । स्नातव्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः सचियजातिः । उपभृदादीनां तु जुह्ववद्दोमे स्नातव्याभावात्, प्रत्युत तस्यस्याव्यस्य जुहा मानेयत्वात् ता वैश्वजातिस्थानीयाः । निगदसिद्धः श्रेयः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासस्नानां हविषा अभिमर्शनं विधत्ते— “सोऽभिमृशतीति । मन्त्रप्रतीकस्यार्थः” प्रसिद्ध इति ‘हि’-शब्देन व्याचष्टे— “ध्रुवा हीति । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैक्षत्र्येण वेद्यां जुहाद्या उपसन्ना इत्यर्थः ॥

“इतस्य योनौ”—इत्यस्य विवक्षित मर्थं माह— “यज्ञो वा इति । ‘इत’-शब्दः ‘सत्य’-शब्दपर्यायः । सत्यफलकारणत्वात् इतस्य

योनिः 'यज्ञः' । तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—“यज्ञे हीति । 'यज्ञे' खल्वेता जुह्वाद्याः 'असदन्' आधादिताः स्थापिताः; अतः “स्तस्य योनौ”—इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्त मित्यर्थः ।

मन्त्रगोपे भनूच व्याचष्टे—“ता विष्णो”—इति । फलभोक्तृतया स्थाभित्वाद् 'यज्ञपति'-शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—“तद्यज-मान मिति । यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः; अतो यज्ञस्य मितिपदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे—“तदप्यात्मान मिति । 'तत्' तेन 'यज्ञस्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'नान्तरेति' अन्तरितं विष्णुं न करोति । मिद्धप्राय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.]॥

इति श्रीमाथणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माथन्दिमग्रतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१—प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम् । तच्चैवम्—आर्मान् एकहस्तोयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकृतकाश्रयं नैल्यखादिरौदुम्ब-रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सङ्गृह्य तेषु यत् स्थूलतमं तदेव मध्यमं परिधिं परिकल्प्य ब्राह्मणोपस्य पश्चात् उदगस्य प्रथमं परिदध्यात् । ततो दक्षिणं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रमगस्य परिदध्यात् । तत उत्तरतोऽपि प्रागस्य मेव दक्षिणतः सवशिष्टं परिधिं परिदध्यात् । अप्यैकविंशतिकाश्रयकादिभ्याम् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथम-परिधिं स्पृशेत्प्राय तौ समिध माह्वगोदेऽभ्यादध्यात् । इध्मस्यैक-विंशतिकाश्रयं चाद्यातं तैत्तिरीयकै—“एकविंशति मिध्मदाश्रयि भवन्ति”—इति तै० ब्रा० १. १ ०. २ । ततस्तस्मादेवेभ्याम् द्वितीया

पष्टिश्चाष्टुराणि त्रीणि च वै शतानि पष्टिश्च संवत्सर-
स्याहानि तदुहान्याप्नोति तुद्देवु संवत्सरु माम्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः* । दुष्ट्या† ऽश्वनुब्रूयादुपाऽशु
तुस्यै देवतायै यजति युस्या ऽदुष्टिं निर्व्वपति द्वादश
वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्तुव ऽएषु ऽएव प्रजापतिः
सप्तदशः सुर्व्वं व्वै प्रजापतिस्तत्सुर्व्वेणैव तं काम मुनप-
राधः राप्नोति युस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपाऽशु देवतां
यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपाऽशु सुर्व्वं व्वा ऽश्वनिरुक्तं तत्सुर्व्व-
णैव तं काम मुनपराधः राप्नोति युस्मै कामायेष्टिं
निर्व्वपत्येष दुष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

शुकविंशतिः५ सामिधेनीः । अग्निः६ दर्शपूर्णमासयो-
रनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पुञ्चर्तु-
वस्तुयो लोकास्तुद्विंशतिरेषु ऽएवैकविंशो यु ऽएष
तुपति सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां गुति मेतां प्रतिष्ठां
गच्छति तुस्मादेकविंशति मुनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतुश्रेरेवानुब्रूयाद् । यु इच्छेन्न श्रेया-
न्त्स्वान्न मापीयानिति यादृशाय हैवु सु ते॥१॥ इवाहुस्ता-

* 'त्री'—इति ख ।

† 'त्री । दुष्ट्या'—इति ख, ग ।

‡ 'दु'—इति च ।

६ 'त्री । अग्नि'—इति क, ग ।

॥ 'देव स ते'—इति, 'देव स ते'—इति, 'देव स ते'—इति च पाठाः च ।

हुङ् वा हैव भवति पापीयान्वा युस्यैवं विदुष ऽएता
 ऽअन्वाहुः सो ऽएया मीमांसैव नु त्वेवैता ऽअनू-
 च्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमां मनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो
 वा ऽइमे लोकास्तुदिमानेवैतल्लोकान्सन्तनोतीमांल्लो-
 कान्सृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएत मेवास्मिन्ने-
 तत्सुन्तत मव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य व्युशः स्याद् । एव मेवानुविवक्षेत्तस्यै-
 तस्य परिचक्षोत साम्यवान्वादनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कुर्म
 विवृक्षेत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स युद्येतन्नोदाशुसेत । अष्टौकैका मेवानवानन्ननु-
 ब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्सृ-
 णुतेऽथ युत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स युत्
 शक्त्वां गायत्री मन्वाह तत् शक्त्वं प्राणं दधाति
 तुस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सुन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यै-
 वैतदहोरात्राणि सुन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहो-
 रात्राणि । सुन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि पुरिलवन्ते द्विपतु
 ऽउ चैवैतद् आहव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानं

ह कुर्याद्यदुसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सुन्तता अव्यव-
च्छिन्ना शुन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अयेष्माधानाग्नि^१समिन्धनहेतुभृताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां
नाम निर्वक्ति— “इन्धे ह वा इति । पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन
'इधेन' अध्वर्युः 'अग्निम्' 'इन्धे ह वै' सन्दीपयति खलु । 'एतत्'
—इति क्रियाविशेषणम् । 'तस्मात्' इन्धनसाधनत्वात्, तस्य 'इष्माः'—
इति 'नाम' सम्पन्नम् । 'होता' च 'सामिधेनीभिः' “प्र'वो वाजा”—
इत्यादिभिर्होभिः^२ अग्निं 'समिन्धे'; अतः समिन्धनसाधनत्वात्
तासां मपि 'सामिन्धेन्यः'—इति 'नाम' निष्पन्नम् । एवं नाम-
निर्वचनव्याजिनेधेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिन्धनं कार्यं मिति
प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अय सामिधेनीवांचयितुरध्वर्योः सम्येषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते—
“म आहेति । इधेन सन्दीप्यमानाय 'अग्नये' तत्समिन्धनांथां या
श्चचो वक्रव्याः, ताः सामिधेनीः 'अनुब्रूहि' इति^३ सम्यैपार्थः^४ । त
मिम मर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति— “अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

१— “अयेष्माग्नि” —इति ट ।

२— १ ब्रा० ०-८ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ०. २.) ।

३— तै० सं० ६. ३. ५. ८ । पनन्तत्रेव ०. १ । एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५ ।

४— प्रपथस्विष्यस्त ऐ० ब्रा० ३. १. ८ दृश्यः ।

ब्रह्मरूपा । ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता । तस्याश्च गायत्री-
च्छन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिमाधारण्यात्तादात्म्यम्^१ ॥ ४ ॥

सामिधेनौनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति—“एकादशेति ।
“उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति । कन्दोदारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे,
तयोर्यद् ब्राह्मं चाचं चोभे वीर्यं, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते—“स वै चिरिति । विहितं
चिरुच्चारणं स्तौति—“त्रिरुच्चारणा हि”—इत्यादि । “चिरत्या^२
हि देवाः”—इति^३ श्रुतेः, तदौया यज्ञाः प्रारम्भपरिममाप्त्योस्त्रिरा-
वृत्तियुक्ता । अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्त-
मयो चिरावृत्तिर्दृश्यते । प्रारम्भपरिममाप्त्योस्त्रिरावृत्तनस्य^४ यज्ञ-
सिद्धत्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

‘ताः पञ्चदशेति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य च सह प्रजापतिशङ्कमक्रागादुत्पत्तेरिन्द्रमन्वात्^५ वज्रोऽपि
पञ्चदशस्तोमात्मकः । “सामिधेनौरभौति । “अभिरभागे”—इति^६
सप्तमे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति^७
द्वितीया । श्रिष्ट सुगमम् ॥

अहुष्टाभ्या मन्वाधेतेति । द्वेयं मनसा कृत्वा “इदं मह मिति”

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ० ।

२— ‘त्रिरुता’—इति आदियु, टे च ।

३— तै० सं० ६. ७. १०. ३ । तै० ब्रा० १. २. ५. ८ ।

४— ‘यत्र एव’—इत्यादि । ‘वर्धनस्य’—इत्यन्तो यस्य आदियु, टे च नास्ति ।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ० ।

६— पा० सू० १. ४. ८१ ।

७— पा० सू० ७. ३. ८ ।

८— तै० सं० १. ६. ६. १ ।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः । 'अमुम्'-इत्यदःशब्दस्य
स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशमह्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पञ्चदश वा इति ।
“अर्द्धमासगो वा इत्यादि । एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः'
'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति । एव मर्द्धमासराशिद्वारा
संवत्सरमम्बन्धिन्यो या रात्रयः, ताः सर्वा अप्रोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मत्सरमह्योपजीवनेन संवत्सरमम्बन्धिना मन्त्रां
प्राप्तिं दर्शयति—“पञ्चदशाना मिति । एवं सामिधेनीभिः
संवत्सरमम्बन्धिना महोरात्राणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः इत्थं
एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—“तदेवेति ॥ ९ ॥

माप्तदशं विधत्ते—“मप्तदश सामिधेनीरिष्टा अनुग्रूयादिति ।
उपरिष्ठाद् 'दर्शपूर्णमासयोः'-इति विगेषणात्, वाक्यशेषे च “त
काम मनपराधं राप्नोति”-इति कामप्राप्तिश्रवणात् तदिष्टतिभृता
काम्येष्टिरच 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता । अत एव आपन्नम्बो दर्श-
पूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुवन्धानां सामिधेनी-माप्तदशं सूचयामास—
“पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, मप्तदशेष्टिपशुवन्धानाम्”-
इति ॥ अथ तामां काम्येष्टीनां प्रधानयागम्योपांगुलं विधत्ते—
“उपांशिति ॥ सामिधेनी-माप्तदशस्य कामप्राप्तिमाधनता मुप-

१ इष्टेर्वैकादशकमिकायाम् । २— १७६८० (पं० दृश्यम् ।

३— य० प० गू० ११७, ११८ । यौ० गू० २. १० २. १. २०. २. ६.
०८. ६, ८. ७. १७ सुखादि चैवमर्थकादि । 'सामिधेनी-पिष्टशो
काद्यानि विवर्द्धन्ते, प्रतिफलमानासु प्रकृतिवन्'-इति च तत्रेव ।

पादयति— “द्वादश वा इत्यादिना । हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन^१
 ‘सवत्सरस्य पञ्चर्त्तव’ । एव मामर्वात्मको य सवत्सर ‘एष एव
 प्रजापति’ कथं मनयोरैक्यं मित्यत आह— “सप्तदश इति ।
 यतो मासत्वरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मक सवत्सर, प्रजापतिय
 “आश्रावय इत्यादि^२ सप्तदशाक्षरसमुदायात्मक अतस्तयो सप्त-
 दशावयवोपेतत्वमाभ्यास्तादात्म्यम् । अस्त्वेव किं तत इत्याह— ‘सर्वे
 वा इति । ‘अनपराधम्’ अविकल्पात् ।

एव साप्तदश प्रशस्य विहित यागस्योपाशुत्व मण्यनूद्य प्रशसन्ति—
 ‘उपाश्विति । उपाशुच्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्थविशेषाप्रत्यायकत्वाद्
 अनिरुक्तम् । अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम् । तेन
 च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपाशुत्वेन कावर्त्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वप्रसिद्धसाधारण्यं मभिप्रेत्याह— ‘एष इति ।
 यत सामिधेनी साप्तदश सुपाशुयजनञ्च ‘एष’ सर्वस्या ‘दष्टे’ धर्म
 इत्यर्थः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पदान्तरं विधाय प्रशसति— “एकविंशति
 मिति ।

‘सैषा गतिरित्यादि । मासाद्यपेक्षया ‘य’ ‘एकविंश’ सूर्य,
 ‘एष’ एव ‘मा’ प्रसिद्धा गति’ यागदानादिभिर्धर्मैर्यङ्गन्तव्यतया

१— “हेमन्तशिशिरयो समासेन —इति च ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

२— ‘आश्रावयति चतुरक्षरम्, आस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् पजेति
 द्वाक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् द्वाक्षरो द्यपटकारः,
 यथ वै सप्तदश प्रजापति’ —इति तै० स० १ ५ ११ ।

तत्तिष्ठणा मृचां मन्तानं लोकत्रयमन्तत्यै भवतीति स्तौति—
 “चयो वा इति । ‘मन्तनोति’ मन्दधाति । ततश्च ‘इमान् लोकान्’
 परस्परसंयुक्तान् ‘मृणुते’ प्रीणयति, वलयति वा । “सृ प्रीति-
 वलयोः”-इति^१ धातुः । तिष्ठणां मन्तनानुवचनं प्रकारान्तरेण
 स्तौति— “वय दमे”-इति । प्राणापानव्यानात्मकाः ‘वयः’ प्राणभेदाः,
 प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तिवयविशिष्टं प्राणं मेव अनवान् मनुवन्
 ‘मन्ततं’ परस्परसम्बद्धम्, ‘अव्यवच्छिन्नं’ विच्छेदरहितं ‘दधाति’ ।
 एव मेवानुवचनं कर्त्तव्यं मित्यभिप्रेत्य निगमयति— “एत-
 दिति ॥ १३ ॥

तिस्र ऋचः मन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथं
 मनुवक्तव्यं मिति, तदाह— “म यावदिति । ‘अस्य’ होतुः ‘यावत्’
 अनुवक्तुं ‘म वशः’ स्यात्, मा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-
 त्यर्थः । ‘एव मेव’ ‘अनुविवक्षेत्’ अनुवक्तुं मिच्छेत् । शक्त्यनु-
 रूपं मेवानुच्छसनम् ; शक्त्यभावे हि ऋद्धयैवमाने चोच्छ्वासे
 नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पचं निरम्यति— “तस्येति । ‘तस्यैतस्य’ पचम्य ‘परिचक्षा’
 निन्दा विद्यते । ता मेव दर्शयति— “उत साम्बवान्यादिति ।
 ‘अनवानम्’ अनुच्छसनम्, ‘अनुविवक्षन्’ अनुवक्तुं मिच्छन्, होता
 ‘उत’ अपि ‘मामि’ ऋद्धये ‘अवान्यात्’ उच्छ्वाभङ्गुर्यात् ; तदा
 ‘तत्कर्म’ ‘विवृक्षेत्’ विद्विष्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः । “मा
 पविचक्षेति । यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१— “सृ प्रीतिपाननयो”-इति सा प० १३ । २— ‘अवयम्’-इति ड ।

तिष्ठ च सन्तत मनुवक्तु मग्नकस्य कस्तर्घुपाय इति त
दर्शयति— “स यदौति । ‘एतद्’ अनन्तरोक्त यथाशक्त्यनुवचन
निन्दायुक्तत्वात् ‘स’ होता ‘न’ कामयेत, तदा ‘एकैकाम्’ च
मनुच्छमसनुधूयात् ।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वाक्तलोकत्रय प्राणत्रय-सन्तान भुपपादयति—
“तदेकैकयेति । विपदा ह्येता सामिधेन्य , अत एकैकस्या मृचि
पादत्रयस्य सन्ततत्वात् ‘एकैकयेव’ च्छेत्वा चीन् ‘लोकान्’ सन्तनोति ।
“गायत्री वै प्राण इति । गायत्र्यास्त्रिपान्तात्, प्राणस्य च प्राणा-
पानस्थानलक्षणवृत्तिधयात्मकत्वात्, चित्तमह्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम् ।
तथा च कृत्स्नगायत्र्या सन्ततानुवचनात्^१ कृत्स्नप्राणसन्तान मपि
सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मनुवचनस्थानवानलक्षण धर्मविशेष^२ विधाय सान्तत्यादिक
विधत्ते— “ता वै सन्तता इति । ‘ता’ एता. सामिधेनी ‘सन्तता’
परस्परसम्बद्धाः, अत एव ‘अव्यच्छिन्ना’ विश्वेदरहिता ‘अन्वाह’ ।

“सवत्सरस्वेत्यादि । सामिधेनीनां सवत्सरसम्बन्धहोराचरूपता
प्राक् प्रतिपादिता, अतस्तत्सान्तत्येन ‘अहोरात्राणि’ अथेव ‘सन्त-
तानि’ परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः । तदेतद् दृष्टानुसारेण
द्रढयति— “तानीमानीति । यस्मादेव सामिधेनीसान्तत्येन सवत्सर-
सम्बधीनि ‘अहोरात्राणि सन्ततानि’, तस्मादेवेदानीं मपि ‘तानि
सन्ततानि अव्यच्छिन्नानि’ पर्यावर्तन्त इत्यर्थः ।

सन्ततानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— “द्विपते इति । ‘द्विपते’
द्विपण कुर्वते श्रवणे ‘उपस्थान न करोति’, सन्ततानुवचनेन किद्र-
रहितत्वात् । किद्रान्वेषणशीलाय रात्रमाद्ये प्रवेशोपायभूत दार
न प्रयच्छतोत्यर्थ ॥

विपते बाध माह— “उपस्थान हेति । उपतिष्ठते प्राप्नोति
अनेनेति ‘उपस्थान’ प्राप्तिसाधनद्वारम् ॥ १६ ॥ २ [३ ५.] ॥

इति श्रीषायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनौसङ्गादिकमात्र विहितम् । वस्तुतः सहि-
ताब्राह्मणयो सामिधेन्य ऋच एकादशैवास्मात्ता । तासु प्रथमया
अग्निमायाश्च चिस्त्रि पाठेन पञ्चदशसङ्गा पूरणीया भवति (ऐ०
ब्रा० १ ५ २) । सप्तदशसङ्गाया पूरणीयत्वे तु पृथुपानेत्याद्य
परगृह्यस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १ १, १ टौष्य०)
एकविंशसङ्गाया पूरणीयत्वे यस्या मप्यत्र प्रक्षेपणीयता विहिता
(ऐ० ब्रा० ३ ५ ५) । ता प्रक्षेपणीयत्वं एव ध्याया उच्यते (ऐ० ब्रा०
३ २ ७) । तत्र ध्याययोर्ध्यायाना वा प्रक्षेप खलु समिद्धमान समिद्ध
वर्त्योर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ दश्यम्येकादशौ । मी० २० इत्य०
६पा० ६, १० सूत्रयो, द्वितीयतृतीयाधिकगणयोस्तत्रैवाधिकार्यमाणा
याश्चेतद्विचार सम्यगुक्तो ऋण्य । सामिधेनौप्रयोगारम्भस्त्वेवम—
“अध्वर्युर्होतुरासन दभंस्तुत गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽश्वस्य
मध्यभागे वेदे पश्चात् स्थापयित्वा ‘एहि होत’—इति होतुरा
मन्त्रं करोति । ततो होतरि आचम्यामते सति अध्वर्युरेष्ट्यादेका
समिध मादाय होतार प्रति ‘अग्नये समिधमानायानुब्रूहि—इति
ब्रवीति । होता च ‘ब्रूहन् सामिधेनोरनुवक्ष्यामि—इति ब्रह्मण्य
एच्छति । ब्रह्मा च ‘प्रजापतयेऽनुब्रूहि, धेहि’—इत्यन्त मुपाशु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमश्वेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदृशं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्^१ पञ्चसौरीन्^२ स्विदग्रतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोक्तां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थो,
यथाणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पाशीयं कृपावान् गुडकृत मजडो^३ राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाक्षौ रत्नरूपं गिरि महत सुदा पात्रमात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजमासाज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते भाधवीये

वेदार्थप्रकाशे भाध्यन्दिनग्रन्थपञ्चाङ्गणभाष्ये प्रथम-

काण्डे द्वतीयाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

‘ओ३ मनुब्रूहि’-इति होतारं प्रसौति । ततो होता ‘कं प्रपद्ये’-
इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानं स्पर्शं गृह्णीत्वा ‘सन्मन्त्रिव मे
ऽनुब्रूहि’-इति होतारं प्रेष्यति-इति पठति । अस्मिन् कर्मणि
व्यादित व्याख्या स्थितकृतं प्राक् सर्व मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोग्यम्;
स्थितकृत व्याख्येडामार्जनान्तं मध्यमस्तरेण, ततः श्रेष्ठं समाप्तिपर्यन्तं
मुत्तमेन स्तरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१- ‘पञ्चाब्धीन्’-इति ठ ।

२- ‘सप्तसौरी’-इति ठ ।

३- ‘मजडो’-इति ठ ।

४- ‘प्राज्यबुद्धिर्’-इति ठ ।

५- युग्मकश्चेतत् ज-भ ठ-पुत्तकेषु, १८१ एछेऽपि मुद्रितं दृश्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा युञ्जोऽस्तीति वा ऽआहुर्न
वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स युद्धिङ्करोति तुद्धिङ्कारुस्य
रूपं क्रियते प्रणवेनैव सामो रूप मुपगच्छत्योश्म्
ओ३* मित्येतेनो हास्यैष सर्व एव सुसामा यज्ञो
भवति ॥ १ ॥

यदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारुः प्राणो हि वै
हिङ्कारस्तुस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं५ शक्नोति
व्वाचा वा ऽक्च मुन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं
तदेतत्पुरुस्तान्मिथुनं प्रजुननं क्रियते सामिधेनीनां
तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिङ्कुर्यादन्य-
तरुदेव कुर्याद्वाच मेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदर्वा-
चीञ्च पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं व्यहत्य-
र्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ४ ॥

* 'यो३ यो३'-इति क, 'यो३ यो३'-इति ख, ग, घ ।

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै प्राण सुत्युदानुः
प्राणोदानुवेवैतुदधाति तुस्माद्वा ऽएति च प्रेति
चान्वाह ॥ ५ ॥

युद्धेवेति च प्रेति चान्वाह । प्रेति वै रेतः सिच्युत
ऽएति प्रजायते प्रेति पशुवो व्वितिष्ठन्त ऽएति समा-
वर्तन्ते सुर्वं वा ऽइद मेति च प्रेति च तुस्माद्वा ऽएति च
प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति
भवत्युग्र ऽश्या याहि व्वीतुय ऽइति तद्देति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सुम्पद्यत
ऽइति तदु तदातिविज्ञान्य मिव प्र वो व्वाजा अभिद्यव
ऽइति तन्नु प्रेत्युग्र ऽश्या याहि व्वीतुय ऽइति तद्देति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह । प्र वो व्वाजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति
भवति व्वाजा इत्युन्नं वै व्वाजा अन्न मेवैतुदभ्युनूक्त
मभिद्यव ऽइत्यर्हमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्हमासानुवैतु-
दभ्युनूक्तः हविष्मन्त ऽइति पशुवो वै हविष्मन्तः
पशून्वैतुदभ्युनूक्तम् ॥ ९ ॥

ष्टताच्चेति । विदेधो* ह मायुवो† ऽमिं वैश्वानरं
मुखे बभार तस्य गीतमो राह्मण ऋषिः पुरोहित

तदु हैतुर्हि । श्वेतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून
मेनद्यज्ञैरुसिधदन्त्सपि जघन्ये नैदाघे सुमिवैव कोप-
यति तावच्छैतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण ॥ १६ ॥

सु होवाच । विदेघो माधवः* काहुं भवानीत्युत एव
ते प्राचीनं भुवन मिति होवाचु सैषाप्येतुर्हि कोसल-
विदेहानां मर्यादा ते हि माधवाः† ॥ १७ ॥

अथ होवाच । गौतमो राह्वगणुः कथन्तु म ऽग्रामन्त्यु-
माणो न प्रत्यश्रौषीरिति सु होवाचामिमे वैश्वानरो
मुखे ऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पद्यातै तस्मात्ते न प्रत्यश्रौष
मिति ॥ १८ ॥

तदु कथु मभूदिति । युचैव त्वं द्यतसंवीमह ऽदुत्यभि-
व्याहार्पास्तुदेव मे द्यतकीर्त्तावमिर्वैश्वानरो मुखादुद-
ज्वालीत् तं नाशकं धारयितुः सु मे मुखान्निर-
पादुीति ॥ १९ ॥

स युत् सामिधेनीषु द्यतवत् । सामिधेनु मेव तत्सु
मेवैनं तेनेन्ये व्यीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु द्यताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुन्नयुरिति यज-
मानो वै सुन्नयुः स हि देवाञ्जिगीपति॥ स हि देवाञ्-

* 'विदेहो माधवः'-इति छ ।

† 'माधवाः'-इति छ, सा०-स० ।

‡, § 'देवान् जि'-इति छ ।

॥ 'देवान्'-इति छ ।

जिघांसति* तुस्मादाह देवाः† जिगाति‡ सुमयुरिति
सैषामेयी सत्यनिरुक्ता सुर्वं वा ऽऽनिरुक्तः सुर्वेणैवैतन्म-
तिपद्यते ॥ २१ ॥

अम ऽत्रा याहि व्वीतुय इति । तदेति भवति व्वीतुय
ऽइति सुमन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्यु-
न्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त । कथन्नु न इमे लोका व्वितराः
स्युः कथन्न इदं व्वुरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभि-
रक्षुरैर्व्यनयन्व्वीतुय ऽइति त ऽइमे व्विदूरं लोकास्ततो
देवेभ्यो व्वुरीयो ऽभवदुरीयो ह वा ऽअसौ भवति युस्यैवं
व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतुय ऽइति ॥ २३ ॥

मृणानो हव्यदातय ऽइति । युजमानो वै हव्यदाति-
व्वृणानो‡ युजमानायेत्येवैतदाह नि होता सस्ति
वर्हिषीत्यग्निर्वै होतायुं लोको वर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं
दधाति सोऽयु मस्मिंल्लोके॥ऽग्निर्हितः सैषेमु मेव लोके
मभ्युनूक्ते मुमेवैतया लोकं जयति युस्यैवं व्विदुष
एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

* 'जिगांसति'-इति क, ख, ग, च-अ । † 'देवान्'-इति क ।

‡ 'जिगाति'-इति ग ।

§ 'मृणानो'-इति च ।

॥ 'मस्मिंल्लोके'-इति क, 'मस्मिन् लोके'-इति क ।

तुन्वा समिद्भिरङ्गिर इति । समिद्भिर्द्यौत मुङ्गिरस
ऐन्धताङ्गिर इत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्द्यौतेन वर्धयामसीति
तुत्सामिधेनुं पदः सु मेवैनं तेनेन्धे व्यीर्यं मेवास्मिन्
दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविष्येति । बृहद् द्यौष शोचति सुमिद्धो
यविष्येति यविष्ठो ह्यग्निस्तुस्मादाह यविष्येति सैपैत
मेव लोक मभ्यनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तुस्मादाग्नेयी
सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एत मेवैतया लोकं
जयति यस्यैवं विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । अदो† वै पृथु युस्मिन्
देवा एतुच्छवाय्यं युस्मिन् देवा अच्चा देव विवास-
सीत्युच्छ देव विवासस्येतन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्यं मिति । अदो† वै बृहद्युस्मिन् देवा
एतुत्सुवीर्यं युस्मिन् देवाः सैपैत मेव लोक मभ्यनूक्तादिव
मेवैत मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं विदुष एता
मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह । ईडेन्यो नमुस्य इतौडेन्यो ह्येष नमुस्यो
ह्येष तिरस्तुमाशसि दर्शत इति तिरु इव ह्येष तुमाशसि

* इतोऽनन्तर मिह “अतम् ३००”-इति च-पुस्तके ।

†, ‡ ‘मित्यदो’-इति क ।

सुमिद्धो दहमे सु मभिरिध्यते द्येति सु५ ह्रीध्यते.
वृषा वृषो अग्निः सुमिध्यत इति सु५ ह्रीध्यते ॥ २६ ॥

अश्वो नु देववाहन इति । अश्वो ह वा ऽप्य भूत्वा
देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तुस्मादा-
ह्याश्वो नु देववाहन इति ॥ ३० ॥

तु५ हविष्मन्त ईडत इति* । हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या
ईडते तुस्मादाह तु५ हविष्मन्त ईडत इति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा व्ययं वृषन् वृषणः सुमिधीमहीति । सु५
ह्येन मिध्यतेऽग्ने दीद्यतं वहदिति दीदुयेव ह्येष वहत
सुमिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं व्या एतम् । वृषण्वन्तं त्रिचः‡ मुन्वाहामेय्यो वा
ऽपताः सुर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेन्द्रो वृषैतेनी हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो
भवन्ति तुस्माद्वृषण्वन्तं त्रिचः मुन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निन्दूतं वृणीमह इति देवाथ वा
असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्तसुईमानान्
गायत्र्यन्तरा तस्यौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत इति'-इति ग । † इतोऽनन्तरं मिद्ध "अङ्गं प्र० ६४"-इति ख ।

‡, § 'वृच'-इति सायणीयपाठः, कात्यायनवार्तिकसम्मतस्य (पा० ६. १.

३४ वा० १) । वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'-इत्येव ।

पृथिवीयुः^४ हैव तुदन्तरा तस्थौ तु ऽऽभुय ऽएव विदुश्च-
 कुर्यतरान् वै न इय मुपावर्त्यति ते भविष्यन्ति परेतरे
 भविष्यन्तीति ता मुभुय ऽएवोपमन्त्रयाच्चकिरेऽग्निरेव
 देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस मुसुराणाः^५
 साग्नि मेवानुप्रेयाय तस्मादन्वाहामिं दूतं वृणीमह
 ऽइति स हि देवानां दूत आसौडोतारं विश्ववेदस
 मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकोऽन्वाहुः । होता यो विश्ववेदस इति नेदर
 मित्यात्मानं ब्रुवाणीति तदु तथा नु ब्रूयान्मानुषः^६ ह ते
 यज्ञे कुर्वन्ति व्यृहं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेहृहं यज्ञे
 कारुवाणीति तस्माद्यथैवऽर्चुं^७ नूक्त मेवुं मेवानुब्रूयाहो-
 तारं विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुकतु मित्येप हि
 यज्ञस्य सुकतुर्युं^८ दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुकतु मिति
 सेयुं देवानुपाववर्त्त ततो देवा अभवन् परासुरा भवति
 ह वा ऽआत्मना पुरास्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं विदुष
 एता मन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मुनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदा-
 नेनाष्टाधरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मुनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्षा'—इति क, ख ।

† नैतत् पदं च-पुस्तके ।

‡ 'सुकतुर्युं'—इति, 'सुकतुर्युं'—इति च पाठौ च-पुस्तके ।

तद्वैके । पुरस्ताद्वायुं दधत्युन्नं धाय्ये मुखतु इदं
मन्त्रायं दध्म इति व्यदन्तस्तदु तया नु कुर्यादुनवक्तृता
ह तुस्यैषा भवति युः पुरस्ताद्वायुं दुधाति दशमी वा
हि तुर्होकादशी वा सम्पद्यते तस्यो ह्रैवैषावक्तृता
भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्ठादेव धाय्ये
दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञः
समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतदाहामिः पावक ईद्व्य इति
पावको ह्येष ईद्व्यो ह्येष शोचिष्केशस्तु मीमह इति
शोचन्तीव ह्येतस्य केशः समिद्धस्य समिद्धो ऽअग्न
ऽआहुतेत्युतः प्राचीनं सुर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्यत्स-
मिधोपदृक्तु इव ह्येतद्गोता यद्वा ऽअन्यत्समिध इध्म-
स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुनः
हास्य तद् ध्राव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मादुतः प्राचीनं
सुर्व मिधु मभ्यादध्याद्युदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति । अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि
सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वं हि हव्यवाडसौत्येप हि हव्यवाड
युदग्निस्तस्मादाह त्वं हि हव्यवाडसौत्या जुहोता दुव-
स्यतामिं प्रयुत्यध्वरे वृणीध्वः हव्यवाहन मिति
सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च युजत च युस्मै कामाय

समैन्धिः* तत् कुरुतेत्येवैतदाहामिं प्रयत्यध्वर इत्यध्वरो
वै युजोऽमिं प्रयति यन्न इत्येवैतदाह वृणीध्वः हव्य-
वाहन मित्येव हि हव्यवाहनो युदमिस्तुस्मादाह
वृणीध्वः हव्यवाहन मिति ॥ ३६ ॥

तं वा ऽएतम् । अध्वरुवन्तं चिच† मन्वाह देवान्
ह वै यज्ञेन युजमानान्सपत्ना असुरा दुधूर्पाञ्चकुस्ते
दुधूर्पन्त एव नु शेकुर्धुर्वितुं ते पुरावभूवस्तुस्माद्युजो
ऽध्वरो नाम दुधूर्पन् ह वा ऽएनः सपत्नः पुराभवति
युस्यैवं व्विदुषोऽध्वरुवन्तं चिच‡ मन्वाहुर्यावदेव सौम्ये-
नाध्वरेणेष्टा जुयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेय्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते— “हिदृत्येति ।
‘हि’-इति शब्द मुच्चार्यत्यर्थः† । “नामामेत्यादि । सामरहितम्

* ‘न्यिद्ध’-इति च पाठः च-पुस्तके । † २६४८० १-५ टीप्पण्यौ दृश्ये ।

१—“‘इश्म’-इति स हिद्वार”-इति सा० द्वा० आ० ४. ८१ ।

अयश्चत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्^१, सामिधेनीषु तत्कर-
णेन सामिधेनीयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः ।
'ओम्-ओम्'-इति वीक्षया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य
प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

“यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः । तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्वं
मुपपादयति— “प्राणो वा इति” । हिङ्गृत्यानुवचनम् । मिथुन-
सम्पत्त्या स्तौति— “वाचा वा इत्यादिना । नाभिकास्यप्राणात्मको
हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्यत्वात् ; षट् च वागात्मिका, तया उच्चार्यमाण-
त्वात् । ‘प्राणस्य वाक् च’ ‘एतत्’ एकं ‘मिथुनम्’ ; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात् ।
अतः सामिधेनीनां ‘सुरस्ताद्’ यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजनन-
निमित्तं ‘हिङ्गृत्य’ अनुवचनेन ‘मिथुन मेव क्रियते’ इत्यर्थः^२ ॥ २ ॥

“अन्यतरदेवेति । उच्चेहिङ्कारस्थोच्चारणे हि सोऽपि वाचैव
निर्वर्त्येत इति तदात्मक एव स्याच्च प्राणात्मकः ; तथा च मिथुन-
सम्पत्तिर्मे स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते— “स वा एति चेति ।
वा इति ‘एति’ ; म इति ‘मेति’ । अत्र ‘इति’-शब्देन प्रकृत-
विपर्यासकृता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रच्यव्य ‘अर्वाची’-शब्दपरतया

१— तथाहि “लोकेषु यच्चविधं सामोपासीत”-इत्यादि (४ प्र० २-७ ख०),
“यथ सप्तविधस्य ; वाचि सप्तविधं सामोपासीत”-इत्यादि च (४ प्र०
८-२१ ख०) सा० ङा० ब्रा० ।

२— “प्राणो हिङ्कारः”-इत्यादि सा० ङा० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— सा० ङा० ब्रा० ४. १२. १, २ दृश्यम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आहुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च चक्षोऽनु-
भूयादित्यर्थः ॥

तदेतत्क्षिप्रद्वयं प्रयोजनकयनेन प्रशंसति— “गायत्री मेवेति ।
आहुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्तते”, अतस्तेन ‘अर्वाचीम्’ अभिमुखीं
युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् ‘प्र’-शब्दस्य परा-
ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति, अतोऽत्र ‘प्र’-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना
पराङ्मुखौ मेव तां ‘युनक्ति’ इत्यर्थः ।

एव मुभयथा योजनस्य प्रयोजनं माह— “पराच्यधेति । यतो
देवयजनाभिमुख्ये ‘पराची’ पराङ्मुखौ, अनिवर्त्तमानौव गायत्री
द्युलोकं प्रति ‘यज्ञं’ वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् ‘मनुष्यान्’
रचितुं शक्नोति ; अतो क्षिप्रद्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतत्क्षिप्रद्वयं विधाय प्रशंसति— “यदेवेत्यादिना । “प्रेति वै
प्राण इति । ‘प्र’-शब्दस्य परागच्छनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागृह्ण-
त्वादुभयोस्तादात्म्यम् । “एतुदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात्
उदानस्य अनाःप्रवेगृह्णिरूपत्वात्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

“यदेवेति चेति । “प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य
रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः ‘प्र’-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-
रूपेण जायमानस्य अभिमुख्ये मावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

१— निरु० १. १. ४ ; १. २. २, ३ २. ४ ; ४. १. ९ ।

२— “प्रपरेद्येतस्य प्रातिकोप्यम्”—इति निरु० १. १. २ ।

३— ‘यज्ञाःप्रविष्टइति’—इति व ।

“वीतिहोचम्”-इति^१ मन्त्रेण आजुहाव । एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे
दृष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

“स न इति । ‘सः’ विदेघोऽपि ‘न’ प्रत्युवाच । मुनरपि ‘सः’
कृषिः “उदग्ने श्चयः”-इति^१ मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ
माकारयामास । ‘विदेघाह’-इति श्रुतिः असूयायां^२ ॥ १२ ॥

“स ह नैवेति । एव मपि प्रतिश्रवणाभावे “तन्त्वा दृतस्त्ववी-
महे”-इति^१ इमा मेव चक्षम्^२ अग्निं मभिलक्ष्योक्तवान् । ‘सः’
चाग्निः मन्त्रगतदृतशब्दोच्चारणममये एव माधवस्य मुखमकाशादूर्ध्वं
ज्वलितोऽभूत् । ‘तम्’ अग्निं ‘धारयितुं’ सोऽपि ‘न शशाक’;
ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात् । ‘सः’ च मुखान्निर्गतः सन् ‘पृथिवीं’
प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

“तर्हीति । तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय ‘सरस्वत्यां’ नद्यां
निमग्नोऽभूत् । ‘सः’ अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य ‘प्राङ् दहन्’ ‘इमां’
सर्वां ‘पृथिवीम्’ अभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमाबुभावपि ‘दहन्त’.
‘तम्’ अग्निं ‘पद्यात्’ अनुजग्मतुः । ‘सः’ च दहन्नग्निं पृथिव्यां यावत्यो
नद्यः सन्ति, ताः ‘सर्वा नदीः’ अतिशयेन ‘ददाह’ शोषयामास ।
‘प्राचीनं’ दहतोऽस्य पुरस्तात् ‘सदानौरा’ नाम नदी ‘उत्तरात्’
उदक्प्रवाहा ‘एति’ गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवाये
धारितवतीत्यर्थः । स चाग्निः 'तां' नदीं मितरनदीवत् 'नाति-
ददाह' । अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जलं मस्या मसीति
व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते । तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया
सदानीरा बाह्मदा सैतवाहिनीति' । 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दह-
नोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति । अग्निदाहा-
भावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति । 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि'
इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवाम इत्यर्थः । 'तत्' च स्थानम् 'अचेचतरं'
मिव 'अतिशयेन निवामायोग्यं मिव 'आम' बभूव । तथा
'सावितरं' भग्नभाण्डे निचिह्ननीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकं
मतिशयेन 'सावि' स्तवणशीलं फलप्रदानाप्रमथं बभूवेत्यर्थः । तच्च
हेतु माह— "अस्त्रदितं मिति । यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्त्र-
दितम्' अनास्त्रादितम्, अतस्तत्स्थानं मपविच सित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तदु हेति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
समये 'तत्' अपि स्थानं 'अचेचतरं' निवामयोग्यं मेव भवति । कुत
इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति । 'नूनम्' इति नियये' ; 'हि'
यस्मात् 'एनत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरभिष्वदन्' यज्ञानुष्ठानैः

तादाम्यम् । “प्रेति पगाव इत्यादि । पशूनां दृणादिभक्षणाय यदनं प्रति पराग् गमनम्, तत् ‘प्र’-शब्दार्थः^१ ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्यार्थः^२ । किं वज्रना ‘मर्वम्’ अपि ‘इदं’ जगत् प्रगमन-स्वभाव भावर्त्तनस्वभावश्च ; तस्मादेतस्मिन्नद्वय मनुवचने सम्पादनीय मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— “सोऽन्वाहेति । “प्र वो वाजा इति । एषा ‘प्र’-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी^३ । “अग्न आ याहीत्या-दुपसर्गलिङ्गयुक्ता^४ ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— “तदु हेति । “आया-हि”-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, ‘तत्’ स्वर्गवासि-देवायेक्षया परागमन मेवेति ‘एति’-लिङ्ग मपि ‘प्रेति’-लिङ्गं ‘सम्पद्यत इति’ एकौयमताभिप्रायः । ‘तत्’ एतत् ‘आति-विज्ञान्यं’ (न^५) ज्ञापयथातिवर्त्ति । “आयाहि”-इत्युक्ते यस्मादागमन मेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम् ; तस्मात् ‘प्रेति’-सम्पत्तिः^६ दुरधिगमेत्यर्थः । लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— “प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनुष्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— “सोऽन्वाहेत्यादिना । अत्र ‘वाजाः’-‘इति’ पदेन

१— निघ० १. १. ५ ।

२— निघ० ४. २. ३२ ।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २ ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

५— ‘न’-इति पदं ठ-ड-शुक्लकयोर्नास्ति ।

६— ‘संप्रतिपत्ति’-इति अ, भ, ङ, ।

‘अन्न’ विवक्षितम्; वाजयति मलयतीति तच्छब्दयुत्पत्तेः । अतः
एतत्पदोच्चारणेन ‘अन्न मेव’ ‘अभ्यनूक्तम्’ अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं
भवति । “वस्तोः, द्यौः, भानुः, वासरम्”—इत्यहर्नामसु पाठात्^१
‘द्यु’-शब्दो दिनवचनः । द्युन् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या
‘अभिद्यवः’, ‘इति’ अनेन ‘अर्द्धमासाः’ उच्यन्त इति व्याचष्टे—
“अर्द्धमासा वा अभिद्यवः”—इति । “यशवो वै हविमन्तः”—इति ।
घौरदध्याभ्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तदन्त इत्यर्थः ॥८॥

“एताच्चेति । ‘एत’-शब्दोच्चारणस्याग्निषमिन्वनेऽतिशयित मानु-
कस्य माख्याधिकया दर्शयति— “विदेघो ह माधव इत्यादिना ।
‘माधवः’^२ मधुनामः पुत्रो ‘विदेघः’^३ नाम राजा; स च स्वमुखे
विश्वनरहितम् ‘अग्निं’ धारयामास । रत्नगणस्य पुत्रो ‘गोतमः’
नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः ‘पुरोहितः’ । स च राजा तेन ऋषिणा
आहूयमानः ‘तस्मै’ न प्रत्युत्तर ददौ । केनाभिप्रायेति चेत्, उच्यते—
यद्यहं वदित्वामि, मदीयान् ‘मुखान्’ सोऽग्निर्निष्पद्येत ? नैव
निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

“त मृगिरित्यादि । स च ऋषिः अङ्गनैस्तस्य मुखगत
मग्निं श्रुत्वा ‘तं’ विदेघ माक्रातुं निश्चितवान् । निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ८ ख० १, २, ३, ४ ।

२— क्वातिरिक्तमूलपुस्तकेषु ‘माधव’-इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वैव-
रेणापि सर्वत्रैव, तन्न जाने माधवपाठो कुतो लब्धः सायणाचार्येणेति ।

३— अतपथेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव ‘विदेह’-शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७, १८.

६११. ६, ७ २. १०.) एकत्रैवैह श्रूयते विदेघ इति ।

अग्निना आस्त्रादित मरुपत, तस्मादित्यर्थः । 'मा' च नदी 'जघन्ये' निरुष्टे सर्वरमवर्जिते 'नैदाघे' धौमसमन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बह्वजलतया प्रकुपिता भवति । 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा' ; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माधवः अग्नि मेव प्रतीच्य 'उवाच'— 'क्व' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम् ? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच' । किं मिति । 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति । अत एव, कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोमलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते । 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति— “अथ होवाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः^१ । गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वाद्भुङ्-प्रयोगो^२ विशेषः ॥ १८, १९ ॥

एवं प्रामाणिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति— “स यदिति । यस्माद् द्रतशब्दोच्चारणेमाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' 'द्रत'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन मेव' अग्निषमिन्वनहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माद् एवाप्येतत्पद मामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति—
 “तदिति । तैत्तिरीयकेऽपि मृगेधपक्षेपशंवादोदाहरणे एतवत्प-
 दस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— “यजमावदिद कथा स मग्नि
 मजीजनो गाह मिति , मामिधेनीना मेवाह वषं येदेत्यप्रवीद्
 यद् , एतवत्पद मनूष्यते, स आमां वषं.”-इति^१ । “यजमानो वा
 इत्यादि । ‘सुष’ सुष स्त्रगांदिमवष मात्मन इच्छतीति^२ ‘सुषयु.’
 यजमान’ । जिगातीत्यप्राभिप्राय माह— “जिगीपतीति । हेतु
 मिच्छतीत्यर्थः ।

अनु “गा स्तुती”-इति^३ धातुः, कथं तस्य जिगीपतीति
 व्याख्याय मित्यत आह— “म होति । ‘हि’ यस्मात् यजमानो
 देवाम् स्तुत्या ‘जिघांसति’ इत्यु प्राप्नु मिच्छति । इतिरपि
 गत्यर्थः । ‘तस्मात्’ जिगीपतीति युज्यत इत्यर्थः । “अग्निगमां
 मनि”-इति^४ मनि दीर्घत्वम् । “यं वा अनिरुक्त मिति ।
 यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ ९१ ॥

“अग्न आ याहोति । “वीतये”-इति पद व्याख्यातु मितिहाम
 माह— “ममन्तिक मिवेति । मग्निहृष्टतर मिवेत्यर्थः । अधिक्यं
 मेवाभिनयेन दर्शयति— “इत्युग्मृग्येति । यथोर्ध्वपाङ्गना ग्राखायं
 स्पृशते, ‘इति’ एव मेव द्यौरपि हस्तस्पृशेव बभूवेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

“ते देवा इति । “वितरां स्युरिति । अतिशयेन विप्रहृष्टा
 भवेयुरित्यर्थः । “वरीय इवेति । ‘उत्तर’ विसौर्ण्यतर मेव एतत्

१— तै० सं० २. ४. ८. ५ ।

२— पा० सू० २. ८ ।

३— धा० पा० जु० ५० २९ ।

४— पा० सू० ६. ४. १६ ।

चिरूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः । विद्मिष्टा इति: 'वीति:', तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति । एतदचरचय-प्रयोगात् चयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता इत्यर्थः । "एता मन्वाऊरिति । 'वीतये'-इतिपदेन युक्तान् "अग्न आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पादं मनूय व्याचष्टे— "गृणान इति । हविषो दानाद् 'हव्यदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

तृतीयां सामिधेनीं मनूय व्याचष्टे— "तन्वेति" । 'अङ्गिरसः' महर्षयो यत् 'समिद्धिः' अग्निम् 'ऐन्धत' समिद्धं मकुर्वन्, तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते । तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्धं मित्याह— "अङ्गिरा उ हीति । "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसो-ऽभवन्निति" अङ्गिरसा मङ्गारपरिणामिरूपत्वात् 'अङ्गिरः'-शब्दाभि-धेयता । अग्निरण्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्व मित्यर्थः ॥ २५ ॥

"वृहच्छोचेति । "यविष्ठो ह्यग्निरिति । 'यविष्ठः' युवतमः नित्यतरुणः; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं मन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "सै-

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ३, सं० २. ५. ८. १-११ ।

२—तेषां वर्णनम् ऐ० ब्रा० ६. ५. ८-खण्ड्योद्गृह्यम् । वस्तुतस्तु "एतं सु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यदसः"—इति सा० झा० ब्रा० ३. २. १० ।

३—ऐ० ब्रा० ३. ३. ८. १ निघ० ३. ३. ५ । निघ० ५. ५. ११ ।

येति । “एत-मेव”-इति सामान्योक्तं विवृणोति— “अन्तरिक्षेति ।
अचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्यं माह— “तस्मादिति ॥ १६ ॥

चतुर्थीं सामिधेनीं मनूय द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे— “स न
इत्यादिना । ‘अदः’ विप्रकृतं द्युस्थानं खलु ‘पृथु’ विस्तीर्णम् ।
तद्विग्रिनष्टि— “यस्मिन्निति । ‘यस्मिन्’ लोके ‘देवाः’ सर्वे वसन्ति,
तत् स्थानं मत्र ‘पृथु’-शब्दवाच्यम् । देवनिवासलादेव ‘एतत्’
‘अवाय्यं’ अवणीयं प्रशस्यम् । पादान्तरं मनूय व्याचष्टे— “अच्छा
देवेति । देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् ‘अच्छ’ अभिलक्ष्य ‘विवाससि’
प्रकाशयेत्यर्थः । प्रकाशनञ्च प्राप्त्यर्थं मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “पततो
गमयेति ॥ १७ ॥

“दृष्टदम् इति । “अदो वा इति । सर्वत्र हि विग्रेथरहितः
‘ददं’-शब्दो भूलोकवचनः, ‘अदः’-शब्दश्च द्युलोकवचनः ॥ १८ ॥
अगन्तरस्य अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । ‘ईडेन्यः’ स्रोतयः,
‘नमस्यः’ नमस्कृत्य इत्ययं मर्थः । प्रसिद्ध इति हेरर्थः । द्वितीयं
पादं मनूय व्याचष्टे— “तिरस्तमांसीति । ‘एषः’ खल्वग्निः प्रसिद्धः
सन् ‘तमांसि’ तिरस्कृत्यैव दृश्यते । अनेन ‘दर्गतः’-इतिपदस्य कर्षणि
व्युत्पत्तिर्दर्शिता । “स मग्निरिध्यते”-इत्यादि निगदप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

“अथो नेति ।, “अथो न देववाहनः”-इत्यत्र ‘न’-शब्दस्य
निषेधार्थत्वं माशङ्क्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति— “यदा इति । ‘अचि’
कृद्गन्ते ‘यत्’ ‘न-इति’ पदम्, तत् ‘ओम्-इति’ अङ्गीकारार्थतया

१—तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२, ३—तै० ब्रा० ३. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

प्रतिपत्तयम् । “एवम्परमोऽयदम्”—इति हि निघण्टुः(?)^१ । ‘अथो
ह वा एष भूत्वा’ अथरूप मास्यायेति यावत् ॥ ३० ॥

“तः हविर्भन्त इति । “हविर्भन्तो ह्येत मित्यादि । चरुपुरो-
डाशादीनि ‘हवींषि’ सम्पाद्य, तद्युक्ता ष्वलिंग्यजमानाः तानि
हवींषि देवान् प्रापयितुं मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः । “ईड स्तुतौ”—इति
धातुः^२ ॥ ३१ ॥

“वृषणन्वेत्यादि^३ । निगदमिद्धम् । “दीद्यतं वृहत्”—इत्यत्र
दीद्यच्छब्दस्याभिप्राय माह— “दीदयेवेति । “दीदयति” दीप्ति-
कर्मा, कान्दसो धातुः^४ । पूर्वाभिः समिद्धः स च ‘एषः’ अग्निरस्मिन्
ममये ‘वृहत्’ अधिकं ‘दीदयेव’ दिदीप इतीव । ‘हि’ यतो
‘दीद्यतं’ दीप्यमानं त्वा मित्यग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

“ईडेभ्यः”—इत्यस्य वृचस्य वृषणच्छब्दायात सुपजीव्य प्रशंसति—
“तं वा इत्यादि । अग्निविशेषणभूतेनापि ‘वृषन्’-शब्देन इन्द्रो-
ऽप्युपस्थाप्यते ; ‘वृषन्’-शब्दस्य तन्नामधेयत्वात् । अतो ‘वृषन्’-शब्द-
युक्तस्य वृचस्यानुवचनादितरयज्ञवत् सामिधेनीनां मपीन्द्रसमन्वः
सिद्धतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१—“यो मेवं परमं मते”—इति कम०को० ३. ४. १२ । “योऽमित्युच्यते प्रति-
गर एवं तद्येति गाथाया यो मिति वै देवं तद्येति मानुषम्”—इति ऐ०ब्रा०
०. ३. ६ । “प्रणवे चाभ्युपगमे चाप्राकृतौ च मङ्गले”—इति मे०व्यथ० ५१ ।

२—धा० पा० षदा० षा० ८ ।

३—तै० ब्रा० ३. ५. २. ३. ५, यं० २. ५. ८. १-११ ।

४—निघ० १. १६. ४ ; निरु० १०. २. ६ ।

मामिधेयन्तरस्य^१ अनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाहेति । अग्नेर्देव-
दूतत्वं सुपपादयितुं मितिहाम माह— “देवाश्च वा इति । ‘तान्’
मिथः ‘सृष्टमानान्’ देवासुरान् ‘अन्तरा’ तेषां सुभयेषां मध्यत
इत्यर्थः । “अन्तरान्तरेणेति” द्वितीया । “इयं वा इत्यादि । योत्स्य-
मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता ‘स्यं
पृथिव्येष’ इय मेव खलु पृथिवी तेषां सुभयेषां मध्यवर्त्तिनी । युक्तं
चैतत्— मेरोरधभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि
देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन्
द्वासुरा निवसन्ति । तयोर्मध्ये पृथिवी वर्त्तत इति । ‘ह’-शब्दयोगा-
दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः^२ । “यतरात्वा इति । “किं यत्तदोर्निर्द्धारणे”-
इति^३ यच्छब्दात् उत्तरच् । ‘उपावर्त्यति’ उपावृत्ता भविष्यति ।
‘उपमन्त्रयाञ्चकिरे’ रहस्यं दूतमुखेनाहृतवन्त इत्यर्थः । “मचि
गुप्तभाषणे”-इति^४ धातुः; लिट्; प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^५ ।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणां मित्युभयं
विविनक्ति— “अग्निरेवेति । ‘महरत्वाः’ नाम यत् ‘असुररचषम्’
असुरविरोधि रचः । समामान्तो ‘अ’-प्रत्ययः^६ । ‘रचः’-शब्दश्च

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— ऋग्वैदिकं मिदं वर्णनं मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीयं मेव ।

४— पा० सू० ५. ३. ६२ ।

५— धा० पा० लु० आ० ४५ ।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६ ।

७— “अनसन्तामपुंसकाश्चन्दसि”-इति पा० सू० ५. ४. १०३ ।

नियतनपुंसकत्वात् समामान्तस्यापि तथात्वम् । “स हि देवाना
मिति । ‘हि’ यस्मादुक्तरीत्या ‘अग्निं दूतं दृष्णीमहे-इति’ अनु-
वचनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीयपादं मनूय तत्र पाठान्तरं सुपन्यस्य
दूषयति— “होतार मित्यादिना ॥ ३४ ॥

“तद्विति । “होता यो विश्ववेदस इति” पाठान्तरं मनुब्रुवता
मभिप्राय माह । यद्यपि होतार मिति ‘होतृ’-शब्दो द्वितीयान्तः,
तथापि ‘होता अरम्’ इत्यपि श्रुतिमामान्यात् प्रतीयते । स च
‘अरं’-शब्दः ‘अलं’-शब्दपर्यायः । “वाल्-मूल-लघ्वल मद्गुलीनाम्”-
इति^१ लत्वस्य विकल्पितत्वात् । ‘अरं’-शब्दोऽत्र निवारणार्थः ।
‘आत्मानं’ निवारणविशिष्टं ‘नेत्’ नैव ‘मवाणि’-इत्यनेनाभि-
प्रायेणेत्यर्थः । “होता यः”-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा
प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पचनिराकरणं “तदु तथेत्यादि । स्पष्टम् । “होतारम्”-
इत्यार्षपाठं परित्यज्य “होता यः”-इतिपाठविपरिणामस्य मनुष्य-
बुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्^२ । यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्यं
मित्युपसंहरति— “तस्मादिति । कौटुम्बिकं तर्हि वेदे पठितं स्यात् ।
तदाह— “होतार मिति । ‘एव’कारः पचान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहामशेषं सुपसंहरति— “शेथ मिति । देवासुराणां

१— पा० छ० ८. २. १८. वा० २ (“वा लो र मापद्यते”) ।

२— तदित्यं मन्त्रेषु स्वाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनावाप्ति वैदिकशब्दानां
परिवर्तनादिकं सर्वत्रैव निषिद्धं मिति सूचितम् ।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्य माहता सती 'देवान्'.
एव 'उपावर्त्तते' उपाजगाम । 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः'
'अभवन्' अजयन् । 'अधुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः ॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसर मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फल माह—
'भवतीति । 'आत्मना' स्वयं, 'भवति' भूयः, समर्थो भवति ।
'अस्य' च शब्दः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— "तां वा इति । 'निदानेन'
मूलकारणेन विचार्यमाणा ऋगचरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि
प्रतिपादम् 'अष्टाचरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूतिहेतुत्वादयेषा
विशेषतो 'गायत्री'-इति । ताम् 'अष्टमी मनुब्रूयात्' इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र सप्तदश सामिधेन्यः, तत्र "पृथु पाजाः"—"तं सवाधः"—इति
दे धाय्याख्ये ऋचौ^१ सामिधेनीषु प्रचेष्टये । तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-
पक्षाभ्यां दर्शयति— "तद्वैक इति । 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्वं मित्यर्थः ।

तथा कुर्वता मभिप्राय माह— "सुखत इति । अत्रच
तदाद्यञ्च 'अष्टाचम' 'इदं' धाय्यारूपं 'सुखतः' सुखप्रदेश एव
'दक्षः' धारयामः 'इति वदन्तः' ॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— "तदु तथेति । 'अनवकृता'
असमर्था ऊर्द्ध्वे द्वयोर्धाव्ययोः प्रचेपात् । "अग्निं दूतम्"—इत्याष्टमी,

१— "पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या मानहविर्निवातसामिधेनीषु"—
इति पा० सू० ३. १. १२६ । 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या
ऋक्'-इति तत्र कौ० । ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १३; ३. ७ । तै०
सं० २. २. १०. २ । २— ऋ० सं० ३. २७. ५, ६ ।

जुहोत दुवस्यतेति^१ अर्धयुप्रमुखा ऋत्विजः समोध्य हवनादिकार्यं प्रेर्यन्ते, अतः प्रोक्षणीरामादयेत्यादिवदयं मन्त्रः सम्यैयरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थं माह—“जुहुत च यजत चेति । जुहुतेत्यत्र ‘त’-शब्दस्य “तप्तनप्तनयनाद्य”-इति^२ तवादेर्गो गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति । ‘दुवस्यतिः’ परिचरणार्थः^३ ‘दुवस्यत’ परिचरत, धजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थं माह—“यस्मै कामायेति । फलसाधनतया काम्य-मानाय ‘यस्मै’ यागशोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः ! ‘समैन्भिद्रुम’ अग्निसमिन्धनम् अहद्रुम^४ । सोऽग्निः समिद्धः सम्पन्नः ; अतोऽस्मिन् समये ‘तत्कुहतेत्येव’ एवरूपं मयं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । “अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

वृचस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितुं अनुवदति—“तं वा इति । “समिद्धमानो अध्वरः”-इत्यादिकं मृक्चयं सध्वरशब्दोपेतं अनु-ब्रूयात् । “दुधूर्षाञ्चकुरिति । धूर्वितुं मिच्छां क्षतवन्त इत्यर्थः । “धूर्वीं हिंसायाम्”^५-इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः^६ । ‘दुधूर्षन्तः’ ‘ते’ असुराः देवान् ‘धूर्वितुं’ हिंसितुं ‘न ग्रेकुः’ न शक्ताः ; प्रत्युत ‘परा’हता एव ‘बभ्रुवुः’ । ‘तस्मात्’ अहिंसाहेतुत्वात् ‘अध्वरः’-इति यज्ञस्य नाम सम्पन्नम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ; सं० २. ५. ८. १-११ ।

२— पा० सू० ० १. ४५ ।

३— निघ० इव० ५ख० ५पदम् ।

४— ‘अहद्रुमत’-इति ड ।

५— धा० पा० आ० प० ५०३ ।

६— पा० १. १. ०ख० सन्. ६. १. ६६सू० वलोपः, १. १. ३५ व्याम् ।

एवं पुरावृत्तं मुदा ह्येतद्विदुषः फलं माह— “दुधूर्धम् हेति ।
 “यावदेवेति । ‘अध्वर’-शब्दो हि सोमयागे ह्यः ; स चात्र दर्शपूर्ण-
 मासविषये मन्त्रेण प्रसूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति,
 तावदर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

एतच्च वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युद्धोत्तु
 इदुन्नो हव्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युक्तोपामदन्वीर्य-
 वान्वै त्वु मस्युलं‡ वै त्वु मेतुस्मा असूति व्वीर्ये समा-
 दुधतो युयेद् मुप्येतुर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे॥ युञ्जन्ति
 तु सुपमुदन्ति व्वीर्यवान्वै त्वु मस्युलं॥ वै त्वु मेतुस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगादम्भप्रकाशो विहितः, तन्मन्त्राणां
 कूटपदादिस्थाणानां च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः — होत्रा
 उपाशु त्रिर्दिङ्मूत्रं प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमखरेणानूच्यमानासु
 यजमानं पादाङ्गुलाभ्यां भूमिं मधं पीडयति, अध्वर्युश्च स्वयं मादाय
 तिलान् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैकं मिध्नकाष्ठं माहवनीये
 ऽभ्याददाति । ‘समिद्धमानो अध्वरे’-इत्यस्या ऋक्षं प्रणवे ‘समिद्धो
 अग्ने’-इत्यतः प्राक् एकं मिध्नकाष्ठं परिशिष्ट्यावशिष्टाणां यज्ञानां
 काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् ॥

*, †, ‡ ‘गुरिष्ठे’-इति ख, ग ।

†, ॥ ‘मस्युलं’-इति क, ग ।

‘दशमी’ सम्पद्यते; तथा चाष्टमीत्वभङ्गेन “गायत्री वा एषा निदानेन”-इतिप्रतिपादितं गायत्रीतिषदविरक्षादसमर्थं स्यात् ।

तथा समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाय्ये प्रक्षेपये; सा च समिद्धमानवती सामधेनीनां पाञ्चदशे नवमी, सा च साप्तदशे त्वत्कर्पात् ‘एकादशी सम्पद्यते’ । उभयत्र ‘वा’-शब्दस्यार्थः । कथं तर्हि अवकृप्तिरित्यत आह—“तस्यो हेति । ‘यस्य’ यजमानस्य सा सामिधेनीषु “अग्निं दूतम्”-इत्येषा अष्टमी; ‘तस्यैषा’ (‘अवकृप्ता’) अवकृप्तिः, समर्था ‘भवति’ इत्यर्थः ।

कुत्र तर्हि धाय्ययोः प्रक्षेप इति तदाह—“तस्मादिति । अष्टम्याः ‘उपरिष्ठात्’ समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव ‘धाय्ये’ प्रक्षेपेत् । उक्तं ह्यापस्तम्बेन—“समिद्धमानवतीं समिद्धवतीश्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति”-इति^१ । आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—“द्वतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयान्”-इति^२ ॥ ३७ ॥

एव मष्टमीं विधाय प्रशंसति—“समिद्धमान इति^३ । निगद-
सिद्ध भेतत् । “शोचन्तीव ह्येतस्येति । दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्ज-
मुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च ‘शोचन्ति’ दीप्यन्ते; ‘द्व’-

१— पुरस्तादिहैव द्रष्टव्यम् (२६५ पृ० १० पं०) ।

२— ‘गायत्रीति पद्य मसमर्थ’-इति ड ।

३— व्याप० श्रौ० सू० २. १२. ५ ।

४— व्या० श्रौ० सू० २. १. २६. (ऋ० सं० ३. २७ ५. ६.) ।

५— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८, सं० २. ५. ८. १-११ ।

शब्दोऽवधारणे; 'शोचिषः' दीप्यमानाः केषा यस्येति 'शोचिष्केयः'
इत्यर्थः ॥

दशम्याः 'सामिधेन्याः प्रागेवेष्टमेषस्य सर्वस्य अग्रावभ्याधानं
विधत्ते—“समिद्धो अग्न इत्यादिना^१ । तस्या दशम्याः सामिधेन्याः
'प्राचीनं' प्राक् । “विभाषाद्येतिदिक् स्त्रियाम्”—इति^२ स्वार्यिकः
सु-प्रत्ययः । “यदन्यत्समिधः इति । अनुयाजायाः 'समिधः' 'यत्
अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अग्निमेव समये दशमेषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य
हेतु माह—“अपष्टङ्ग इवेति । 'एतत्' एतर्हि, अग्निम् समये
होता 'अपष्टङ्गे इव' अग्नेः समिन्धनं परिचमापयतीव । “समिद्धो
अग्न आहुतेति । समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च,
सर्वेष्वेष्टस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्तं मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह—“यदा अन्यदिति । अनुयाजममिद्-
ध्यतिरिक्तं 'यत्' दशमसन्धि काष्ठं समिद्धावस्थार्था वर्त्तते, 'तत्
अतिरिक्तम्' । तच्च यत्पुर्व्वमहेतुरित्यपि । “समिद्धो अग्न आहुत”-
इत्यतः प्रागेवेष्टमेषः सर्वोऽपि प्रवेष्टः । अत एव कात्यायनेनोक्तम्—
“समिद्ध इति प्रागतः सर्वं मिष्ट मेकवर्जं संनुयाजायेत्”—
इति^३ ॥ २८॥

“देवान् यषीत्यादि । निगदमिद्धम् ।

अग्निमां सामिधेनी मनुष्य व्यापष्टे—“आ जुहोतेति । “आ

१— तै० ब्रा० ३. ४. २. १०, सं० ३. ४. ८. १-११ ।

२— पा० धृ० ४ ३ ८ ।

३— आ० शौ०, सु० ३. १. ११ ।

अस्तीति ज्वीर्ये समादुधतः स यदुत ऊर्ध्वं मन्वाहोप-
स्तौत्येवैन मेतुद्गीर्य मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महान्॥† अस्मि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निस्तुस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येव हि देवेभ्यो हव्यं
भुरति तुस्माद् भुरतोऽग्निरित्याहुरेषु च वा इन्द्रमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति तुस्मादेवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यथैवैन मेतुदेवेभ्यथ
निवेदयत्ययं महाज्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादा-
र्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परुस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परुस्ताद्यर्वाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय इव चैवैतं निरुत इदं हि
पितेवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तुस्मात्परुस्तादर्वाक् प्रवृ-
णीते ॥ ४ ॥

सु अथार्षेयं मुक्त्वाह । देवेहो मुन्विह इति । देवा
ह्येत मुग्र एन्धत तुस्मादाह देवेह इति मुन्विह इति
मुनुर्ध्वेत मुग्र एन्ध तुस्मादाह मुन्विह इति॥ ५ ॥

ऋषिपुत इति । ऋषयो॥ ह्येत मग्ने स्तुवंस्तुस्मादाहु-
र्ऋषिपुत इति ॥ ६ ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'महान्'-इति ख, ख; 'महान्'-इति ग ।

‡ 'ति'-इति ख ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'इदं ह्यग्ने'-इति ग ।

व्विप्रानुमदित ऽदुति । एते* वै व्विप्रा यदुपय ऽएते
ह्येतु मन्वुमदंस्तुस्मादाह व्विप्रानुमदित ऽदुति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽदुति । एते† वै कवयो यदुपय ऽएते ह्येत
मुशःसंस्तुस्मादाह कविशस्त ऽदुति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसंशित ऽदुति । ब्रह्मसंशितो ह्येषु घृता-
हवन ऽदुति घृताहवनो ह्येषुः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानाः रथीरध्वराणा मिति‡ । एतेन१ वै
सुर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे
तुस्मादाह प्रणीर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणा मिति । रुथो ह वा एषु भूत्वा देवेभ्यो
यज्ञं ब्वहति तुस्मादाह रथीरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति । नु ह्येतः
रुक्षाःसि तुरन्ति तुस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णि-
र्हव्यवाडिति सुर्वः ह्येषु पाप्मानं तरति तुस्मादाह
तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्याचं जुहुर्देवाना मिति । देवपाचं वा ऽएष
युदमिस्तुस्मादमौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपाचुः

* 'ऽदुत्येते'-इति ग ।

† 'ऽदुत्येते'-इति ग ।

‡ 'ति'-इति ख ।

१ 'मुच्येते'-इति ग ।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेषति* यु
ऽएव मेतद्देद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान इति । चमसेन ह वा एतेन
भूतेन देवा भक्षयन्ति तुस्मादाह चमसो देवपान
इति ॥ १४ ॥

अरुं २ ॥† इद्वामे नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति ।
यथारुन्नेमिः सर्व्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्व्वतः परि-
भूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्युजमानायेति । तुदस्मै यञ्जाय देवाना-
वोढवा आहामि मम आवहेति तुदामेयायाज्यभागा-
यामि मावोढवा आह सोम मावहेति तुत्सौम्या-
याज्यभागाय सोम मावोढवा आहामि मावहेति
तद्यु ऽएषु ऽउभयत्राच्युतु आग्नेयः पुरोडाशो भवति
तुस्मा अग्नि मावोढवा आह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम् । देवां २ ॥ आज्यपां २ ॥‡ आव-
हेति तुत्प्रयाजानुयाजानुवोढवा आह प्रयाजानुयाजा
वै देवा आज्यपा अग्निः होत्रायावहेति तुदग्निः

* 'प्रेषति'—इति घ । † 'अरुं २'—इति क, ख ; 'अरुं १'—इति ग, घ ।

‡ 'देवा २ आज्यपां २'—इति क, ख ; 'देवा १ आज्यपा १'—इति ग ;

'देवां आज्यपां'—इति घ ।

होचायावोढवा ऽआह स्वं महिमान् मावहेति तत्स्वं
महिमान् मावोढवा ऽआह व्याग्वा ऽअस्य स्वी महिमा
तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्युह जातवेदः सुयुजा
च यजेति तद्या ऽएवैतुदेवता ऽआवोढवा ऽआह
तु ऽएवैतुदाहा चैना घृहानुष्टु* च यजेति यदाह
सुयुजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाहुः चेतुदसौ ह्यनुवाक्या
तुदसावेवैतुद्वृत्त्वान्वाह तुस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इयश् हि याज्या
तुस्मान् कुथन तिष्ठन् याज्यां यजतीयश् हि याज्या
तुदियु मेवैतुद्वृत्त्वा यजति तुस्मादासीनो याज्यां
यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

* सामिधेय्यनुवचनानन्तरं मग्ने मह्यं असीति^१ निगदस्यानुवचनं^२
विधिस्तुतप्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन

* 'नुष्टु'—इति ख, सापेक्षीयभाष्यपुस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाहु'—इति ग । ‡ 'यजतीयश्'—इति ग ।

१—तै० ब्रा० २. ५. २. १ ; सं० २. ५. ८. १ ।

२—निगदानां यजुर्वाधिकरणम्—मो० ९० २४५ १ पा० ३८-४५ सू ;
न्या० मा० २. १. ११ अदि० दृश्यम् ।

प्रतिपादयति—“एतद् वा इति । ‘गरिष्ठे’ गुरुतमे । “प्रियस्त्रि-
रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः^१ । हविर्वैद्वजार्थं गुरुतमे तस्मिन्
होहत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् ‘उपामदन्’ अमुवन् ।
“वौर्यवान् वै”—इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या ‘तम्’
अग्निं ‘वौर्यं’ सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन
प्रतिपादयति—“यथेद मिति । निगदस्थानुवचनं विधत्ते—“स
यदिति । ‘अतः’ अस्मात्, सामिधेयानुवचनादित्यर्थः ॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगद पठित्वा पदगो व्याचष्टे—“अग्ने मद्यानित्या-
दिना । “स वेधात्मानं व्यकुस्ताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—
इत्यादिश्रुतेः^२ अग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्तेधावस्थानात् “ब्रह्मा
ह्यग्निः”—इति तादात्म्यप्रतिपादनम् । ‘तस्माद्’ ब्रह्मणो जातत्वाद्
‘ब्राह्मणेति’ अग्निः स्तुयते इत्यर्थः । ‘भारत’—इति पद मनूय
वेधा निर्भूते—“एष ह्येत्यादिना ॥ २ ॥

“अथार्षेय मित्यादि । होहकर्त्तव्यकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह—“परस्तादर्वागिति । तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे
कूटस्य मृषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् ।
यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजित्यादि । तथा च ‘ज्यायसः’
भावपरो निर्देशः ; ज्यैष्ठ्यस्य ‘पतय एवैतत् निष्कृते’ अनेन प्रवरणेन
निषेदयति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५० ।

२— “अग्निः, स वेधात्मानं व्यकुस्तादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्”—इति
इदमेवोपरिष्ठात् १०. ६. ५. ३. ।

“देवेह”-इत्यादि-निवित्पदानाम् अनुवचन विधत्ते— “स
आर्षेयं मुक्तेति । तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे— “देवा ह्येत
मित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

“आस्थाच मिति । आस्थरूप पाचम् ‘आस्थाचम्’ । “देवपाच
वा इति । अग्नौ प्रचिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपाचत्वम् ॥

एतद्देदितुं फलं माह—“प्राप्नोति हेति । ‘यस्य’ खलु भोज्यस्य
वस्तुन सम्बन्धि ‘पाच’ प्रेषति । प्राप्तुं मिच्छति, तदस्तुसम्बन्धि
‘पाच’ ‘प्राप्नोति’ एव वेदितेत्यर्थः ॥ १३॥ १४॥

“अरांश्चाद्वेति । “यथाराचेमिरिति । (यथा) यक्रस्य नाभौ
नेम्याश्च मयोजिता कौमका ‘अरा’, तान् ‘यथा’ ‘नेमि’ परितो
वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तदद् ‘देवान्’ अग्निरपि मय्याप्नोती-
त्यर्थः ॥ १५॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्यं मावाहननिगदं मण्यनूद्य पदयो व्याचष्टे—
“आवाह देवानित्यादिना । “देवानावोढवा इति । आङ्पूर्वाद्वहेते

१— यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋग्निवित्पदानि तु द्वादश, सन्ति च
ऋग्यजुषो पाठभेदा । ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋकपरिशिष्टीयनिवि
दध्याये पठितानि (१ १-१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रथम्यं विहितानि
(२ ५ १, २) । यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समाध्यातानि
(१ ५ २ १-२१), तैत्तिरीयसंहितायाश्च तानि विहितानि (२ ५
८ २-१२) । इहापि प्रथमेव व्याख्यायन्ते ।

२— ‘प्रेषति’-इति न, भू ङ । मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः ।

३— आवाहननिगदमन्त्रास्तु चयोदश । व्याध्यातान्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे
२ ५ १, विहितानि ते तत्संहितायाम् २ ५ ८ ७, ८ ।

स्वायं तवैन् प्रत्यय^१, यष्ट्यान् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थं ।
 “आवह देवान्”—इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् “अग्नि
 मग्नि आवह”—इत्यादि निगदमिद्धम् ॥ १६ ॥

“अय यथादेवत मिति । दर्शपूर्णमासयोर्हमघत्र योऽग्नि पुरो-
 ङाशदेवता, तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै
 येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्या सर्वस्या देवताया
 “अग्नीषोमावावह”—इत्यादिवाक्यैरावाहन कार्यं मित्यर्थं ॥

“द्विर्वां१॥ऽआज्यपानिति । प्रयाजानुयाजदेवतावाहन विवक्षित
 मिति याचष्टे— “तत्रयाजानुयाजानिति । कर्मवाचिना प्रया-
 जानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते । ते हि हविर्भागा-
 ष्ठीकाराय वोढव्या । तेषा माज्य मेव हि भाग “यज्जुङ्गां
 गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्”—इति^२
 मौहवौपमृतयोराज्ययोस्तद्विद्वद्व्यवस्थात्^३ ॥

१— पा० सू० १ ४ ८ ।

२— २०१ ए० ८, ८ कण्डिके द्रष्टव्ये ।

३— “अयस्त्रिंशद्दे देवाः सोमपा, अयस्त्रिंशदसोमपा । अथौ वयव,
 एकादश यमा, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, अष्टाकारस्यैते देवा
 सोमपा, एकादश प्रयाजा, एकादशानुयाजा, एकादशोपयाजा,
 एतेऽसोमपा यमुमाजना”—इति ऐ० ब्रा० २ २ ८ । तत्र वसुनां
 अष्ट नामानि तै० ब्यार० १ ८ १, वायूनां मेवादश नामानि च तत्रैव
 १. ८. ४, आदित्यानां द्वादश नामानि नृ० उ० ३ ८ ५, निष० ५
 ६, विश्व० १२. ११-१० द्रष्टव्यानि । प्रयाजानां परिचयस्तु तै० ब्रा०
 १ ६ २, ३, तथा अनुयाजानां मपि तत्रैव ३ ६ १, २, ३, एवं
 उपयाजानां तै० ब्रा० १. ५, ११, ६ ४ १ ।

“अग्निं होचाय”-इत्यनेन खिष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

“स्वं महिमान मिति । देवताया अग्नेः स्खभूतो वायूपो
‘महिमा’ ; तस्यावाहनम् “आवह जातवेदः”-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्यान्यभागादिदेवतानां सर्वासा भावाहनस्य निग-
मनम्— “सुयजा च यजेति”-इति । अस्य व्याख्यानम्— “अनुष्ठया
च यजेति”-इति । ‘अनुष्ठया’ अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १ ७ ॥

यदेतस्मामिधेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्य
मिति विधत्ते— “स वा इति । कुत इत्यत आह— “अन्वाह होत-
दिति । अनुवाक्या हि घुल्लोकरूपा तिष्ठतश्च घुल्लोकमन्वन्धो भवति ;
अतोऽनुवाक्या तावन्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या ; अनुवचनमास्यास्मामि-
धेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ८ ॥

याज्यायां विशेष आह— “आसीनो याज्या मिति । ‘हि’
यस्मात् ‘इयं’ इष्टिव्यात्मिकैव ‘याज्या’^१, तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता

१— ‘अनुष्ठया’-इति पाठो मद्रवृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वमेव सायणभाष्य-
पुस्तकेषु, डा० वेवर-वृष्टमायपुस्तकेषु धैव मेव ।

२, १— “सर्वेषा मघेऽग्नेऽनुवाक्यान्ततो याज्या”-इति चान्द्र० श्रौ० सू० १.
०, १ । “पुरस्ताक्षन्ता पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव आह्वयान्
पदुदते । उपरिष्टास्तन्ता याज्या, अनिष्टमाह्वानेव प्रतिनुरते”-इति
तै० सं० २. ६. २. १ । “मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं चन्द्रा ;
तद् यस्या मघि पूर्वाह्ने विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या, तन्नाम यस्या
मुत्तराह्ने विद्यते, सा याज्या । तद्यथा— ‘अभिर्गूडां’-इति पूर्वाह्ने-
ऽभिष्टब्द, ‘जिह्वा मघे चक्षणे’-इत्युत्तराह्नेऽभिष्टब्द”-इति च तत्र
सा० भा० । “इयति वा अनुवाक्या, प्रयच्छति याज्या •—• सा

न कर्त्तव्यः ; 'आसीनश्च' मन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवेति ;
तदियमित्युक्तम्— "इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १८ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः सुमिद्धः । अति-
तरुः^{*} ह वै स हुतरस्मादमुस्तपत्यनवधृष्यो हि भुवत्य-
नवमृश्यः ॥ १ ॥

स युया हैवाग्निः । सामिधेनीभिः सुमिद्धस्तपत्येव^१
हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्विद्वाननुब्रुवुस्तपत्यनवधृष्यो
हि भुवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताद्वृत्तिणा सानुवाक्या स्यात् ०—० अथ योपरिष्ठाकृत्तणा
सा याज्या स्यात्"—इति चेहेवोपरिष्ठात् ७. २. १७—१८ । "पुरो-
ऽनुवाक्या देवतास्मरणार्थं, याज्या च हविःप्रदानार्थं"—इति हि
कात्या० श्रौ० १. ८. ६ सू० ८० ।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदानां मावाहनिगदमन्त्रपदानाञ्च
पाठविधानव्याख्यानान्याप्तातानि, याज्यानुवाक्ययोरसतोपदेशा-
प्तातः । तत्र आहवनीयस्योत्तरत उपदिष्ट दक्षिणं जान्वाच्य
"दृष्योर्ध्वं हव्यवाहनोऽम्"—इति ब्रुवन्तैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठ कार्यः ॥

* 'सुमिद्धोऽतितरुः'—इति ख । 'सुमिद्धो । अतितरुः'—इति ग ।

सुोऽन्वाह । मृ व ऽइति प्राणो वै मृवान् प्राणु
मेवैतया सुमिन्धेऽग्न ऽश्रयाहि वीतय ऽइत्यपानो वा
ऽएतवानपानु मेवैतया सुमिन्धे बृहच्छोचा यविष्येत्यु-
दानो वै बृहच्छोचा ऽउदानु मेवैतया सुमिन्धे ॥ ३ ॥

सु नः पृथु अवाय्य मिति । श्रोत्रं वै पृथु अवाय्यः
श्रोत्रेण ह्रीद् मुरु पृथु शृणोति श्रोत्र मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमुस्य ऽइति । व्याग्वा ईडेन्या* व्याग्धीदः
सुर्व मीदे व्याचेदः सुर्व मीडितं व्याच मेवैतया
सुमिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो नु देववाहन ऽइति । मुनो वै देववाहनं
मुनो ह्रीद् मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मुन ऽएवै-
तया सुमिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति । चुष्टुर्व्वं दीदुयेव चुष्टुरेवैतया
सुमिन्धे ॥ ७ ॥

अग्निन्दूतं वृणीमह ऽइति । यु एवायं मध्यसुः प्राण
ऽएतु मेवैतया सुमिन्धे सा हैपान्तस्या प्राणाना मुतो
ह्यन्य ऽऊर्द्धाः प्राणा ऽश्रुतोऽन्ये ऽवाञ्चोऽन्तस्या ह भव-

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते य एषु मेतु मन्तस्थां प्राणानां
व्वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्तु मीमह ऽहुति । शिश्रं वै शोचिष्केशः
शिश्रुः ह्रीदुः शिश्रिनं भूयिष्ठः शोचयति शिश्रु
मेवैतया सुमिन्धे ॥ ९ ॥

सुमिहो ऽअग्न ऽआहुतेति । य एवाय मुवाङ् प्राण
एतु मेवैतया सुमिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सुर्व
मात्मानः सुमिन्ध ऽआ नखेभ्योऽयो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स युधेनं प्रथमायाः सामिधेन्या मनुव्याहुरेत् । तं
प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणे-
नात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

युदि द्वितीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादपानं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं
मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

युदि तृतीयस्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुदानं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

युदि चतुर्थ्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं
व्वा ऽएतुदात्मनोऽग्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारि-
ष्यसि वधिगो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

युदि पञ्चम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्वाचं
व्या ऽएतदात्मनोऽप्रावाधा व्याचात्मन ऽश्रुतिं मारि-
ष्यसि मूको भविष्यसीति तुया हैव स्यात् ॥ १५ ॥

युदि षष्ठा मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मनो वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधा मनसात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
मनो मुपिगृहीतो मोमुषु* मारिष्यसीति तुया हैव
स्यात् ॥ १६ ॥

युदि सप्तम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधायुक्षुपात्मन श्रुतिं मारिष्यस्यन्धो
भविष्यसीति तुया हैव स्यात् ॥ १७ ॥

युद्यष्टम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयान्मध्यं वा
ऽएतत् प्राणु मात्मनोऽप्रावाधा मध्येन प्राणेनात्मन
ऽश्रुतिं ' मारिष्यस्युद्ध्यायां मारिष्यसीति तुया हैव
स्यात् ॥ १८ ॥

युदि नवम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाच्छ्रिं वा
ऽएतदात्मनोऽप्रावाधाः शिश्रेणात्मन ऽश्रुतिं मारिष्यसि
क्लीवो भविष्यसीति तुया हैव स्यात् ॥ १९ ॥

युदि दशम्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयादुवाचं वा

* 'मोमुषु'-इति चातिरिक्तेषु, 'मोमुषु'-इति च दृष्टो डा० वेवरेय ।

† 'सुभ्राय'-इति चातिरिक्तेषु, 'सुभ्राय'-इति च दृष्टो डा० वेवरेय ।

ऽतुत् प्राणु मात्मनोऽग्नावाधा ऽश्रुवाचा प्राणेनात्मन
 ऽश्रुतिं मारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसूति तुया हैव
 स्यात् ॥ २० ॥

युधेकादश्या मनुव्याहुरेत् । तं प्रति द्रूयात् सुर्व्वं
 व्वा ऽतुदात्मान मग्नावाधाः सुर्व्वेणात्मनार्तिं मारि-
 ष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोकं मेप्यसूति तुया हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स युथा हैवामिह । सामिधेनीभिः सुमिह माप-
 द्यार्तिं न्येत्येवुः हैव ब्राह्मणुः सामिधेनीर्व्विहाऽस
 मनुवुन्त* मनुव्याहृत्यार्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्धेग्भिः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशय
 माह—“यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन ‘तपति’, अतः राक्षसा-
 दिभिः ‘धर्षितुं’ हिंसितुं, (मर्षितुं) स्पृष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्हेतुरपि तददनुवचनं कुर्वतो
 यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह—“स यथेति । ‘अनवष्टयः’-‘अनव-
 ष्टयः’-इत्युभयत्र दृष्टेर्द्वये” “अदुपधाचाकृपितृतेः”-इति कर्षणि
 क्यप् ॥ २ ॥

* ‘विंहाऽसः समनुवुन्त’-इति घ ।

१—‘मृषेय’-इति आदिष्वपपाठ । “धृष प्रसहने”-इति धा० घु० प०
 ३१५ । “मृष आमर्षणे”-इति धा० घु० प० १४२ । ‘कामर्षणं
 स्पर्श’-इति सि० कौ० । २—धा० घु० ३. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तत्सिद्धोपन्यासेन प्राणापान-
श्रोत्रादिकरणधामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— “सोऽन्वाहे-
त्यादिना । “प्राणो वै प्रवानिति । प्रगमनयुक्तत्वात्^१ ‘प्राणः’, ‘प्र’-
शब्दवान् । प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति,
अतः (‘एतया’) प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या^२ प्रगमनवन्तं^३
‘प्राण मेव’ ‘समिन्धे’ दीपयति । एव सुत्तरच्चापि योज्यम् ॥

“अपानो वा एतवानिति । बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखो
वृत्तिर्ह्यपानः ; अत आगमनविशिष्टत्वात् ‘अपानः’ आकारोपसर्ग-
वानित्यर्थः^४ ॥

“उदानो वै दृहश्छोषा इति^५ । ‘दृहत्’ अधिकं ‘प्रोषते’
दीप्यत इति ‘दृहश्छोषाः’ अग्निः ; उदानवायुरपि देहस्यो-
त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः, अतो ‘दृहश्छोषाः’-इतिशब्देन ‘उदानः’
उपस्थाप्यते ॥ ३ ॥

१— ‘प्राणमनयुक्तत्वात्’-इति ड ।

२— “प्र वो वाजा अभिघ्नः । हविर्घ्नतो हृताथा । देवाग्निगाति सुघ्नः”-
इति प्रथमा सामिधेनी ‘प्रवती’, ‘प्रेतलिङ्गा’ वा । तै० ब्रा० २. ४.
२. १ । ३— ‘प्राणमनवन्तं’-इति ड ।

४— “अप्र च्या माहि वीतये । मृदानो हव्यदातये । नि होता सत्वि
वर्हिभि”-इति द्वितीया सामिधेनी ‘धावती’, ‘एतलिङ्गा’ वा ।
तै० ब्रा० २. ४. २. २ ।

५— “तं त्वा समिद्दिरद्विर । एतेन वर्ह्यशममि । दृहश्छोषा यविश्”-
इति तृतीया सामिधेनी ‘वीर्वती’ । तै० ब्रा० २. ४. २. ३ ।

“स न इति । “ओचं वै पृथु अवाय्य मिति । ‘पृथु’ विसीधं
अवसाधनं ‘पृथु अवाय्यम्’ । अनेन शब्देन ओचेन्द्रियं विवक्षित
मित्याह— “ओचेण हीति । ‘वरु’-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

“ईडेन्य इति । “वाम्वा ईडेन्येति । “ईडेन्यो नमसः”—इत्यृचि^१
‘ईडेन्य’-शब्देन वाग् विवक्षिता । कथं मेतदित्याशङ्कोपपादयति—
“वागिति । ‘वाग्’ एव खल्विदं ‘सर्वं’ जगत् ‘ईडे’ सौति । “ईड
क्षतौ”—इति धातुः^२ । यथायन्यः सोता, तत्रापि वाचैव करण-
भूतया सर्वं मीडितं भवति । ईडे ईक्षते अनयेति वा कर्तृकरण-
व्युत्पत्त्या ‘ईडेन्य’-शब्दस्य वागवाचकत्वं भवगन्तव्य मित्यर्थः ॥ ५ ॥

“अश्वो न इति । “मनो वै देववाहन मिति । “अश्वो न
देववाहनः”—इति^३ ‘देववाहन’-शब्दो मनस उपलक्षकः । ‘हि’
यस्मात् “मनः” ‘मनस्त्रिनं’ पुरुषं ‘भूयिष्ठम्’ अत्यधिकं ‘वनी-
वाक्षते’ भयं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति ; अतो देववाहनं
मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अग्ने दीद्यत मिति । “चक्षुर्वै दीदयेवेति । ‘चक्षुः’ इन्द्रियं

१— “स न” पृथु अवाय्यम् । अच्चा देव विवाससि । बृहदमे सुवीर्यम्”—
इति षतुर्थी सामिधेनी ‘पृथुवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ।

२— “ईडेन्यो नमस्यस्तिरः । तमाप्सि दशतः । सममिस्थिते वषा”—
इति षष्ठमी सामिधेनी ‘नमस्तो’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ५ ।

३— धा० वृदा० ध्या० ६ ।

४— “वयो व्यसि” समिद्यते । अश्वो न देववाहनः । तद् हविष्मन्त
ईडते”—इति षष्ठी सामिधेनी ‘हविष्मती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ ।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् “अग्ने दीद्यतम्”-इति^१ दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चतुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

“अग्निं दूत मिति^२ । “य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणा-पानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो ‘यः’ क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः ‘प्राणः’, तस्य समिन्धनम् “अग्निं दूतम्”-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

“सा हैषान्तस्थेत्यादि । ‘सैषा’ “अग्निं दूतं वृणीमहे”-इति सामिधेनौ, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुताना मन्यासा मृचाम् ‘अन्तस्था’ अन्तरवस्थिता भवति । ‘अन्ये’ हि ‘प्राणाः’ चतुः-योचादयः ‘अतः’ अस्माप्राणादारभ्य ‘ऊर्द्धाः’ चरन्ति ; पायूपस्था-दयः ‘अन्ये’ प्राणाः ‘अतः’ अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य ‘अवाङ्मः’ अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— “अन्तस्था मिति । ‘अन्तस्थान्’ अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

‘के पुनरेतेषां मध्येऽवाङ्मोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति— “शोचिष्केग्रस्त मीमह इत्यादिना^३ । “मिश्रं वै शोचिष्केग्र मिति ।

१— “हृषणं त्वा वयं हृषन् । हृषाणं समिधौमहि । अग्ने दीद्यतं हृष्टवृ”-इति सप्तमो सामिधेनौ ‘हृषणवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— “अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सकृत्तुम्”-इति अष्टमो सामिधेनौ ‘दूतवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— “समिद्धमानो अध्वरे । अग्निं पावकं ईक्ष्य । शोचिष्केग्रस्तमीमहे”-इति नवमो सामिधेनौ ‘समिद्धमानवती’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— “शिश्रं हीति । अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् ‘शोचिष्केश’-शब्देन ‘शिश्रं’ पुंशब्दनं लक्ष्यते । तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनयापारस्य उपस्नाख्यसेन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

“समिद्धो अग्न इति^१ । “य एवाय मवाङ् प्राण इति । ‘प्राण’-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

“सर्वं मात्मान मिति । उक्तेन्द्रियसङ्घात मापादमसकक्याप्तं जीवात्मानं मेव उत्तमया सामिधेन्या^२ ‘समिन्धे’ । तस्या आत्मनश्च उक्तरौत्या सर्वोपरि वर्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः^३ प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणा-पानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये शपतो देव्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— “स यद्येन मिति । ‘प्रथमायां सामिधेन्याम्’ अनूच्यमानायाम् ‘एनं’ होतारं ‘यदि’ देव्यः ‘अनुव्याहरेद्’ शपेत् । “अनुव्याहारः शापः”—इति हि धूर्तस्वामी भाष्यकारः^४ । ‘तम्’ अनुव्याहरन्तं ‘प्रति’ होता

१— “समिद्धो अग्न आहुत । देवान् यच्छि सध्वर । तष्ट हि हव्यवाहसि”— इति दशमो सामिधेनो ‘समिद्धवतो’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. १० ।

२— “व्याजुहोता दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृषोषः हव्यवाहनुम्”— इत्येकादशो सामिधेनो ‘उत्तमा’ । तै० ब्रा० ३. ५. २. ११ ।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादास्तानि (३ ब्रा०) ।

४— व्यापस्तम्बोपयप्रदिमायादित्यौतसूत्रेषु एतत्कृतमाध्यायि त्वयापि पापव्यन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिरवशोक्तिं

‘ब्रूयात्’,— ‘एतत्’ एतर्हि ‘आत्मनः’ स्वसम्बन्धिनं ‘प्राणं’ हे श्रोत्रो ।
 ‘अग्नौ’ ‘आधाः’ निहितवानसि । ‘ते’ तव ‘प्राणेन’ निमित्तेन
 (‘आत्मनः’) स्वात्मनः (‘आर्त्तिः’) पीडां प्राप्स्यसीति । एवं
 होवा प्रतिवचने कृते तस्य देव्यस्य यथोक्तं ‘तथैव’ सत्यं भवेत् ।
 ष्टचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्^१ । एव
 सुत्तरचापि योजना । अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 १४ ॥ १५ ॥

“यदि षष्ठ्या मिति । “मनो मुषिगृहीत इति । मनसो
 मोषणं विपरिस्तोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढः
 चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

“यद्यष्टम्या मिति । “उद्भायेति । ‘उद्भानम्’ ऊर्द्धं श्वसनम्,
 तत्प्रायेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

“यदि दशम्या मिति । “अपिनद्धो मरिष्यसीतीति । ‘अपि-
 नद्धः’ बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

“यद्येकादश्या मिति । “चिप्रेऽमुं लोक मिति । ‘चिप्रे’
 अल्प एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण ‘अमु’ द्युलोकं गमिष्य-
 सीत्यर्थः ॥ २१ ॥’

१— स्थात् । इहेवोपरिष्ठात् पुनरपि ६. १. १८ ; पुन ४. ५. २. १३ ।

कालोपश्रौतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५ ।

२— “अ गतिप्रापणयो”—इत्यस्य रूपं मूले न्युतम् ‘धारिष्यसि’—इति ;
 यस्य चेद प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति ।

२— २८५ पृ० १-४ पं० दृश्यम् ।

एवं सामिधेनीरनुब्रुवतो होतुरग्निममानत्वात् तद्व्यान्तत्वेन
 होतृशापकारिणः प्रतिपादिता भार्त्तिं निगमयति—“स यथेति ।
 ‘सामिधेनीभिः’ करणैः ‘समिद्धं मग्निं’ प्राप्य ‘यथा आर्त्तिं’ ‘न्येति’
 नितरां प्राप्नोति, तथैव ‘सामिधेनीः’ विदुषो होतुर्देव्यश्च तदनुव्या-
 हारनिमित्ता मुक्तविधां पीडां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [४.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

तं व्या ऽएतु मग्निं सुमैन्धिपत । सुमिद्धे देवेभ्यो
 जुह्वामेति तस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽग्राहुती जुहोति
 मुनसे चैव व्याचे च मुनश्च ह वै* व्याक् च युजौ
 देवेभ्यो यज्ञं ब्रूतः ॥ १ ॥

स युदुपांशु क्रियते । तन्मुनो देवेभ्यो यज्ञं ब्रू-
 त्यथ युवाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं ब्रूत्ये-
 तद्वा इदं द्वयं क्रियते तुदेते ऽएवैतत् सुन्तर्पयति तृप्ते
 प्रीते देवेभ्यो यज्ञं ब्रूतः ॥ २ ॥

१— यस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां एयक्-एयक् मन्त्रसंवादाः, ‘सत्त-
 त्याटव्यान्तकारिणो एयक्-एयक् दोषोच्चाघाताः’ ।

* ‘देव’-इति घ ।

सुवेण त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति
वृषा हि मनो वृषा हि* सुवुः ॥ ३ ॥

सुचा त माधारयति । यं व्याचु ऽआधारयति योषा
हि व्याग् योषा हि सुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति न
स्वाहेति चनानिरुक्तः हि मनो ऽनिरुक्तः ह्येतद्
युत तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यं व्याचु ऽआधारयति
निरुक्ता हि व्याङ् निरुक्तो हि मुन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माधारयति । यं मुनस ऽआधारयति
तिष्ठंस्तं यं व्याचे मुनश्च ह वै व्याक् च युजौ देवेभ्यो
यज्ञं ब्रूतौ यतरो वै युजोर्हसीयान् भवत्युपवहं वै
तस्मै कुर्वन्ति व्याग्वै मुनसो ऋसौयस्यपरिमिततर
मिव हि मुनः परिमिततरेव हि व्याक् तदाचु ऽण्वैतु-
दुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं ब्रूतस्तस्मात्
तिष्ठन् वाच ऽआधारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते† ऽसुरराक्षसेभ्य
ऽआसद्वाद् विभयाञ्चक्रुस्तु ऽस्तुदक्षिणतुः प्रत्युदश्रय-
न्नुच्छित मिव हि व्यीर्यं तुस्मादक्षिणतस्तिष्ठन्नाधारयति

स यदुभयत आधारयति तस्मादिदं मुनस्य व्याक् च
समानु मेव सन्तानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतरु
आधारयोर्मूलं मन्यतरुः ॥ ८ ॥

सुवेण त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य सुचा त
माधारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीं मिव
हीदं मूलं नो ह्युच वाग्बुदति ॥ १० ॥

मुन्त्रेण त माधारयति । यः शिरो यज्ञस्य वाग्भि
मुन्त्रः शीर्ष्णो ह्यय मुधि वाग्बुदति ॥ ११ ॥

आसीनस्त माधारयति । यो मूलं यज्ञस्य निपस्य
मिव हीदं मूलं तिष्ठंस्त माधारयति यः शिरो यज्ञस्य
तिष्ठतीव हीदः शिरः ॥ १२ ॥

सु सुवेण पूर्वं माधारु माधुर्याह । अग्नि* मग्नीत्सु-
म्बुहीति युथा धुर मध्यहेदेवं तद्यत्पूर्वं माधारु माधारु-
यत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सुमार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं
व्वहादिति तस्मात् सुमार्ष्टिं परिक्रामः सुमार्ष्टिं परि-
क्रामः हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सुमार्ष्टिं त्रिद्वि
यज्ञः ॥ १४ ॥

* 'माधुर्याहामि'—इति क, ग ।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति घ च-शुक्लके ।

स सुम्माष्टिं । अग्ने व्याजजिह्वाजं त्वा सरिय्यन्तं
 (त्वा*) व्याजजितः सुम्माज्मूर्तिं यज्ञं त्वा व्यध्यन्तं (व्या†)
 यज्ञियः सुम्माज्मूर्त्यैवैतदाहुयोपरिष्ठात्तूष्णीं चित्तद्यथा
 युक्ता प्राजेत्प्रेहि व्यहेत्येव सेवैतत् कुशयोपक्षिपति
 प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं व्यहेति तुस्मादुपरिष्ठात्तूष्णीं चित्त-
 द्यदेतदन्तरेण कुर्म क्रियुते तुस्मादिदं मनस्य व्याक् च
 समानु मेव सन्तानेव ॥ १५ ॥ ई ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाधाराख्यौ होमौ विधातुं मिद्व मर्थं मनुवदति—“तं वा
 एत मिति । ‘तम् एतम्’ प्रकृत माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘समैन्धिपत’
 सम्यग् दीप्तं भक्षुर्वन् । केनाभिप्रायेणेति त भावः—“समिद्व इति ।
 ‘तस्मिन्’ मन्दीप्रेष्ठौ, ‘एते एव’ मुख्ये आधाररूपे ‘आहुतौ’
 वाङ्मनसयोरर्थं ‘जुहोति’ । कुतः ? ‘मनस्य वाक् च’ इत्युभौ ‘युजौ’
 मिथुनौभूतौ सन्तौ ‘देवेभ्यः’ यज्ञममन्त्रि हविः प्रापयत इति ॥ १ ॥

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

† स-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम् ।

‡ ‘वष्ट’-इति ग, घ ।

१—इ-पुस्तकमात्रं मवलम्बितदिह सायस्योऽयं भाष्यं सम्पादितम् ; ज-पुस्तके
 त्वस्यैवं भाष्यम्—“तं वा एत मिति । ‘समैन्धिपत’ मन्दीपितवस्त ।
 यज्ञमात्रः प्रयोक्तृत्वेन, यज्यदुर्दिष्टाधानेन, मष्टा साभिधेन्यदुष्टया,
 होतानुवचनेन । किमर्थम् ? ‘समिद्वे’ मिति आहुतौ होयाम इति ।
 ‘तस्मिन्’ समिद्वे ‘एते एव’ पूर्वोक्तराधाररूपे ‘प्रथमे आहुतौ’
 ‘जुहोति’ ; न तावदन्तौ आह्वयन्त्येवम । आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापणं मुच्यते— “स यदिति । ‘यत्’ एतत् इदम् ‘उपांशु’ निरुक्तरूपं माहुतिद्वयं ‘क्रियते’, एतदेव ‘तत्’ आहुतियुग्मम् ‘एते’ मनोवाचौ सन्तर्पयति । गोपं सुगमम् ॥ २ ॥

सुवस्तुभ्यां क्रमेणाधारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— “सुवेणेति । मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम् ; अतो मनःसम्बन्धिन आधारस्य सुवसाध्यत्वम् ; वाक्सुचोः स्तूलं समानम्, अतो वाक्सम्बन्धिन आधारस्य सुक्साध्यत्वं युक्तं मित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथेतयोराधारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणी गुणौ विधत्ते— “द्वण्णी मित्यादिना । “स्वाहेति चनेति । ‘चन’-ग्रन्थो-ऽप्यर्थः ; स्वाहेत्यपि शब्दं न द्रूयादित्यर्थः । मनोदेवतस्वाधारस्य द्वण्णीकत्वं युक्तं मिति प्रतिपादयति— “अनिहकं हीति । निगद-सिद्धं मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— “मनसे धैव वाचे चेति । किं कारणम् ? ताभ्यां प्रथमं मिति । “मनश्च ह वै वाक् चेति । ‘युजौ’ युज्येते इति, योक्तयौ इत्यर्थः । युक्तौ च तौ व्यभौ वहत इत्यभि-प्रायः ॥ १ ॥ स्यादिदं हरि स्वामिनः ? । आदिपुस्तकेषु नास्त्येवात्र भाष्यम् ; उ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीयद्वितीयब्राह्मणं यावत् भाष्यं चूटितम् ; उ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्यभावात् ।

१— ज-पुस्तके त्वस्यैव भाष्यम्— “स यदुपांश्विति । किं पुनर्यज्ञस्य, कोऽनं भवति ? । वोढव्यविभागायाह— “एतद्वा इदं मिति । द्वित्वावधारणं मिदं मेव ‘द्वयं क्रियते’ यच्च वाचो — यच्च तद्विपरीतं मिति । २ ॥ अन्यान्मादर्थपुस्तकविवरणान्तु इहापि पूर्ववदेव ।

२— ‘चनेति निपातो निपातसमाहारो वा’-इति (हरिस्वामिनः ?) न ।

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ कमेणाधारयोर्विधत्ते— “आसी-
नस्त मिति । “तिष्ठन्तं च वाच इति । ‘आधारयति’—इत्युभयवानु-
पङ्गः । सुचाधारस्य^१ तिष्ठता होतव्यत्वं सुपपादयति— “मनश्च ह वै
वाक् चेत्यादिना । ‘युजौ’ रथावयवे युगे अथादिवद् युक्तौ
भूत्वेत्यर्थः । “यतरो वा इत्यादि । लोके हि रथादिषु युक्तयो-
रश्वयोर्मध्ये ‘यतरः’ खलु ‘हृमीयान्’ अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो
‘भवति’, तस्य मास्येन वह्नाय ‘उपवहं’ वह्नः स्त्रम्भप्रदेशः तस्योपरि
स्तिष्ठ मौक्षत्यकरं दाहमयं मूलपौठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति ।
यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो
हृमीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाधारेणौक्षत्यकरम् ‘उपवह
मिव’ एतद्भवति । अतः ‘ते’ वाङ्मने उभे अपि ‘ययुजौ’ समान-
वहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुग्न्याधारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिलक्षण-धर्मविशेषं
विदधाति— “देवा ह वा इत्यादिना । “दक्षिणतः प्रतीति ।
आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुराम् प्रत्युच्छ्रितवन्तः । कथं मुच्छ्राय-
लोपा मित्यत आह— “उच्छ्रित मिव होति । ‘उच्छ्रितं’
पर्वतादिकम्, त मिव वीर्यं मपि दुरामदम् । तादृगशीर्ययोगात्तेषां
मुच्छ्रितत्वं मित्यर्थः ॥

अथाधारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रि मारभ्यैव उभयतः करणं
विधत्ते— “स यदिति । ‘उभयतः’ दक्षिणत उत्तरतयेत्यर्थः ।

“समान मेव सन्नानेवेति । मनस्य वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव ‘सद्’ भवदपि ‘नानेव’ भिन्न मिव भवतीत्यर्थः ॥

“सुवेण त माधारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं^१ प्रकारान्तरेण स्तोति— “शिरो ह वै यज्ञस्तेत्यादिना । अर्थो निगदभिद्धः ॥
८ ॥ ८ ॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन सुक्सुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं^१ मनूय प्रशंसति— “तूष्णीं त मित्यादिना । “तूष्णी मिव हीति । लोके हि बृहदादीनां मूलं तत् ‘तूष्णी मिव हि’ अदृश्यमानत्वात् । एतदेवोपपादयति— “नो ह्यवेति । ‘न’ ‘उ’ खलु ‘अत्र’ मूलविषये शब्दव्यापारो ऽयस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम् । अतो मूलभूताधारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ १० ॥

“मन्त्रेणेति । “वाग्धि मन्त्र इत्यादि । वाग्निन्द्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः । सा च वाक् ‘ग्रीर्णः’ उपरि ताज्जोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्द सुधारयति, अतो वागात्मकस्य ‘यज्ञस्य’ ‘शिरः’-श्रुतौ^२ आधारमग्न्यो युक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राग्विहितयोराधीनस्थितयोरपि^३ मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— “आधीनस्त मित्यादिना । “निषण मिव हीद मिति । ‘इदं’ वृत्तादिमूलं ‘निषण मिव हि’ एकचोपविष्ट मिव हि भवति , खातत्वेन चाश्वत्थविरहात् । अतो मूलभूतस्थाधारस्यामन-

१— इद्वैव द्वतीयकण्डिकादिकं दृष्टव्यम् (३०५, ३०८ ए०) ।

२— इद्वैव पञ्चमकण्डिकादिकं दृष्टव्यम् (३०५, ३०८ ए०) ।

३— “‘शिरः’-श्रुतौ’-इति ह । ४— इद्वैव सप्तमी कण्डिका दृष्टव्या ।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । “तिष्ठतीव हौद मिति । ‘हि’ यतः ‘इदं’ मनुष्यादीनां ‘गिरः’ ‘तिष्ठतीव’ अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्टमिवोर्द्धं मिव दृश्यते, अतः गिरस्संस्तुतस्याधारस्य तिष्ठता कर्त्तुं निष्पादनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव माधारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रममाह—
“स सुवेणेति । पूर्वाधारानन्तरं, नोत्तराधारः, अपि तु “अग्निमग्नीद्”—इति^१ आग्नीध्रं प्रति सम्यग्यं ब्रूयात् । तस्य चायमर्थः—
हे ‘अग्नीत्’ आग्नीध्र ! आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ ‘सम्मर्ष्टि’ सम्मार्जनं कुर्विति ॥

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याधारानन्तर्यं सुपपादयति— “यथेति । अनडुहः स्कन्धदेशे ‘यथा’ ‘धुरम्’ युगधुरम् ‘अधूहेत्’ योजयेत्, एव मग्नौ धुरोऽधूहनमेव पूर्वाधारहोमेन क्रियते । अग्निन्नर्थं लोकप्रसिद्धिमाह— “अधुह्येति । ‘हि’ यतः रथादिवहने अनडु-
दश्वादिकं योज्यमानास्तदीयस्कन्धस्योपरि- युगधुरम् ‘अधुह्य’ पश्चात् पागैः ‘युञ्जन्ति’ बध्नन्ति ; अतो धुरोऽधुहनस्थानीयः पूर्वा-
धारहोम इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अग्निसम्मार्जनं विधाय प्रशंसति— “अथेति । ‘एनम्’ अग्निं हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्तीत्यर्थः । सम्मार्जने धर्मविशेषं विधत्ते—
“परिक्राम मिति । परिक्राम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-
सारेणाग्निं ‘सम्मर्ष्टि’ । अत एवोक्तं कात्यायनेन— “इधमस्रहनैरनु-

परिधि सम्मार्ज्ये वाजजिदिति^१ चिस्त्रिः परिक्रामम्”— इति^२ ।
तत्रापि लोकप्रसिद्धिं मुदाहरति— “परिक्रामं हीति । एकैकस्मिन्
परिधौ सम्मार्जनस्य चिरादृत्तिं विधाय प्रशंसति— “चिस्त्रिरिति ।
“नित्यवीक्ष्योः”—इति^३ द्विवचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स सम्मार्ष्टीति ।
मन्त्रस्याभिप्राय माह— “यज्ञं त्वेति । यज्ञसाधनत्वाद्धविरत्र यज्ञ-
शब्दाभिधेयम् । यज्ञसाधनं हविर्लक्षणं मन्त्रं देवेभ्यो ‘वक्ष्यन्तं’ वक्ष्यन्
करिष्यन्त मिति, “वाजं सरिष्यन्तम्”—इतिपदद्वयस्यार्थः । ‘वाज-
जितम्’—इत्यस्य व्याख्या ‘यज्ञियम्’—इति । वाजं यज्ञसाधनं
हविर्लक्षणं मन्त्रं जयतीति ‘वाजजित्’; तथाच ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं
हविरर्हतीति ‘यज्ञियम्’ इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्ठात् सम्मार्जनं विधत्ते— “अथेति । परिधिचयानुसारेण
परितोऽग्निं सम्मृज्य, तदनन्तरं अग्नेः ‘उपरिष्ठात्’ ‘तूष्णीं’ ‘त्रिः’
सम्मृज्यात् । तदेतत् स्तौति— “तद्यथेति । ‘तत्’ तथा सति ‘यथा’
खलु लोके युगधुरे अनद्धाहं ग्रंथोज्य, ‘मेहि’ प्रगच्छ, वोढ्यं भारं
‘वह’ इत्येवं वदत् ‘कशया’ ताडनेन ‘प्राजेत्’ प्रेरयेत् । एवं
कशयोपक्षेपणं मेव तदुपरि सम्मार्जनं नित्यर्थः । स्पष्टं मन्यत् ॥

स्त्रौचमुग्व्याधारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति— “तद्य-
दिति । मनोवाक्मन्तुतयोरनयोराधारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १ । एतन्मन्त्रस्य महोदधरकृतं भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. १. १३ । सम्मार्जनेन विरमस्तं मुञ्चयन् करोति ।

३— पा० सू० ८. १. ४ ।

तद्व्यवधाने सति 'मनश्च वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव')
समानविषयं समानाश्रयं मपि 'नानेव' भिन्नं मिव भवति ॥ १५ ॥
६ ॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् १ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः १ ॥

१—एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाधारस्य, ततोऽभिसम्भारस्य च विधिः ।
तत्रेयं पद्धतिः ।— अवेणाज्यस्यात्या चान्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधिं
मन्ववृक्ष्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अमेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं दोर्धं सन्ततं
प्राक्ष्य "इदं प्रजापतये"—इति पूर्वं माघारं माघारयति । ततोऽग्नौ धे-
रुष्य मिधुसन्नश्चनं च समर्पयन् "अग्निं मघोत् सम्भृष्टि"—इति व्यघ्रौधं
प्रेष्यति । ततोऽग्नौ रुष्यं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-
परिधिसन्निधौ स्थित्वा इधुसन्नश्चनैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं विः प्राक्
सम्मार्षति । तत्र "अमे वाजजित्"—इति सङ्गतुं, द्विलूणीम् । एव
मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२—इतोऽनन्तरं क-पुस्तके "काण्डो १२८"—इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव,
च-पुस्तके तु "काण्डिकासङ्ख्या १२०"—इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके
षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकाण्डो-सङ्ख्यानया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते ।
तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—
४ ब्रा० १६ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०—१२८ क० ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

सु सुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्व्वेण सुचा-
वज्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति
तुदेवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चात्विज्यं करिष्यन्निहुते सुयुमे
मे भूयास्त मिति सुचावादत्ते सुभुरे मे भूयास्तं भुर्त्तु
व्वाः शकेय मित्येवैतदाहास्कन्न मद्य देवेभ्यः आज्यः
सुम्वियास मित्युविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा
इत्येवैतदाह ॥ १ ॥

अद्विणा विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै
विष्णुस्तस्मा इत्येवैतन्निहुते मा त्वावक्रमिष मिति
व्यसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेप मिति साध्वी मग्ने
ते छाया मुपस्थेप मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै विष्णुस्तस्येव
ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह विष्णो स्थान मसीतीति

इन्द्रो व्यीर्यं महणोदित्यतो ह्रीन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो
नाम्ना रुद्राःस्यपाहंस्तुस्मादाहेत इन्द्रो व्यीर्यं महणो-
दित्युर्ध्वोऽध्वर आस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ उर्ध्वो यज्ञ
आस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने व्वेर्हचं व्वेर्दुत्य मिति । उभयं* व्वा एतदग्नि-
र्देवानां होता च दूतश्च तदुभयं विद्धि युदेवाना
मसीत्येवैतदाहुवतां त्वां द्यावापृथिवी अश्व त्वं द्यावा-
पृथिवी इति नात्र तिरोहित मिवास्ति स्विएष्टुद् देवेभ्य
इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतुीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता तुस्मादाहेन्द्र आज्येनेति व्वाचे वा एतु माधार
माधारयतुीन्द्रो व्वागित्यु वा आहुस्तुस्मादेवाहेन्द्र
आज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य । ध्रुवया सुमनक्ति
शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार आत्मा वै ध्रुवा तदा-
त्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर
आधारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तुस्माद्योर्ध्वस्य
श्रेष्ठो भवत्यसुवमुप्यार्धस्य शिर इत्याहुः ॥ ५ ॥

युजमान एषु ध्रुवा मुनु । योऽस्मा अरातौयति स
उपभूत मुनु स युद्धोपभूता समञ्ज्याद्यो युजमानाया-

रातीयुति तुस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्युजमान ऽण्वैतच्छ्रियं
दधाति तुस्माद् भुवया सुमनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति । सज्ज्योतिषाज्ज्योतिरिति ज्योतिर्वा
ऽदुतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते चेतुदुभे
ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेव॥ सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मुनसश्चैव व्याचुश्च । अहं भद्र ऽजदितं
मुनश्च ह वै व्याक् चहं भद्र ऽजदाते ॥ ८ ॥

तुह मुन ऽजवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया
त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानु-
करानुवर्त्मास्यहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मौति ॥ ९ ॥

अथ ह व्यागुवाच । अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि । यद्वै त्वं
व्वेत्याहं तद्विज्ञपयाम्यहं॥ सुज्ज्ञपयामौति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* । मेयतुः । सु प्रजापति-
मुनस ऽण्वानूवाच मुन ऽण्व त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं
कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरो-
ऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह व्याक् पुरोक्ता व्विसिप्पिये । तस्यै गुर्भः
पपात सा ह व्याक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं
भूयासं यां मा परावोच ऽदिति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

यज्ञे क्रियते ऽउपाश्वेव तुत् क्रियतेऽहव्यवाङ्मि* व्याक्
प्रजापतय ऽश्रासीत् ॥ १२ ॥

तुहैतुहेवा. । रेतश्चर्मन् वा युस्मिन् वा वभ्रुस्तुह स्म
पृच्छन्त्यत्रैवा त्याङ्दिति ततोऽत्रि* सुम्बभूव तुस्मादु-
प्यानेत्या योपितैनुस्येतुस्यै हि योपायै व्याचो देवताया
ऽएते सुम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ सुच्याधारस्य प्रयोग प्रतिपाद्यते— “य सुचेत्यादिना ।
“पूर्वेण सुचाविति । जुहपभृतो पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्तकस्य
अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— “तद्देवेभ्येति । ‘आर्त्विज्य
करिष्यन्’ तदतिक्रमजनित मपराध तद्यमस्कारेण ‘निष्कृते’ शमय-
तीत्यर्थः ॥

समन्तक जुहपभृतोरादान विधत्ते— “सुयमे इति* । एतस्य

* ‘ऽहव्यवाङ्मि’—इति क, ख च ।

† ‘रुर्मन् वान्यस्मिन्’—इति सा०—सम्मत ।

‡ ‘त्रैव’—इति घ पाठः, सा० वेवरेण बभ्रुस्तुहकेषु घृष्टस्य ।

§ सायणाचार्यमतेऽत्रैव चतुर्धाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्र — वा० स० २ ० २ । का० श्रौ० सू० ३ १. १५ । “तस्मा
दञ्जलिकरस्यसमानाद् दक्षिणस्यां द्वितीयं मञ्जलिं मुत्तान् करोति मन्था
पिष्टभ्य इति (वा० स० २ ० ३) मन्तेन —इति घ तत्र य० ।

२— वा० स० २ ० ४ । का० श्रौ० सू० ३ १. १६ क ।

“दश्च^१”—इति दकारस्य स्तुते वेरिति रूपम् । इमं मर्थं माह—
 “उभयं वा इत्यादिना । ‘देवानाम्’ अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं
 होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् ‘असि’, ‘तत् उभयं’ ‘विद्धि’ जानी-
 शीत्यर्थः । “अवतान्वेत्यादि निगदसिद्धम् ।

अन्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “स्त्रिष्टुतदिति । ‘देवेभ्यः’
 देवानां मर्थे सोऽग्निः ‘स्त्रिष्टुत’ शोभनयागस्य कर्त्ता । हे अग्ने ।
 त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादनेन ‘आज्येन हविषा’ आज्यतेन ‘इन्द्रः’
 सङ्गतः ‘अभूत्’ भवतु, ‘स्त्राज्ञा’ स्त्राज्यत मिदं माण्यं मस्त्विति
 मन्त्रवाक्यार्थः । “इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम् ॥

ननु “मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाधारस्य वाग्देवतार्थत्वं
 प्रागाम्नातम्^२, तदिन्द्रार्थत्वे विरुद्धत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्यं
 माह— “इन्द्रो वागित्यु वा आज्यरिति । वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात्
 तत्तादात्म्यम् । अत एव तैत्तिरीयके “इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युप-
 क्रम्याम्नातम्— “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति^३ । एषा
 प्रसिद्धिरपि ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । “तस्माद्देवाहेति । वाच इन्द्रस्य
 भेदाभावादपीत्यर्थः ॥

१— पा० सू० ८. २. ७५ ।

२— एतत्पुर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्टिकायाम् (१०४ पृ०) ।

३— तै० सं० ६. ४. ०. ५— “वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र
 मनुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्वित, सोऽग्नवोद् वरं स्यै, मद्यां चैवैष
 वापने च सद्य गृह्णाता इति, तस्माद्देन्द्रवायवः सद्य गृह्णाते, ता मिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोन्, तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गसिद्धं होमे विनियोग मसूत्रघट् कात्या-
यनः— “इत इन्द्र इति जुहोतीति” ॥ ४ ॥

होमानन्तरं प्रत्याक्रम्य भुवासमञ्जनं विधत्ते— “अथेति । “भुव-
धेति । भुवा मित्यर्थः । तदाह कात्यायनः— “असंस्पृश्यन्सुचावेत्य
जुह्वा भुवाः समनकीति” । तदेतत् समञ्जनं प्रशंसति— “गिरो वा
इति । उत्तराधारस्य यज्ञगिरस्त्वं प्राक् प्रतिपादितम्” । भुवास्य-
स्याज्यस्य सर्वयज्ञसाधारण्यात् यज्ञस्य मध्यदेह एव भुवा” ; आधार-
शेषस्य तस्या समञ्जनात् ‘गिरः’ एव तस्मिन् ‘प्रतिदधाति’ इत्यर्थः ॥

यज्ञगिरस्त्वं मुपजीव्य श्रीरूपत्वेन आधारं प्रशंसति— “गिरो
वा इति । गिरमः श्रीरूपपादनम्— “श्रीर्हि वै”—इति । ‘हि’-
शब्दघोषितां प्रसिद्धिं शोके श्री मिति गिरस्त्वं व्यवहारेण-
विष्करोति । “तस्मादिति । ‘अर्हुंस्’ देशभागस्य यामादेः ‘यः श्रेष्ठो
भवति’, ‘अमुय’ यामादेः ‘अमौ’ देवदत्तः ‘गिरः’ इति
लौकिकाः कथयन्ति ; अतः गिरसः श्रीरूपत्वम् ॥ ५ ॥

किं तत इत्याह— “यजमान एवेत्यादिना । ‘भुवा मनु’ अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्”, “कर्मप्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया । भुवाभागो
यजमान इत्यर्थः । ‘अमो’ यजमानाय ‘यः’ ‘अरातीयति’ अरातिः

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १ (“जुहोत्युत्तराधारम्”) ।

२— का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

३— पुरस्तादिद्वैवाध्याये षष्ठे ब्राह्मणे द्वादशी कण्डिका दृष्ट्या (३. ६ ८०) ।

४— ‘आता’-इत्यस्यैवाद्यो ‘मध्यदेहः’-इति ह्यनः ।

५— पा० सू० १. ४. ८३ ।

६— पा० सू० २. ३. ८ ।

मन्त्रभागस्य विवक्षितं मर्थं माह— “सुभरे इति । सुष्ठु मनुनियन्तुं भर्तुं शक्ये ‘सुयमे’ हे जुहूपभृतौ ! युवा मौदृश्यौ ‘भूयास्तम्’ । ‘भर्तुं वां शक्येयम्’—इति तात्पर्यार्थकथनम् । मन्त्रस्य द्वितीय-
भागं मनूय व्याचष्टे— “अस्कन्नं मयेति^१ । यत् जुहूपभृतोः स्थितं माज्यम्, तत् ‘अस्कन्नं’ यथा भवति तथा ‘सन्निधायाम्’ सम्भर्तुं शक्नो भूयाम मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः । तदिदं माह— “अविचुञ्च मयेति । आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विचोभः स्यात्, स च माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

लिङ्गदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे— “अद्विणेति^२ । इवीरूपेण वेद्या भवन्वितो यज्ञोऽत्र ‘विष्णु’-शब्देन विवक्षितः । दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशङ्का माभूदिति तद्भावः प्रतिपाद्यते— हे ‘विष्णो’ इवीरूप यज्ञ ! ‘त्वा’ त्वां ‘मा अवकमिषम्’ अवजया त्वां नातिक्रमाभि, अपि तु होमायं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-
मौत्यर्थः । एतन्निङ्गकल्पितं मेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास—
“दक्षिणातिक्रामत्यद्विणा विष्णविति, परिधीनपरेण सञ्चरः”—इति^३ ।

भुग्याधारहोमायं यदक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्ग-
भिद्धं मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे— “वसुमती मिति^४ ।

१— वा० सं० २. ८ १ । पूर्वकण्ठिकास्नातग्येवापराग्रोऽयम् ।

२— वा० सं० ०. ८. २ । का० श्रौ० सू० ३. १. १६ ख ।

३— का० श्रौ० सू० ३. १. १० । सर्वाद्योऽयं सञ्चरो भोक्तारधारमात्रे ।

४— वा० सं० ०. ८. ३ ।

‘वसुमती’ धनवती वासयोग्या ‘माध्वी’ तदीया ‘ह्याया’ हे अग्ने ।
‘उपस्थेपम्’ उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ १ ॥

मन्त्रगोप मनूय व्याचष्टे— “विष्णोरिति । “तस्येव द्यौतदिति ।
यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्यद्यते । यच्च स्थिता
अध्वर्युर्जुहोति, तच्च । तस्यान्तिक मिति नेदीयत्वव्यपदेशः ।
एतन्निग्नभिद्ध भवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्—
“वसुमती मित्यवस्थायेति”—इति^१ ।

“इत इन्द्र इत्यादेः स्वादान्तस्य मन्त्रस्य^२ होमे विनियोगो
लिङ्गभिद्ध इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागगो नूयऽव्याचष्टे— “इत इन्द्र
इति । ‘हि’ यस्मात् अग्निन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान्
राक्षसादीन् ‘अपाहन्’, अतः कारणात् ‘इत इन्द्रो वीर्यं मरुणोदिति’
मन्त्रभागे इन्द्रमुक्तिः । द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “ऊर्द्धाध्वर
इति । इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो ‘यज्ञः’ ऊर्द्धं
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

भागान्तर मनूय व्याचष्टे— “अग्ने वेरिति^३ । हे अग्ने । ‘होषं’
होतृकर्म ‘वेः’ बुध्यस्व । तथा ‘दूत्यं’ दूतकर्म ‘वेः’ बुध्यस्व ‘इति’
मन्त्रवाक्यार्थः । “विद् जाने”—इत्यस्मात्^४ ज्ञान्दभो क्षद्^५ सिपि

१— का० श्रौ० सू० १. १. १८ । “इष्टानामभिमुखं स्थित्वा”—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीषाष्टमश्रुतिरूपायाद्यनुषंगभागत आरभ्य ऋक्-
कदिकरूपाया आष्टमभागे यावदयं गता । का० श्रौ० सू० १. २. १ ।

३— वा० सं० २. ८. १ । ४— पा० ऋ० ५. ५. ४ ।

५— पा० सू० १. ३. ६ ।

शुचुरिवाचरति, 'मः' उपभृद्भागः । 'उपभृता'-इति द्वितीयार्थं
तृतीया^१ । स्पष्टं मन्यत् ॥ ६ ॥

विहितं समञ्जनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “म समनं क्रीति^२ ।
“सङ्ग्योतिषा ज्योतिरिति^३ । मन्त्रगतज्योतिःशब्दद्वयस्यार्थं माह—
“ज्योतिर्वा इति । ध्रुवापेक्षया 'इतरा' जुह्वः, तस्यां यत् 'आज्यम्',
तत् तृतीयान्तज्योतिःशब्दार्थः; जुह्वपेक्षया 'इतरा' ध्रुवा, तस्यां
यत् 'आज्यम्', तत् प्रथमान्तज्योतिःशब्दार्थः । एते चाज्यज्योतिषौ
क्रमेण सूर्याग्न्यात्मके, तदुभये समञ्जनेन 'सङ्गच्छेते' सङ्गते एव
भवत इत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य पूर्वाधारस्थोपांशुत्वं प्रतिपादयितुं मनोवाग्भ्यां कृतं
संवादं सुपन्थमितुं प्रतिजानौते— “अथात इति । 'अथ'-शब्दोऽधि-
कारार्थः; 'अतः' परम्, 'अहं भद्रे' निमित्ते, अहं मेव भद्रः, अहं
मेव भद्र इति स्व-स्वोत्कर्षविषये, 'मनसो वाचस्य' यदुक्तं वचनम्,
तदधिक्रियत इत्यर्थः । त मेवेतिहाम मुदाहरति— “मनस्येति ।
'अहं भद्रे' आत्मौयोत्कर्षविषये 'ऊदाते' विवादं चक्रतः । वदेः
किति लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^५ ॥ ८ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— जुह्वा ध्रौवाज्यमध्ये विन्दुं पातयतीत्यर्थः ।

३— वा० स० २. ६. २ । का० श्रौ० सू० ३. २. २ ।

४— “गच्छता मित्यध्याहारः । 'ज्योतिषा' ध्रुवास्थितान्तरूपज्योतिषा
सह 'ज्योतिः' जुह्वा स्थितमानं भोज्यरूपं ज्योतिः 'सं'गच्छ-
ताम्”—इति मही० भा० । ५— पा० सू० ६. १. १५ ।

तत्र मनसो वाक्य मुदाहरति— “तद्वेति । श्रेयस्त्वकारण
माह— “न वा इति । हे वाक् । ‘त्व’ ‘मया’ मनसा अविषयीकृत
‘किम्’ अपि ‘न वदसि’, अतो विषयीकृत मेव वदसि । ‘मा त्व’
‘मम’ ‘कृतानुकरा’ मया यत्कृत तदेवानुकुर्वतो ‘अनुवत्सा’
अनुगन्तुी भवसीत्यर्थं ॥ ८ ॥

अथैतस्य प्रत्युत्तर माह— “अथ वागुवाचेति । हे मन । ‘अह
मेव’ त्वत्त सकाशात् ‘श्रेयसी’ । कुत ? ‘यत् वै त्व’ यद्वस्तु त्व
‘वेत्य’ जानामि, ‘अह तद् विज्ञापयामि’ तदन्तर्गतविषय परेषा
विविध प्रतिपादयामि, तत् ‘मञ्जपयामि’ सम्यक् जपयामि,
प्रतिपादयामि । यतो विज्ञापन-मञ्जापन-साध्य ममेव अतस्त्वत्त
श्रेयसीत्यर्थं ॥ १० ॥

“ते प्रजापति मिति । एव विवदमाने ‘ते’ मनस्य वाक् च
‘प्रज्ञ प्रति प्रजापतिम्’ ‘एयतु’ जग्मतु । ‘म’ च ‘मनस
एव’ ‘अनु’कूलम् ‘उवाच’ । तदाक्य मुदाहरति— “मन एवेति ।
कृतानुकरत्वस्य निष्कर्षहेतुत्वं लोकप्रसिद्धा दर्शयति— “श्रेयसो
वा इति ॥ ११ ॥

‘मा हेति । एव प्रजापतिनोक्ते मा’ वाक् ‘परा’जितत्वेन ‘उक्ता’,
‘विमिश्रिते विगतस्रथा भयवीर्या बभूव । तस्मात् पराभवात् तस्या
वाचो यो ‘गर्भ’ देवमनुष्यादीना मुत्पत्तिहेतुः, सोऽपि ‘पपात’ ।
‘मा वाक्’ पराजयेन सिद्धा सती ‘प्रजापतिम्’ ‘उवाच उक्तवती ।
कि मिति । हे प्रजापते ! ‘तुभ्य महम्’ ‘अहयवाङ् इत्यवहनस्य
अहेतुभूतैव ‘भूयासम्’, ‘यां मा’ ‘परा’जितत्वेनोक्तवानमि । यस्मादेव

वाचोक्तम्, 'तस्मात्' एव कारणात् यज्ञसम्बन्धि 'यत् किम्' अपि प्रजापतिदेवताकं कर्म, 'तत्' सर्वं वाग्व्यापारविरहेण 'उपांशेव क्रियते' । 'अहव्यवाङ्मि'—इति प्रागुक्तार्थस्मारणम्^१ ॥ १९ ॥

स पतितो वाचो गर्भः कथं मासीदिति तदिदानीं मनुष्यन्ते— "तद्वैतदिति । 'तत्' 'ह' खलु 'एतत्' वाचः सकाशात्पतितं 'रेतः', 'चर्मन्' चर्मणि 'अन्यस्मिन् वा' यस्मिन् कस्मिंश्चित्पात्रे देवाः 'बधुः' धृतवन्तः । भूत्वा च 'तत्' प्रतिदिवसं 'पृच्छन्ति'— "अत्रैव त्यादित्येति । 'अत्र' अस्मिन् पात्रे किं 'त्यस्त' एतत्प्रसिद्धं रेतः कथम्भूतम् ? विचारयन्त इत्यर्थः । "विचार्यमाणानाम्"—इति^२ भुतिः । यस्मादेवैर्विचारितम्, 'ततः' तस्मात् स गर्भो 'अत्रि' सम्भूतः, अत्रैव त्यदित्यत्रिरिति शब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः । यतो गर्भाशयात् सृतो गर्भः अत्रिः सम्भूतः, 'तस्मात्' सृतगर्भा रजस्रत्वा स्त्री नाम्ना 'अत्रेयी'—इत्याख्यायते^३ । तथा 'योषिता' सह सम्भाषणादिकं कुर्वन् पुरुषः 'एनस्त्री' भवति । तैत्तिरीयकोऽप्याद्यातम्— "तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत, न सहासीत"—इति^४ ।

१— "वाक् च मनश्चर्त्तयेता महं देवेभ्यो हव्यं वहामोति वागव्रवीत्"—इत्यादि वाचोपाख्यानं माम्नातम् तै० सं० २. ५. ११ ।

२— पा० सू० ८. २. ६७ ।

३— "—अथ रजस्रत्वा । स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि"—इति चम० को० २. ६. २० । मनुष्याख्यायां कुल्लुकभट्टेन वृक्तम्— "आत्रेयी च रजस्रत्वा ऋतुस्त्रातोच्यते, 'रजस्रत्वा ऋतुस्त्रावा आत्रेयीम्'—इतिवसिष्ठस्मृत्यात्"—इति ।

४— तै० सं० २. ५. १. ५ ।

ननु यस्या गर्भा ऽचि' सञ्जातः, सैव वागाचेयी ; सर्वस्त्रीणां कथ
माचेयीत्व मित्यत आह—“एतस्या इति । (‘एतस्यै’) स्त्रीरूपधारिणा
एतस्याः खलु वाग्देवतायां ‘एते’ लौकिका सर्वे गर्भा. ‘सम्भूता’ ।
गर्भाग्रयलक्षणे चर्मणि धृत रेतो हि गर्भात्मना परिणमति, तच्च
वाक्यं बन्ध्येवेति सिद्धं सर्वासा माचेयीत्व मित्यर्थं ॥ १३ ॥ ५ ॥
[४. १.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनग्रन्थतयत्राष्टाष्टभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

२— इह हि ब्राह्मणे पूर्वाघातोत्तराघारदोमयोर्मन्वादीनि विहितानि ।
तत्रेयं पद्धति— जुह्वपभृतो पुरस्तात् व्याहृतोय मपरेण भूमौ
पुटाङ्गलि निदधाति नमो देवेभ्य इति । ततो द्वितीय मञ्जलि
मुत्तानं करोति खाद्या पिबेभ्य इति । नात्रापसन्नं नापि दक्षिणा-
मुखता । तत उदकोपस्पर्शनम् । तत उभाभ्यां पाद्विभ्यां जुह्वं परि-
गृह्य उपभृतोऽयत व्यानीय, तस्या उपर्येव निधाय, सुयमे म इति
ते जुह्वपभृतावादायैवोत्थाय अङ्घ्रिणा विष्णुविति सञ्जेन पादेन
अयतोऽयतचालितेन वेदेर्दक्षिणभागं गच्छति । तत्र च वसुमतौ
मिति षष्ठमोशानाभिमुखस्तिष्ठति । ततो जुह्वपभृतोऽयतस्तपैव
प्राचीं भवतायं दक्षिणपरिधिसन्निधि मन्त्रवह्न्य इतश्च इति
उत्तराघारं जुहोति । योश्मिद मिन्द्राय न ममेति व्याग । तत
परस्परं स्पर्शं मकुर्वन्नेव दक्षिणेन पादेन अयतोऽयत प्रेरितेन प्रत्या-
गच्छ जुह्वोनाग्नेन भ्रूवासा माज्य जुह्वैव समनक्ति सञ्ज्योतिषेतीति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तान्धौ पञ्चमौरींस्त्रिदशतस्तताधेनुसौवर्णभूमौः ।
रत्नोत्थां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ मायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणौदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहामृतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं क्षपावान् गुडहृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आन्धोत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाख्यो रत्नरूपं गिरि महत सुदा पात्रमात्तिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण मायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

[अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स वै प्रवरायाश्चावयति । तद्युत् प्रवरायाश्चावयति
यज्ञो वा ऽआश्चावणं यज्ञु मभिव्याहृत्याथ होतारं प्रवृणा
ऽऽति तुस्मात् प्रवरायाश्चावयति ॥ १ ॥

सु इध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याश्चावयति । स यद्वा-
नारभ्य यज्ञु मध्वर्युराश्चावयेद् वेपनो वा ह स्यादन्यां
व्यार्तिं मुच्छेत् ॥ २ ॥

तद्वैके । वृदेस्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्चावयन्तीधुस्य
वा शुक्ल मपच्छिद्याभिपद्याश्चावयन्तीदं वै किञ्चिद्यज्ञु-
स्येदं यज्ञु मभिपद्याश्चावयाम ऽऽति वृदन्तस्तुदु तथा
नु कुर्यादेतद् वै किञ्चिद्यज्ञुस्य यैरिध्मः सुन्नद्धो भव-
त्यग्निः सम्मृजन्ति तदेव खलु यज्ञु मभिपद्याश्चावयति
तुस्मादिध्मसन्नुहनान्येवाभिपद्याश्चावयेत् ॥ ३ ॥

सु ऽआश्चाव्य । यु एव देवानां होता तु मेवाग्रे
प्रवृणीतेऽग्नि मेव तुदमये चैवैतदेवेभ्यश्च निहुते यद्वा-
ग्रेऽग्निं प्रवृणीते तुदमये निहुते ऽथ यो देवानां होता
त मग्ने प्रवृणीते तुदु देवेभ्यो निहुते ॥ ४ ॥

सु ऽआह । अग्निर्देवो* दैव्यो होतृत्यग्निर्हि देवानां

होता तुस्मादाहामिद्वैवो दैव्यो होतेति तदग्नये चैवै-
तदेवेभ्यश्च* निरुते यदहाग्नेऽग्नि माह तदग्नये निरुते
ऽथ यो देवानां होता त मुग्र आह तदु देवेभ्यो
निरुते ॥ ५ ॥

देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति । एषा वै देवाननु-
विद्वान् युदग्निः सु ऽएनाननुविद्वाननुष्ठा† यक्षदित्येवै-
तदाह ॥ ६ ॥

मनुषुद्धरतवदिति । मनुर्ह वा ऽअग्ने यज्ञेनेजे तदनु-
कृत्येमाः प्रजा यजन्ते तुस्मादाह मनुष्वदिति मुनोर्यज्ञ
ऽडित्यु वा ऽआहुस्तुस्माद्देवाह मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

भरतवदिति । एष‡ ह्यु देवेभ्यो हव्यं भुरति तुस्मा-
द्भरतोऽग्निरित्याहुरेषु ऽउ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा
विभर्ति तुस्माद्देवाह भरतवदिति ॥ ८ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यः॥श्रैवैन मेतदेवेभ्यश्च
निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तुस्मादार्षेयं
प्रवृणीते ॥ ९ ॥

परुस्तादव्वाक् प्रवृणीते । परुस्तादव्वाच्यः प्रजाः

* 'चैव देवेभ्यश्च'—इति घ ।

† 'नित्येय'—इति ग ।

‡ 'कनुष्ठा'—इति ख, डा०—वेवर-दृष्टे ८-पुस्तके घ ।

§ 'दित्येय'—इति ग ।

॥ 'प्रवृणीते ऋषिभ्यः'—इति ग ।

प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽऽ चैवैतन्निहृत ऽइदं हि
पितृवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात् परस्तादर्वाक् प्रवृ-
णोते ॥ १० ॥

सु ऽआर्पेयु मुक्ताह । ब्रह्मण्वदिति ब्रह्म ह्यग्नि-
स्तस्मादाह ब्रह्मण्वदित्या च व्वक्षदिति तद्या ऽएवैतु-
देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतुदाहा च व्वक्ष-
दिति ॥ ११ ॥

ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽहुति । एते* वै
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचाना ऽएते ह्येनं तन्वत
ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तुदु तेभ्यो निहृते तस्मादाह
ब्राह्मणा ऽअस्य यज्ञस्य प्रावितार ऽहुति ॥ १२ ॥

असौ मानुष ऽहुति । तुदिमं मानुषं होतारं प्रवृ-
णोतेऽहोता हैपु पुराथैतुर्हि होता ॥ १३ ॥

स प्रवृत्तो होता जपति । देवता ऽउपधावति युथा-
नुद्या देवेभ्यो व्वपदकुर्याद् युथानुद्या देवेभ्यो हव्यं
व्वहेद् युथा न ह्वलेदेवं देवता ऽउपधावति ॥ १४ ॥

तुच जपति । एतुत्वा† देव सवितर्हणत ऽहुति तुत्स-
वितारं प्रसवायोपधावति स हि देवानां प्रसविताग्निः
होत्रायेति तदग्रे चैवैतुदेवेभ्यश्च निहृते यदहाग्नेमि

पिष्टं* सु मा हिंसिष्ट मेपु वां लोक इत्युदङ्गुजत्य-
न्तरा वा ऽस्तुदाहवनीयं च गार्हपत्यं चास्ते तुदु ताभ्यां
निह्रुते मा मोदोपिष्टं* सु मा हिंसिष्ट मिति तुया
हैन मेतौ नु हिंस्तः ॥ २५ ॥

अथाग्नि मीक्षमाणो जपति । विश्वे देवाः शास्तुन
मा युयेह होता वृतो मनुवै युन्निपुच । प्र मे द्रूत भाग-
धेयं युथा वो येन पथा हव्य मा वो व्वहानीति युथा
येभ्यः पक्वः स्यात् तान् द्रूयादुनु मा शास्त युथा व
ऽआहरिष्यामि युथा वः परिवेक्ष्यामीत्येव मेवैत-
द्देवेषु प्रशुसन मिच्छतेऽनु मा शास्त युथा वोऽनुष्टा
व्वपदकुर्या मनुष्टा† हव्यं व्वहेय मिति तुस्मादेवं
जपति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतम् ॥ ५ ॥

चतुर्थं सामिधेन्यादिराघारान्तः प्रदर्शितः ।

प्रयोगः, पञ्चमेऽपाशिन् प्रवरादिर्भिरूप्यते ॥

* 'मोदोपिष्टं'—इति च घ-पुस्तके । † ३२८ पृ० †-टीप्पणी द्रष्टव्या ।

पश्चात् पचान्तरं निर्दिदेश—“दधमसन्नहनान्यादाथोआवयेत्याह-
सुश्रीषडित्यग्रीद् वेदिर्वर्चिरिभग्नकल मपच्छिद्यैके”—इति^१ ॥ ३ ॥

अथ देवहोतुरग्नेर्वरणं विधत्ते—“स आश्रायेति । ‘अग्ने’ आर्षेय-
होद्वरण-मानुषहोद्वरणभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं विभिनष्टि—
“अग्नि मेवेति ॥

वरणस्य प्रयोजनं साह—“तदग्नय इति । ‘निऋते’ “नि+ऋङ्
अपनये^२” । अपनेतव्यश्चात्र तदसत्कारप्रयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रिय-
माणत्वादग्नेर्निऋतः । कथं देवानां निऋतः स्यादिति तं प्रकारं
विभज्य दर्शयति—“यद्वाग्नेऽग्नि मित्यादिना । अग्नेर्देवहोद्वत्वेन
देवसम्बन्धात् तदरणेन तेषां मपि निऋत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वरणं मित्याह—“स आहेति । तथैव
कात्यायनोऽप्याह—“अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादिना^३ ।

१—“ब्रह्मन् प्रवरायाथावयिष्यामीति ब्रह्माणं मामग्न्यं आश्रावय-
थोआवय-आवय-थोमाश्रावयेति वा ऽऽश्रावयति”—इति व्याप०
श्रौ० सू० २. १५. ३ । अत एव तै० सं० भाष्ये चाह सायण-
“‘आश्रावय’—इत्यस्य मेव पाठोऽत्रत्यः (तैत्तिरीयशाखीयः) ; ‘थो-
आवय, आवय, थोमाश्रावय’—इति च त्रयं शाखान्तरीयम्”—
इति (तै० सं० १. ६. ११.) ।

२— का० श्रौ० ३. २. ३, ४, ५ सूत्राणि ।

३— अथा० व्या० १. ०२ धातुनिर्णय इत्यर्थः ।

४— का० श्रौ० सू० ३. २. ७ ।

“मनुष्वदिति । तृतीयमन्त्रभागगतस्य ‘मनुष्वत्’-पदस्य सा-
मर्थ्यलब्धोऽर्थः “तदनुकृत्येत्यादिः । अयं मर्थः ।— यथा मनुः स्वकीये
यज्ञे देवान् अनुक्रमेणोष्टवान्, एवम् ‘इमाः प्रजाः’ अपि ‘यजन्ते’ ।
तददग्निरपि होता भूत्वा यजत्वित्यर्थः ॥

तस्यैवाभिप्रायान्तरं माह— “मनोर्यज्ञ इत्यादिना । ‘इति’-
शब्दोऽप्यर्थः, ‘वै’-शब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे ‘मनुष्वत्’-इति “तत्र
तस्येव”-इति^१ पष्ठवर्थे वक्तिः । यस्मात् ‘मनोर्यज्ञ इति’ ‘आहुः’
सर्वे जनाः, अतो मनोर्यागकर्तृत्वम् ; मनोर्यज्ञ इवास्मिन् यज्ञेऽपि
देवान् यजत्वित्यर्थः । “नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्”—इति^२
भ-सञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया रूपाभावः ॥ ७ ॥

“भरतवदितौति । भरतशब्दस्याग्न्यभिधायकत्वे देधा द्युत्पत्तिं
दर्शयति— “एष ह्येत्यादिना ॥ ८ ॥

यजमानस्यार्षेयवरणं विधत्ते— “अथार्षेय मिति । ‘अथ’ दैव-
होत्रवरणानन्तरम्, ‘आर्षेयम्’ ऋषीणां सम्बन्धिनं तं मध्वर्युः
‘दृणीते’ वरणं कुर्यात्, “अमुवदमुवत्”—इति^३ कौर्त्तयेत् । तत्रयोजनं
माह— “ऋषिभ्यश्चेति । ‘यः’ यष्टु सुपक्रान्तवान् ‘अयं’ यजमानः
भारौरयुताध्ययनमभ्यस्त्या हि महामामर्थ्यवानित्येतदमुवदमुवदिति
पुरातनप्रसिद्धच्छेषिदृष्टान्तेन गम्यते, अतस्तेभ्योऽस्य यजमानस्य सामर्थ्यं

१— पा० सू० ५. १. ११६ ।

२— पा० १. ४. १८ सू० वा० ३ ।

३— “अमुवदमुवदित्यत्र” सर्वनामस्थाने यजमानसम्बन्धीनि पूर्वजभूतानि,
परस्तात् पिष्टस्थानीयादवांसि पिष्ट-तत्पुत्र-तत्पौत्ररूपाणि त्रीणि चार्षे-
याणि ऋषेरुपत्यानि दृणीते”—इति का० श्रौ० ३. २. ७ सू० पा० ४० ।

मावेदितं भवति । अत्राप्याधाने देवतापरिग्रहात् तत्सन्निधानं
सिद्धं मित्यभिप्रेत्य 'अथिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च'-इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

विहितं मार्षेयवरणं मवरोहेण कर्त्तव्यं मिति विधत्ते—
“परस्तादर्वागित्यादिना । “ज्यायसस्तय इति । ‘ज्यायान्’ वृद्धः,
पूर्वं मित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः, पूर्वपुरुषः । प्रत्येकविवच-
यैकवचनप्रयोगः ; यः पूर्वः-पूर्वः तस्मै-तस्मै, तत्तन्नामग्रहणेन निष्कवं
कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

परस्तादर्वाग्वरणं भुपपादयति— “इदं हीति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः,—इत्यनेनैव क्रमेणोत्पत्तिरिति यत्, ‘इदं हि’ लोकसिद्धम् ;
अतस्तदनुसारेण आर्षे वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषं भारभ्य अर्वात्का मेव
युक्तं मित्यर्थः । तथाच कात्यायनः प्रवराभिधानसमये अवरोह-
क्रमेणैव वरणं माह— “भृगुवच्छवनवदप्रवानवदौर्ववज्जमदग्निव-
दित्यादिना ॥ १० ॥

“स आर्षेय मिति । प्रवरशेषस्य प्रथमभागं मनूय याचष्टे—
“ब्रह्मण्यदिति । ‘ब्रह्म’ परिच्छिन्नं कर्म, तत्साधकत्वाद् ‘अग्निः’ अपि
‘ब्रह्म’ ; स यथा आवहति, तद्वदित्यर्थः । “आ च वचदिति । ‘या
एव देवताः’ ‘आवोढुम्’ आकाङ्क्षुम् “अग्निं मग्नं आवह”-इत्यादिना
‘आह’ होता, ‘ता एव’ आवहन्त्विति ॥ ११ ॥

तन्मन्त्रवाक्यं माह— “ब्राह्मणा इति । साङ्गवेदाध्यायिनः ‘अनू-
चानाः’ ‘ये’ सन्ति, त एवाच ‘ब्राह्मण’-शब्दाभिधेया ऋत्विजः, ते

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेष्टाभिमतं मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायं माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, यान्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ अग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वधारीपः । इमं सेव निष्क्रुतिं विशदयति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम ; धनं लभेमहीत्यर्थः । “रुद्राणाम् उवायाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् श्यामेति सम्बन्धः । ‘स्त्रादित्याः’ तेषां सुपमदनेन सुप्रीताः आदित्याः वधम् ‘अदितये’ देवमात्रे, एतस्मादिकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अनपराधिनी भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नाशः^२, मदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अथ मह्यविवक्षया “चया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विद्येयभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थे ‘उवाचम्’ इत्यत्र वदिधातुनैव उपात्त मित्यभिप्रेत्य तदिशेषणीभूतं ‘जुष्टम्’—इति पदं क्रियाविशेषणतया व्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अथ हेतुस्तोऽपि वदिरुच्चारणार्थं वर्तते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थन-चेति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुव्रवत्’ अनु-

ब्रूयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । ब्रुजो लेख्यडागमः^१ ।
एव मुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—
“जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १९ ॥

“जुष्टां नराग्रंसायेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंथन्ति, तथाविधग्रंथनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारणेन
नराणां यो जोष आग्रंथितः, स युक्त एवेत्याह— “प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होत्रश्चाना मेव संज्ञापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यद्य न, स सर्वैरर्थयं साधुः उक्त्वा-
नित्येवंरूपया वाचा 'विसृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय षड्गात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकल्येनानुवदति— “यदद्येति । मन्त्रस्याय मर्थः ।— ‘होतव्यं’
होतवरणे निमित्तभूते सति^२ ‘यत्’ ‘चतुः’ अङ्गम् (‘जिह्वां’)
अंगोपरोधेन कुटिलं (‘परापतत्’) सञ्चिपतेत्, ‘तत्’ विशेषेण
द्रष्टा ‘अग्निः’ पुनराभरतु । चतुर्वप्रधानं होत्रस्याङ्गं यद्गृह्य मभूत्,
तदग्निः समादधात्विति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते—
“यपेत्यादिना । पुरा ‘यान् अग्रे अग्नीन् होत्राय’ दत्तवन्तः, ‘ते’
‘प्राधन्वन्’ प्रगता मष्टा अभवन्; ‘एवम्’ इदानीं ‘मे’ मदङ्गं

१— धा० अदा० उ० १४ । पा० १. ४. ० सू०, १. ४. ८४ सू० ।

२— ‘होतव्यं’-इति ऋ० सं० १. ११. २ । “होत्रा विपत इति
होतव्यो यच्च”-इति तत्र सा० भा० ।

‘मावितारः’ कर्त्तारः । अवतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”—इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘जनयन्ति’—इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तेभ्यो निष्कवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

‘आर्येयवरणानन्तरं’ मानुषहोत्रवरणं कर्त्तव्यम्, तच्च मन्त्रपाठ एव तद्वरणमित्याह—“असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”—इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमानं निर्दिशेत् । तथाच कात्यायनः—“असौ मानुष इति होत्रनामपक्षम्”—इति^१ । ‘अहोता’—इति छेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १२ । अस्मैव कृतौ याज्ञिकदेवेन हि विहितस्य छत्त्रस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्यं कृतं—“‘असि’ अयं ‘देव’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘दैव्यः’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितप्रक्षितिः । ‘होता’ साधुज्ञाता । य ईदृशो होता, स ‘दैवान्’ ‘यच्छत्’ यजतु, (‘या च वच्छत्’) आवाहतु च । त मर्यं होतारं वक्ष्ये इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ ज्ञानात् । यथा यज च यद्यथो-
 ऽगादौ संसारेऽभ्यस्तकर्मैत्यर्थः । कथम् ? ‘चिक्षित्वान्’ चेतनावान्, अविस्मरन्शील । सोऽधुनापि अग्रमत्ताः सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा सायम्भुवादेर्मनोयंक्षोऽग्निना देवा इष्टाः, तथास्यापि यजमानस्य यक्षो यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मानवो वर्धाधिपतिः, तस्यैव । वसिष्ठादिपूज्यमानस्य पूर्वजो मन्त्रवृक्षः, तस्यैव । ब्रह्मा सर्वथा पूर्वजः, तस्यैव । ‘या च वच्छत्’ आवाहतु च । यद्यपि चैव ममिरेवात्र होता, तथापि ब्राह्मणा अस्य पक्षस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ रक्षितारः । × × × । ‘असौ’ देवदत्तो यक्षदत्तो वा ‘मानुष’ होता, ‘यच्छत्, या च वच्छत्’—इति वर्धते—इति ।

२— मृते “पुत्रहोत्रेऽहोता”—इत्यत्र बोधम् ।

इत्य मध्वयुक्तचूर्तकं होतृवरण मभिधाय तस्य स्वं जपं विधत्ते—
 “स प्रवृत्तो होता जपतीति । “देवता उपधावतीति जपप्रयो-
 जनकथनम् ; ‘तस्मात्’ मन्त्रे सति पिचग्यादीनां श्रवणात् । उपधा-
 वनप्रकारं योजयित्वा दर्शयति— “यथानुष्ठेति । यथा यान्यासमये
 होता वषट्कर्त्तव्यदेवता अनुदिश्य-अनुदिश्य वषट्करोति, यथा वा
 अग्निस्तं देव मुदिश्य हव्यं वहति, तथाच स यज्ञो यथा ‘न
 ङ्गलेत्’ न चलेत्, न भंयेत ; एवं स होता देवेभ्य उपधावनं
 कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“तच्च जपतीति । ‘तच्च’ तस्मिन् वरणाख्ये कर्मणि । मन्त्र-
 भागस्याय मर्थः— हे ‘सवितः’ सकलकर्मानुज्ञातः । ‘देव ।’ ‘एतत्’
 एतेन मम वरणेन मद्भाजेन ‘त्वा’ त्वा मेव ‘वृणते’ अध्वर्यवः ।
 ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन सवितुरनुज्ञां लब्ध्वा भवति । ‘हि’-शब्देन
 “सविता वै प्रसवाना मीशे”—इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिर्घोष्यते ॥

“अग्निं होचायेतीति । होतुः कर्म ‘होचं’ स्व-स्व-मन्त्र-
 पाठादि ; तत् होचं कर्तुम् ‘अग्निं’ वृणते ; न तु मा मित्यर्थः ॥

मन्त्रगतं यत् ‘अग्नि’-पदम्, यच्च तद्विशेषणं ‘देवहोतृ’-पदम्,
 तदुभयं पूर्ववद् विभज्य प्रशंसति— “तदग्रय इत्यादिना ॥ १५ ॥

“सह पिचेत्यादि । विश्वे च ते नराश्च विश्वनराः, तेषां सम्बन्धी
 ‘वैश्वानरः’ ; स च पाक्षनात् ‘पिता’ उच्यते ; तेन सह, अग्निं वृणत
 इति पूर्वच सम्बन्धः । वैश्वानरात्मकं देव मग्निं च वृणत इत्यर्थः ॥

‘मावितारः’ कर्तारः । अवतिरच क्रियावचनः । “तन्वते”-इत्यस्य तात्पर्याभिधानं ‘अनयन्ति’-इति । यस्मादेतद्भागपाठात् तैभ्यो मिश्रवः कृतो भवति, तस्मादयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आर्यैरवरणामन्तरं मानुषहोत्रवरणं कर्तव्यम्, तत्र मन्त्रपाठ एव तद्वरणं मित्याह— “असाविति । ‘तत्’ तेन “असौ”-इति मन्त्रपाठेन । असावित्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्त निर्दिशेत् । तथाच कात्यायन— “असौ मानुष इति होत्रनामघट्टणम्”-इति^१ । “अहोता”-इति छेदः^२ । ‘एतर्हि’ एतस्मिन् मन्त्रलक्षणे वरणे सति ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० २ २. १२ । अथैव एतौ याज्ञिकदेवग द्विविहितस्य होत्रस्य प्रवरमन्त्रस्यैव मर्थं कृत — “‘असि’ अर्थं ‘देव’, न मानुषः, न भूतमात्र मचेतनम् । ‘देव्या’ देवैरपि पुरस्कृतः सम्भावितशक्तिः । ‘होता’ साधुपाता । य ईदृशो होता, स ‘देवान्’ ‘यद्यत्’ यजतु, (‘या च यद्यत्’) आचक्षतु च । त मर्हं होतारं वृत्ते इत्यर्थः । ‘विद्वान्’ ज्ञानवान् । यथा यत्र च यद्यथो ऽनादौ ससारोऽभ्यस्तकर्मत्वार्थः । कथम् ? ‘चिकित्वाण्’ चेतनावान्, अविष्कारयशोणः । सोऽप्युनापि अप्रमत्त सन् ‘मनुष्यत्’ मनोरिव । यथा सायम्भवादेर्मनोर्यज्ञोऽग्निना देवा इष्टा, तथास्यापि यजमानस्य यज्ञे यजत्वित्यर्थः । ‘भरतवत्’ भरतो मानवो वर्षाधिपतिः, तस्यैव । वसिष्ठादिष्वेवमानस्य पूर्वजो मन्त्रवृक्षः, तस्यैव । ब्रह्मा सर्वेषां पूर्वजः, तस्यैव । ‘या च यद्यत्’ आचक्षतु च । यद्यपि चैव मग्निदेवात्र होता, तथापि माह्वया अस्य यजस्य प्रकर्षेण ‘अवितारः’ रक्षितारः । x x x । ‘असौ’ देवदत्तो यद्यदत्तो वा ‘मानुष’ होता, ‘यद्यत्, या च यद्यत्’-इति वर्तते”-इति ।

२— मूले “पुत्रहोत्रोऽहोता”-इत्यत्र बोधम् ।

वैश्वानरशब्दस्याग्नौ प्रसिद्धेऽस्याभिमतं मर्थं माह— “संवत्सरो वा इति । “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^१ संवत्सरस्य प्रजापतित्वम् ; तस्यैव सकलमनुष्योत्पादकत्वेन सम्बन्धात् वैश्वानरत्वम् ॥

“अग्ने पूषन्निति मन्त्रभागस्याभिप्रायं माह— “अनुवक्ष्यन् वा इति । होता ह्यनुवाक्याः पठिष्यन्, याज्याभिः ‘यक्ष्यन्’ च ‘भवति’ ; ‘तत्’ एतदनुवचनं यजनस्यैव ‘एताभ्यः’ आग्न्यादि-‘देवताभ्यः’ निष्क्रवाय भवति । प्र च वद, प्र च यजेति प्रवचनयजनयोस्तेष्वारोपः । इमं मेव निष्कृतिं विगदयति— “यूय मिति ॥ १६ ॥

“वसूना मिति । रातिर्दानम्, तस्यां भवेम ; धनं लभेमहीत्यर्थः । “रुद्राणाम् उवायाम्”—इति । उरुत्वे तेषां यन्महत्त्वम्, तस्मिन् क्षामेति सम्बन्धः । ‘स्त्रादित्याः’ तेषां सुपसदनेन सुप्रीताः आदित्याः वयम्—‘अदितये’ देवनाये, एतन्नाग्निकायै देवतायै वा ‘अनेहसः’ अपापिनः, अनपराधिनौ भवेम, अथवा दितिः खण्डनं नागः^२, तदभावाय चिरकालजीवनाय भवेमेत्यर्थः ॥

अथ महविषयया “त्रया देवाः”—इत्युक्तम्, पृथक् पृथक् प्रार्थनायाः पर्यवसितं फलं माह— “एतेषा मिति ॥ १७ ॥

मन्त्रभागे विग्रेयभूतस्य वाक्शब्दस्य अर्थं ‘उवायम्’ इत्यत्र यदि धातुनैव उपात्तं मित्याभिप्रेत्य तद्विग्रेषणीभूतं ‘जुष्टम्’—इति पदं क्रियाविग्रेषणतया ध्याचष्टे— “जुष्टा मित्यादिना । अथ यदि रुच्यारणार्थं वक्तंते । किं मनेन वाचो जुष्टत्वप्रार्थन—इति तदुपपादयति— “तद्धीति । ‘यो जुष्टम्’ ‘अनुमवत्’ अनु-

ध्रुयात्, 'तत्' तदीयं कर्म 'समृद्धम्' इत्यर्थः । नृजो लेख्यडागमः^१ ।
एव सुत्तरवाक्ययोरपि योजना ॥ १८ ॥

'ब्रह्मभ्यः'-इति ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मणजातिरर्थ इति व्याचष्टे—
'जुष्टां ब्रह्मभ्य इति ॥ १८ ॥

'जुष्टां नराग्रंभयेति । यथा सर्वेऽपि नराः 'आ' सर्वतः
ग्रंभन्ति, तथाविधग्रंभनाय 'जुष्टां' प्रिया मित्यर्थः । अत्र साधारणेन
नराणां यो जोष आग्रंभितः, स युक्त एवेत्याह— "प्रजा वै नर
इत्यादिना । न केवलं तद्धि होचज्ञाना मेव संज्ञापोऽपेक्षितः, अपि
तु यो जुष्टां वाचं जानाति, यद्य न, स सर्वैरप्ययं साधुः उक्तवा-
मित्येवंरूपया वाचा 'विस्तृज्यन्ते' उच्चार्यन्ते तदेव समृद्ध मित्यर्थः ॥

इमानि मन्त्रवाक्यानि व्याख्याय ऋगात्मकं मन्त्रं व्याख्यातुं
साकल्येनानुवदति— "यदधेति । मन्त्रस्याय मर्थः ।— 'होष्टवर्ष्य'
होष्टवरणे निमित्तभूते सति^२ 'यत्' 'चतुः' अङ्गम् ('जिह्वां')
अंगोपरोधेन कुटिलं ('परापतत्') सन्निपतेत्, 'तत्' विशेषेण
द्रष्टा 'अग्निः' पुनराभरतु । चतुर्वक्ष्रधानं होचस्याङ्गं यद्द्रष्ट मभूत्,
तदग्निः समादधालिति तात्पर्यार्थः । मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं प्रदर्शयते—
"यथेत्यादिना । पुरा 'यान् अगे अग्नीन् होचाथ' वृत्तवन्तः, 'ते'
'प्राधन्वन्' प्रगता नष्टा अभवन्, 'एवम्' इदानीं 'मे' मदन्नं

१— धा० ष्यदा० उ० ३४ । पा० ३. ४. ७ सू०, १. ४. ८४ सू० ।

२— 'होष्टवर्ष्य'-इति ऋ० सं० १. ३१. १ । "होषा त्रिपत् इति
होष्टवर्ष्या यत्र"-इति तत्र सा० भा० ।

‘प्रवरेण’ निमित्तेन ‘अमायि’ चिंसित मभूत् ; तत्समाधत्तेत्युक्तमिति ॥ ९० ॥

अथ हृतस्य द्योतुः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथाध्वर्यु मिति । सम्मर्शनेनेष्टं विवक्षुः अनयोः सम्मर्शने कारण माह— “मनो वा इति । अध्वर्याः कर्त्तव्यविषयस्य मनोव्यापारस्य वाङ्मत्यात् मनोरूपत्वाभिधानम् । याज्यापुरोनुवाक्यादिबोवत्वाग्यापारात् द्योतुर्वागात्मकता, तदुभयात्मकत्वाद् यज्ञस्य ; तयोः सम्मर्शनेन मनोवाचोः सन्धानं कृतं भवति । संस्पर्शनप्रकार माश्रयायन माह— “असेऽध्वर्यु मन्वारभेत पार्श्वस्थेन पाणिना आग्नीध्र मङ्गदेगेन”—इति^१ ॥ ९१ ॥

तत्र जपतीति । अन्वारभ्येन जपितव्यं मन्त्रं सतात्पर्य माह— “पण्मोर्वीरित्यादिना । अन्यादीनां मुख्यं शोकसिद्धम् । ‘एताः’ मां दुरितात् पान्त्विति तस्यार्थः । ‘अंहः’-शब्दस्य तात्पर्याभिधानम् “आर्त्तैरिति । आर्त्तिनांशः । अन्यादीनां प्रत्यक्षदेवतात्वात् तद्गच्छितस्य नाग्राभावः प्रसिद्ध इत्याह— “तस्यो ह्यीति ॥ ९२ ॥

“अथेति । सम्मर्शनदेगात् ‘ह्योदपदमं’ प्रत्यागच्छेत् । उत्तरवेदिश्रोणेर्ह्योदपदमम् । ‘सः’ होता तस्मात् सद्नात् ‘एकं द्रव्यं’ “निरस्तः”—इतिमन्त्रेण निरक्षेत् ॥

परावमोर्निरमने कारण माह— “परावसृजेति । ‘परा’ परागतं ‘वसु’ यज्ञाख्यं धनं यस्मात्, स तथोक्तः^२ ॥ ९३ ॥

“अथ होदपदन इति । उपयेगानमश्न माह— “इदं मह

१— आश्व० श्रौ० सू० १. २. २५, २६ । सत्येन वेति तस्येवः ।

२— सायणा० श्रौ० सू० १. ६. ६ । ‘परावसु’—इति कौथी० ४. १३० ।

मिति । 'अर्वा' अर्वाक् अभिमुख 'वसु' यज्ञाख्य धन यस्य, स
तथोक्त^१, 'तस्य', सौदत्यचेति 'सदन' स्थानम् । तच्च सस्थितिभाव-
नया स्वयं मपि तत्सदृशो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

तत्रोपविष्टस्य मन्त्रजप विधत्ते— "तचेति । हे विश्वकर्मान् !
ह्यत्त्रविषयव्यापारं करोतीति विश्वकर्मा, 'तनूपा' तनो पाता,
महादेव ! त्वं शरीरस्य पाता भवसि । उपवेशनस्थानादीपत् उत्तरत-
श्चलन समन्तक विधत्ते— "मा मेति । तस्याय मर्थं ।— हे उभा-
वग्नी ! युवा 'मा' माम् 'उत्' उत्पद्य माधिक्येन 'मा उपिष्ट' दाह
माकार्यम् । "उष दाहे"—इति^२ धातु । अस्मैव तात्पर्यं माह—
'मा हिचिष्टम्'—इति । यत 'उष' 'लोक' 'वा' सम्बन्धि स्थानम्,
अतो हेतोर्मा माहिचिष्ट मिति प्रार्थना युक्ता । होत्वपदनात्
'उदङ्' उदङ्मुख 'एजति' "एजृ कम्पने^३", जपन् कम्पते ।
"अन्तरा वा इत्यादिना दाहप्रसङ्गप्रदर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ समन्तकं जप विधत्ते— 'अथाग्नि मित्यादिना । मन्त्र-
स्थाय मर्थं ।— हे 'विश्वे देवा !' 'दाह' यज्ञे होत्वेन 'वृत्' अह
'यथा' येन प्रकारेण, 'यथा' येन च 'पथा' मार्गेण, 'व' 'हव्यम्'
'आ' समन्ताद् 'वहानि' प्रापयानि, तदुभय 'मे' अज्ञाय मक्षम्

१— वा० स० १५ १६ 'अर्वाग्वसु'—इति । "पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्त
माहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु-
रुत्थिरन्न प्रजाभ्य प्रदीयते"—इतीहैवोपरिष्ठात् (८ ३ ६ २०) ।

२— धा० स्वा० प० ६६६ ।

३— धा० स्वा० प० २३४ ।

४— ऋ० स० १० ५२ १ ।

‘प्रब्रूत’ । एतन्मन्त्रस्यार्थं लोकदृष्टान्तप्रदर्शनपुरःसरं विगदयति—
 “यथा येभ्य इत्यादिना । ‘यथा’ लोके कश्चित् पाचकः तत्त्वामिनिं
 पृच्छति— ‘पक्वम्’ अन्नं यथा आनेय्यामि, यथा वा आनीतं पाचे
 समर्पयामीति । एवमकारप्रश्नस्य लोके दृष्टत्वात् उक्त मनुशासन-
 प्रार्थन मित्यर्थः । दाष्टान्तिके योजयति— “एव मेवैतदिति ।
 ‘अनुष्ठ्या’ आनुपूर्व्येण ‘वषट्कार्याम्’ वषडिति शब्दं ब्रूयाम् । ‘वषड्’-
 शब्दो हविःप्रदानसाधनः^१; “स्त्राहाकारेण वा वषट्कारेण वा
 देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते”—इतिश्रुतेः^२ । सिद्धं मन्यत् ॥ २६ ॥ २ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— “यस्यै देवतायै हविर्गच्छीतं स्यात्, तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन्”—

इत्यादि श्रौ० ब्रा० ३. १. ८ । उद्धृतश्चैतद्वचनं निरुक्ते (८. ३. ७.) ।

“वौषडिति वषट्कारः”—इति ध्यान्व० श्रौ० सू० १. ५. १५ ।

अतएव तै० सं० १६. ११ भाष्ये सायणोऽप्याह—“वषट्कारेण
 वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः”—इति ।

२— “यजति जुहोतीना को विषेयः ? तिष्ठद्भोमा वषट्कारप्रदाना
 याज्यापुरीनुवाक्यावक्तो यजतयः, उपविष्टद्भोमाः स्त्राहाकारप्रदाना
 जुहोतयः”—इति का० श्रौ० १. २. ५, ६, ७ सू० ।

३— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरविधावाच्यावद्यादिक माध्यातम् । तत्पञ्चति-
 थैवम् ।— अथर्ववेदादिनां प्रादक्षिण्येन मुक्तोत्तर मपरेण प्राक्मुखो
 षोडशसंज्ञकान्यादाय ‘वौषट्कार्य’—इत्याह । ततोऽधोत् दक्षिणा-

अग्निर्होता वेत्त्व*मेर्होच॑ मिति । अग्नि॑रिदं होता
 वेत्त्वित्येवैतदाहामेर्होच॑ मिति तुस्यो हि होचं वेत्तु
 प्राविच॑ मिति यज्ञो वै प्राविचं वेत्तु यज्ञ॑ मित्येवैतदाह
 साधु ते यजमान देवतेति साधु ते यजमान देवता यस्य
 तेऽग्निर्होतेत्येवैतदाह द्युतवती॑ मध्वर्यो सुच॑ मास्यस्वेति
 तदध्वर्यु॑ प्रसौति स यदेका॑ मिवाह ॥ १ ॥

युजमान एव जुहू॑ मुनु । योऽस्मा॑ अरातीयुति सु
 उपभूत॑ मुनु स यद् हे इव ब्रूयाद् युजमानाय॑ द्विपुनं
 भ्रात॑व्यं प्रत्युद्यामिनं॑ कुर्यादुत्तैव जुहू॑ मुन्वाद्य उपभूत
 मुनु स यद् हे इव ब्रूयादनु॑ आद्यं प्रत्युद्यामिनं॑
 कुर्यात् तस्मादेका॑ मिवैवाह ॥ २ ॥

मुखोऽध्वर्यु॑ मुक्तरेण स्थित॑ रफ्यसन्नहने॑ पाथौ दृत्वा 'अस्तु
 औश्यट्'-इति प्रत्याह । ततो गृहीतसन्नहने॑ एताध्वर्यु॑ 'अग्निर्देवो
 दैव्यः'-इत्यादिराह । तत परस्तादवर्वाच्च॑ यजमानस्य चीणि॑ प्रवर-
 नामधेयान्यप्याह । तद्यथा-'कश्यपवदवत्सारवन्नैध्रुववदिति । एतद-
 नन्तर मेव 'ब्रह्मण्यदा च वत्सद् ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारो-
 ऽमुकशर्मा होता मानुष'-इति होतृनामग्रहणं मुखैरुपासु वा
 कर्त्तव्यम् । ततो होता 'देव सवितरित्यादिक जपित्वा उत्थाय
 अध्वर्यु॑ मग्नौघ॑ चास्यो प्रादेशेन सम्मृशति । होत्रा सम्मृष्टौ तौ
 घोपविशत॑ इति ॥

* 'वेत्त्व'-इति क, ख, ग, डा०-वेवर-दृष्टम् । † 'होच'-इति सा०-सम्मतः ।

‡ 'मिवाहि'-इति ग ।

§ 'दनु'-इति घ ।

देवयुवं विश्ववारा मिति* । उपस्तीत्येवैना मेतुन्महु-
यत्येव यदाह देवयुवं विश्ववारा† मित्तीडामहै देवा‡३
ईडेन्यान् नमस्याम नमुस्यान् युजाम यज्ञियानित्तीडा-
महै तान् देवान् य ईडेन्या नमस्याम तान्ये नमुस्या
युजाम यज्ञियानिति मनुष्या वा ईडेन्याः पितुरो
नमस्या देवा यज्ञियाः ॥ ३ ॥

या व्वै प्रजा यज्ञे ऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता ऽएव
मेवैतद्या ऽइमाः प्रजा ऽअपराभूतास्तु यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु व्व्याः स्योपधयो व्वनस्पतयो
यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यज्ञ ऽआभक्तम् ॥ ४ ॥

ता वा ऽएताः । नुव व्याहृतयो भवन्ति नुवेमे पुरुषे
प्राणा ऽएतानेवास्मिन्नेतुदधाति तुस्मान्नुव व्याहृतयो
भवन्ति ॥ ५ ॥

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम । तं देवा ऽअन्वमन्त्रयन्ता
नः शृणूप न आवर्त्तस्वेति सोऽस्तु तयेत्येव देवानुपाव-
वर्त्त तेनोपावृत्तेन देवा ऽअयजन्त तेनेद्वैतुदभवन्
यदिदं देवाः ॥ ६ ॥

* । 'देवयुवं विश्ववारा मिति'—इति घ । † 'मित्युप'—इति ग ।

‡ 'देवा३'—इति क, 'देवा२'—इति ख, 'देवा२'—इति घ ।

स युदाश्रावयति । यज्ञं मेवैतदनुमन्त्रयत ऽश्रा नः
 शृणुष्व न ऽश्रावर्त्तस्वेत्यथ युत्प्रत्याश्रावयति यज्ञं ऽश्रुवैत-
 दुपावर्त्ततेऽस्तु तथेति तेनोपावृत्तेन रेतसा भूतेनऽर्त्विजः
 सम्प्रदायं चरन्ति युजमानेन परोऽश्वं यथा पूर्णपात्रेण
 सम्प्रदायं चुरेयुरेव मनेनऽर्त्विजः सम्प्रदायं चरन्ति*
 तद्वाचैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति व्याग्धि यज्ञो व्यागु हि
 रेतस्तु देतेनैवैतत्सम्प्रदायं चरन्ति ॥ ७ ॥

सोऽनुद्रुष्टीत्येवोक्ताध्वर्युः । नापय्याहरेन्नो ऽथ
 होतापय्याहरेद्वाश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीधं यज्ञं ऽउपा-
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

सोऽग्नीनापय्याहरेत् । आ१ प्रत्याश्रावणात् प्रत्या-
 श्रावयत्यग्नीत् तत्पुनरध्वर्युं यज्ञं ऽउपावर्त्तते ॥ ९ ॥

सोऽध्वर्युर्नापय्याहरेत् । आ यजेति वृक्तोर्यजेत्ये-
 वाध्वर्युर्होत्रे यज्ञं५ सम्प्रयच्छति ॥ १० ॥

स होता नापय्याहरेत् । आ१ वपङ्कारात् तं**
 यपङ्कारेणामावेध योनी रेतो भूतुः सिञ्चत्यग्निर्व्यं
 योनिर्यज्ञस्य स ततः प्रजायत इति नु हविर्यज्ञेऽथ
 सौम्येऽध्वरे ॥ ११ ॥

*, † 'यदुक्ति'-इति च ।

‡ 'अयंवाप'-इति च ।

॥ "नापय्याहरेत् ॥ ११६"-इति च य-दुक्तेऽधिकं पाठः ।

५, ८ 'हरेत्वा'-इति च ।

** 'तु'-इति सा०-सम्भवः ।

स वै ग्रहं गृह्णीत्वाध्वर्युः । नापव्याहरेदोपाकरणादु-
पावर्त्तध्व मित्येवाध्वर्युस्तज्ञातृभ्यो यज्ञः सम्प्रयच्छति ॥ १२ ॥

तु ऽज्ज्ञातारो नापव्याहरेयुः । आत्तमाया ऽप्योत्तमे-
त्येवोज्ञातारो ह्येवे यज्ञः सम्प्रयच्छन्ति ॥ १३ ॥

स होता नापव्याहरेत् । आ* वपङ्कारात्तुं वपङ्कारे-
णाम्नावेव योनौ रेतो भूतः सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य
स ततः प्रजायते ॥ १४ ॥

स युहु सोऽपव्याहरेत् । यं† यज्ञः ऽजपावर्त्तते युधा
पूर्णपात्रं परासिञ्चेदेवः ह स युजमानं पुरासिञ्चेत्
स युत्र हैव ऋत्विजः संविदाना यज्ञेन चरन्ति सुर्व्व
मेव तुत्र कल्पते न मुह्यति तुस्मादेव मेव यज्ञो
भर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

ता वा ऽएताः । पुञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो आवयुस्तु
श्रौषड् यज ये युजामहे व्वीर्षडिति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तुवः संवत्सरस्यैकैका यज्ञस्य मावैषा
सम्पत् ॥ १६ ॥

तासां सप्तदशाक्षराणि । सप्तदशो वै प्रजापतिः
प्रजापतिर्यज्ञः ऽएकैका यज्ञस्य मावैषा सम्पत् ॥ १७ ॥

ओ आवयेति वै देवाः । पुरोवातुः ससृजिरेस्तु
 श्रौपडित्यभ्राणि सुमन्त्रावयन् यजेति विद्युतं ये युजामह
 ऽइति स्तनयितुं वपङ्कारेणैव प्रावर्पन् ॥ १८ ॥

स यदि वृष्टिकामः स्यात्* । यद्विष्टा वा युजेत
 दर्शपूर्णमासयोर्वैव द्रूयाद् वृष्टिकामो वा ऽश्रस्मीति
 तत्रो ऽश्वर्यं ब्रूयात् पुरोवातुश्च विद्युतश्च मुनसा
 ध्यायेत्यभ्राणि मुनसा ध्यायेत्यग्नीधः स्तनयितुश्च वपुश्च
 मुनसा ध्यायेति होतारः सुर्वाण्येतानि मुनसा ध्यायेति
 ब्रह्माणं वपुर्पति दैव तत्र युत्रैव मृत्विजः संविदाना
 यज्ञेन चरुन्ति ॥ १९ ॥

ओ आवयेति वै देवाः† । विराज मभ्याजुहुवुरस्तु
 श्रौपडिति वत्सु मुपावास्तजन् यजेत्युदनयन्‡ ये युजा-
 मह ऽइत्युपासीदन् वपङ्कारेणैव विराज मदुहतेयं वै
 विराडस्यै वा ऽएष दोह ऽएवुः ह वा ऽअस्मा ऽइयं
 विराद् सुर्वान् कामान् दुहे यु ऽएव भेतुं विराजो
 दोहं वेद ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

* 'स्याद्'-इति ग ।

† 'देवाः'-इति ग ।

‡ 'यजेत्युदनयन्'-इति घ ।

अथ सुगादापननिगदं नवधा विभज्य व्याचिख्यासुराद्यं भाग
मनूय तस्यार्थं माह— “अग्निर्होतेति”^१ । वेदितव्यस्य मन्त्रे अनिर्दिष्टात्
‘इदम्’-इति तत्कर्मप्रदर्शनम् । दैव्यो ‘होता अग्निः’ ‘इदम्’ अस्तु-
ष्टेयं कर्म ‘वेत्तु’ जानातु । एतन्मन्त्रवाक्यं ‘वेत्त्विति’ किम् ? आह—
इदं ‘होचं’ कर्म । जानात्वित्याह, किं तद्देदनेनेति तस्य होत्रेण
प्रतिनियतं समन्त्र माह— “अग्रेरिति । ‘तस्य उ हि’ तस्यैव हि ।
स च समन्त्रनियम एवकारार्थेन ‘उ’-शब्देन द्योत्यते ।

द्वितीयभागे ‘प्राविच’-शब्दार्थं माह— “यज्ञो वा इति ।
प्रकर्षेणावतीति ‘प्राविचः’ यज्ञः । अवतेरिचप्रत्ययः^२ । यज्ञापरिज्ञाने
होत्रज्ञान मपि व्यर्थ मिति तज्ज्ञान माशास्यते ।

तृतीयभागे सामान्येन निर्दिष्टां यजमानदेवतां विगिन्य
व्याचष्टे— “साधु त इति । हे ‘यजमान’ ! ‘ते तव ‘देवता’
‘साधु’ साध्वी । कथं साधुत्वम् ? कैषा सा ? तदाह— “यस्य त
इति”^३ । होद्वत्गुणकोऽग्निरेव तव देवतेत्याह स्म मन्त्रवाक्यम् ।

१— “अग्निर्होतेति सुगादापनं प्रयज्ञेषु सन्निधेः”—इति का० श्रौ० सू०
३. २. १५ । श्रुतस्यैव तैत्तिरीयाध्याये— तै० ब्रा० ३. ५. ४. १ ; सं०
२. ५. ६ । तत्रत्यपाठस्यैवम्— “(१) अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । (२)
होचं वेत्तु प्राविचम् । (३) स्मो वयम् । (४) साधु ते यजमान देवता ।
(५) एतवतो मध्यर्थां सुच सास्यस्य । (६) देवायुवं विश्ववाराम् ।
(७) ईडामहे देवाः ईडेन्यान् । (८) नमस्याम नमस्यान् । (९) यजाम
यज्जिष्यान्”—इति । एष एव मन्त्रः सुगादापननिगद उच्यते ।

२— “अग्निजादिभ्य इचोचौ”—इति उ० ४. १०५ ।

३— तै० सं० २. ५. ६ भाष्ये उक्तम्— “त मिमं शाखान्तरपाठं दूष-
यतीत्यादि । स च पाठस्तत्त्वान्वविध एवोद्धत इति न शतपथीयः ।

चतुर्थभागे वाक्यार्थस्य स्पष्टत्वात्तात्पर्यं माह— “एतवती मिति । एतपूर्णां ‘सुचम्’ ‘आस्यस्व’ हस्ते धारयेत्यर्थः । अनेन अर्ध्वर्थवे अनुज्ञां दत्तवान् भवति । “उपमर्गादस्यत्पुद्गोर्वा वचनम्”—इत्यात्मनेपदम् । मन्त्रे ‘सुचम्’-इत्येकस्या एव निर्देशं द्वित्वनिर्देशपक्ष-निन्दापुरःसरं द्रढयति— “स यदित्यादिना । ‘सः’ होता ‘एका मित्र’ सुच मित्येका मेव ब्रूयात् ॥ १ ॥

“यजमान एवेति । ‘जुह मनु’ जुह्वा अनुकूलः, तदभिमानो-त्यर्थः । ‘यः’ च यजमानस्य ‘अरातीयति’ ग्राचव मिच्छति, ‘सः’ ‘उपभृत मनु’ उपभृतोऽनुकूलः । यत एव मतो होता यदि ‘दे इव’ जुहपभृतावास्वस्वेत्येवं ‘ब्रूयात्’, तदा ‘यजमानाय’ द्वेष्टारं शत्रुं ‘प्रत्युद्यामिनं’ प्रतिकूलोद्योगवन्तं ‘कुर्यात्’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “यजमानदेवत्या वै जुहः, भ्रातृदेवत्योपभृत”-इति । दोषान्त-रोपन्यासेमापि द्विवचनं निषेधति— “असैवेति । ‘आद्यः’ अदनीयो प्रौढियवादिपदार्थः ; तम् ‘अथ’ यजमानाय प्रतिकूलं कुर्यात् ॥ १ ॥

“देवयुव मिति । देवानिच्छतीति ‘देवयुः’ । “क्याच्छन्दसि”—इत्युपगमः । विश्वैरपि देवैर्वरणीया ‘विश्ववारा’ । आभ्यां सुम्वि-श्रेष्ठते । ‘एनां’ सुचम् एतद् ‘उपसौत्येव’ द्याघयत्येव । अथ न कश्चिदपूर्वोऽप्योऽभिधीयत इति सापि किमप्यं सूयत इत्यत आह— ‘एतत्’ ‘महयत्येव’ पूजयत्येव । ‘यदाह’ यदेतदाक्यं मन्त्र आहृत्यर्थः ॥

निगदस्य सप्तमादिभागत्रय पृथक् पृथक् व्याख्यातु मनुवदति—
 'ईडामहा इत्यादि । 'ये' देवा 'ईडेन्या' स्तुत्या , स्तुतिभाजना
 इत्यर्थ , 'ये' च 'नमस्या' नमस्कार मिच्छन्ते, ये च ('यज्ञिया')
 यष्ट्या हविर्भाज , 'तान्' सर्वान् अविशेषेण स्तुति-नमस्कार-यागै
 'ईडामहै' पूजयामहै इति बहुवचनार्थ । 'ईडेन्यान्'-इति "ईड
 स्तुतौ"-इत्यस्य 'केन्य-प्रत्यय । ईडेन्यादीन् प्रशंसति— "मनुष्या
 वा इत्यादिना । कुशलादिस्तुतिमात्रेण प्रायेण परितुष्यन्त इति'
 'ईडेन्या' मनुष्या, 'नमस्कारो हि पितॄणा मिति श्रुते' 'नमस्या'
 पितर , हवि प्रदान मन्तरेणापरितोषाद् 'देवा यज्ञिया' ॥ १ ॥

"यजाम यज्ञियानितौतिकीर्त्तने यज्ञस्य शुद्धिस्तुतया याग
 तदनुप्रवेशेन प्रशंसति— "या वा इत्यादिना । देवमनुष्यात्मकास्तु
 प्रजास्तु मध्ये 'या' प्रजा' यष्ट्यत्वेन यज्ञ भन्वभञ्जन् । तत्प्रकार
 माह— "मनुष्यान्विति । 'मनुष्यान्' 'अनु'सृत्य 'पशव' गवाद्या
 क्षीरोधस्ताधनत्वेनानुप्रविष्टा । 'देवान्' 'अनु'सृत्य 'वयामि'
 पक्षिणोऽनुप्रविष्टा , "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते"-इति श्रुते' ।
 अथ वा एकहायनप्रभृति पञ्चदशहायनान्ता 'पशवो वयामि ,
 तान्यनुप्रविष्टानीत्यर्थ । तान्यनुप्रवेशाच्चरुपुरोडाशा , यूपदियज्ञ-
 साधनदारेणैषधिवनस्पत्यादयः । किं वज्रना 'यत् किं चेद्'
 प्रतीयमान वस्तु अस्मि, 'तत्' 'सर्वम्' च' सर्व मध्येव मेव 'दारि'

१— धा० ष्यदा० ष्या० ८ ।

२— 'प्रायेण परितोषात्'-इति ठ ।

३— "क्षौद्यादिक अन्य प्रत्यय -इति ऋ० त० १ ०८ ५ सा० भा० ।

४— तै० ब्रा० १ १ १० ८ ।

५— वा० म० २४ २० १ ।

दारया यज्ञं मनुप्रविष्टं मेव । अतो यज्ञसंस्पर्शवतां न कदाचित्
पराभवोऽस्ति, तदसंस्पृष्टं च न किञ्चिदस्तीति यज्ञमृतिः ॥ ४ ॥

निगदविभागगतां नवसङ्ख्यां^१ प्रशंसति— “ता वा इति ।
‘व्याहृतयः’ उक्तवाक्यानि । तानि च ‘नव’; सप्त शीर्षण्याः^२,
द्वाववाच्याविति^३ । ‘प्राणाः’ अपि ‘नव’^४ । तदेतेन नवविभागकरणेन
‘अग्निन्’ यजमाने ‘पुरुषे’ ‘एतान्’ प्राणान् ‘एव’ स्थापितवान्
भवति ॥ ५ ॥

अथाश्रावणप्रत्याश्रावणे विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञो
हेति । पुरा किल ‘यज्ञः’ केनचिद्भाजेन ‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् ।
‘तं देवाः’ ‘अन्वमन्त्रयन्त’ अनुनयेनाह्वयन्त ।— हे यज्ञ ! ‘न.’
अस्माकं वचनं ‘शृणु’, ‘नः’ अस्मान् (‘उपावर्त्तस्व’) प्रतिनिवर्त्तस्व ।
उपावर्त्तंति गुणश्चान्दसः । यद्वा, उपावर्त्तनं सुपावर्त्तः । आवर्त्तना-
भावे यागासम्भवात्तस्य साधनत्वव्यपदेशः । ‘देवाः’ यजमानाः
‘अयजन्त’ । भाविगत्या तेषां देवत्वव्यवहारः । ‘देवाः’-इति ‘यदिदं’
देवत्वमस्ति, ‘एतत्’ तस्मात्तुष्टानेन ‘अभवन्’ प्राप्तवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “अग्निर्होता नव”-इति तै० ब्रा० २. ५. ४ ।

२— “सप्त वै शीर्षन् प्राणा”-इति ऐ० शा० १. २. ६ ; २. १. २ ।

३— “‘यवाद्य’ नामैरधस्ताद् वर्त्तमाना अपानवाज्यादय”-इति ऐ० शा०
१. २. ६ सा० भा० ।

४— “नव वै पुरुषे प्राणा”-इति तै० सं० २. ५. १०. ५ । “शिरोग-
म्रितेषु सप्तसु द्विद्वेयु, चधोऽवस्थितयोश्च द्वयोश्चिदधो सप्त-
प्राणा नवसङ्ख्याका”-इति तत्रैव सा० भा० ।

अथ सङ्गहेषोक्त यज्ञसम्प्रदास विशिष्यध्वयादे स्त स्त-कालेषु
मौन विधत्ते— “सोऽनुमूहीत्यादिना । ‘सोऽध्वर्यु’ होतार प्रति
‘अनुमूहीत्युक्तेव’ तत्समनन्तर मेव ‘नापद्याहरेत्’ प्रस्तुतानुपयोगि
वचन न ब्रूयात् ।

‘होता’ अपि अनुवचनद्वारेण वायूपयज्ञस्य स्वस्मिन् समावेष्टात्
‘नो एव अपद्याहरेत्’ ।

पुन ‘अग्नीध’ प्रति ‘अध्वर्यु’ यदा ‘आश्रावयति’, तदानीं
स वाग्यज्ञ त प्राप्नोति, अत ‘स’ अपि ‘न अपद्याहरेत्’
स्त-प्रत्याश्रावणावधि ।

स (अग्नीत्) यदा ‘अध्वर्यु’ प्रति प्रत्याश्रावयेत्, तदैव
‘यज्ञ’ पुन आगच्छेत्, अत ‘स’ अपि ‘अध्वर्यु’ ‘आ यजेति’
‘यजेति’वचनावधि ‘न अपद्याहरेत्’ ।

अथ पुन ‘अध्वर्यु’ यदा ‘यजेति’ स्त-वाग्यज्ञ ‘होचे सम्प्रय-
च्छति’, तदा प्राप्तयज्ञ ‘स’ ‘होता’ वषट्कारपर्यन्त ‘नापद्याहरेत्’ ।

“स वषट्कारेणेति । ‘सोऽध्वर्यु’ होयहतेन ‘वषट्कारेण’ हवि-
प्रदानसाधनेन ‘अग्नौ’ धोनिभूते ‘रितोभूत’ हवि ‘मिधति’ प्रय-
च्छति । यस्माच्च उत्पद्यते तत्तस्य धोनिरिति प्रसिद्धि ‘वै’ शब्देन
स्रप्यते । उक्त वाङ्मयम विषयविशेषे व्यख्यापयति— “निति ।
अथ सूचम्— “अनुमूहीत्युक्ता नापद्याहरेद्दोता चाऽऽश्रावणात्,

१— अनुमूहीति अनुवाक्यापाठाद्यो होतृप्रिय ।

२— अनुवाक्यापाठेनेति यावत् ।

३— “यो आरयेद्युवहेत्यर्थ ।

४— यजेति प्रत्याश्रावणद्वारापाठाद्यो होतृप्रिय ।

आश्रावितेऽग्रीदा प्रत्याश्रावणात्, प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युरा होतृप्रैषात्,
होता ऽवषट्कारादिति^१ ॥

अथ सोमविषयं वाङ्मियमं प्रतिजानीते— “अथ सौम्येऽध्वरे”-
इति ॥ ८ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

“स वा इत्यादि । ‘अध्वर्युः’ यद्वयहणादनन्तरम् ‘आ उपा-
करणात्’^२ यदा च उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभेरन्, तावत् ‘नाप-
य्याहरेत्’ । यदा ‘अध्वर्युः उपावर्त्तध्व मिति’ ब्रूयात्, तदानीं
तस्य यजमान् (‘उद्गातृन्’) प्राप्नोति, ‘ते उद्गातारः’ अपि (‘आ
उत्तमायाः’) ‘नापय्याहरेयुः’ तत्रमभ्युत्तमस्तोत्रीयापर्यन्तं^३ न
वदेयुः । यदा च ‘एषा’ अन्तिमा स्तोत्रीयेति ‘उद्गातारः’ प्रज्ञाप-
यन्ति, ‘होता’ अपि तदा प्रभृति ‘नापय्याहरेत्’ ‘आ वषट्कारात्’ ।
“तं वषट्कारेणेत्यादि पूर्ववत् । अथ सूत्रम्— “सोमे च यद्वं गृही-
तोपाकरणात्”-इति^४ । उत्तमस्तोत्रीयां प्रभृत्य होतुरेवेति भुवन्त
उद्गातारः^५ अभिष्यते होत्रे यजं प्रयच्छन्ति^६, तदा प्रभृति वषट्कार-
पर्यन्तं होता नापय्याहरेत्^७ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१— का० अ० सू० १. ३ १३—१४ । अपय्याहारो लौकिकवदनम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. २. ५. ५ ; तै० सं० ६ ४. ३. १ ; षा० अ० सू०
१२. ३. १४, १५ ; षा० अ० सू० ४ १३. १—४ ; का० अ०
सू० ८. १. १०.—इत्येतेषु प्रातरनुवाकोपाकरणं विहितं दृश्यम् ।

३— तिष्ठन् ऋक्ष एकं स्तोत्रियं साम गोपते सामगै । तत्रान्या ऋक्ष
उत्तमस्तोत्रीया भवति । विशेषतस्तु हृन्दोभाभ्यावतरण्याम्, ऐ०
ब्रा० ४ ०. १२ ३. ४. ४ इत्यादौ च दृश्यम् ।

४— का० अ० सू० १. १० । ५— उद्गातृप्रतोऽपतिहर्तार इत्युद्गातारः ।

६— का० अ० सू० १. १. १० दृश्यम् । ७— का० अ० सू० १. १. १८ दृश्यम् ।

उक्तवाङ्मनियमाभावे बाध माह— “स यद्धेति । सोमयागे तस्य यद्वह्णादि-प्रदानावधि-काले ‘यं यज्ञे उपावर्त्तते’, ‘सः’ ‘यद्’ यदि ‘अपव्याहरेत्’, ‘सः’ ‘यजमान परासिञ्चेत्’ । अत्र दृष्टान्तः ।— ‘यथा’ ‘पूर्णपाचम्’ अभिमतप्रदेशे घटादिषु प्रक्षेप मकृत्वा अन्यत्र ‘परासिञ्चेत्’, तादृगेव तत् । अपव्याहारेण यज्ञ-भ्रमे सति स्वर्गाख्यफलभंशाद् यजमान एव परासिक्तो भवति । उक्तवैपरित्ये को गुण इत्याह— “स यचेति । एवं सर्वेऽध्वर्यादयः क्रमेण ‘यत्र’ यज्ञे ‘सविदानाः’ ऐकमत्यं प्राप्ताः स्व-स्व-कर्त्तव्य मेकापेण जानन्तोऽनुतिष्ठन्ति, ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘सर्वं मेव’ अङ्ग-जातं ‘कम्पते’ फलजननसमर्थं भवति । एवं सत्येकोऽप्युत्किं ‘न मुह्यति’ स्वानुष्ठेयं न विस्मरति, अपव्याहारात्मकविक्षेपासम्भवात् ॥

निगमयति— “तस्मादिति । ‘एव मेव’ अध्वर्यादिभिः यज्ञ-सम्प्रदानक्रमेण ‘यज्ञः’ ‘भर्त्तव्यः’ पोषयितव्यः ॥ १५ ॥

आश्रावणादिपञ्चक मनूय प्रशंसति— “ता वा इति । व्याहृत्यन्त इति ‘व्याहृतयः’ वाक्यानि । तानि आश्रावयेत्यादिकानि । पञ्चसङ्ख्यासि, ‘यज्ञोऽपि पाङ्कः’, धानाः करम्भ इत्यादिहविर्गत-पञ्चसङ्ख्यायोगात्^१ । अतः सङ्ख्यासाम्यद्वारा व्याहृतिपञ्चको यज्ञः अस्तु । ततः किमित्यत आह— “पाङ्कः पञ्चरित्यादिना । चत्वारः पादाः, शिर एक मिति धा, सोमत्वद्मांसास्त्रिमज्जभेदेन वा,

१— “धाना करम्भ परिवाप दुरोन्वाणं प्रयस्येत्येव वै यज्ञो हवि-
प्यङ्क्ति”-इति ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

धीदन्' दोहाय गोः समीपे स्थितः । 'वषट्कारेण' हविःप्रदान-
साधनेन ताम् 'अदुहत' दोहनेनेमं यज्ञं मुदपादयन्नित्यर्थः ॥

विराट्शब्दमाह—“इयं वा इति । 'इयं' पृथिव्येव खलु
'विराट्' । उक्तं मयं समर्थयते—“अस्यै वा इति । 'एषः' उक्तो
'दोहः' 'अस्यै वै' अस्या वेधात्मिकायाः पृथिव्याः सम्बन्धी खलु,
चतुपुरोडाशादियज्ञसाधनानां तस्या एवोत्पत्तेः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“एवं ह वा इति । 'यः' एतदा-
व्यावणादिकम् 'एव' दोहात्मकतया 'वेद' जानाति 'अस्यै' अस्याः
उक्तार्थं वेदिवे 'इयं विराट्' पृथिवी 'सर्वान्' धनादिकान् 'कामान्'
'दुहे' प्रयच्छतीति ॥ २० ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—अस्मिन् ब्राह्मणे छुगादापनमन्त्रस्य विधिध्याम्ये व्याश्रावणादिपञ्चक-
विधिनियमौ च विदधौ । तत्रेयं प्रवृत्तिः—“यदा होता 'अग्निर्होता
येत्त्विति' छुगादापनं पठति, तदा अध्वर्युर्नमाभ्यां पाद्विभ्यो जुह्वं मुष-
मृत उपरि पूर्ववन्निधाप, दृतवती मित्यस्मिन् शब्दे होत्रा उक्ते, जुह्व-
पश्चतावाशय एवोद्युतरेण परिधोनयरेण सन्धेन पादेन वेदेर्दक्षिणे
भागे गत्वा, ईशानाग्निमुखं स्थित्वा, व्याश्राव्य, अक्ष्य औषधिति
प्रयुक्ते, समिधो यजेति होतारं प्रति प्रूपात् ; ततो जुष्टं घ्राणो
मनतायं, वषट्कारेण नद वा, वषट्कारकृते वा, समिहतमे वज्रे प्रदेष्टे
जुह्वमन्त्यतोपाशं जुहति”-इति । व्याश्रावणादिपञ्चकस्यात्यागस्यैव

चतुवो ह वै प्रयाजाः । तस्मात्* पुञ्च भवन्ति पुञ्च
चतुवः ॥ १ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽएतस्मिन् यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयं
भविष्यत्यस्माक मयं भविष्यतीति ॥ २ ॥

माह सायण — “एतेषु पञ्चसु मन्त्रेषु, व्याघस्य मन्त्रत्रयस्य विनि-
योग मापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति— “ब्रह्मन्०—०सार्वभिकम्”—
इति (श्रौ० सू० १. १५-१८) । × × × । हे व्याघ्रोऽध्वर्युः । यस्यमाण
देवता प्रति तुभ्य मिदं दीयत इत्याभिमुख्येन श्रावयेत्तदध्वर्युकोक्ते
सति, स व्याघ्रोऽध्वर्युः—इत्यङ्गीकृत्य ‘औषट’—इतिशब्देन श्राव
यति । हे देवा । तदिष्य मिदं हविर्दानं प्रदुतेत्यर्थः । हे होत ।
‘यज’ याज्या पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रत्रयस्य विनियोग माश्वला-
यनो होतृकाण्डे दर्शयति— “व्यागूर्यान्वादिर्नूयाजवर्जम् । येऽथजा-
मह इत्यागू । वषट्कारोऽन्य सर्वत्र”—इति (व्याख० १. ५. ४, ५, ६) ।
सर्वे, ‘ये’ वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति श्रेयिता, ते वयं ‘यजामहे’
याज्या पठाम । वषट्कारशब्देन “वौषट्”—इत्येवम्बो मन्त्रो विव
क्षितः । तस्मात्तन्वायन उदाहृत्य दर्शयति— “येऽथजामहे समिध ।
समिधो यम व्याज्यस्य यन्तू । वौषट् इति वषट्कारः”—इति
(श्रौ० सू० १. ५. १५) । हविर्दीयत इति तस्य (वौषट् इत्यस्य)
शब्दस्यार्थः—इति (तै० स० १. ६. ११. २ सा० भा०) । व्यागू = प्रतिज्ञा ।
यम० को० १. ५. ५ । व्यागू करणन्तु ऐ० ब्रा० २. ४. ४ इत्ययम् ।

‘प्रयाजास्तस्मात्’—इति ग । गादिषु केषुचित् पुस्तकेषु कश्चिदकादि-
भागपार्थक्यं कृतं न दृश्यते कापि तदेव पदाविच्छेदकता पाठ-

पशोः पाङ्क्तलम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य' ।
 अयं यज्ञो व्यादतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
 मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका'
 'मात्रा' इत्यन्ता । प्रकारान्तरं मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति ।
 सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्हेमन्तस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिकं क्षवाक्षयगतसङ्ख्याद्वारेण प्रज्ञस्य, तद्वृत्ताचरसङ्ख्या-
 यापि प्रज्ञंसति— "तासां मिति । "ओ आश्रवेति चतुरक्षरम्, अस्तु
 औषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्ष-
 रम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः"—इति सप्तदशाक्षरता ; प्रजापतिरपि भास-
 नुगतसङ्ख्यायां सप्तदशः । यज्ञसष्टृत्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अक्षर-
 सङ्ख्यामात्रा प्रजापत्यात्मकत्वसाक्ष्या 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वाम्नाश्रवणादिषु वृत्त्याख्यफलाय तत्र विज्ञेयं दिवसु-
 क्षदुपोद्घातं माह— "ओ आश्रवेतीति । 'अस्तु औषट्'-इति
 अनेन 'अभाषि' उदक्क्षेत्रणसमर्थान् मेघान् 'ममशावधन्' सर्वं च
 व्याप्तानकुर्वन् । 'समृजिरे'-इति सर्वं च समन्तः । एव मुत्तरवापि
 उद्देहिना मनुद्देहिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदयात् कार्य-
 कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा गद्वनौघम् ।
 'स्तनयिन्तु'-शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची, तथापि तस्य
 वृष्यगभिधानादत्र स्तननमात्रं मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः
 समासेन, तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः"—इति ऐ० ब्रा० १.१.१ ।

२— तै० सं० १. ६. ११. १ । 'आश्रवेति'-इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २८ ; पा० सू० ६. ३. ५५ । अम० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्वातिक माह— “स यदौति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि
 वृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदौत्या’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तत्र प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 अतिजः ! ‘वृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तदिभज्याह— “तत्रो इत्यादिना । ‘तत्र’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)— आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रश्चोचोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्दयोर्ध्यानम् ; ‘सर्वैर् ब्रह्मा’—इति^१ ब्रह्मणः
 सर्वकर्तृत्वानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मङ्गेषु
 ध्याने सति वृष्टिफलं नियतमेवेत्याह— “वर्षति चैवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्परं भैकमत्वं प्राप्ताः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपञ्चकं प्रशंसति— “ओ आवायेतीति ।
 वरुपुरोडाशादिना विशेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 वृथिवी^२, सा धेतुत्वेन प्रकल्प्यते, “सा मे धुञ्छ यजमानाय
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु दोहनसाधनत्वश्रवणात् । तां विराड्-
 धेतुम् ओ आवायेत्यनेन अभिमुखं भाह्वयन् ‘वत्स सुपावासृजन्’
 स्तनपानाय वत्सस्य कण्ठगतं पाशं व्यक्षेपयन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्सं मूर्द्धं मूधसोऽभिमुखं मनयन् । ‘उपा-

१— य० ५० सू० २२ । ऐ० ब्रा० ५. ५. ८ अपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० १९. ७३ कण्डिका व्याजोच्या ।

पशोः पाङ्क्त्यम् । हेमन्तशिशिरयोरेकत्वेन^१ 'पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य' ।
 अयं यज्ञो व्यादतिपञ्चकद्वारा पशुसंवत्सररूपाभ्यां शब्दाभ्यां परि-
 मितो भवतीत्यर्थः । 'एषा' पशुसंवत्सरात्मिका 'यज्ञस्य' 'एका'
 'मासा' इत्युक्ता । प्रकारान्तर मपेक्ष्योक्तम्— "एषा सम्पदिति ।
 सङ्ख्याद्वारा सम्पादितसमृद्धिर्धनस्य विभुत्व मित्यर्थः ॥ १६ ॥

आश्रवणादिक स्तवाक्यगतसङ्ख्यादारेण प्रशस्य, तद्गताचरसङ्ख्या-
 यापि प्रशंसति— "तासा मिति । "ओ आश्रयेति चतुरचरम्, अस्तु
 औषडिति चतुरचरम्, यजेति द्व्यचरम्, ये यजामह इति पञ्चाच-
 रम्, द्व्यचरो वषट्कारः"—इति^२ सप्तदशाचरता, प्रजापतिरपि मास-
 त्तुंगतसङ्ख्याया सप्तदशः । यज्ञस्यष्टस्वात्सोऽपि यज्ञः । 'एषा' अचर-
 सङ्ख्यामाप्ता प्रजापत्यात्मकत्वलक्षणा 'यज्ञस्य सम्पत्' ॥ १७ ॥

विहितेष्वध्यावणादिषु दृष्ट्याख्यफलाय तच्च विशेषं विवक्षु-
 स्तदुपोद्घात माह— "ओ आश्रयेतीति । 'अस्तु औषट्'-इति'
 अनेन 'अभ्राणि' उदक्षश्चरणसमर्थान् मेघान् 'समश्रावयन्' सर्वत्र
 व्याप्तानकुर्वन् । 'षष्टजिरे'-इति सर्वत्र समन्वयः । एव मुत्तरत्रापि
 उद्देशिना मनुद्देशिनां च पूर्वपूर्वाभाव उत्तरोत्तरानुदधात् कार्य-
 कारणभावाभिधानम् । अत उक्तवैपरीत्ये न तथा शङ्कनीयम् ।
 'स्तनयिन्तु'-शब्दः स्तनयतीति व्युत्पत्त्या मेघवाची^३, तथापि तस्य
 पृथग्भिधानादत्र स्तननमात्र मभिधत्ते ॥ १८ ॥

१— "सप्तदशो वै प्रजापतिः द्वादश मासा पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयो
 समासेन, तावान्संवत्सरः, सवत्सरः प्रजापतिः"—इति श्रै० ब्रा० १. १. १ ।

२— तै० सं० १. ६ ११. १ । 'आश्रयेति'-इति तत्र पाठः ।

३— उ० १. २८, पा० सू० ६. ४. ५५ । धर्म० को० १. १. २. ८ ।

अथौपोद्घातिक माह— “स यदौति । ‘सः’ यजमानो ‘यदि
 वृष्टिकामः स्यात्’, स एव ‘यदौद्या’ सौर्यादिकया फलान्तरसाधन-
 भूतया ‘यजेत’, तच्च प्रकृतिभूतयोः ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा एव ब्रूयात्’
 ऋत्विजः ! ‘वृष्टिकामः’ अहम् ‘अस्मीति’ । कं प्रति किं ब्रूयादिति
 तदिभज्याह— “तच्चो इत्यादिना । ‘तच्च’ तेष्वेव कर्मसु ‘अध्वर्युम्’
 (‘ब्रूयात्’)—आश्रावणसमये पुरोवातविद्युतोर्ध्वानं ‘मनसा कुर्यात्’
 इति ; मनोव्यतिरेकेण ध्यानासम्भवात्, एकाग्रमना इत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्येष्वपि योज्यम् । आग्नीध्रहोवोः प्रत्येकस्य व्याहृतिद्वये
 सम्भवात् एकैकस्य द्वयोर्द्वयोर्ध्वानम् ; “सर्वैर् नैद्धा”—इति^१ ऋद्धाणः
 सर्वकर्तव्यानुसन्धानस्मरणात् सर्वविषयध्यानाभिधानम् । एव मङ्गेषु
 ध्याने मति वृष्टिफलं नियत मेवेत्याह— “वर्षति द्वेवेति । ‘संवि-
 दानाः’ फलविषये परस्पर मैकमत्यं प्राप्ताः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाश्रावणादिपक्षकं प्रमंसति— “ओ आवयेतीति ।
 चरपुरोडागादिना विमेषेण राजत इति ‘विराट्’ वेद्यात्मिका
 वृत्तिवौ^२, सा धेतुत्वेन प्रकल्प्यते, “मा मे धुल्य यजमानाय
 कामान्”—इत्यादिमन्त्रेषु “दोहनमाधनवयवणात् । तां विराट्-
 धेतुम् ओ आवयेत्यनेन अभिमुख माह्वयन् ‘वत्स सुपावासृजन्’
 सानपानाय वत्सस्य कण्ठगत पाथं व्यप्रेषयन् । ‘यजेति’ अनेन तम्
 ‘उदनयन्’ अपरिवीतं वत्स मूर्धं मूर्धसोऽभिमुख मनयन् । ‘उपा-

१— य० प० २० २१ । दे० भा० ५. ५. २ अथपि द्रष्टव्यम् ।

२— वा० सं० ११. ३३ कण्डिका ध्यानेत्या ।

ततो देवाः । अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तु एतान्
 प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त तैर्ऋतुनसंवत्सरं प्राजयन्तृ-
 तुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुस्मात् प्रजयाः प्रजया
 ह वै नुमैतद्यत्प्रयाजा इति तथो ऽएवैषु ऽएतैर्ऋतु-
 नसंवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रानन्तरेति
 तुस्मात् प्रयाजैर्यजते ॥ ३ ॥

ते वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽआज्य
 मेतेन वै देवा वृजेणाज्येनर्तुनसंवत्सरं प्राजयन्तृतुभ्यः
 संवत्सरात् सपुत्रानन्तरायंस्तुथो ऽएवैषु ऽएतेन वृजे-
 णाज्येनर्तुनसंवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपुत्रा-
 नन्तरेति तुस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ४ ॥

एतद्वै संवत्सरस्य स्वं पुयः । यदाज्यं तत्स्वेनैवैन
 मेतत्पुयसा देवाः स्व्यकुर्वन्त तथो ऽएवैन मेपु एतत्
 स्वेनैव पुयसा स्वीकुरुते तुस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ५ ॥

स युचैव तिष्ठन् प्रयाजेभ्य ऽआश्रावयेत् । तत्त एव
 नापक्रामेत् सङ्गामो वा ऽएष सन्निधीयते युः प्रयाजैर्यु-
 जते यतरो वै संयत्तयोः* पराजुयते ऽप वै सु क्रामात्य-

मेदास्तेषु सन्ति सर्वचैव । ते च सधौमि. स्वय मेवोद्धनीया इत्यल
 मिहेदृशपाठप्रदर्शनेनेति ।

* 'संयत्तयोः'—इति, 'संयत्तयोः'—इति वा स्यात् सर०—सम्मत ।

† 'संक्राम'—इति क, ख, च, M पुस्तके डा०—वेवर्-दृष्टम् ।

भितरु मु वै जुयन् क्रामति तुस्मादभितरु मभितरा
मेव क्रामे*दभितरु मभितरा साहुतीर्जुह्यात् ॥ ६ ॥

तुदु तथा नु कुर्यात् । युचैव तिष्ठन् प्रयाजुभ्य
ऽआश्रावयेत् तुत ऽएव नापक्रामेद् युचो ऽएव समिद्ध-
तमं मुन्येत तदाहुतीर्जुह्यात् समिद्धोमेनु ह्येव
सुमृडा† ऽआहुतयः ॥ ७ ॥

सु ऽआश्राव्याह । समिधो यजेति तुद्वसन्तः सुमिन्धे
सु व्वसन्तः समिद्धोऽन्यान्तून्त्समिन्ध ऽष्टतुवः समिद्धाः
प्रजाश्च प्रजनुयन्त्योपधीश्च पचन्ति तुद्वेव खलु सुर्व्वा-
न्तून्निराह्य यज-यजेत्येवोत्तरानाहाजामितायै जामि
ह कुर्याद् यत् तुनूनुपातं यजेडो यजेति ब्रूयात् तुस्माद्
युज-यजेत्येवोत्तरानाह ॥ ८ ॥

स वै समिधो यजति । व्वसन्तो वै समिद् वसन्तु मेव
तुदेवा ऽश्रुष्टञ्जत व्वसन्तात्सपुत्नानन्तुरायन् वसन्तुमेवैषु
ऽएतद् दृक्ते व्वसन्तात् सपुत्नानन्तुरेति तुस्मात् समिधो
यजति ॥ ९ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । ग्रीष्मो वै तुनूनुपाद्ग्रीष्मो
ह्यासाम्प्रजानां तनूस्तुपति ग्रीष्म मेव तुदेवा ऽश्रुष्टञ्जत

* 'मभितरा भाक्रामे'-इति ग, स्यात् सा०-सम्मतय ।

† 'सुमिद्धा'-इति स्यात् सा०-सम्मत पाठ ।

ग्रीष्मात् सपुत्रानन्तरायन् ग्रीष्मस्वेवैषु ऽएतद् दृक्ते
ग्रीष्मात् सपुत्रानन्तरेति तुस्मात्तूनूपातं यजति ॥ १० ॥

अथेडो यजति । वर्षा वा ऽडुड इति हि वर्षा
ऽडुडो युदिदं शुद्धः* सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भुवति तुवर्षा ईडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति
तुस्माद्वर्षा ऽडुडो वर्षा ऽएव तद्देवा ऽश्रुदृज्जत वर्षाभ्यः
सपुत्रानन्तरायन् वर्षा ऽउ ऽएवैषु ऽएतद् दृक्ते वर्षाभ्यः
सपुत्रानन्तरेति तुस्मादिडो यजति ॥ ११ ॥

अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरुद्वर्हिर्या
ऽइमा ऽश्रोपधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भुवन्ति
तु वर्षा वर्धन्ते ताः शरुदि बर्हियो रूपं प्रुस्तीर्णाः
शेरे तुस्माच्छरुद्वर्हिः शरुद मेव तद्देवा ऽश्रुदृज्जत शरुदः
सपुत्रानन्तरायच्छरुदस्वेवैषु ऽएतद् दृक्ते शरुदः सपुत्रा-
नन्तरेति तुस्माद्वर्हिर्यजति ॥ १२ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य
स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनाः हेमन्तो वसन्ताहि पराङ्मो-
ऽन्तेनैव तदुन्तं देवा ऽश्रुदृज्जतान्तेनान्तात् सपुत्रानन्त-
रायन्नन्तेनो ऽएवैषु ऽएतदुन्तं दृक्ते ऽन्तेनान्तात् सपुत्रा-
नन्तरेति तुस्मात् स्वाहा-स्वाहेति यजति ॥ १३ ॥

* 'शुद्धक'—इति सा०-सम्मत इत्यलिखद् डा-वेवरः ।

तद्वा ऽएतत् । व्वसन्तु ऽएव हेमन्तात् पुनरसुरेतस्मा-
द्धोप पुनर्भवति पुनर्ह वा ऽअस्मिंस्लोके भवति यु ऽएव
मेतद्देद ॥ १४ ॥

स वै व्यन्तु व्वेत्विति यजति । श्रुजामितायै जामि
ह कुर्याद् युद्यन्तु-व्यन्त्विति वैव युजेद् वेतु-वेत्विति वा
व्यन्त्विति वै योषा व्वेत्विति व्वृषा मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते तुस्माद् व्यन्तु-व्वेत्विति यजति ॥ १५ ॥

श्रुथ चतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषि । प्रजा वै
वर्ही रेत ऽआज्यं तुप्रजास्वेवैतद्रेतः सिध्यते तेन रेतसा
सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावुर्त्तमुजायन्ते तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १६ ॥

सङ्गामो वा ऽएषु सन्निधीयते । युः प्रयाजैर्युजते
यतरं वै संयत्तयोर्मित्र मागच्छति* सु जयति तुदेतदुप-
भृतोऽधि जुहुं मित्र मागच्छति तेन प्रजयति तुस्माच्चतुर्थे
प्रयाजे समानयति बर्हिषि ॥ १७ ॥

युजमान ऽएव जुह्नु मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति सु
ऽउपभृत मनु युजमानायैवैतद्विपुलं श्रुत्वयं बलिः
हारयत्युत्तैव जुह्नु मन्वाद्य ऽउपभृत मन्वत्रु ऽएवैतदाद्यं
बलिः हारयति तुस्माच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति ॥ १८ ॥

* 'मित्र मागच्छति'-इति क, ग; 'मित्र मागच्छति'-इति घ वेदः ।

प्रयाजानुपरिष्ठाद् विधास्यति ; तच्चादौ तद्गतां सख्यां विधत्ते—
 “स्यतवो ह वा इति । यस्मात् ‘स्यतवः’ हेमन्ताग्निगिरयोरैक्येन
 ‘पञ्च’, अतस्तदात्मका अपि ‘प्रयाजाः’ ‘पञ्च’ कर्त्तव्याः ॥ १ ॥

निर्वचनद्वारेण प्रशंसितु माख्यायिका माह— “देवाद्येति ।
 स्पृष्ट्वा विषयं दर्शयति— “एतस्मिन्निति । ‘एतस्मिन्’ दर्शपूर्ण-
 मासात्मके ‘यज्ञे’ ‘प्रजापतौ’ । आश्रावयामुश्रौषडित्यादिसप्तद्वा-
 त्मकस्य प्रजापतेर्यज्ञरूपत्वात् ‘यज्ञे प्रजापतौ’-इति सामानाधि-
 करणम् । स च सर्वोत्पादकत्वात्- ‘पिता’ ; तस्य च ‘संवत्सरः
 प्रजापतिः’-इति श्रुतेः संवत्सरात्मकत्वम् । उक्तरूपे प्रजापतौ ‘अय
 मस्माक मेव भविष्यति, अस्माक मेवेति’ स्पृष्ट्वा मकुर्वन् ॥ २ ॥

“ततः इति । ते ‘देवाः’ ‘अर्चन्तः’ तत्पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ आत्मानं
 क्लेशयन्तः ‘चिरः’ अन्वतिष्ठन्, तत्साधनं मन्वतिष्ठन् । ‘तत एतान्
 प्रयाजान्’ प्रजापतिजयन्ताभोपायत्वेन दृष्ट्वा, ‘तैः’ इष्ट्वा ; तत्फलभूतान्
 ‘स्यद्वन्’, तद्वारा ‘संवत्सरं’ च ‘प्राजयन्’ । जितेभ्यः तेभ्यः सकाशात्

१— “‘समिद्धौ च्यव्र व्याज्यस्य’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः, ‘द्विं
 वदिं’-इत्यादिमन्त्रसाध्याः त्रयोऽनुयाजाः”-इति ऐ० ब्रा० १. २. ५
 सा० भा० । एतदप्यास्मात् मैतरेयके—“प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते
 य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाचस्तेऽनुयाजाः”-इति १. ३. ६ ।
 इहापीत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणे “प्राणा वै समिधः”-इति ।

२— पुरस्तात् प्रत्ययम् (३४८ पृ० १३-१८ पं०) ।

३— ऐ० ब्रा० २. २. ७ प्रत्ययम् । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्—“संवत्सरः
 प्रजापतिः, सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”-इति च २. ५. ७ ।

स्व-‘सपन्नान्’ असुरान् विरहितान् अकुर्वन् । ‘तस्मात्’ प्रजय-
माधनत्वात् एते ‘प्रजयाः-प्रजयाः’-इत्येतदस्ति, ‘एतन्नाम’तः ‘प्रयाजाः’
खलु । यथा देवाः, ‘तथा’ एव ‘एषः’ इदानीन्तनोऽपि यजमानः
‘एतैः’ प्रयाजैः ऋतुसंवत्सरजयद्वारा स्व-ग्रन्थं चतुसंवत्सरैर्व्यव-
हितान् करोति ॥ ३ ॥

“ते वा इति । ह्यत इति ‘हविः’ द्रव्यम्, तत्तेषां मान्यात्मकं
कर्त्तव्यम् । सपन्नघातकत्वात् तदाज्यस्य वज्रत्वम् । ‘वै’-शब्देन
सूचितं वज्रत्वप्रसिद्धिं सुपपादयति,— यतः ‘एतेन’ व्याज्येन
प्रयाजयागद्वारा सपन्नानजयन्, अतोऽस्य वज्रत्वं सिद्धं नित्यर्थः ।
“तथो”-इत्यादिः दृष्टान्तः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेणाज्यद्रव्यकत्वं प्रशंसति— “एतद्वा इति । आज्य-
मिति यदस्ति, ‘एतत्’ खलु संवत्सरस्य ‘स्वं पयः’ । प्रतिनियतधनरूपं
चौरम्; पयःकार्यत्वादाज्यं मपि पयः; गोमहिष्यादीनां संवत्सर-
पर्यन्तं प्रायेण दोहात्मकम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘देवाः’ पूर्वम्
‘एनं’ प्रजापतिं ‘स्तेनैव’ स्वद्रव्यभूतेनैव ‘पयसा’ ‘स्यकुर्वत’ स्वकीय-
धनवत्तां मगमयन् । ‘तथा’ एवेदानीं मपि यजमानः प्रयाजा-
नाज्येन यजन् प्रजापतिं मेव स्वद्रव्यतां करोति । अतस्तेषां मान्य-
हविष्कत्वं प्रशस्तम् ॥ ५ ॥

प्रयाजदोमविषये स्नाननियमं माह— “स यच्चैवेति । ‘प्रया-
जेभ्यः’ प्रयाजार्थं ‘यच्चैव’ प्रदेशे स्थितः ‘आश्रावयेत्’, ‘ततः’ पश्चात्

१—“व्याज्येन प्रयाजा इज्यन्ते व्याज्येन पत्नीसंधाजा । × × × । पश्च
प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंधाजा ”-इति तै० सं० २ ६. १० ।

स वा ऽश्रुनवमृशन्समानयति । स युद्धावमृशेद् युज-
मानं द्विपता श्राव्येनावमृशेदत्तार माद्येनावमृशेत्
तस्मादुनवमृशन्समानयति ॥ १९ ॥

अथोत्तरां जुह्म मृधूहति । युजमान मेवैतद् द्विपति
श्राव्येऽधूहत्यत्तार माद्येऽधूहति तस्मादुत्तरां जुह्म
मृधूहति ॥ २० ॥

देवा ह वा ऽज्युः । हुन्त विजित मेवानु सुर्वं
यज्ञः सःस्थापयाम यदि नोऽसुररक्षसान्यासुजेयुः
सुःस्थित ऽएव नो यज्ञः स्यादिति ॥ २१ ॥

तु ऽउत्तमे प्रयाजे । स्वाहाकारेणैव सुर्वं युज्ञः सुम-
स्थापयन्स्वाहामि मिति तुदामेय माज्यभागः सुम-
स्थापयन्स्वाहा सोम मिति तुत्सौम्य माज्यभागः सुम-
स्थाययन्स्वाहामि मिति तद्यु ऽएषु ऽउभयुत्राच्युतु ऽआ-
मेयः पुरोडाशो भवति तः सुमस्थापयन् ॥ २२ ॥

अथ यथादेवतः । स्वाहा देवा ऽआज्यपा ऽहुति
तुप्रयाजानुयाजान्तुसुमस्थापयन् प्रयाजानुयाजा वै देवा
ऽआज्यपा जुपाणो ऽअग्निराज्यस्य वेत्विति तुदमिह
स्विष्टकृतः सुमस्थापयन्नग्निर्हि स्विष्टकृतः सु ऽएषोऽप्येतुर्हि
तथैव यज्ञः सन्तिष्ठते यथैवैनं देवाः समुस्थापयन्तुस्मा-
दुत्तमे प्रयाजे स्वाहा-स्वाहेति यजति यावन्ति हवीःपि

भवन्ति विजित मेवैतदनु सुर्वं यज्ञः सुस्थापयति
 तुस्माद्यदुत ऽजर्घं विलोम यज्ञे क्रियेत न तदाद्रियेत
 सुस्थितो मे यज्ञ ऽद्विती ह विद्यात् सु द्वैपु यज्ञो
 यातुयामेवास युथा व्यपद्वृतः हुतः स्वाहाकृतम् ॥ २३ ॥

ते देवा ऽत्रकामयन्त । कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्या-
 ययेमायातयामानं कुर्याम तेनायातयाम्ना प्रचरे-
 मेति ॥ २४ ॥

स युज्जुह्वा माज्यं परिशिष्ट मासीत् । येन यज्ञः
 समस्थापयंस्तेनैव यथापूर्वः हवींष्यभिधारयन् पुनरे-
 वैनानि तदाप्याययन्त्यातयामान्यकुर्वन्त्यातयाम ह्याज्यं
 तुस्मादुत्तमं प्रयाजु मिष्ट्वा यथापूर्वः हवींष्यभिधार-
 यति पुनरेवैनानि तदाप्याययत्यातयामानि करो-
 त्ययातयाम ह्याज्यं तुस्माद्यस्य कुस्य च हविषोऽवद्यति
 पुनरेव तदभिधारयति स्विष्टकृत ऽएव तत्पुनराप्याय-
 त्यातयाम करोत्यथ यदा स्विष्टकृतेऽवद्यति न तुतः
 पुनरभिधारयति नो हि तुतः काञ्चन हविषोऽभा-
 वाहुतिः होष्यन् भवति ॥ २५ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

नापक्रामेत्' । अनपक्रमे कारण माह— “सङ्गमो वा इति । ‘यः प्रयाजैः यजते’, अयं युद्धाय ‘सङ्ग्रामः सन्निधीयते’ । अतो युद्धाय ‘सङ्गतयोः’ मध्ये ‘यः पराजयते’, ‘सोऽपक्रामति’ पश्चात्पश्चायते । तस्मादपक्रमणं न युक्त मित्यर्थः ॥

अथ पुरोऽभिक्रमणपक्षं सुपन्यस्य निराकरोति— “अभितरा-
म्विति । ‘जयन्’ कश्चिज्जिगौषुः ‘अभितरा सु वै’ शत्रोरत्यन्त
मभिमुखं खलु ‘क्रामति’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ प्रयाज मभिमुख
मभिमुख मीषदीपत्पुरस्तादाक्रामेत् । आक्रमणानुसारेण अग्रात्रपि
ईषदीपत्पुरस्तादाक्रम्य ‘जुहुयात्’ ॥ ६ ॥ -

अमुं पक्षं निषेधति— “तदिति । तर्हि कथं मित्याशङ्क
पूर्वोक्तं मेव पक्षं निगमयति— “यच्चैवेति । आश्रावणस्य प्रदानाङ्ग-
तया तयोः प्रदेशैक्यलाभादित्यभिप्रायः ॥

पचान्तर माह— “यचो एवेति । आहवनीयमध्ये यस्मिन्नेव
प्रदेशेऽग्निं प्रज्वलितं मन्येत, तत्र पश्चापि ‘आहुतौर्जुहुयात्’ । ‘हि’
यस्मात् ममिद्धाग्निदेशहोमात् ‘आहुतयः’ अपि ‘ममिद्धाः’ प्रदीप्ताः,
फलजननसमर्थाः स्युः ; अतोऽयं मेव पक्षः श्रेयान् ॥ ७ ॥

आश्रावणानन्तरं कर्तव्यं माह— “म इति । हे होतः ! ममि-
धामिका अग्निमूर्त्तिः प्रति तामां यागाय याज्यां पठेति प्रेषार्थः १ ।

१— ‘मंसतयोः’—इति भू । संयत्तयोरित्यस्यैव स्याद्वाक्यात् मिदम् ।

२— “यध्वयुप्रेषितो मेवावण्यं प्रेष्यति प्रेषैर्होतारम्, होता यजत्या-
ग्नीभिः प्रेषण्डामिः”—इति आश्रयः औ० रु० १. २. ४, ५ ।
आश्रयः प्रयाजादेत्यनर्थान्तरम् । तथाहि “यथाप्रोमिष्यन्ति”—
इत्याद्याप्त्यान्त इतिोपरिष्ठात् (शत० ब्रा० १. ८. १.) ।

तेन प्रेषेण साक्षाद् 'वसन्तम्' एव 'समिन्धे' दीप्तं करोति । न केवलं तस्यैव समिन्धनम्, अपि तु तद्वारा सर्वेषां मण्डूनां समिन्धनं कृतं भवति । तथा च सति सर्वे षट्पदवः स्व-स्व-कालोचिताः 'प्रजाः' सर्वा अप्युत्पादयन्ति, तदुपजीवनाय 'श्रेषधीश्च पचन्ति' । "तद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् वसन्तसमिन्धनेन स्वयं मपि समिद्धाः सन्तः प्राण्युत्पादनं भोषधिपाकं चैव कुर्वन्ति, तस्मादसन्तः समिद्धोऽन्यान् षट्पदन् समिन्ध इति 'सर्वान् षट्पदन् निराह' ॥

समिद्यागवदितरेषां मपि नामनिर्द्देशपूर्वकत्वप्रसक्तौ तन्निवारयति— "अथ यज-यजेति । तदनिर्द्देशस्य प्रयोजनं साह— "अजामिताया इति । अनतिरेकाय । "जाम्यतिरेकनाम"—इति यास्कः^१ । एकस्मिन् प्रथमे समिद्यागे नामनिर्द्देशे सतीतरेषां मण्डूहयितुं शक्यत्वेन निर्द्देशप्रायत्वात् पुनर्नामनिर्द्देशे 'जामि' भवेत् । जामित्वपचं मुदाहृत्य प्रदर्शयति— "जामि हेति । अतस्तनूनपात्रभृतीन् 'यज-यजेति' एव ब्रूयात् ॥ ८ ॥

"षट्पदवो ह वै"—इत्यत्र^२ सङ्गो विहिता, पञ्च प्रयाजाः^३,

१— निरु० ४. ३. ४ । 'पुनरुक्तनामेत्यर्थ'—इति तद्वृत्तिः । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत् समानीभ्या मृग्भ्या समानेऽहन् यजतीति"—इति ऐ० ब्रा० ३. ५. ३ । २— क० १ (२६१ ए० १ पं०) ।

३— "पञ्च प्रयाजान् यजतीतीयं पञ्चसङ्ख्या, प्रयाजानां मुत्पत्तिश्चिष्टा, नव प्रयाजान् यजतीति, एकादश प्रयाजान् यजतीति नवैकादशसङ्ख्यायां बाधायोगाद् वैकली सङ्ख्या, अभातेनैव पूरणीया"—इति या० वृ० (का० श्रौ० सू० ३. ३. ८) । तदासा पञ्चप्रयाजाज्जतीनां प्रकृता-

तेष्वेकैकं विधाय प्रशंसति— “स वै समिध इत्यादिना । अत्र समिदादीनां वसन्ताद्यात्मतया मृतौ सङ्ख्याभाम्य मेव साधारणम्, कारणविशेषस्तु तत्र प्रदर्शयते— “वसन्तो वा इत्यादि । वसन्तोऽपि निखिलवृक्षाणां कुसुमाद्युद्गमेन प्रदीप्तताप्स्यीति समिधो वसन्ताभिधानम् । अतः ‘तत्’ तेन समिधागेन ‘वसन्त मेव अवृज्जत’ खैलम्भत्वात् असुरेभ्यः तं वर्जितं मकुर्वन् । तस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘मपन्नान्’ असुरान् ‘अन्तरायन्’ । यद्येमा नास्ति, तेन तेऽन्तर्हिता इति प्रसिद्धम् ॥

पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनस्य प्रयोजनं माह— “वसन्त्विति । ‘उ’ अपि च, इदानीं मपौत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन समिधागेन ‘वसन्त मेव वृज्जे’ वर्जयति, स्वमपदोभ्य इत्यर्थः^१ । सिद्धं मन्यत् । एव मुत्तरवाक्यान्यपि धोऽन्यानि ॥ ८ ॥

“अथ तनूनपात मित्यादि । धौमस्य तनूनपात्साम्यं दर्शयति— “धौमो हीति । अस्य सकलप्रजाशरीरतापकत्वेन तनूनां पालकत्वात्

बनुष्ठानप्रकारं व्यापकत्वेनैवं दर्शितः— “पञ्च प्रयाजान् प्राप्नो यजति, प्रति दिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनूनपातं दक्षिणतः, इहः पश्चाद्, बहिर्दक्षतरतः, स्वादाकारं मध्ये”—इति श्रौ० सू० २. १७. १, २ ।

१— “समिधो यजति, वसन्त मेवभूना मववत्ये”—इति तै० सं० २. ६. १. १ । “प्राजा वै समिधः”—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २. १. ४ । इहत्य-समिध-व्याख्याया भावः यत्त्व—“यज्ञेषु इति कात्ययः”, अग्निमिति शाङ्गपूजि—इति च. २. २ । समिधागमत्वस्य—“समिधो यम व्याजस्य विपत्तु (यत्तु)”—इति तै० ब्रा० २. ५. ५. १ ।

तनूनपात्तम् अतो अर्थत साम्याद् 'ग्रीष्म तनूनपात्' ।
शिष्ट पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथेड इत्यादि । इड इत्येतदेवता यजेत । इडो वर्षात्वेनो-
पचारे स्त्रीत्व वज्रत्वञ्च बीजम् । उक्त साम्य समर्थयते— “इति
हीति । ‘हि’ एव खलु ‘इडा वर्षा’ । कथ मिति तत्राह— ‘यदिद
चुल्लकम्’ प्राणिजात मित्यर्थ । ‘सरीरूप एकलामगोधादिकम् ।
‘ग्रीष्महेमन्ताभ्या’ निमित्ताभ्या ‘नित्यक्त’ नितरा परित्यक्तगरौर
चीण ‘भवति’ हिमे सर्वपदार्थानां ग्रीतेनार्चत्वात्, ग्रीष्मे रसाना
शोधणादिति भाव । ‘तत्’ सर्व ‘वर्षा’ द्वितीयावज्जवचनान्ता,
प्रति ‘ईडित मिव अहो विनष्टप्राय सत् इदानीं पुनयेष्टत इति
सर्वे प्रशंसित मिव ‘अन्न’ स्तोत्रित त्वणजलादिरूप ‘इच्छमानम्’
इच्छा कुर्वन्, इतस्तत ‘चरति’ वर्षासु त्वणजलादिसमृद्धिसम्भवात् ।
यस्मादेव ‘तस्माद्’ वर्षाणा मिडूपत्व मुक्त मित्यर्थ इय्यत इती-
डिति ‘इट्’-शब्दव्युत्पत्तेर्वर्षास्त्वपि सम्भवात् । शिष्ट पूर्ववत् ॥ ११ ॥

१—“तनूनपात् यजति, ग्रीष्म मेवावरुन्धे”—इति तै० स० २ ६ १ २ ।

“प्राणो वै तनूनपात्”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २ १ ४ । तनूनपाद्
व्याख्याया माह यास्क— “व्याज्य मिति कात्यक्य, चमिरिति
शाकपूणि—इति ८ २ २ । तनूनपाद्यागमन्त्वस्तु— “तनूपादस
द्याज्यस्य वतु”—इति तै० ब्रा० ३ ५ ५ २ ।

२—“इडो यजति, वर्षा एवावरुन्धे”—इति तै० स० २ ६ १ ३ । “यत्र
वा इळ”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २ १ ४ । इड व्याख्याया माह यास्क—
“इळ ईष्टे स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा”—इति ८ २ ४ । इद्यागमन्त्वस्तु—
‘इडो यम व्याज्यस्य विपन्तु (व्यन्तु)’—इति तै० ब्रा० ३ ५ ५ ३ ।

“अथ बर्हिरित्यादि । “वर्षा इति । उक्तप्रकारेण विनष्टाः, ता ‘ओषधयः’ वर्षासु प्रवृद्धाः सत्यः, ‘शरदि’ प्राप्त्यायां ‘वर्हिषः’ आस्तीर्षन्त्य ‘रूपम्’ प्राप्नुवन्ति । तत् कुत इत्यत आह— ‘आस्तीर्णाः’ अनुक्रमणमामान्येन आस्तृतदर्भवत् ‘शरे’ शेरते । ‘तस्मात्’ उपपादितात् हेतोः ‘शरद् बर्हिः’ ॥ १९ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । अन्यप्रयाजे ‘स्वाहाग्निः’, ‘स्वाहा सोमम्’—इति^१ स्वाहाकृतिरस्ति; तां देवतां यजेति स्वाहाकारेण इविः-प्रदानात्, तदप्रदानस्य च यागत्वात्, तस्य तद्देवत्वम् । हेमन्तोऽपि वसन्ताद्युत्थना मन्तिमः । तदेवोपपादयति— ‘हि’ यस्माद् ‘वसन्तात्’ ‘पराह्यः’ परस्मिन् अर्द्धे भागे भवः । ‘अन्तेन’ स्वाहाकारेण ‘अन्तं’ हेमन्तम् मसुरेभ्यः ‘अवृञ्जत’^२ । गत मन्यत् ॥ १९ ॥

१— “वर्हिर्यजति, शरद् मेवावयन्ते”—इति तै० सं० २. ६. १. ५ । “पशवो वै बर्हिः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । बर्हिर्याख्याया माह यास्कः— “वर्हिं परिवर्हणात्”—इति ८. २. ५ । बर्हिर्यागमन्तस्तु— “वर्हिरय व्याज्यस्य वेतु”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ५. ४ ।

२— “स्वाहाग्निम्, स्वाहा सोमम्, स्वाहाग्निम्, स्वाहा प्रजापतिम्, स्वाहाभ्यौषोमौ, स्वाहेन्द्राग्नी, स्वाहेन्द्रम्, स्वाहा महेन्द्रम्, स्वाहा देवाः व्याज्यमान्, स्वाहाग्निः होवा जुषाणा, यम व्याज्यस्य विषन्तु (यन्तु)”—इति स्वाहाकृतयः । तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

३— “स्वाहाकारं यजति, हेमन्त मेवावयन्ते”—इति तै० सं० २. ६. १. ६ । “स्वाहाकृतोयजति, प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. १. ४ । स्वाहाकृति-व्याख्याया माह यास्कः— “स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्— सु व्याहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाजतं इविर्जुहोतीति वा”—इति ८. ३. ५ । स्वाहाकृतियाम-मन्तास्तु— “स्वाहाग्निम्”—इत्याद्या तै० ब्रा० ३. ५. ५. ५ ।

हेमन्तस्यान्तिमत्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तदा इति । ‘तत्’ वक्ष्यमाणप्रकारं ‘वै’ खलु ‘एतत्’, तदिदं मपि हेमन्तप्राशस्त्यं मंसीत्यर्थः । किं तदेतत् ? ‘वसन्त एव’ ‘पुनः’ इत्यारम्भे आवर्त्तमानः सन्, ‘हेमन्तात्’ स्व-पूर्वभाविनः सकाशात् ‘पुनरसुः’ पुनः-प्राप्त-प्राणो ‘भवति’ । कथं मित्यत आह— “एतस्मादिति । उक्तार्थ-वेदनं प्रशंसति— “पुनर्हं वा इति ॥ १४ ॥

प्रयाजमन्त्रेषु तद्देवतावज्जलैकत्वप्रयुक्तं ‘व्यन्तु’-‘वेत्तु’-इति वज्जत्वमेकत्वं वास्ति, तदनूद्य प्रशंसति— “य वै व्यन्त्विति । उक्तो ‘जामि’-शब्दार्थोऽसङ्गतः । ऐकहृष्येण व्यन्त्विति वा वेत्विति वा पाठे सति शृण्वतां मनसि अनादरः स्यात्, अतस्तत् ‘जामि’ अधिकं भवति । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति— “व्यन्त्विति वा इति । एकस्य पुंशो जायावज्जत्वसम्भवेऽपि स्त्रियास्त्रेक एव पतिरिति नियमाद् व्यन्तु-वेत्तु इति द्योषा-वृषणौ ; अतः ‘एतत्’ एतेन तथाविधपाठेन अस्य पुत्रस्योत्पादनं ‘मियुन मेव’ सम्पादितवान् भवति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके “यदुपमृति प्रयाजातुयाजेभ्यस्तदिति^१ यदुभयार्थं मान्यग्रहणं मुक्तम्^२, तस्य विभाग आह— “अथ चतुर्थं इति । ‘चतुर्थं’ वर्हिराख्ये ‘प्रयाजे’ होतृभ्ये सति, उपमृतः सकाशात् जुहुं ‘समानयति’ आज्यम्^३ । एतत् प्रशंसति— “प्रजा वा इत्यादिना । प्रजानां पुत्रादिद्वारा उपरिवर्धनसम्भवात् वर्हिषम् ।

१—तै० ब्रा० ३. ३. ६ । २— इत्याद्यान्नातम् २प्र० पूजा० इत्यर्थम् ।

३— “उपमृतो जुह्वा मानयति”—इति का० श्रौ० सू० ३. २. २२ ।

तस्यास्य दृष्ट्यादिद्वारा प्रजादिरूपेणोत्पत्तेराज्यं रेतः; अतो वर्द्धि-
 यानयनात् 'प्रजासु' 'रेतः' मिक्तं भवति । 'मिक्तेन रेतसा' रेतोभूते-
 नाज्येन 'इमाः' परिदृश्यमानाः 'प्रजाः' 'अभ्यावर्त्तम्' अभ्यावृत्त्याभ्यावृत्य
 कर्मवशाद् देहसम्बन्धं प्राप्नुवन्ति । "तस्मादित्युपसंहारः ॥ १६ ॥

जुह्वा सुपभृतः प्राप्त माज्यं मित्रप्राप्त्यात्मना प्रशंसति—
 "सङ्ग्राम इति । 'यः' च 'प्रयाजैः' संवृष्टोऽध्वर्युः, तेन सङ्ग्राम एव
 सन्निधापितो भवति । अतः 'संवत्तयोः' युद्धाय प्रयतमानयोर्मध्ये
 'यतरम्' एव योद्धारं 'मित्रं' सहायं साहाय्यं कर्तुम्
 'आगच्छति', 'स जयति' इति लोके प्रसिद्धम्, एवम् 'उपभृतः'
 अकाशात् 'जुह्वं' जुह्वगत माज्यं 'मित्रं' सत् 'आगच्छति'; 'तेन'
 मित्रप्राप्तिकारणेन 'जयति' । 'तस्मात् समानयति' ॥ १७ ॥

"यजमान एव जुह्व मिति । "अतैव जुह्वम्"—इत्याज्यानय-
 नार्थवादद्वयम् "अध्वर्यो! सुच मास्यस्व"—इत्येतस्य ब्राह्मणवद्
 व्याख्येयम् । उपभृतः सकाशादाज्यस्य आनेता अध्वर्युः, शत्रोः
 सकाशाद् 'बलिम्' उपायनद्रव्यं सदनौच मज्जं दात्रे यजमानाय
 प्रदापितवान् भवतीति सङ्ग्रहार्थः ॥ १८ ॥

आज्यसमानयनसमये उपभृदवमर्गणे विपक्षे बाधदर्शनेन
 निषेधति— "स वा इत्यादिना । "अत्तार माद्येनेति । अत्तुरस-
 स्त्वावमर्गा युक्तः, तद्देपरीत्येन 'आद्येन' अन्नेनावमर्गणे भोग्युज-
 मानस्य प्रतिकूलं कृतवान् भवति ॥ १९ ॥

“अथोत्तरा मिति । ‘उत्तराम्’ उपभृन्दुपरितनीं कृत्वा ‘जुह्वम्’
‘अधूहति’ विधारयेत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २० ॥

‘आज्यभागादिदेवतां तदनुक्रमेण निर्दिश्य स्वाहाकारेण तत्र
स्तोत्रमाख्यायिका माह— “देवा ह वा इति । छत्त्रयज्ञममाप्नु-
पायपरिज्ञानद्योतनार्थं निष्प्रत्यूहं प्रयाजलाभहर्षद्योतनार्थं वा
‘हन्त’-शब्दः । ‘हन्त ! विजित मेव’ प्रयाजपञ्चक मपि असुरविघात
मन्तरेण स्वाधीनं कृत मेव । ‘अनु’ तदनुसृत्य एतस्मिन्नेवान्त्यप्रयाजे
‘सर्वं’ प्रयाजव्यतिरिक्त सकल मपि ‘यज्ञं’ ‘संस्थापयाम’ इति । तेषां
मभिप्रायं दर्शयति— “यदि न इति । ‘यदि’ समापनात् प्रागेव
असुरा राक्षसाश्च ‘नः’ अस्माकं यज्ञम् आगच्छेयुः, तर्हि तस्य भद्रः
स्यात् ; अतः प्रागेव समापित एवास्त्विति तेषां मभिप्रायः ॥ २१ ॥

“त इति । एवं विचार्य ‘उत्तमे प्रयाजे’ ‘स्वाहाकारेणैव’
स्वाहा-स्वाहेत्युक्तैव ‘सर्वम्’ अवशिष्टं ‘यज्ञं’ ‘ममस्थापयन्’ ।
तद्विकारं विभज्य दर्शयति— “स्वाहाग्नि मितौत्यादिना । ‘उभय-
चाच्युतः आग्नेयः पुरोडाशः’-इति । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-
ऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति श्रुत आग्नेयोऽष्टा
कपालः पुरोडाशो दर्शं पौर्णमास्यां च नित्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

“अथ यथादेवत मिति । पौर्णमास्या ममावास्यायां च विष्णुः,
अग्नीषोमी, प्रजापतिश्चेति विकल्पिता उपांशुयाजदेवताः^१, एका-

१— “विष्णुर्वी”-इत्यादि का०श्रौ०सू० ३. ३. २५ । व्यवस्थितविकल्पोऽयम्
सन्नयतोऽग्नीषोमी चसन्नयतो विष्णुरिति (साङ्ख्य० १. ३१६-१८.) ।
साङ्ख्ये=दर्शिके दधिपयसौ, तदनुतिष्ठन्=सन्नयन्निति ।

दशकपालदेवताः, अग्नीषोमौ, अमावास्यायां सोमयज साधारणः ;
 अष्टाकपालदेवोऽग्निः, इन्द्राग्नी एकादशकपालदेवता, दधिपयो
 देवते इन्द्रमहेन्द्राविति या दशंपूर्वमाम-प्रधानदेवताः सन्ति, ता
 अनतिक्रम्य (तत्तद्देवता अनतिक्रम्य^१) तत्तद्देवताकं यागं समस्थापय-
 चित्यर्थः । अथ देवताना मनियतत्वात् यथादेवत मिति षड्वहे-
 णभिधानम् ॥

‘आज्यपाः’^२ ‘प्रयाजानुयाजा देवाः’^३ समिदायाः स्वाशान्ताः^४ ।
 तेभ्यः इदं हविः स्वाहुत मस्त्विति तत्कार्यं । “बुधाणो
 अग्निः”-इत्यत्र^५ ‘स्विष्टकृदग्निः’ विवक्षितः, स्विष्टकृत्वाभावे
 जोषस्यैवामम्भवात् । तेन ‘स्विष्टकृत मग्निं’ तद्देवताकं यागं ‘सम-
 स्थापयन्’ इत्यर्थः ; सकलकर्मन्यूनातिरेकपरिहाराध्याग्नौ स्विष्टकृद्धोम-
 स्थानुष्ठेयत्वात् । सैषा प्रसिद्धिः “अग्निर्हीति ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

१— ढ-पुस्तके नास्त्वेषोऽंश ।

२— “आज्येन प्रयाजा आज्यन्ते”-इति तै० सं० ६. ३. ११. १५ ।

३— “एकादश प्रयाजा, एकादशानुयाजा, एकादशोपयाजाः, - एते-
 ऽसौमया यशुभाजना”-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८ ।

४ — समिध, तनूनपात् नराशसो वा, इळ, वर्धि, दुरा, उवासानक्ता,
 दैव्याहोतारा, तिखोदेय (इडा, सरस्वती, भारती) त्वष्टा, वन-
 स्पति, स्वाहाकृतय इति । ऐ० ब्रा० २. १. ४ ; तै० ब्रा० ६. ६. ३ ;
 निरु० ८ अ० २, १ पा०, निघ० ५. २. २-२३ ।

५— “बुधाणोऽग्निराज्यस्य वेतु”-इति, “बुधाण्य सौम आज्यस्य वेतु”-
 इति घ ; द्वावेतौ आज्यभागयोर्याज्यामन्तौ । आमाताविमौ तै० ब्रा०
 २. ५. ६. २, ३ । शैतरेयकेऽपि विहितौ (१. २. ६.) ।

विभज्यान्वाख्यानस्य तात्पर्यं माह— “यथैवेति । ‘यथा’ हत्स्नोऽपि ‘यज्ञ’ समाप्तो भवति, तथा ‘देवा’ प्रतिपादितप्रकारेणान्यप्रयाज एव ‘समस्थापयन्’ । यदर्थं माख्यायिकाच्च प्रपञ्चिता, तदिदानीं सार्थवाद माह— “तस्मादिति । ‘यावन्ति हवींषि’ आज्यभागादि-स्त्रिष्टकदन्तानि, तानि सर्वाणि प्रयाजयागेनैव सम्पादितवान् भवति ॥

समापनफल माह— “तस्माद् यदत ऊर्ध्वं मिति । ‘तस्मात्’ समापनाद्धेतो ‘अत’ अन्यप्रयाजात् ‘ऊर्ध्वं’ ‘विलोम’ न्यून विपर्ययप्रकार वा, यदि ‘क्रियेत’, तद्विषय मादर न कुर्यात्,— तत्कथं समादध्या मिति चिन्तां न कुर्यादित्यर्थः । किन्तु ‘यज्ञं संस्थित’ एव ‘इति’ जानीयात् । ‘स एष’ उक्तविधो ‘यज्ञ’, ‘अयातयामेव’ अगतभार एव ‘यथा’ अपेक्षानतिक्रमेणैव यतो वषट्कारादिना उक्तं आसीत्, अतो यातयामत्व-शङ्का नास्तीत्यर्थः । अथवा अपेक्षितस्य वषट्कारादेरसत्त्वात् ‘स एष’ श्रुत्य ‘यज्ञ’ ‘यातयामेव’ निर्गतभार एव ॥ २३ ॥

अथ देवै रूतं मवशिष्टस्य यातयामत्वपरिहारं दर्शयति— “ते देवा इति । केवलेनाङ्गेन फलानिष्यत्तेरवश्यं प्रधानं मनुष्ठेयम् तच्च गतभारं मभूत् अतः कथं तत्परिह्रियत इति तेषां कामना,— गतभारं हि ‘पुनराप्याययेम’ इति । कस्तस्य प्रसङ्ग इति, तं माह— “अयातयामास मिति । यामपर्यन्तं मवस्थितं मशनादिकं यथा नीरसं भवति, एव मयं मपीति, गतरसत्वं सान्वाद्यपि यातयामत्वम् ॥ २४ ॥

अथ तैर्दृष्ट सुपायं दर्शयति— “म यदिति । ‘मः’-इत्यनर्थको वाक्यालङ्कारार्थः । ‘आज्यं’ ‘जुक्तां’ ‘परिशिष्टं’ प्रयाजहोमेभ्योऽवशिष्टं मभूत् । उपयुक्तादन्यः शेषः ; अतोऽप्याज्यस्य कचिदुपयोग इति तं दर्शयति— “येनेति । यं प्रति यस्य रसो निर्गतः, तस्य तत एव हि आप्यायनं मुचितं मिति मंश्यापितावशेषाज्योपादानाभिधानम् । “यथापूर्वं मिति । आग्नेयोऽग्नीषोमीयादिति हविषां पूर्वं-पूर्वं मनतिक्रम्येत्यर्थः ॥

अभिघारं मेवाप्यायनं मित्याह— “पुनरेवेति । आज्येन आप्यायनं मेवायातयामत्वकरणम् । आज्यस्यायातयामत्वप्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते । यदर्थं पुराहृताभिधानम्, तदिदानीं विधत्ते— “तस्मादुत्तमं मिति । अन्यजावत्तग्रेष्वस्य यातयामत्वपरिहाराय पुनरभिघारणप्रदर्शनेनाज्यस्यायातयामत्वं समर्थ्यते— “तस्मादिति । “यस्य कस्य चेति । चरोः^१ पुरोडाशस्य वा, आज्यव्यतिरिक्तस्य ‘हविषः’ अवत्तं मिति शेषः, तम् अवत्तग्रेष्वमित्यर्थः । अवशिष्टस्य शिष्टकृत्युपयोगात् ‘तत्’ तेनाभिघारणेन श्लिष्टकृतं मेवाप्यायितवान् भवति,— आप्यायनेन तदवशिष्टम् ‘अयातयामं करोति’; शेषाभिघारणस्य अवत्तहवियोऽभिघारणात् ॥

साधारणत्वशङ्कां व्युदमितुं अतिरेकं माह— “अथ यदेति । ‘श्लिष्टकृते’ श्लिष्टकृत्यं ‘यदा’ एतस्माधारणं स्यात्, तदा ‘ततः’ श्लिष्टकृतोऽवशिष्टस्याभिघारणात् न तानि आप्याययेदित्यर्थः ॥

अनभिघारणे हेतुं माह— “नो हीति । ‘ततः हविषः’

सकाशात् 'काञ्चन' प्रधानस्य अङ्गस्य वा सम्बन्धिनीम् आहुतिम्
अध्वर्युः 'होय्यन्' भवति । अतोऽभिधारणस्याप्याप्यायनार्थत्वं मिति
सिद्धम् ॥ २५ ॥ ४ ॥ [५. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—“अत्र यद्यपि शतपथे व्यविशेषेण अतम्—“अथ तनूनपात्वं
यजति”—इति (३६३ पृ० १७ पं०), परन्तु शाखान्तरेऽप्यस्ति
विशेषोऽपि । तथाहि—‘राजन्यात्रिवध्नश्चवसिष्ठवैश्वशुनकानां कण्व-
कण्वसद्वृतीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येषाम्’—इति
कात्या० श्रौ० ३. ३. ८ सू० ४० । “वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ।
अचीणां चैके”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. ८, ९ । “नराशंसो
अथ व्याज्यस्य वेत्विति द्वितीयो वसिष्ठशुनकानां मत्रिवध्नश्चानां
कण्वसद्वृतीनां राजन्यानां प्रजाकामानां च”—इति साङ्ख्य० १. ७. ३ ।
“तान्येतान्येकादशाप्रौक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेण वाध्नश्चं गार्त्तमद-
मिति नाराशंसवन्ति, मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैक्षिकं मित्युभयवन्ति,
अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति”—इति चाह यास्क (निव० ८. ३. ७.)
व्यापस्तम्बस्तु—“नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम्,
तनूनपादितरेषां गोभाणाम्”—इत्येवाह (श्रौ० सू० १) व्याश्वसा-
यनेन त्विह बह्वन्युक्तानि, तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि (श्रौ० सू० ३. २.
१-८.) । प्रयाजयागदेवताविचारोऽप्यस्ति । तत्र यास्केन हि “कि-
न्वेवताः प्रयाजानुयाजाः”—इत्युपक्रम्य ऋजु विचारानन्तरम् “व्यासेया

स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानुवै-
तत्सुमिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः सुमिद्वस्तुस्मादभिमृशेति
ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स युद्युष्णः स्यादैव तावच्छसेत
सुमिद्धो हि स तावद्भवति युद्यु शीतः स्यान्नाशसेत
तुम्प्राणानुवास्मिन्नेतुदधाति तुस्मात्समिधो यजति ॥ १ ॥

अथ तुनूनुपातं यजति । रेतो वै तुनूनुपाद्रेत ऽयुवै-
तत्सिञ्चति तुस्मात्तुनूनुपातं यजति ॥ २ ॥

अथेडो यजति । प्रजा वा ऽदुडो यदा वै रेतः सित्तं
प्रजायतेऽथ तदीडितु मिवान्न मिच्छुमानं चरति तुम्प्रे-
वैतुज्जनयति तुस्मादुडो यजति ॥ ३ ॥

अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमान मेवैतत्प्र-
जनयति तुस्मादर्हिर्यजति ॥ ४ ॥

अथ स्वाहा-स्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऽष्टतूनाः
स्वाहाकारो हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं व्वुश मुपनुयते
तुस्माद्धेमन् म्नायन्त्योपधयः प्र वुनस्पतीनां पलाशानि
मुच्यन्ते प्रतितरा मिव व्वयाशसि भवन्त्यधस्तरा मिव

इति तु स्मितिः—इति निर्णीतम् (निर० २. ५. ६, ७) । एतद-
वगम्य भौमांसादग्नेऽपि बर्हनि सूषाणि रवितानि (२. २. २ ; २.
१. १६. २० ; २. २. ११ ; ४. १. २२-२६ ; ४. ४. ११ ; ५. २. १६ ;
८. २. ५६. ६० ; १०. १. १४, १५.) । एतान्येवावगम्याष्टावधि-
कस्यान्यारचिनानि माधवाचार्येण भैमिनोपन्यायमाज्ञाया मिति ।

व्यासि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वृश मुपनुयते स्वी ह
वै त मुहं कुरुते श्रियेऽन्नाद्याय युस्मिन्नुहं भुवति यु एव
मेतद्देद ॥ ५ ॥

देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पधिरे
ते दण्डैर्धनुर्भिर्नु व्यजयन्त ते ह्यव्विजयमाना ऽजुहुन्त
व्याच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै स यो नो व्याचं व्याहृतां
मिथुनेन नानुनिक्रामात्स सुर्वं पुराजयाता ऽथ सुर्वं
मितरे जयानिति तथेति देवा ऽब्रुवन्स्ते देवा ऽदुन्द्र
मब्रुवन् व्याहरेति ॥ ६ ॥

स ऽदुन्द्रोऽब्रवीत् । एकी ममेत्यथास्माक मेकेतीतरे
ऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः ह्येकश्चैका च ॥ ७ ॥

द्वौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं द्वे ऽद्वतीतरे ऽब्रुवं-
स्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि द्वौ च द्वे च ॥ ८ ॥

त्रयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं तिस्र ऽद्वती-
तरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि त्रयश्च
तिस्रश्च ॥ ९ ॥

चत्वारो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् । अथास्माकं चतस्र
ऽद्वतीतरेऽब्रुवंस्तदु तुन्मिथुनु मेवाविन्दन्मिथुनः हि
चत्वारश्च चतस्रश्च ॥ १० ॥

पुञ्च ममेतौन्द्रोऽब्रवीत् । तत इतरे मियुनं नावि-
न्दुन्नो ह्यत ऽजङ्घं मियुन मुस्ति पुञ्च-पञ्चेति ह्येवैत-
दुभयं भवति ततोऽसुराः सुर्वं पुराजयन्त सुर्वस्माद्देवा
ऽश्रुसुरानुजयन्तसुर्वस्मात्सपुत्रानुसुरान्निरभजन् ॥ ११ ॥

तस्मात्प्रथमे प्रयाजे ऽदृष्टे ब्रूयाद् । एको ममेत्येका
तस्य यु महं द्वेप्सुमिति युद्यु न द्विष्याद्योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
व्ययं द्विष्य ऽदृष्टि ब्रूयात् ॥ १२ ॥

द्वौ ममेति द्वितीये प्रयाजे । द्वे तस्य योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च व्ययं द्विष्य ऽदृष्टि ॥ १३ ॥

त्रयो ममेति तृतीये प्रयाजे । तिस्रस्तस्य योऽस्मान्
द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष्य ऽदृष्टि ॥ १४ ॥

चत्वारो ममेति चतुर्थे प्रयाजे । चतसस्तस्य यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष्य ऽदृष्टि ॥ १५ ॥

पञ्च ममेति पञ्चमे प्रयाजे । न तस्य किञ्चन यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च व्ययं द्विष्य ऽदृष्टि स पुञ्च-पञ्चेत्येव
भुवन् पुराभवति तथास्य सुर्वं संदृक्ते सुर्वस्मात्स-
पुत्रान् निर्भजति यु एव मेतद्देद ॥ १६ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ प्रयाजान् प्रकारान्तरेणानूद्य प्रशंसति— “स वा इत्यादिना । ‘एतत्’ एतेन समिद्यागेन यजमानस्य ‘प्राणानेव’ समिन्धितवान् भवति । प्राणानां समिद्धत्वं मुपपादयति— “प्राणैर्हीति । ‘अथं पुरुषः’ चेन्नञ्जः । प्राणोपाध्यभावे शरीरसम्बन्धायोगात् तेषां पुरुषसमिन्धनहेतुत्वम् । सैषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देनोच्यते ॥

समिधः प्राणत्वसमर्थनाय प्रासङ्गिकं नैमित्तिकं सभिमर्शनमाह— “तस्मादिति । यजमानो ज्वरादिना उपतापवान् ‘यदि स्यात्’, तदाध्ययुः समिद्यागसमये प्राणप्रावल्यायात्मना ‘अभिमृशेति’ यजमानं ‘ब्रूयात्’ । ‘स यदि’ ‘उष्णः’ औष्ण्यवानित्यर्थः । ‘तावत् आग्रसेत’ अस्थोपतापः शान्त्यविति, समिद्यागेषु प्राणदेवता मनुष्यायन् कामयेत । ‘तावता’ तदाशसनमात्रेणैव ‘समिद्धः’ प्रवक्तुः प्राणो गतोपतापो ‘भवति’ एव । तापाभावे तन्न कर्त्तव्यमित्याह— “यदिति । यस्मादेवं तस्मात् ‘प्राणा एव समिधः’-इति सिद्धं मित्यर्थः । “तन्प्राणानित्याद्युपसंहारः ॥ १ ॥

“अथ तनूनपात मिति । ‘रेतसः’ सप्तमधातोः शरीरावष्टम्भकत्वेन तनूनां पाप्मनात् तनूनपात्तम्, अतस्तद्यागेन स-प्राणे यजमाने ‘रेत एव’ स्थापितवान् भवति ॥ २ ॥

“अथेड इति । इक्ष्वाक्यीडोऽङ्गानि; तदुपजीवनेन प्रजानां सिद्धूपत्वम् । एतदेवोपपादयति— ‘यद्’ ‘आसिक्तं रेतः’ ‘प्रजायते’ उत्पद्यते, ‘तद्’ एव ‘इडित’ सर्वैः प्रशस्तमानम् ‘अन्नम्’ इच्छन् ‘चरति’, ‘तत्’ तेन इक्ष्वागेन ‘एतत्’ रेतः ‘जनयति’ प्राणिरूपेणोत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

“पञ्चम मेतीति । अथ ‘इन्द्रः पञ्चम मेत्यब्रवीत्’ ; ‘तत्’ ‘इतरे’
 असुराः ‘मिथुनं नाविन्दन्’ ; लिङ्गद्वयेऽपि रूपाविशेषात् ।
 अलाभे कारणं श्रुतिरेवाह— “नो ह्यीति । ‘हि’-शब्दसूचित मर्थ
 माह— “पञ्च-पञ्चेति । स्त्रियाः पुंमश्चोभयोरप्यभिधानं पञ्च-पञ्चे-
 त्येव, न व्यावर्त्तको रूपभेदोऽस्ति ; ‘ततः’ पञ्चप्रभृतीनां मिथुनत्वः
 स्थास्त्राभात् ‘असुराः’ ‘सर्वे’ विवादास्पदं ज्ञेयम् ‘पराजयन्त’ जेतुं
 नाशक्रुवन्नित्यर्थः । अतो ‘देवाः’ ‘सर्वस्मात्’ अपि जयविषयात्
 ‘असुरान्’ अजयन् । जयशब्दार्थं माह— “सर्वस्मात्पद्मानसुरा-
 क्षिरभञ्जितिति ॥ ११ ॥

इदानीं मर्यादादमिद्धं प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रान् प्रति प्रयाजं
 विभज्य योजयति— “तस्मादित्यादिना । यस्मादिन्नेणैको ममे-
 त्युक्तम्, असुरेणैका ममेत्युक्तम्, ‘तस्मात्’ ‘प्रथमे प्रयाजे’ ‘एको मम’
 —इत्यादि ‘ब्रूयात्’ । एवं द्वितीयादिष्वपि— ‘द्वौ मम’, ‘दे तस्य’
 इत्यादि द्रष्टव्यम् । ‘य’ च ‘अहं’ ‘द्वेष्टि’ अहं यस्य द्वेष्टं करोमि,
 ‘तस्य’ ‘एका’, पुत्रौ म्यादिति ब्रूयादिति प्रथमप्रयाजानुमन्त्रण-
 मन्त्रशेषस्यार्थः । पुत्र्याः रक्षणप्रदानादौ वज्रतरदुःखमग्निवात् तच्छ-
 चोरागा स्यात् । यदि कश्चै चिदपि द्वेष्टं न कुर्यात्, तदा
 “योऽस्मानित्यादि ब्रूयात् । वस्तुतो देयाभावेऽपि रागादिभिर्देषा-
 चरणात् तद्विषयत्वं द्वेष्टं मभिप्रेत्य ‘यं च वयं द्वेष्टः’—इत्यभि-
 धानम् ॥ १२। १३। १४। १५ ॥

१— “एको ममेका तस्य, योऽस्मात् द्वेष्टि यस्य वयं द्वेष्ट इत्येवं
 मिथुनैर्पंचागह्यम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. ३. २ ।

“पञ्च ममेतीति । ‘पञ्चमे प्रयाजे पञ्च ममेति’ ब्रूयात् । पूर्ववद् । द्वेष्टरि विपरीतफलकामनायां प्राप्ताया माह— “न तस्य किञ्चनेति” । ‘तस्य’ द्वेषकृत शत्रो ‘किञ्चन’ पञ्च पुत्रा पञ्च कन्या वा स्युरिति ‘न’ ब्रूयादित्यर्थः । असुरैः पञ्चसङ्ख्याया मिथुन-रूपस्य वचनम्यादर्शनादिति भावः । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “पञ्च-पञ्चेत्येवेति । ‘सर्व’ ‘सृष्टे’ वर्जयति, स्वयं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ५॥[५ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्विन्दुग्रन्थतत्त्वब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— का० थौ० सू० ३ २ ४ ।

२— ‘एतच्चानुमन्त्रणं त्यागानन्तरं हवि प्रक्षेपे च कृते कर्तव्यम् । त्यागाच्च मानववर्णिकौभ्यः समिदादिदेवनाभ्यः कार्याः । तत्रेयं पद्धतिः — ‘इदं समिद्धौ न मम, एको मम, एका तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति प्रथमे । द्वितीये— ‘इदं तनूनपाते [नराशसाय वा] न मम, द्वौ मम, द्वे तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । तृतीय— ‘इदं मिडभ्यो न मम त्रयो मम, तिस्रस्तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । चतुर्थे— ‘इदं बह्विषे न मम चत्वारो मम, चतस्रस्तस्य— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । पञ्चमे— ‘इदं मग्नये सोमाय, अग्नयेऽग्नीधोमाभ्याम्, अग्नीधोमाभ्यां देवेभ्यः आज्यपेभ्यो न मम पञ्च मम, न तस्य किञ्चन— योऽस्मान् हेष्टि य च वयं द्विष्म’—इति । अमावास्यायां तु ‘इदं मग्नयेऽग्नीधोमाभ्यां मिन्द्राय देवेभ्य इति सन्नयत’ ‘इदं मग्नये विष्णवे इन्द्राग्निभ्यां देवेभ्य इति असन्नयत इति विशेषः ॥ इत उत्तरं मिष्टैव दर्श

“अथ वर्धिरिति । वृंहतेर्द्व्ययाद् ‘वर्धि-’-शब्दः ; अतो ‘वर्धिर्भूमा’ खलु ; अतः प्रजायमान मेतेन वर्धिर्धागेन यद्धृतमुत्पादयति ॥ ४ ॥

“अथ स्वाहेत्यादि । यः स्वाहाकाराख्यः प्रयाजः, स ‘सृष्ट्वानां हेमन्तः’ अन्तिमत्वमाभ्यात् । ‘हेमन्तः’ खलु ‘इमाः’ सर्वा अपि ‘प्रजाः’ स्वकीयं ‘वशं’ प्रापयति ; इतरर्तुषु तथाविधप्रजापीडाभावात् । अत एव च यास्को हेमन्तपर्याय-हिमशब्दमिच्छन्त्युदपादयत्— “हिमं पुनर्हन्तेः”-इति^१ । वशीकरणप्रकारं स्पष्टं प्रदर्शयति— “तस्मादित्यादिना । वशीकृतत्वाद्धेतोः ‘हेमन्’ हेमि, हेमन्ते हिमोपघातेन ‘ओषधयः’ वनस्पतयश्च खाना गलितपर्णश्च भवन्ति । तथा ‘वयांभि’ पक्षिणः ‘प्रतितरा मिव’ अत्यन्तं प्रति-^२ कृष्टा इव, हिमोपहतपक्षत्वात् उपचीणा इवेत्यर्थः ; ‘अधस्तारा मिव’ पक्षाणां प्रच्यवनादूर्द्धङ्गन्तु मग्नका इव अधः आ‘पतन्ति’ । ‘पुरुषः’ सर्वोऽपि ‘विपतितलोमेव’ प्रलुप्तलोमेव कदर्थिताङ्गो ‘भवति’ ॥

उपसंहरति— “हेमन्तो हीति । ‘य एव मेतत्’ कृतस्त्रयापि हिमवशीकृतत्वं ‘वेद’, ‘मः’ वेदिता यस्मिन् ‘अर्द्धे’ अर्द्धभागे^३ देशे ‘भवति’, मः ‘तम्’ ‘अर्द्धे’ देशं ‘अग्नयेऽन्नाद्याय च स्त्रीकुरुते खलु’ स देशो धनकनकादिश्रिया, अग्नेन च समृद्धेस्तदधीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१— “हेमन्त हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा हिमोतेर्वा”-इति निब०

४. ४. ६ । कथं मेतेन ‘हिम’-शब्दस्य हेमन्तपर्यायत्वम् ? ।

२— भूगोलकस्योपरितनाहंभागेऽधस्तनाहंभागे वेत्यस्माकम् ।

इत्थं प्रयाजान् प्रशस्य तदनुमन्त्रणमन्त्रान्^१ विधातु माख्या-
यिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेति । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘देवाः असुराश्च उभये’ स्पर्द्धित्वा, परस्परं दण्डधनुरादिभि-
र्हननसाधनैः विजयं नालभन्त ; सामर्थ्यस्य समानत्वात् । जयोपाय-
प्रतिज्ञानहर्षधोतनार्थं । ‘हन्त’-शब्दः । विजयप्राप्त्यै इत्थम् ‘ऊचुः’,—
‘वाच्येव ब्रह्मन् विजिगीषामहै’ वायूपे एव मन्त्रे विवदमानाः जेतु
मिच्छामहै इति । ‘नः’ अस्माकं ‘वाचम्’ अस्मच्चिरुक्तं पुंलिङ्गवचनं
‘मिथुनेन’ स्त्रीलिङ्गान्तप्रतिवचनाभिधानेन मिथुनं कृत्वा ‘न अनुनि-
क्रामात्’ अनुक्रमेण न निष्क्रामेत्, नितरां न आक्रामति ; ‘स सर्वं’
‘पराजयातै’ पराजयं प्राप्नुयात् । ‘अथ’ ‘सर्वं’ जेतव्यम् ‘इतरे’ मिथुनेन
वक्तारः, जेतृपक्षादन्ये सर्वेऽपि ‘जयान्’ जयेयुः । एवं सङ्केते कृते
सति ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य श्रेष्ठत्वात् ‘इन्द्रं व्याहर इत्यब्रुवन्’ ॥ ६ ॥

“स इन्द्र इति । ‘सः’ एव मुक्तः ‘इन्द्रोऽब्रवीत्’,— ‘एकः’ पुत्रो
‘ममेति’ अस्त्विति शेषः । ‘अथ’ ‘इतरे’ असुराः ‘अब्रुवन्’,—
‘अस्माक मेका इति’ लिङ्गसामर्थ्यात् पुत्रीति गम्यते । अथ श्रुति-
शेषां वचनप्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— ‘तदु’ तदा ‘तत्’ तेन एव
समिहितत्वात् ‘मिथुन मेव’ प्रतिज्ञाविरोधेन ‘अविन्दन्’ लब्धवन्तः ।
तत्कथं मिति, तदुच्यते— ‘एकयैका च’ मिलित्वा ‘मिथुनं हि’ ;
लोके स्त्रीपुरुषयोर्मिथुनत्वव्यवहारात् ॥ ७ ॥

“द्वौ ममेत्यादि । चयः पर्यायाः एव मेव योन्याः^१ ॥ ८, ९, १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ३. २ । “ऊतस्य प्रयाजस्यानुमन्त्रणं यजमानेन
कर्त्तव्यम् ; स्वात्मगामिवाक्यत्वात्”—इति महादेवः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिदिपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यौ,

व्यश्राणौद्विचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कापांक्षीयं क्षपावान् शुडक्षत भजडो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

रति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

पूर्वमासीयकाम्यप्रयाजानुमन्त्रणविधिरप्युक्तः कात्यायनेन—“त्वयि-
मानपचितिमान्”—इत्यादिः (श्री० सू० ३. ३.) । ‘पूर्वस्मादनुमन्त्रणादिर्दं
भियते, पृथग्विधानात्’—इत्यादि च तद्भूतो या० दे० । इह शतपथे
त्वेकादशे श्रुत मेतत् सर्वं स्पष्टम् ।—“त्वयिरेव प्रथमः प्रयाजोऽप-
चितिर्द्वितीयो यशस्कृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽद्वायं पञ्चमः । स
प्रथमं प्रयाज अनुमन्त्रयेत् त्वयिमान् भूयास मिति”—इत्यादि (२५०
३५० १०, ११ क०) । एतच्चानुमन्त्रणं ‘प्रोषितोऽपि धनमानः
करोति’—इति महादेव इति शम् ।

[अथ षष्ठाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

ऋतुवो ह वै देवेषु यज्ञे भागु मीपिरे । आ नो
यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तुर्गता*स्त्वेव नोऽपि यज्ञ-
भाग इति ॥ १ ॥

तद्वै देवा नु जज्ञुः । तु ऋतुवो देवेषुजानत्सुसुरा-
नुपावर्तन्ताप्रियान् देवानां द्विपतो आठव्यान् ॥ २ ॥

ते हैता मेधतु मेधुं चक्रिरे । या मेपा मेता मनुश्र-
णुन्ति । कपुन्तो ह स्मैव पूर्वे व्यपन्तो युन्ति लुनन्तोऽपरे
मृणुन्तः शुश्र्वैभ्योऽकृष्टपच्या ऽश्वौषधयः पेचिरे ॥ ३ ॥

तद्वै देवाना माग आस । कुनीय इन्नुतो† द्विपुं
द्विपुतेऽरातीयुति किम्वेतावन्मात्र मुपजानीत युथेदु
मितोऽन्यथासदिति ॥ ४ ॥

ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति
प्रथमानुवैनान्यज्ञे यजामेति ॥ ५ ॥

सु हामिखाच । अथ यन्मां पुरा प्रथमं युजथु काहुं
भवानीति न त्वा मायतनाच्चावयाम इति ते युद्धतू-
नभिह्वयमाना अथाग्नि मायतनान्नाच्चावयंस्तुस्मादग्नि-

* 'दन्तुर्गता'—इति क, ख, ग, 'दन्तुर्गता'—इति च डा०—वेवरेण दृष्ट ।

† 'इन्नुतो'—इति क, ख, ग, डा०—वेवरेण च दृष्ट ।

रच्यतो न ह वा ऽआयुतनाद्यवते युस्मिन्नायुतते भवति
यु ऽएव मेतु मग्नि मच्युतं ज्वेद ॥ ६ ॥

ते देवा ऽअग्नि मद्रवन् । पुरेक्षेनांस्तु मेवानुमन्त्रय-
स्वेति स हेत्याग्निरुवाच ऽर्तवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे
भाग मिति कथं नोऽविद ऽहुति प्रथमानेव वो यज्ञे
यदयन्तीति ॥ ७ ॥

तु ऽक्षतवोऽग्नि मद्रवन् । आ वयन्वा मस्मासु
भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भाग मुविद ऽहुति सु ऽएषो-
ऽग्निर्क्षतुष्टाभक्तः समिधो ऽअग्ने तुनूनुपादम् ऽहुडो ऽअग्ने
बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि मित्याभक्तो ह वै तस्यां पुण्यकृत्यायां
भवति यामस्य समानो ब्रुवाणः करोत्यग्निमुते ह वा
ऽअस्मा ऽअग्निमुन्त ऽक्षतव ऽश्रोपधीः पचन्तीदः सुर्वं यु
ऽएव मेतु मग्नि ऋतुष्टाभक्तं वेद ॥ ८ ॥

तदाहुः । यदुत्तमान् प्रयाजानावाहुयन्त्यथ कुस्मादे-
नान् प्रथमान् यजन्तीच्युत्तमान् छेनान् यज्ञे वाकल्प-
यन् प्रथमान्वो यजामेत्यब्रुवंस्तुस्मादुत्तमानावाहुयन्ति
प्रथमान् यजन्ति ॥ ९ ॥

चतुर्थेन वै प्रयाजेन देवाः । यज्ञ माप्नुवंस्तु पञ्चमेन
समस्यापयन्नुद्य यदुत ऊर्ध्वं मुसःस्थितं यज्ञस्य स्वर्गं मेव
तेन लोकाः सुमाश्रुवत ॥ १० ॥

ते स्वर्गं लोकं युन्तः । असुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभ-
याञ्चक्रुस्तेऽग्निं पुरस्तादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं मध्यतोऽकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तार मग्निं पश्चादकुर्वन्त रक्षोऽहुणः रुक्षसा
मपहन्तारः ॥ ११ ॥

स युद्येनान् पुरस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घन्नग्नि-
रेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि मध्यत
आसिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता
यदि पश्चादासिसङ्घन्नग्निरेव तान्युपाहन्वक्षोहा रुक्षसा
मपहन्तातु ऽएवमु सर्वतोऽग्निभिर्गुप्यमानाः स्वर्गं लोकः
सुमाश्रुवन्त ॥ १२ ॥

तथो ऽएवैषु ऽएतत् । चतुर्थेनैव प्रयाजेन यन्त्र
माप्नोति तं पञ्चमेन सुऽस्थापयत्यथ यदुत ऽऊर्ध्वं मुस-
स्थितं यन्त्रस्य स्वर्गं मेव तेन लोकः सुमश्रुते ॥ १३ ॥

स युदामेय माज्यभागं युजति । अग्निं मेवैतत्पुरस्तात्
कुरुते रक्षोऽहुणः रुक्षसा मपहन्तार मथ युदामेयः
पुरोडाशो भवत्यग्निं मेवैतन्मध्यतः कुरुते रक्षोऽहुणः
रुक्षसा मपहन्तार मथ युदग्निः स्विष्टकृतं युज-
त्यग्निं मेवैतत्पश्चात् कुरुते रक्षोऽहुणः रुक्षसा मप-
हन्तारः ॥ १४ ॥

स युधेनं पुरुस्तात् । असुररक्षसान्यासिसङ्घ-
न्यग्निरेव तान्युपहन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता यदि
मध्यतु आसिसङ्घन्यग्निरेव* तान्युपहन्ति रक्षोहा
रुक्षसा मपहन्ता यदि पश्चादासिसङ्घन्यग्निरेव† तान्युप-
हन्ति रक्षोहा रुक्षसा मपहन्ता सु एव‡ सर्व्वतोऽग्नि-
भिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं सुमश्नुते ॥ १५ ॥

स युधेनं पुरुस्ताद् । यज्ञस्यानुव्याहुरेतं प्रति ब्रूया-
न्मुखा सार्त्ति सारिष्यस्यन्धो वा बधिरो वा भविष्य-
सूत्येता वै मुखा आर्त्तयस्तुथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि मध्यतो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्-
प्रजा अपशुर्भविष्यसूति प्रजा वै पशवो मध्यं तथा
हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यन्ततो यज्ञस्यानुव्याहुरेत् । तं प्रति ब्रूयाद्प्रति-
ष्ठितो दुरिद्रः क्षिप्रेऽम्बुं लोकं मेष्यसूति तथा हैव
स्यात्तस्माद् हु नानुव्याहुरीव स्यादुत ह्येवंब्वित्पुरो
भुवति ॥ १८ ॥

संव्वत्सरुः ह वै प्रयाजैर्जयञ्जयति‡ । सु हु न्वेनं

* 'मध्यतु असुररक्षसान्यासिसङ्घन्यग्निरेव'-इति च ।

† 'पश्चादासुररक्षसान्यासिसङ्घन्यग्निरेव'-इति च ।

‡ 'जय जयति'-इति क, ख, ग, 'जयन् जयति'-इति च ।

जयति योऽस्य द्वाराणि व्वेद किं हि स तैर्गृहैः कुर्या-
 द्यानन्तरतो नु व्यवव्विद्याद् यथा* यथास्य ते भुवन्ति
 तुस्य व्वसन्तु एव द्वारं हेमन्तो द्वारं तं व्वा ऽएतुः
 संव्वत्सरः स्वर्गं लोकं प्रपद्यते सुर्व्वं वै संव्वत्सरः सुर्व्वं
 वा ऽअक्षय्यु मेतेनो हास्याक्षय्युः सुव्वतुं भवत्यक्षय्युो
 लोकः ॥ १९ ॥

तुदाहुः । किन्देवत्यान्याज्यानीति प्राजापत्यानीति
 ह द्रूयादुनिरुक्तो वै प्रजापतिरुनिरुक्तान्याज्यानि तानि
 हैतानि यजमानदेवत्यान्येव यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
 प्रजापतिरेतेन ह्युक्ता ऽऽव्वित्विजस्तन्वते तं अनुयन्ति ॥ २० ॥

स ऽश्राज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिघारयति सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हयते यज-
 मानेन हैवैपैतुमिश्रा ह्ययते यदि ह वा ऽश्रुपि दूरे
 सन् यजते युचन्तिके यथा हैवान्ते सतु† ऽदृष्टः
 स्यादेवः हैवैवुं व्विदुष ऽदृष्टमवति युद्यु ह्यापि बुद्धिब
 पापुं करोति नो हैवु बहिर्द्धा यज्ञाद् भवति यु ऽएव
 मेतद् वेद ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* सायणभाष्ये, च-पुस्तके च नास्तेतत् पदम् ।

† 'सतु'-इति सा०-भा०-सम्मत पाठ, हा०-वेवरेण दृष्टम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेस्थोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ६ ॥

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथं मग्नेः सम्बन्ध इति तदुप-
पादनायाख्यायिका माह— “अतवो ह वा इति । ‘अतवः’ पुरा
दर्शपूर्णमामादि-‘यज्ञे’ ‘भागम्’ ‘ईषिरे’ ऐच्छन् । ते देवान्
प्रति अस्मानपि ‘यज्ञे’ भागिनः कुरुत । ‘यज्ञात्’ अस्मात् ‘अन्तर’-
इतान् ‘मा’ कुरुत ! अतोऽस्माकम् ‘अपि’ ‘यज्ञे भागोऽस्त्विति’
अब्रुवन् ॥ १ ॥

“तद्वै देवा नेति । ‘तत्’ कार्यं ‘देवाः’ ‘न’ प्राजानन् । तेषु
‘अजानत्सु’ कथं नेतैः सह वामेनेति तद्वैरिभृतान् द्वेषकारिणः
‘असुरान्’ उपागत्य, (॥ २ ॥

“ते हिता मिति ।) तेषु ‘याम्’ अङ्घ्रिं देवेषु अन्वायन्ते,
तादृशीम् ‘एधतुम्’ अङ्घ्रिं मसुरेषु प्रवर्द्धयाञ्चक्रुः । तेषु प्रवर्द्धितेषु
मत्सु असुराः केचन वापनात्पूर्वभागिनः सन्तः दृष्टिबाहुल्यात्
‘वपन्तो यन्ति’; किञ्च केचन छष्टे चेषे वीजानि ‘वपन्तो यन्ति’;
उषवीजाश्च केचन मम्यानि सम्यक् फलितानीति परस्परं मुञ्चारयन्तः
परिणतानि मम्यानि ‘लूनन्तो यन्ति’, केचन सूनानि प्रौहिफलानि
‘मृणन्तः’ प्रहरन्तः, खले बलीवद्भाकमणादिना स्तम्बाद्भान्यं पृथक्

१— ‘अङ्घ्रिं देवा अन्वा ययन्ते’—इति ट ।

२— ‘केचन वपनात् पूर्वं दृष्टिबाहुल्यात्’—इति ट ।

कुर्वन्त , तथा असुरदेशे खलु कर्षानपेक्षिता नीवारादयो मुहुर्मुहुः
सर्वदा परिपक्वा आसन् ॥ ३ ॥

तद्वै देवानां मिति । एव वैरिष्यसुरेषु समृद्धेषु सत्सु 'देवानां'
मनसि 'आग' आसीत् । कथं मिति तदुच्यते— 'अत' अस्मात्
'इन्नु'-इति अतिक्रमाद्धेतो^१ 'दिषन्' द्वेषकार्यवासुरसङ्घो 'दिषते'
देवसङ्घाय 'अरातीयति' शाचव माचरितुं मिच्छति^२ । एतत्
'कनीय इन्नु' निहण्टु खलु । 'अत' प्रवृद्धै सह कलहो न कार्य
किन्तु 'इदम्' ऋत्नतिक्रमलक्षणं विच्छिन्नं कार्यम् 'इत' अस्मात्,
इदानीं प्रवृत्तप्रकाराद् 'अन्यथा' प्रकारान्तरेण समाहितत्वात्
'असत्' भवेत् । 'एतावन्मात्रम्' अवबुध्य ध्वं मिति परस्पर
मब्रुवन् ॥ ४ ॥

"ते होचुरिति । उक्त्वा च, 'ऋत्नैव अनुमन्त्रयामहे'-
'इति' निश्चित्य, तेषां मुक्तो व 'केन' इतरदेवेभ्य 'प्रथमानेव'
'यज्ञे' यजनं मङ्गीचक्रुः ॥ ५ ॥

अथ प्रायस्ये तेभ्योऽवकृते सत्याह— "स क्षामिरिति । 'अग्नि'
पूर्वं 'माम्' एव 'प्रथमम्' इष्टवन्त , इदानीं ते प्रथमं यष्टव्याद्येत्,
'अह' कुत्र स्थाने यज्ञे 'भवानीति' अब्रवीत् । अथ तेनोक्तास्ते
तं मग्निं स्वस्थानात् 'न च्यावयाम इति' प्रतिश्रुत्य, ऋत्नाज्ञान-
समये 'अग्नि' स्वस्थानात् प्रच्युतं न चक्रुः । 'तस्मात्' 'अग्नि'
स्वस्थानाद् 'अच्युत' अभूत् । 'एव' 'य' कोऽपि अग्नेरच्युतत्वप्रकार-
जानाति, सोऽपि स्वस्थानात् च्यवत इति उक्तार्थज्ञानफलम् ॥ ६ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ अग्नेः स्थानस्य पालन-
दाविष्णात् चतुर्मुखात् ‘अग्निम्’ एव प्रेरयामासुः । ‘सः’ तथेत्यङ्गी-
कृत्य ऋतूनागत्य ‘उवाच’ आह— “ऋतव इति । ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञे’ ‘देवेषु’ मध्ये ‘भाग’ बुद्धवानस्मि ‘इति’ । केन प्रकारेणेति
प्रष्टः, ‘प्रथमानेव’ सतो युष्मान् ‘यक्ष्यन्ति’-‘इति’ अववीत् ॥ ७ ॥

“त ऋतव इति । अथ सन्तुष्टाः ‘ऋतवः’ हे अग्ने ! त्वं ‘यज्ञे’
अस्माकं प्रथमम् ‘अविदः’, अतः ‘त्वाम्’ ‘अस्मासु’ मध्ये ‘आ
भजामः’-इति ‘अबुवन्’ । यत एव सतः ‘अग्निः’ ‘ऋतुषु’ भागं लब्ध-
वान् । “समिधो अग्ने”-“तनूनपाद्”-“अग्न इदः”-इत्याद्याभजन-
प्रकारप्रदर्शनम् । उक्तार्थज्ञान प्रशंसति— “आभक्तो ह वा इति ।
‘अस्य’ ज्ञातुरहं ‘समानः’ इति स्वात्मानं ‘ब्रुवाणः’ कश्चित्पुरुषो ‘यां
पुण्यवत्यो’ यत्पुण्यं कर्म, दर्शपूर्णमासादिकं ‘करोति’, तच्चासावपि
भागवान् भवति, तथा ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘अग्निं ऋतुष्वभक्त’
‘द्यो वेद’, ‘असौ’ अग्निमते, उक्तार्थज्ञानसामर्थ्येन यागस्यावश्यं
लाभादग्निमान् भवत्येव, अतोऽसौ खलु उक्तप्रकारेणाग्निना संहिता
‘ऋतवः’, ‘ओषधौः’ प्रीक्षियवादिकाः स्त्र-स्त्र-कालोपिताः पाकं
कुर्वन्ति । कथं पक्त्व्या ओषधयः ? कियन्तः ? इति, तच्चाह—
“इदं सर्वं मिति । यद्यल्लोके परिदृश्यमानं, तदिदं सर्वं ओषधि-
जातं मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— समिध इत्यादौनि प्रयाज-मन्त्र प्रतीकानि । ते च मन्त्रा ते० मा०

२० ४० ५० आघ्राता, ते० सं० २० ६ १ विदिताश्च ।

प्रयाजदेवतानां प्राथम्यं ब्रह्मवादिना चोद्यमुखेन प्रथममिति—
 “तदाहुरिति । आवाहनक्रमेणैव सर्वत्र यागो दृष्टः, अत्र कथं
 वैलक्षण्यं मिति तेषां माग्यम् । तैर्दृष्टं तत्कारणं दर्शयति—
 “उत्तमान् हीति । ‘हि’ यस्मात् प्रथमभागकल्पनासमये ‘एनान्’
 ‘उत्तमान्’ चरमभाविन एव देवताः कल्पितवन्तः, पश्चात् अप-
 गतानां तेषां पुनरागमनाय यतो ‘व’ युष्मान् ‘प्रथमान्’
 यजाम इत्यब्रुवन्, ‘तस्मात्’ उक्तविधं वैलक्षण्यं सञ्जातमिति ।
 अत्रैषा मावाहनान्तिमत्वं “देवाः आज्यपाः आ वह”-इत्यभि-
 धानाद् द्रष्टव्यम्, आज्यपाः खलु प्रयाजानुयाजदेवाः ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां माज्यभागप्रधानस्त्रिष्टकप्राधान्यानां
 मग्निदेवताकत्वं मभिधातुं माह— “चतुर्थेनेति । चतुर्थप्रयाजेनैव
 पुरा ‘देवाः’ दर्शपूर्णमासाख्य ‘यज्ञम्’ आप्त्वा, ‘त पञ्चमेन
 समस्तापयन्’, तत्र यष्टव्यान् देवान् क्रमेणोद्दिश्य स्वाहा
 छतत्वात्^१ । ‘यदत्त ऊर्ध्वे’ ‘यज्ञस्य’ अवशिष्टं माज्यभागाद्यस्ति, ‘तेन
 स्वर्गं लोकं समाश्रुवत्’ ॥ १० ॥

“ते स्वर्गं मिति । असुरेभ्यो राक्षसेभ्यश्च तेषाम् ‘आसङ्गात्’

१— २८८ पृ० १५ प० द्रष्टव्यम् ।

२— २६२ पृ० द्वितीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

३— तद्यथा— “स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहामित्रम् । स्वाहा
 प्रजापतिम् । स्वाहाभीषोमी । स्वाहेन्द्राभी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
 महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहामित्रं होना जुषाण ।
 अग्नं आज्यस्य विधन्तु (यन्तु)”-इति पञ्चमप्रयाजमन्त्रः । तै०
 ब्रा० ३ पृ० ५ पृ० ५ ।

निरोधात् भीताः आसन्; तत्परिहाराय रक्षोहन्तारम् 'अग्निं'
'पुरस्तात्' पूर्वभागे रक्षसां वधाय स्थापितवन्तः । तथा मध्ये,
पश्चाच्च, अग्निं मेव रक्षोहन्तारं चक्रुः ॥ ११ ॥

“स यद्येनानिति । अतः कारणात् 'सः' रक्षोहाः 'अग्निः', स्वर्गे
प्रति गच्छतः 'एनान्' देवानसुरराक्षसांश्च 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे
'आसिमहन्' आसद्गं प्रतिबन्धम् मैच्छन् 'तानि' असुररक्षांसि
चापहतवान् । एवं मध्ये, पश्चाद्देशे च ॥ १२ ॥

“तथो एवैष इति । अत्र सर्वचाग्निभिरादिमध्यान्तस्थितैः
रक्षिताः स्वर्गस्तोत्रं प्राप्ताः यथा देवास्तथैवेदानीन्तनोऽपि यजमानः
चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञं स्वाधीनं कृत्वा पञ्चमेन समाप्य तदूर्ध्व-
भाविना अमंस्थितेनावशिष्टेन यज्ञेन पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्चाग्निनैव
यज्ञविधातकान् घातयित्वा निर्वाचं स्वर्गं मश्नुते ॥ १३ ॥

अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारं दर्शयति— “स यदा-
ग्नेय मित्यादिना । मौम्यस्याप्याज्यभागश्च सम्भवात् 'आग्नेयम्'-इति
विशेषितम् । प्रथमम् 'आज्यभाग माग्नेयं' कृतवान् यजमानः,
स्वर्गप्राप्तिममये 'अग्निं मेव' रक्षोहननाय 'पुरस्तात्' कृतवान्
भवति । अनेन प्रथम माग्नेयाज्यभागं कुर्यादिति ह लभ्यते । एव
माग्नेयेनाष्टाकपालयोगेन अग्निं मध्यतः कुरुते । आग्नेयेन
स्त्रिष्टकता च पश्चात् ॥ १४ ॥

विष्यपि यागेष्वग्नेयत्वकरणस्य प्रयोजनं माह— “स यद्येनं
पुरस्तादित्यादिना । एतत्पूर्ववाग्नेयस्य १ । १५ ॥

“स एवं सर्वतोऽग्निभिर्गुण्यमानः”— इति^१ यदग्निरक्षणे मुक्तम्, तत्प्रशंसनाय कश्चिद् दृष्टं प्रयोजन माह— “स यद्येन मिति । ‘सः’ ‘अनुव्याहारी’ निन्दकः, ‘एनम्’ अग्निना रचितं यजमानं ‘यज्ञस्य’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे ‘अनुव्याहरेत्’ वैकल्यविषयं वाक्यं ब्रूयात्, ‘तं’ निन्दकं ‘प्रति’ स यजमानोऽपि ‘ब्रूयात्’— “मुख्या मार्त्ति मारिष्यसि,— अन्धो वा बधिरा वा भविष्यसीति” । एषैव मुख्या श्रुतिरित्याह— ‘एताः’ अन्धबधिरादयः । ज्वरगिरोव्यथादि- तात्कालिकी मूर्त्ति मपेक्ष्य एतामां मुख्यात्वम्^२ ॥ १६ ॥

“यदि मध्यत इत्यादि । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

“यद्यन्त इति । ‘क्षिप्रे’ अविलम्बितसकाले भूमौ प्रतिष्ठा- रक्षितो ‘दरिद्रः’ सन् ‘अमुं लोकं’ स्वर्गम् ‘एष्यमि’-‘इति’ । अत्र स्वर्गस्य नाशात्मकत्वात् ‘अमुंलोकम्’-इत्येतदस्मात्प्रोक्तान्च्युतिमात्रे पर्यवस्यति । किं मेव मभिधानमात्रेण तथाविधा असुखप्राप्तिः सिद्धा स्यादित्याशङ्कोक्तम्— “तथा हैव स्यादिति । उक्तप्रकारः स्यादेवेत्यर्थः । यस्मादेव भवश्यं फलम्, ‘तस्मात्’ ‘अनुव्याहारीव न स्यात्’ यज्ञस्य निन्दको न भवेदिति विधिः ।

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— न केवलं यष्टैव ; अपि तु ‘एवंविद्’ अपि खदूषकात् स्वयं ‘परः’ उत्कृष्टो ‘भवति’ । अथवा एवं वेदनायां तात्पर्यवान् भवेदिति आख्येयम् । तस्मादाव्यभागादीनां माग्नेयत्वकरणं प्रशस्तं मिति तात्पर्यार्थः ॥ १८ ॥

प्रयाज एव किञ्चिदेदितव्य मित्याह— “संवत्सरं हेति । ‘प्रयाजैः’

१— ३६४ पृ० ५ पं० । २— अस्मन्मते तु ‘मुख्या’ मुखमण्डनोवा ।

साधनै साध्य 'जयन्' संवत्सरं खलु 'जयति' । जितप्रकारः पूर्वा-
 ध्याये "देवाश्च वा असुराश्चेत्येव" "ष्टतुनसंवत्सरं प्राजयच्छित्वा-
 दिनोक्तः" । 'य' 'अस्य' संवत्सरस्य 'द्वाराणि' जानाति, 'मः'
 खल्वेव 'एन' संवत्सरं 'जयति', नानभिज्ञः । 'यान्' प्रयाजान्
 'अन्तरत' माधतो 'हि' 'न' व्यवजानाति । 'ते' च 'यथा' येन
 प्रकारेण 'अस्य' उपकारकाः 'भवन्ति', 'म' अनुष्ठाता 'तैः' गृह्य-
 माणैरनुष्ठेयैः प्रयाजै 'किं कुर्यात्' किं साधयेत् । 'संवत्सरः'
 यदेकैकं तत् चयिष्यु, यत् 'मवे' तदपरिच्छेदात् नावत् 'अवधि' ।
 एतत्परिज्ञानेन च 'सुष्ठुतं', तत्फलभूतं पुण्यलोकश्च, उभावपि
 'अवधौ' रावत ॥ १८ ॥

अथ आज्यद्रव्यं प्राजापत्यत्वेन प्रशंसितुं भावः— "तदा ऊरिति ।
 प्रजापतेः सकलदेवतासमष्ट्यात्मकत्वेन अथ समाविति निर्वक्तुं मश-
 कत्वादनिर्दिष्टत्वम्, अतो 'आज्यानि प्राजापत्यानीति ब्रूयात्' ।
 आजतिभेदेन वज्रवचनम् ॥

प्रजापतिशब्दस्यात्र विवक्षितं मर्थं भावः— "तानि हेति ।
 'तानि एतानि' प्रयाजादियागसाधनद्रव्याण्याज्यानि 'यजमान-
 देवत्यानि' । 'एव'-कारेण प्रसिद्धः प्रजापतिरपोद्यते । एतदुप-
 षादयति— "यजमानो हीति । इतरेषा मपरोऽस्त्येवेत्याशङ्काह—
 "एतेनेति । ऋत्विजां दक्षिणादिदानेन पाप्मनात् प्रजापतित्वम्,
 'ऋत्विज' तु 'एतेन' नियुक्ता एव यज्ञं 'तन्वते' स्व-स्व-भागं
 विस्तारयन्ति । तदेवाह— "त जनयन्तीति । 'त' यज्ञम् ॥ १० ॥

इदं माज्यं यजमानदेवताकलेन प्रगल्लम्, अतस्तेनोपस्तरणाभि-
 धारणादि कर्त्तव्यं मित्याह— “स आज्यस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः
 ‘आज्यस्य अपस्त्रीर्य’ पुरोडाशस्यापनदेश माज्येनास्मृतं कृत्वा,
 ‘हविषः’ हविः, पुरोडाशादि ‘द्विरवदाय’, अवत्तस्य ‘आज्यस्य’
 ‘उपरि’ आज्यम् ‘अभिधारयति’ । ‘सैषा’ उपस्मृताभिधारिता
 ‘आज्येन मिश्रा’ मती अध्वर्युणा ‘ह्ययते’ । आज्यस्य यजमान-
 देवताकलस्य प्रतिपादितत्वात् ‘यजमानेन एव मिश्रा ह्ययते’ ।
 यत एव मत आज्येनोपस्तरणाभिधारणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “यदि हेति । ‘यथा हैव’ यथैव खलु
 ‘अन्ते मदः’ मदसो देवयजनस्य सन्निधौ ‘इष्टं’ साङ्गं ‘स्यात्’,
 ‘एवम्’ आज्यस्य यजमानदेवत्यलप्रकारं जानतो यजमानस्य देशा-
 न्तरस्यस्यापि ‘इष्टं भवति’, व्यवधानदोषो नास्तीत्यर्थः ॥

न केवलं विप्रकर्षदोषाभावः, किन्तु वैकल्यदोषोऽपि नास्ती-
 त्याह— “यद्यु हेति । ‘य एतदेवं वेद’, सः ‘पापम्’ अङ्गभङ्गादि-
 लक्षणं ‘यदि’ ‘वज्र अपि’ कुर्यात्, स ‘यज्ञात्’ साङ्गात् ‘नैव’
 ‘वहिर्द्वा’ वाह्यो ‘भवति’ । अथवा उक्तार्थज्ञानेन वज्रपापोऽपि,
 यज्ञाधिकारी भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ६ ॥ [६. १.] ॥

१— “पाप”, पातापेयानां, पापयमानोऽवाडेव पततीति वा, पापक-
 तेर्वा ग्यात्”—इति निब० ५. १. २ । पुन “न पापासो मगामहे
 (ऋ० सं० ६. ४. ३७. ६)”—इति-मन्त्रस्य व्याख्यायाम् “न पापा
 मन्यामहे × × × अस्यक्षासु ब्रह्मचर्यं मध्ययनं तपो दानकर्म
 त्वद्विरबोचत्”—इति च तत्रैव ६ ५ २ ।

जयन्ति युदेपां जुय्य* मासुऽर्पयन्नां तेभ्यो देवा वैवु
प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैवु दधिरे† प्रेत तदेष्ट्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोके‡ समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत ऽदुति चेरुत्पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्षन्तं
ते ह सुर्वं ऽएव मेनिरेऽयं व्वै यन्न ऽदुति ॥ ३ ॥

ते होचुः । अश्विभ्यां१ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससुर्षैवाभुये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावभुये
वा ऽअस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुह्वु-
राहुतिर्हि देवानां तुत ऽएभ्यो यन्नः प्रारोचत तु मस्त-
जन्त१ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा ऽएभ्यस्तुपुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यन्नं प्रारो-
चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्युत्पुरो-
डाश ऽदुति सु ऽएपु ऽउभयचाच्यतु ऽआग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुऽ हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'युज्य'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽप्युद्ध एव ।

† 'मासु ऋषयश्च'-इति ग ।

‡ 'दधिरे'-इति क ।

१ 'ते होचुरश्विभ्यां'-इति ग । एव मिहोत्तरवापि सर्व्वत्र ।

॥ 'ससुर्षैवाभुये'-इति च ।

१ 'मुस्तजन्त'-इति च ।

एव पौर्णमासुः हविः सान्नाय्य मामावास्थं यज्ञ
 एवैष उभयत्रावकृप्तो नेद्यज्ञादुयानीति न्वेव^१ पुरस्ता-
 त्पौर्णमासस्य क्रियते एवम्वा^२ मावास्थस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्यु एन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतुयैव
 याजयेद्युत्कामा वा एत मृपयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः
 सुमर्द्ध्यत युत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः सुमर्द्ध्यते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गृह्यतेऽग्नौ
 वै तुस्यै जुह्वत्यग्ना उ चेद्दोष्यन्त्स्यात्किं मन्यस्यै देवताया
 ऽश्रुदिशेत्तस्मादग्नय एव^३ ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता उपधावेदेवं तत्तु-
 स्मादग्नय एव ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवानां मद्वातमाम् । यं वा अद्वातमां
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मुन्येत त मुपधावेत्तस्मादग्नय एव ॥ १० ॥

* 'एव' वा'-इति क, ग ।

† 'एव' -इति च, एव मिहोत्तरधापि सर्वत्र ।

‡ 'अतम् ५००'-इतीदं च-पुस्तके ।

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— “प्रयाजानुमन्त्रणम् (३. ३ २.)”- इत्यादि कातौय-वचनानीधं पर्यालोचानि ।

२— इत उत्तरं क-पुस्तके “काण्डी ११७”-इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव, ग-पुस्तके “कण्डिका १२१”-इति, घ-ख-पुस्तके त्वसम्पूर्णे, घ-पुस्तकेऽस्त्येव “कण्डिकासङ्ख्या १२१”-इति । तत्र ब्रा० १ क० १३, ब्रा० २ क० २६, ब्रा० ३ क० २०, ब्रा० ४ क० २५, ब्रा० ५ क० १६, ब्रा० ६ क० २१, सङ्गणनया १२१ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम तद्वा कुपीणा मुनुश्रुत मास ॥ १ ॥

यज्ञेन ह वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनाभ्यारोह्यः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुति
त मुन्वेष्टुं दधिरे ॥ २ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । श्रमेण ह स्म वै तुदेवा

जयन्ति युदेपां जुय्य* मासुर्जयय्य† तेभ्यो देवा वैव
प्ररोचयाञ्चक्रुः स्वयं वैव दधिरे‡ प्रेत तुदेप्यामो युतो
देवाः स्वर्गं लोकेऽसु समाश्रुवतेति ते किं प्ररोचते किं
प्ररोचत इति चेतुस्तुपुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सुर्पन्तं
ते ह सर्व एव मेनिरेऽयं व्वै यज्ञ इति ॥ ३ ॥

ते होचुः। अश्विभ्यां§ तिष्ठ सुरस्वत्यै तिष्ठेन्द्राय
तिष्ठेति सु ससुर्पैवाग्रये॥ तिष्ठेति तुतस्तस्यावग्रये
वा अस्थादिति तु मग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुह्वु-
राहुतिर्हि देवानां तुत एभ्यो यज्ञः प्रारोचत तु मस्त-
जन्त¶ तु मतन्वतु सोऽयं परोऽवरुं यज्ञो ऽनूच्यते पितैव
पुत्राय ब्रह्मचारिणे ॥ ४ ॥

स वा एभ्यस्तुपुरोऽदाशयत् । यु एभ्यो यज्ञं प्रारो-
चयत्तुस्मात्पुरोडाशः पुरोडाशो ह वै नामैतद्युपुरो-
डाश इति सु एषु ऽजभयवाच्यतु आग्नेयोऽष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ॥ ५ ॥

स नु पौर्णमासुऽ हविः । नामावास्य मग्नीषोमीय

* 'युज्य'-इति च डा०-वेवरेण दृष्टः पाठोऽशुद्ध एव ।

† 'मासु ऋयय्य'-इति ग ।

‡ 'दधिरे'-इति क ।

§ 'ते होचुस्तुभ्यां'-इति ग । एव मिहोत्तरचापि सर्व्वत्र ।

॥ 'ससुर्पैवाग्रये'-इति च ।

¶ 'मस्तजन्त'-इति च ।

एव पौर्णमासुः हविः सान्नाय्य मामावास्थं यज्ञ
 एवैष उभयत्रावकृप्तो नेद्यन्नादुयान्तीति न्वेर्वपुरुस्ता-
 त्योर्णमासस्य क्रियते एवम्वा^१मावास्थस्यैतन्नु तद्यस्मा-
 दुच क्रियते ॥ ६ ॥

यद्य एन मुपधावेत् । इष्ट्या मा याजयेत्येतयैव
 याजयेद्यत्कामा वा एत मृषयोऽजुहवुः सु एभ्यः कामः
 समर्द्धत युत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन युजते सोऽस्मै
 कामः समृद्धते यस्यै वै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छतेऽग्नौ
 वै तस्यै जुह्वत्यग्ना उ चेद्दोष्यन्त्स्यात्किं मन्यस्यै देवताया
 आदिशेत्तस्मादमुय एव^२ ॥ ७ ॥

अग्निर्वै सुर्वा देवताः । अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देव-
 ताभ्यो जुह्वति तद्यथा सुर्वा देवता उपधावेदेवं तत्त-
 स्मादमुय एव ॥ ८ ॥

अग्निर्वै देवाना मद्वातमाम् । यं वा अद्वातमां
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादमुय एव ॥ ९ ॥

अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः । यं वै मृदुहृदयतमं
 मन्येत त मुपधावेत्तस्मादमुय एव ॥ १० ॥

अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम् । यं वै नेदिष्ठं सुप-
सर्त्तुव्यानां मृन्येत तं सुपधावेत्तुस्मादग्नयः शुभ ॥ ११ ॥

स यद्वीष्टिं कुर्वीत । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादु-
पाशु देवतां यजति तुष्टीष्टिरूपं मूर्धन्वत्यौ याज्यानुवा-
के स्यातां वार्वन्नावुज्यभागौ धिराजौ संयुज्ये ॥ १२ ॥ १.

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

आग्नेयं पुरोडाशं विधातु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा
इत्यादिना । पुरा किल ‘देवाः’ ‘इमां जितिम्’ इदानीं परि-
दृश्यमानप्रकारं स्वर्गजयं ‘यज्ञेन’ एव साधनेन (‘जिग्युः’)
जितवन्तः । ‘ते’ देवाः स्वैर्जितं स्वर्गस्थानं तुच्छैः मनुष्यैः ‘कयम्’
आरोहणार्हं न भवेदिति परस्परं मुक्ता, ‘यज्ञस्य’ ‘रसं’ ‘धीत्वा’
पीत्वा, ‘यथा’ सरघाः ‘मधु’ निःशेषेणास्वाद्य गतधारं सेव
परिशेषयन्ति, एवं ‘यज्ञं’ (‘विदुह्य’) विदोहं कृत्वा, तं ‘यूपेन’
आच्छाद्य तिरोहिता ‘अभवन्’ । अतो योपन-साधनत्वात् यूपस्य
‘यूप’-नाम सम्पन्नम् । ‘तत्’ देवैः कृतं यज्ञविमोहनम् ‘अवीणाम्’
अनुश्रुतं मास’ अथ योऽन्वष्टृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१— ‘यद्योक्तदेवतां प्रति हविर्देन प्रदेयद्रव्यरूपं पक्कं पिष्टपिण्डं पुरोडाशं
इत्युच्यते’—इति सा० ब्रा० (ऐ० ब्रा० १. १. १.) ।

२— “यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धां स्वर्गं लोकं मायंस्ते ऽविभयुरिमतो दृष्ट्वा मनु-
ष्याश्च ऋषयश्चानुप्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यद् यूपे-
नैवायोपयंस्तयूपस्य यूपत्वम्”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

अनुश्रुतप्रकारं पुनरनुवदति— “यज्ञेन ह वै देवा इति । ‘ते’
यूपेण योषितं यज्ञम्, ऋषयः ‘अन्वेष्टुम्’ अन्वेषणे मतिं कृत्वा, (॥ १ ॥

“तेऽर्चन्त इति ।) तदन्वेषणेन ‘अर्चन्तः’ अन्वेष्टव्यं पूजयन्तः,
अन्वेषणप्रयत्नेनात्मानं खेदयन्तः, इतस्ततः सं-‘चेरुः’ । कथं मित्या-
शङ्काह— “अमेणेति । देवा ऋषयश्च पूर्वं जेतुं शक्यं मर्यं^१ अमेणैव
‘जयन्ति’; अतः आत्मन्तयैरुत्थितद्युक्तं मित्यर्थः । अथ तदन्वेषणे
एतेषां देवा अपि रुच्युत्पादनं^२ मकुर्वन्, । तेऽपि स्वयं मपि
तदर्थं मतिं कृत्वा परस्परं यूपं प्रगच्छन्तः । यस्मात् ‘स्वर्गं लोकं’
‘देवाः’ प्राप्ताः, ‘तत्’ साधनम् ‘एय्यामः’ ‘इति’ उक्त्वा (इदं
मन्वेषणं कार्यं ‘किं प्ररोचते’^३) किं तव मतम्—किं तव मतम्
‘इति’ ब्रुवाणाः ‘चेरुः’ । परिभ्राम्य^४ च ‘पुरोडाश मेव’ । कूर्मरूपं^५
कृत्वा, ‘सर्प्यन्तं’ पुरोडाशम् “आ इत्” । ‘आ’-इत्युपसर्गश्रुतेर्धाग्य-
क्रियाध्याहारः; त माजगुरेवेत्यर्थः । ‘ते सर्वे’ अपि ‘अयं’ कूर्म
एव अस्माभिरन्वेष्टव्यो ‘यज्ञ इति’ निश्चिताः ॥ २ ॥

१— “यज्ञेन वै देवा इमां जितिं—”तस्माद् यूपो नाम । तदा ऋषीणां
मनुश्रुत मास”—इत्यादि प्राचैवोपरिष्ठात् (३. २. २. ११, १२.) ।

२— “क्षय-जयौ शक्तार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

३— ‘रुच्युत्पादन’—इति ड ।

४— बन्धनौचिह्नान्त-कृतोऽयं पाठो ढ-पुस्तके नास्ति ।

५— ‘परिभ्राम्य’—इति ज, भ ।

६— “यत्तुङ्गं मनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिं मन्त्रसफमात्रं करोति,
यावन्तं वा मन्यते”—इति व्याप० श्रौ० सू० १. २५ ४, ५ ।

“ते होचुरिति । ‘ते’ हे यज्ञावयव-पुरोडाश । त्वम् ‘अग्नि-
भ्याम्’ अयांय (‘तिष्ठ’) स्थितिं कुरु,— मा पलायिष्ट इति
‘ऊचुः’ । तथापि ‘मरस्त्वै तिष्ठ’ इति, ‘इन्द्राय तिष्ठ’-‘इति’
षात्रुवन् । तस्मिन् मरंति मति ‘अग्नये तिष्ठेति’ ऊचुः । ‘ततः’ स
स्थितवान् । अथ ते अयं पुरोडाशोऽग्नये स्तित इति ‘तम्’ अन्यर्थ
मेव परिगृह्य, यथा देवतान्तरसम्बन्धराहित्येन सः ‘अग्नये’ एव
‘अस्मात्’, तथा ‘सर्वं ऊत मजुष्युः’ ॥

किं सेकस्मै सर्वस्यापि प्रदान मिति, तच्चाह— “आहुतिर्हि
देवानां मिति । प्रियेति शेषः । यतः प्रियस्य वस्तुनोऽसाकल्येन
प्रदानं मनुचितम्, अतः सर्वहोमो युक्त इत्यर्थः । ‘ततः’ अग्नेः
प्रदानात्कारणात् ‘एभ्यः’ ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यः ‘प्रारोचत’ रुचिं मुद-
पादयन् । ‘तम्’ ‘असृजन्त’ उदपादयन् । ‘तम्’ एव (‘अतन्वत’)
अङ्गकलापैर्विस्तारितवन्तः । ‘सोऽय’ यज्ञः ‘परोऽवरम्’ अनूच्यते ।
यथा परभावी^१ सन् कस्यचिदुपादिष्टः, सन्मुखादन्यस्योपदेशनात्
अयं मेव ‘अवरः’ पश्चाद्भावी भवति, तथानुक्रमेणोच्यत इत्यर्थः ।
तदेवाह— “पितैव पुत्रायेति । ‘ब्रह्मचारिणे’ उपनीतस्यैव ‘वेद-
विद्याधिकारात् ब्रह्मचारिण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अथ पुरोडाशं नामनिर्वचनद्वारेण स्तौति— “स वा इति ।
यतः ‘सः’ कूर्मरूपेणाच्छन्नो मनुष्यैर्दृष्टः, ‘तत्’ ततः^२ यागसमये
‘पुरः’ पूर्वस्मिन् काले यज्ञमुखे ‘अदाशयत्’ फलं मदापयत् । तथा
‘यः’ पुरोडाशः ‘एभ्यः’ मनुष्येभ्योऽर्थं ‘यज्ञं’ प्रारोचयत् । यस्मात्

१— ‘परभावी’-इति ड ।

२— ‘तत्र’-इति ज ।

पुरोडाशयत्, 'तस्मात्' सः 'पुरोडाशः' । वस्तुतः 'एतन्नाम',
'यत्' सर्वैरिदानीन्तनैः 'पुरोडाश इति' व्यवह्यते^१ ॥

इत्थ मर्यवादेन प्रग्रस्येदानीं तं विधत्ते— "स एषेति । 'सः'
देवैराष्वादिभिः, 'एषः' मनुष्यैर्लब्धः, 'पुरोडाशः' 'आग्नेयः' अग्नि-
देवताकः^२ । 'सः' 'उभयत्र' दर्शं पौर्णमास्यां च ('अच्युतः') नित्यं
कर्त्तव्यः 'भवति' ॥ ५ ॥

उभयसाधारण्यं मेव स्थापयति— "स नेति । पौर्णमास्यां भवं
'पौर्णमासम्', एवम् 'आमावास्याम्' । उभयात्मकस्यान्यतरत्वाभावाच्चे-
हि प्रतिनियतैकहविषी इति ते आह— "अग्नीषोमीय एवेत्या-
दिना । उभयत्रापि नियमेनानुतिष्ठता मभिप्राय माह— "यज्ञ
एवैष इति । यज्ञसाधनत्वात् 'एषः' पुरोडाशः 'यज्ञ एव' । स
उभयकालोऽपि नियमेन देवैः 'अयानि'-इति^३; उभयत्रावकृतं
मन्तिकस्य नैव गच्छानि । यदा अन्यदनुतिष्ठानि, तदा 'नेत्'
परिभयं भवति । "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति^४
हि निर्वचनेन खल्वभिप्रायेण 'पौर्णमासस्य', 'आमावास्यास्य' च
यागस्य 'पुरस्तात्' पूर्वकाले 'क्रियते' यस्माद् दर्शं पौर्णमास्यां च
यस्मात्कारणादनुष्ठेयते, 'तत्' तत्कारणम्, 'एतन्नु' उभयं निमित्तं
खलु ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. २. ३१, ८. २. ६७ । का० वा० २०३६, २०३८ ।

य० वा० धा० २. ४३ ।

२— "सास्य देवता । ष्यप्रेर्जक्"—इति पा० सू० ४. २. २४, ३३ ।

३— निरु० १. ३. ६ । 'सर्वतो भय परिभयम्'—इति तद्वृत्तिः ।

४— " 'यज्ञ एव' । स उभयकालोऽपि तयोः पूर्वकाले क्रियते"—इति ट ।

अस्य एवाग्नेयस्य^१ ऋद्धिफलार्थं पृथक्-प्रयोक्तव्यता माह— “यद्यु
इति । ‘एनम्’ अध्वर्युम् । ‘एतयैव’ आग्नेयेष्वैव । “यत्कामा वा
इति । पुरा ‘एतम्’ आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशम् ‘ऋषयः’ यं काम
मपेक्ष्य ‘अजुहवुः’ अन्वतिष्ठन्, ‘एभ्यः’ ‘स कामः’ समृद्धोऽभूत् ; अत
इदानीं मपि यः ‘एतेन यजते’, ‘अस्मै’ अपि ‘स कामः’ भवत्येव ।
यत्सम्बन्धादष्टाकपालेष्टिरेवंविधसामर्थ्याऽभूत्, त मग्निं वज्रधा
प्रशंसति— “यस्यै वै कस्यै चेत्यादिना । यां काश्चिदेवता मुद्दिश्य
आन्यभोमादि ‘हविः’ ‘गृह्णाते’, तत् ‘अग्नौ’ एव ‘जुहति’, नान्यत्र ;
अतः सर्वं वा सर्वस्य (‘अग्नाऽउ’) अग्नावेव ‘होयन्’ यदि भवेत्,
तर्हि किमर्थम् ‘अन्यस्यै’ इन्द्रादि-‘देवतायै’ अमुष्या इदं मिति
‘आदिमेत्’ ; ‘तस्मात्’ अग्नौ होमस्यावश्यकत्वात् ‘अग्नये’ एव होमः,
प्रशस्त इति शेषः ॥ ७ ॥

इतोऽप्यग्नय एव प्रदानं युक्तं मित्याह— “अग्निर्वा इति ।
उक्तप्रकारेण अग्नावेव सर्वदेवतार्थहवनात्तदुपधावितत्वात् ‘मर्वाः’
‘अग्निः’ एव । ‘तत्’ तस्मात् सर्वदेवतोपधावनात् यज्जवति, तदग्नेः
उपधावनेनेव स्यात् । ‘तस्मादग्नय एव’ हविरोद्देशः प्रशस्तः ॥ ८ ॥

“अग्निर्वै देवानां मिति । किं यथा श्लोके यम् ‘अद्भुतमात्म’
अतिशयेन प्रत्यक्षफलदं मन्येत, ‘तम्’ एव ‘उपधावेत्’, एव अग्नेः
प्रत्यक्षदेवत्वात् ‘अग्नय एव’ ॥ ९ ॥

१— “यस्या आग्नेयेष्टे”—इति ड ।

२— ‘अद्भुत’—इत्यप्ययम्, सत्यनामउ पठितम् । निघ० सू. १०. ४ ।
इहोत्तरत्रादि वज्रध २. १. १. २५ ; ३. १. ४. ११ ।

तथा इतरदेवताभ्योऽग्रेरेव शीघ्रं प्रसादाय मृदुहृदयत्वात्,
प्रत्यक्षदेवत्वेन समीप एव सेव्यत्वाच्च 'अग्नय एव' होमो युक्त
इत्याह— “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम इति, “अग्निर्वै देवानां
नेदिष्ठ मिति च ॥ १० ॥ ११ ॥

अथ पृथक्-प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्ट्वैर्गेषिक मङ्गजात माह—
“स यदीत्यादिना । ‘यदि’ ‘इष्टि’ दर्शपूर्णमासात्पृथगेव ‘कुर्वीत’
‘स सामिधेनीः सप्तदशानुब्रूयात्’, तथा प्रधानदेवता उपांशु यजेत ।
‘तत्’ उपांशुत्व काम्येष्टिरूप खलु, उपांशु काम्या इष्टयः क्रियन्ते
इति^१ । एवं ‘मूर्धन्वत्यः’^२ “अग्निर्मूर्धा, भुवो यज्ञस्य”—इत्येते^३ मूर्ध-
शब्दवत्यौ, प्रधानस्य ‘याज्ये’ स्विष्टकृद्याज्यापुरोनुवाक्ये, ‘विराजौ’
विराट्कन्दस्के “प्रेद्धो अग्न, इमो अग्ने”—इत्येते^४ भवतः^५ ॥ १२ ॥
१ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— परस्ताद् (२ ५. १०. ८० २४६) दृश्यम् ।

२— “वयस्यासु मूर्ध्नि मतुप्”—इति पा० सू० ४. १२० ।

३— वा० स० १२. १४ (२ १२.) १५ ।

४— यो० स० १७, ७६ (तै० स० ४. ५ ११) तै० स० ४. २. १२. २१ ।

५— संयाज्यशब्दार्थत्वेव माह सायण — “स्विष्टकृत्यम्भन्मिन्यौ याज्या-
नुवाक्ये इत्यर्थः”—इति ऐ० ब्रा० १ १ ५ भा० ।

दुन्द्रो ह वा ऽईक्ष्वाञ्चक्रे । इदं वै मा सोमादन्तर्य-
न्तीति स युथा वुलीयानुवलीयस ऽएव मुनुपहृत ऽएव
यो द्रोणकलशे शुक्र ऽआस तं भक्षयाञ्चकार सु हैनं
जिह्विःसु सोऽस्य व्विष्टुङ्गेवु* प्राणेभ्यो दुद्राव मुखाङ्गै-
वास्य नु दुद्रावाथ सुर्व्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो ऽद्रवत्तददुः
सौचामणीतीष्टिस्तस्यां तद्वाख्यायते युथैनं देवा ऽअभि-
पज्यन् ॥ ७ ॥

स त्वष्टा चुकोथ । कुविन्मेऽनुपहृतः सोम मुबभक्ष-
दिति सु स्वयु मेव यन्नवेशसुं चक्रे स यो द्रोणकलशे
शुक्रः पुरिशिष्ट ऽआस तं प्रवर्त्तयाञ्चकारेन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति
सोऽग्नि मेव प्राप्य सुम्बभूवान्तुरैव सुम्बभूवेत्यु हुक्
ऽआहुः सोऽग्नीपोमावेवाभिसुम्बभूव सुर्व्वं विद्याः सुर्व्वं
युशः सुर्व्वं मन्नाद्यः सुर्व्वं श्रीः ॥ ८ ॥

स यदुत्तमानः समुभवत् । तुस्माद्बुधोऽय यदपात्समु-
भवत्तुस्मादुहिस्तं दुनुथ दनायूथ† मातेव च पितेव च
पुरिजयदुत्तुस्मादानव ऽदुत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ यदुन्नवीदिन्द्रश्चुर्व्वर्द्धस्वेति । तुस्मादु हैन मिन्द्र

* 'व्विष्टुङ्गेवु'—इति क, ख ।

† 'थी'—इति क, 'थीम्'—इति ख ।

‡ 'दनायूथ'—इति—इति पाठः सा०-सम्पत्, डा०-वेवरेण दृष्टम् ।

एव जघानाथ युद्ध शुश्रुद्वक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्व्वर्द्धस्वेति
शुश्रुदु ह स एवेन्द्र महनिष्यत् ॥ १० ॥

अथ यदुब्रवीद्वर्द्धस्वेति । तस्मादु ह स्मेपुमात्रु मेव
तिर्यङ् वृद्धत इपुमाचं प्राङ्क्वसो वैवावरः समुद्रं
दधावुव पूर्वः स यावत्स आस सुहैव तावदन्नादु
आस ॥ ११ ॥

तस्मै ह स पूर्वोक्ते देवाः । अशन मभिहुरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराक्ते पितरः ॥ १२ ॥

स वा इन्द्रस्तुथैव नुत्तश्रुन् । अग्नीपोमा उप-
मन्त्रयाच्चक्रेऽग्नीपोमौ युवं वै मुम स्थो युवयोर्ह
मस्मि नु युवयोरेप किञ्चन कुं स इमं दस्युं व्वर्द्धयथ
उप मावर्त्तथा मिति ॥ १३ ॥

तौ होचतुः । कि मावयोस्तुतः स्यादिति ताभ्या मेतु
मग्नीपोमौय मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्तस्मा-
दग्नीपोमौय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १४ ॥

तावेन मुपावद्यततुः । तावन्तु सुर्व्वे देवाः प्रेयुः सुर्व्वा
व्विद्याः सुर्व्वं युशः सुर्व्वं मन्त्राद्यः सुर्व्वा श्रीस्तेनेष्टेन्द्र
एतदभवद्यदिद मिन्द्र एष उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो
हैवं व्विद्वान् पौर्णमासेन युजत एताः हैव श्रियं
गच्छत्येवं युशो भवत्येव मन्त्रादो भवति ॥ १५ ॥

तुदेव खुलु हतो वृचः । स युथा दृतिर्निष्पीत
ऽएवः* सुंलीनः† शिष्ये युथा निर्झूतसक्तुर्भुस्त्रैवः
सुंलीनः‡ शिष्ये त मिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनिष्यन् ॥ १६ ॥

सु होवाच । मा नु मे प्रहापीस्त्वं वै तुदेतुर्ह्यसि
यदहं व्येषु मा क्रुः‡ मामुया भूव मिति स वै मेऽन्न
मेधौति तथेति तं द्वेधान्वभिनतुस्य युत्सौम्यं न्यक्त मास
तं चन्द्रमसं चकाराय यदस्यासुर्य मास तेनेमाः प्रजा
ऽउदुरेणाविध्यत्? तुस्मादाहुर्वृत्तु ऽएव तुर्ह्यन्नाद
ऽआसीद् वृत्तु ऽएतर्ह्यौतौदः हि यदसावापूर्यतेऽस्मादेवै-
तुल्लोकादुप्यायतेऽथ यदिमाः प्रजा ऽश्रुशन मिच्छन्ते-
ऽस्मा ऽएवैतुहचायोदुराय बलिः हरन्ति स यो द्वैव मेतुं
वृत्तु मन्नादं वेदान्नादो द्वैव भवति ॥ १७ ॥

ता ऽउ हैता देवता ऽजुः । या ऽद्रमा ऽअग्नीषोमा-
वन्वाजग्मुरग्नीषोमौ युवं वै नो भूयिष्ठभाजौ स्थो
युयोर्वा मिदुं युवयोरस्मानन्वाभजत मिति ॥ १८ ॥

*, † 'सुंलीनः'—इति च पाठो डा०-वेवरेण दृष्टः । सुंलीनः, 'सुंलीनः'—
इति वा घ-पाठः सा०-सम्मतश्च ।

‡ 'मा व्याक्रुः'—इति सा०-सम्मतो डा०-वेवर-दृष्टश्च ।

§ 'ऽउदुरेणाविध्यत्'—इति सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेवरः ।

॥ 'भजत ऽदृति'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

स्याग्नीषोमयोः पुरोडाशस्य यदुनन्तर्हितं तेन जामी-
त्यनेन ह त्वेवाजाम्याज्यस्येतरं पुरोडाशस्येतरं तदन्य-
दिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्युच मनूच जुपाणेन यजत्युच
मनूचर्चा यजति तदन्यदिवेतर मन्यदिवेतरं भवत्यनेन
ह त्वेवाजाम्युपाःश्याज्यस्य यजत्युचैः पुरोडाशस्य स
यदुपाःशु तत्प्राजापत्यः रूपं तुस्मात्तुस्यानुष्टुभ मनु-
वाक्या मुन्वाह व्याग्ध्यनुष्टुब् वाग्धि प्रजापतिः ॥ २७ ॥

एतेन वै देवाः । ऽउपाःशुयाजेन यं य मुसुराणा
मुकामयन्त तु मुपत्सुर्य वृजेण व्वपङ्कारेणान्नस्तुथो
ऽएवैषु ऽएतेनोपाःशुयाजेन पाप्मानं द्विपुन्तं भ्रातृव्य
मुपत्सुर्य वृजेण व्वपङ्कारेण हन्ति तुस्मादुपाःशुयाजं
यजति ॥ २८ ॥

स वा ऽकुच मनूच जुपाणेन यजति । तदुन्विष्ठा
ऽअन्यतरुतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यगुस्थि हि
दुन्तोऽन्यतरुतो ह्येतदुस्थि करोति ॥ २९ ॥

अयुऽर्च मनूचर्चा यजति । तदुन्विष्ठा ऽउभयुतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्तेऽस्थि ह्यगुस्थि हि दुन्त ऽउभयुतो
ह्येतदुस्थि करोत्येता वा ऽइमा हुय्यः प्रजा ऽअन्यतरुतो-
दन्ताश्चैवोभयुतोदन्ताश्च स यो हैवुं विद्वानग्नीषोमयोः
प्रजातिं यजति बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति ॥ ३० ॥

स वै पौर्णमासेनोपवत्यन् । नु सत्रा सुहित ऽद्व
स्यात्तेनेदु मुदुर मसुर्यं क्षिनात्याहुतिभिः प्रातर्द्वैव मेपु
ऽउ पौर्णमासस्योपचारः ॥ ३१ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति दृष्टुं हनानि
सम्प्रति द्विपुन्तं भ्रातृव्यः हनानूति ॥ ३२ ॥

स वा ऽउत्तरा मेवोपवसेत् । स मिव वा ऽण्यु क्रमते
युः सम्प्रत्युपवसत्यनङ्गा वै सुङ्गान्तयोर्यद्वीतरो वेतर
मभिभवतीतरो वेतर मुथ य ऽउत्तरा मुपवसति युथा
पुराञ्च मावृत्तः सम्पिःप्यादुप्रत्यालभमानुः सोऽन्यतो-
ऽध्यात्येव स्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति ॥ ३३ ॥

स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । युथा वा ऽअन्यस्य हतुः
सम्पिःप्यादेवं तद्य ऽउत्तरा मुपवसति सोऽन्यस्यैव कृता-
नुकरोऽन्यस्योपावसायौ भवति तस्मादु सम्प्रत्येवोप-
वसेत् ॥ ३४ ॥

प्रजापतेर्ह वै प्रजाः सस्तजानुस्य । पूर्वाणि व्विससःसुः
स वै संवत्सरु ऽण्व प्रजापतिस्तुस्यैतानि पूर्वा-
ण्यहोरात्रयोः सन्धी पौर्णमासी चामावास्या चर्तु-
मुखानि ॥ ३५ ॥

स व्विससैः पूर्वभिः । नु शशाक सुःहातुं तु मेतै-
र्हविर्यज्ञैर्देवा ऽअभिपज्यन्नग्निहोत्रेणैवाहोरात्रयोः सन्धी

तौ होचतुः । किं मावयोस्तुतः स्यादिति युस्यै
कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वृपांस्तुदां पुरुस्तादुज्यस्य
यजानिति तुस्माद्युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वपन्ति
तत्पुरुस्तादुज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तन्न सौम्ये-
ऽध्वरे नु पशौ युस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्निर्व्वपा-
निति* ह्यनुवन् ॥ १८ ॥

सु हामिरुवाच । सुय्येव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु तदोऽहं
मय्याभजामीति तुस्मादग्नौ सुर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति
तुस्मादाहुरग्निः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २० ॥

अथ ह सोम ऽउवाच । मा मेव वः सुर्वेभ्यो जुह्वतु
तदोऽहं मय्याभजामीति तुस्मात्सोमः सुर्वेभ्यो देवेभ्यो
जुह्वति तुस्मादाहुः सोमः सुर्वा देवता ऽहुति ॥ २१ ॥

अथ यदिन्द्रे सुर्वे देवास्तस्थानाः । तुस्मादाहुरिन्द्रः
सुर्वा देवता ऽइन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽहुत्येतद् वै देवास्त्रेधैक-
देवत्या ऽअभवन्त्स यो ह्येव मेतद्देदैकधा ह्येव स्वानां
श्रेष्ठो भवति ॥ २२ ॥

द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति । आर्द्रञ्चैव शुष्कञ्च
यच्छुष्कं तुदामेयं युदार्द्रं तुत्सौम्यं मय्य यदिदं द्वय

* इह 'हवि'—पदं न दृश्यते य-पुस्तके ।

† 'इन्द्रश्रेष्ठा'—इति पाठः सा०-सम्मत इत्याह डा०-वेबरः ।

मेवाथ* किं मेतुवत्क्रियत ऽद्वित्यग्रीपोमयोरेवाज्यभागा-
वग्रीपोमयोरुपाः शुयाजोऽग्रीपोमयोः पुरोडाशो यदुत
एकतमेनैवेदः सुर्वं मामोत्यथ किं मेतुवत्क्रियत
ऽद्वित्यग्रीपोमयोर्हुँवैतुवती विभूतिः प्रजातिः ॥ २३ ॥

सूर्यः ऽएवाग्नेयः । चद्रमाः सौम्यो ऽहरेवाग्नेयः रात्रिः
सौम्या यु ऽएवापूर्यते ऽर्द्धमासः सु ऽआग्नेयो योऽपक्षीयते
सु सौम्यः ॥ २४ ॥

आज्यभागाभ्या मेव । सूर्याचन्द्रमुसावामोत्युपाः शु-
याजोनैवाहोरात्रे ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवार्द्धमासावामो-
तीत्यु हुँक ऽआहुः ॥ २५ ॥

तदु होवाचासुरिः । आज्यभागाभ्या मेवातो यतमे
वा यतमे वा हे ऽआप्नोत्युपाः शुयाजोनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे† ऽआप्नोति पुरोडाशेनैवातो यतमे वा
यतमे वा हे ऽआप्नोति‡ सुर्वं न ऽआप्तु मसत्सुर्वं जितः
सुर्वेण वृचः हनानि सुर्वेण द्विपुत्तं भ्रातृव्यः हना-
नीति तुस्माद्वा ऽएतुवत्क्रियत ऽद्विति ॥ २६ ॥

तदाहुः । किं मिदं जामि क्रियतेऽग्रीपोमयोरेवाज्य-

* 'मेवाथ'-इति च । सोऽयं मयुङ्गः पाठः स्यान्मुदाकरप्रमादजः ।

† च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे'-इत्यस्य स्थाने 'ऽहोरात्रे'-इति पाठः ।

‡ च-पुस्तके तु 'यतमे वा यतमे वा हे ऽआप्नोति'-इत्यस्य स्थाने 'ऽर्द्धमासा-
वाप्नोति'-इति पाठः ।

तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुः पौर्णमासेन चैवामावास्येनं च
पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुश्चा-
तुर्मास्यैरेवऽर्तुमुखानि तत्पुर्वाभिपज्यंस्तत्सुमदधुः ॥ ३६ ॥

स सुहृत्तैः पुर्व्वभिः । इदु मन्त्राय मभ्युत्तस्यौ युदिदं
प्रजापतेरन्त्रायः स यो हैवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
सम्प्रति हैव प्रजापतेः पुर्व्वं भिपज्यत्युवति हैनं प्रजापतिः
सु ऽएव मेवान्नादो भवति यु ऽएवं विद्वान्सम्प्रत्युपवसति
तस्मादु सम्प्रत्येवोपवसेत् ॥ ३७ ॥

चक्षुषी ह वा ऽएते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तस्मात्पु-
रुस्ताज्जुहोति पुरस्ताद्भीमे चक्षुषी तत्पुरस्तादेवैतच्चक्षुषी
दधाति तस्मादिमे पुरस्ताच्चक्षुषी ॥ ३८ ॥

उत्तरार्हुपूर्वार्द्धे हैके । आग्नेय साज्यभागं जुह्वति
दक्षिणार्हुपूर्वार्द्धे सौम्य साज्यभागं मेतत्पुरस्ताच्चक्षुषी
दधा ऽहुति वृद्धन्तस्तदु तदुविज्ञान्य* मिव हवीरूपि ह
वा ऽआत्मा यज्ञस्य स युदेव पुरस्ताद्विषां जुहोति
तत्पुरस्ताच्चक्षुषी दधाति युवो ऽएव सुमिद्वतमं मुन्येत
तदाहुतीर्जुहुयात्समिद्वहोमेन ह्येव समृद्धा ऽआहु-
तयः ॥ ३९ ॥

स वा ऽचुच मनुच्य जुपाणेन यजति । तस्मादिमे

* 'तदुतिविज्ञान्य'—इति ग ।

अस्थित्सुत्यनुस्थिके चक्षुषी आश्लिष्टे अथ यदुच मनु-
च्यर्चा युजेदस्थि द्वैव कुर्यान्न चक्षुः ॥ ४० ॥

ते वा एते । अग्नीषोमयोरेव रूपं मन्वायत्ते
यच्छुक्तं तदग्नेयं युत्कृष्णं तुत्सौम्यं यदि वेतरुथा युदेव
क्ष्णं तदग्नेयं युच्छुक्तं तुत्सौम्यं युदेव व्वीक्षते
तदग्नेयुः रूपः शुष्के* इव हि व्वीक्षमाणस्याक्षिणी
भुवतः शुष्क मिव द्वाग्नेयं युदेव स्फुपिति तुत्सौम्युः रूपं
माद्रुं इव हि सुपुपुषोऽक्षिणी भुवत आद्रुं इव हि
सोम आजरसुः ह वा अस्मिन्लोके† चक्षुष्मान्भवति
सचक्षुरमुष्मिलोके‡ सुम्भवति यु एव मेतौ चक्षुषी
आज्यभागौ व्वेद ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अग्नीषोमीय मेकादशकपालं विधातु माख्यायिका माह—
“त्वष्टुर्ह वै पुच इति” । पुरा किल ‘त्वष्टुः’^१ शिरस्त्रयेण युक्तः

* ‘शुष्केव’—इति क ।

† ‘अस्मिन् लोके’—इति ख,

‘अस्मिन्लोके’—इति ग, ‘अस्मिन्लोके’—इति च ।

‡ ‘रमुष्मिन् लोके’—इति ख ‘रमुष्मिन्लोके’—इति ग, ‘रमुष्मिन्लोके’—इति घ ।

१— एतदारभ्याष्टमकण्ठीस्य-‘नदुद्राव’—इत्यन्तं यस्यागतम् पुनः पञ्चमे
काण्डे अपि अतम् (५. ५. ४ २-८) ।

२— “त्वष्टा, तूर्यं मन्वत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्वा स्याद् दीप्तिकर्मण्यन्वत्तत्तेर्वा
स्यात् करोति कर्मण” —इति निरु० ८ २. १० । पुनस्तत्रैव तत

कश्चित् 'पुत्रः' यभूत्^१ । यतोऽयं सुकरीत्या वज्ररूपः, अतः सः
'विश्वरूपः'—इत्यन्वर्थनामा अभूत् ॥ १ ॥

“तस्येति । 'तस्य' गिरस्तयगतेषु मुखत्रयेषु मध्ये 'एकं मुखं'
'सोमपानं' सोमः पीयते अनेनेति करणे न्युट्^२ । सोमपानायाभूत् ।
अन्यमुखं 'सुरापानं' सुरापानमाधनम् । “वा भावकरणयोः”—इति^३
एत्वम् । 'अन्यसौ' पानव्यरिक्ताय 'अग्ननाय' भोजनाय 'एकं' मुखं
मासीत् । 'तं' विश्वरूपं दृष्ट्वा, 'इन्द्रः' 'दिदेष' देवमकरोत् । देवेषां
तैत्तिरीयके समाध्यातम्— “स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमवदत्, परोक्षं
मसुरेभ्यः”—इति^४ । स क्रुद्ध इन्द्रः 'तानि' त्रीण्यपि गिरांसि
'प्रविच्छेद' ॥ १ ॥

“स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु मध्ये 'यत्' सोम-
पानाय मुखम्, 'ततः' 'कपिञ्जलः' पक्षी 'समभवत्' । “कपिञ्जलः

उत्तरम्— “माध्यमिकस्त्वयेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समाध्यातः

(निघ० ५. ४. २१.) । अग्निमिति शाकपूणिः”—इति (११.) । ‘सर्व-

श्रिन्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षायणी-पुत्रो द्वादशाना मादि-

त्याना मन्यतम इत्येतिहासिकाः”—इति च तद्भाष्ये पर्यालोच्यम् ।

• दुस्थाने ध्यादित्यनामसु ध्यातातो निघण्टौ (५. ६. ६.) । “तत्रेतिहास

माचक्षते”—इत्यादि नैरुक्तं चात्रालोच्यम् (निघ० १२. १. १०.) ।

१— त्रिगिरी वर्णनं कृतं सायणाचार्येण ऋ० सं० १ म० १२० १ सूक्तारम्भे;

विशेषतस्तु “त्रिशीर्षाणं ०—० त्रितो गाः”—इत्यादौ द्रष्टव्यम्

(ऋ० सं० १०. ८. ८; ६६. ६.) ।

२— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

३— पा० सू० ८. ४. १० ।

४— तै० सं० २. ५. १. १ ।

कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवत ईपत्पिङ्गलो वा”-इति यास्कः^१ ।
उक्तार्थविश्यासाय पविणः सोमस्य च साम्य माह— “तस्मात् स यभुक
इवेति ॥ ३ ॥

“अथ यत् सुरापान मिति । तथा कलविद्धोऽपि शब्दयति,
अतः ततस्तदुत्पत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

“अथ यदन्यस्मा इति । ‘अथ’ पानात् ‘अन्यस्मात्’ अग्रनाथ
यत् मुखम्, ‘ततः तित्तिरिः’^२ । यतो वज्ररूपादन्नभवकान्मुखात्
सम्भव, अतः सोऽत्यन्तं वज्ररूपवान्^३ दृश्यते ।

कथं तस्य तथात्व मिति तद्दर्शयति— “सन्त्येवेति । त्वष्ट्र-
स्त्वग्न्यसमानार्थः, सर्वनामसु विकल्पेन पठितः^४ । ‘त्वत्’ एकस्मि-
न्ने ‘इतस्तोका इव’ इतविन्दवः परिदृश्यन्ते । तथा ‘त्वत्’ एकच
अस्ते मधोविन्दव इव । एतदपि कुत दत्तत आह— ‘पर्ष्वेषु’
षट्कपक्षेषु ‘आयुतिताः’ आचरं प्राप्ताः वज्ररूपाणि दृश्यन्ते ।
कार्यगतं वैरूप्यं तत्कारणेऽपि सम्भावयति— ‘एवं रूप मिव’

१— तथाहि—“अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानोक्त्यापद्यते”—इत्यधिकारे (निब०
४. ४. १.) द्रष्टव्यम् । तत्र “कमनीयं शब्दं पिङ्गपतीति वा”—
इति च तच्छेदाः ।

२— “तित्तिरिस्तस्यात्, तिलमात्रमिव इति वा”—इति निब० १. ४. १ ।

३— एवंविधेषु पदेषु प्रथमं मत्वर्थोपपत्त्येन साध्यम्, ततो समासः,
अत एव “न कमन्धारयाभत्वर्थोयो वज्रोद्दिद्येत् तदर्थमितिपति-
करः”—इति गगन विदध्यते ।

४— ग० पा० १. १. १. (१ १. २० सू०) ।

घृतस्तोकादिरूप मिव खलु 'सः' 'तेन' मुखेन 'अशनं' जठरम्
'आवयत्' अवति^१रच गत्यर्थः^१, अगमयत् ॥ ५ ॥

“स त्वष्टेति । एवं पुत्रगिरस्तु क्षिप्तेषु 'स त्वष्टा' अमाविन्द्रो 'मे'
'पुत्रं' 'कुवित्' वज्रप्रकारम् 'अवधीत्'—'इति' क्रुद्धो भूत्वा 'अपेन्द्र
मेव' इन्द्रेण विरहित मेव 'सोम माजह्ने' । 'सः' च 'सोमः' 'यथा'
अपेन्द्रः 'प्रसुतः', 'एवं' प्रदानेऽपि 'अपेन्द्र एव' अभूत् ॥ ६ ॥

“इन्द्रो ह वा इति । स च 'इन्द्रः' 'इदम्' एव सर्वेऽपि 'मा'
'सोमात्' व्यवहितं कुर्वन्त 'इति' विचार्य, 'यथा' प्रवक्तो दुर्वलस्य
धन मननुज्ञात एवापहरति, 'एवम्' 'अनुपहत एव' 'द्रोणकलशे'^२
शोधितं सोम मभक्षयत् । 'सः' च भक्षितः सोमः सात्त्व्य मप्राप्नुवन्
त मेव 'जिह्विः' हिंसितवान्, पौडा मकरोत् । ततः सर्वतः
नामाद्यमुख्य-‘प्राणेभ्यः’, सुखव्यतिरिक्तेभ्यः च्युतोऽभूत् । अथ कर्क-
न्वादिपदार्थरूपेण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकाशात् 'सौत्रामणी' सुवाम्णः
समन्विनौ 'इष्टिः' निष्पत्ता^३ । सोमे सृते, येन प्रकारेण त मिश्रं

१— 'व्ययति'—इति ज, भ, डा—वेवरेण च त्रिषु पुस्तकेषु दृष्टः ।

२— धा० पा० भा० पं० ६०० ।

३— द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकश्रितः सोमरसपात्रविशेषः ।
अस्योपर्येव धारा गच्छा गृह्णन्ते । का० श्रौ० ८, ७, ५ सू० दृश्यम् ।

४— “सुत्रामा गोत्रमिदं वक्ष्यी”—इत्यमरः १. १. ४५ । “तदेतत् सर्वं
माप्नोति यज्ञे सौत्रामणीसृते”—इत्यादि वा० सं० १६, ३१ । तत्र च
“सुरावन्तम् (वा० सं० १६, ३२)”—इत्यादिमन्त्रेर्होमो विहितः
(का० श्रौ० १६, ३, ८) । “न वा एतदयो न हिरण्यं, यत्नीसम् ;
न स्त्री न पुमान्, यत् स्तोत्रः ; न सोमो न सुरा, यत् सौत्रामणी-

सृतभोमं 'देवाः' विचिकित्सितवन्तः, 'तत्' सर्वं सौचामणीप्रकरणे
विस्पष्ट माध्यायते ॥ ७ ॥

"स त्वष्टेति । अथ 'स त्वष्टा' मम 'सोमम्' अतिप्रसूत
मनाकारित मेवापिवदिति क्रुद्धः सन्, 'स्वयं मेव' नष्टस्य यज्ञस्य
'यज्ञवेश्मसं' यज्ञहिंसापरिहारं कृतवान् । कथम् ? 'यो द्रोणकलत्रे'
'शुकः' सोमः 'परिशिष्टः' आसीत्, 'तम्' आदाय प्रवर्त्तयामास,
"इन्द्रश्चतुर्वर्द्धस्व"-इत्युच्चार्य कृतवान् । 'सः' च कृतः सोमः, अग्निप्राप्ति-
समकाल एव पुरुषरूपेण 'सम्बभूव' । केचित् प्रवर्त्तनमामर्थात् अग्नि
मस्पृशन्नेव मध्ये 'सम्बभूवेत्याहुः' । 'सः' च सम्भवन् 'अग्नीषोमावेव'
'अभि' व्याप्नुवन् भक्षयन् 'सम्बभूव' । न केवलं जगत्कारणभूतौ तावेव,
किन्तु लोके याः 'विद्याः', यद् 'यज्ञः', यत् अदनीय मन्त्रम्,
या च 'श्रीः', तानि सर्वाणि 'अभि'लक्ष्य भक्षयन् 'सम्बभूव' ॥ ८ ॥

"स यद्वर्त्तमान इति । तथा 'सः' सम्भवन् 'वर्त्तमानः' सर्वं
व्याप्नुवन्नेव । यतः 'समभवत्', 'तस्मात्' तस्य नाम, सर्वं व्याप्य वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या 'वृचः'-इति सम्पन्नम् । तथा यस्मात् ('अपात्')

समृद्धौ"-इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ४ । "ते देवा अग्रवन् सुचातं
वतैन मजासता मिति तस्मात् सौचामणी नाम"-इति (५. ५. ४.
१२.) नामनिर्वाचनम् । "सुचातं वतैन पाप्मनोऽन्नाकाहोति"-इत्यादि
चोपरिष्ठादिहेतु (५. ५. ४. १२, १२ ०. १. १४.) ।

१-इद्वैवोत्तरभागे द्रष्टव्यम् । उत्तरभागे हि अष्टाध्यायिसौचामण्य-
मेधाव्याख्येय काण्डाद्यनुर्थेण ब्रह्मप्रतिपादको ब्रह्मदारण्यकाय ।

२-"वृचो वृत्तातेर्वा, वर्त्ततेर्वा, वर्द्धतेर्वा ; 'यद्वृत्तोत् तद् वृत्तस्य वृत्तत्वं
मिति विज्ञायते, 'यद्वर्त्तते तद् वृत्तस्य वृत्तत्वं मिति विज्ञायते,
यद्वर्द्धते तद् वृत्तस्य वृत्तत्वं मिति विज्ञायते"-इति नि० १. ५. ३।

अपादः सन् समभूतः, 'तस्मात्' अतः संपणमास्यात् 'अहिः' इत्यपि
तन्नामासीत् । 'तं' 'दनुश्च दनायूश्च' मादृ-पितृ-स्थानीयौ भूत्वा
रक्षणाय 'परिजगृहतुः' । यस्मात्ताभ्यां परिजगृहतुः, 'तस्माद्दानव
इत्याहुः' सर्वे जनाः ॥ ८ ॥

“अथ यद्वज्रवीदिति । तथा स तृष्टा यद्वज्रवारसमये^१ इन्द्र-
शत्रुरिति^२ पूर्वपदोदात्ततया,— इन्द्रः शत्रुर्यस्येति वज्रप्रोहिममासं
कृत्वा^३ मन्त्रं प्रयुक्तवान्, अतः तम् 'इन्द्रो जघान' । यद्यसौ अन्तो-
दात्ततया तत्पुरुषसमासेन^४ वा, 'इन्द्रस्य शत्रुः'-इति व्यस्तनिर्द्देशेन
वा ब्रूयात्, तदा निश्चितमेव 'स इन्द्र' इत्यात्^५ ॥ १० ॥

१—“अहिरयनात् ; एत्यन्तरिक्षे । अथ मपोत्तरोऽहिरेतस्मादेव, निर्ज-
सितोपसर्गं आहन्तीति”—इति निर० २. ५. १ ।

२—‘यद्वज्रवारसमये’-इति ट ।

३—“इन्द्रशत्रुः । इन्द्रोऽस्य श्रमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्र-
शत्रुः”—इति निर० २. ५. २ ।

४—“वज्रप्रोहौ प्रकृत्वा पूर्वपदम्”—इति पा० सू० ६. २. १ ।

५—“अन्तोऽवत्याः”—“समासस्य”—इति पा० सू० ६. १. २२०, २२१ ।

६—“इन्द्रस्य शातयिता इन्द्रशत्रुरिति-विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तो-
दात्तत्वेन भवितव्यम् ; आद्युदात्तत्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुप्रोहिता
द्योतयति, वज्रप्रोहौ प्रकृत्वा पूर्वपद मिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधा-
नात् । सति वज्रप्रोहौ इन्द्रः शातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं
मन्त्रगतः स्तरापराधः”—इति तै० सं० २. ४. १२ सा० भा० ।
अत एवाह पस्यग्रायाम्— “दुष्टः शब्दः स्तरतो वर्ज्यतो वा मिथ्या-
प्रयुक्तो न त मर्थ माह । स ब्रह्मस्यो यजमानं विनक्ति यद्येन्द्रशत्रुः
स्तरतोऽपराधात्”—इति पा० म० भा० १. १. १५० ।

“अथ यदिति । तथा ‘वर्द्धस्तेति’-प्रयोगसामर्थ्यात् ‘मः’ वृचः
 ‘इषुमाचम्—इषुमाचम्’ धनुषः सकाशाद्वलात्प्रमुक्तेषुधावत् दूरं
 गच्छति तावन्माचम्, प्रतिचणं ‘तिर्यङ्’ उभयपार्श्वतः ‘वर्द्धते’, ‘प्राङ्’
 हि ‘इषुमाचम्’ अवर्द्धत । एतत् पश्चाद्दृष्टेरप्युपलक्षणम् । ‘अवरं’,
 ‘पूर्वं’ च ‘समुद्रं’ तथा प्राक्-पश्चात्समुद्रावपि ‘अवद्धौ’ शरीरवृद्ध्या
 अवाक् चकार इत्यर्थः । यावद्यावत् प्रवृद्ध आस, तावत्तावत्
 प्रवृद्धोऽन्नमन्नक एवाभूत् ॥ ११ ॥

“तस्मै ह स्तेति । एवं वक्त्राग्निने ‘तस्मै’ ‘देवाः मनुष्याः पितरस्य’
 पूर्वमध्यन्दिनापराह्णेषु क्रमेण सर्वतः ‘अग्रनम्’ प्रयच्छन्ति ॥ १२ ॥

“स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृचशरीरवृद्धिक्रमानुसारेणैवेय-
 दीपत्रणुस्रो दूर एव^१ ‘वरन्’, ओदन ममश्मानो वृच मनुगतौ
 ‘अग्नीषोमौ’ इच्छन् उपमन्त्रयामास । कथम् ? हे ‘अग्नीषोमौ !’
 युवां ‘मम’ स्वम् भवयः, ‘युवयोरहं’ स्वम् भवामि । यथाहं
 युवयोक्तया ‘एषः’ वृचो ‘न किञ्चन’ किं मपि न भवति, अतः
 ‘कम्’ कौदृक्प्रत्ययेन^२ ‘दस्युं’ ‘वर्द्धय’ ? अतोऽमुं परित्यज्य
 मां प्रति ‘उपावर्त्तयाम्’ । ‘इति’-शब्दः उपमन्त्रणप्रकार-
 * समाप्त्यर्थः^३ ॥ १२ ॥

‘तौ होचतुरिति । अथ ‘तौ’ इन्द्रम् ‘ऊचतुः’ । ‘ततः’

१—तैत्तिरीयसंहितापाक्षेव मेव (२. ४. १२, २. ५. २.) ।

२—‘बूराद् दूर एव’-इति ज, भ ।

३—तैत्तिरीयसंहितायाद्याघात मेवमेवोपमन्त्रणम् (तै० सं० २. ५. २.),
 अधिक्तन्तु तच्च श्रुत मित्रैव प्रजापतितो वयसाभादिहृष्टेति ।

वृत्रवदननिर्गमनात् 'आवधोः' 'किं' फलं लब्धं 'स्यात्' ? 'इति' ।
 स एव मुक्तः 'ताभ्याम्', 'एतम्' इदानीं विधीयमानम् 'एका-
 दशकपालं पुरोडाशम्' अग्नौषोमदेवताकं कृत्वा निरुपवाम्, तयो-
 रिदं मिति कल्पितवानित्यर्थः ॥

इदानीं तं थागं विधत्ते— "तस्मादिति । अग्नौषोमौ देवते
 यस्य, सः 'अग्नौषोमौयः', एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
 'एकादशकपालः' स भवेत्, पौर्णमास्यां कर्त्तव्यः ॥ १४ ॥

"तावेन मिति । अथ 'तौ' 'एनम्' इन्द्रं प्रत्युपावृत्तावभूताम् ।
 'तावतु' 'मर्व' अपि वृत्रमुखान्तर्गताः 'देवाः' ('प्रेयुः') निरौयुः ।
 तथा वृत्रेण भविता विद्यायशोऽन्वश्रियः 'मर्वाः' अपौन्द्रं प्रति
 निर्गताः । 'यत्' 'इदम्' इदानीमपरिदृश्यमानप्रकारं मिन्द्रस्य
 सर्वाधिपत्यं मस्ति, तत् 'तेन' अग्नौषोमौषैकादशकपालयागेन 'इद्धा'
 'अभवत्' । उक्तं मयं निगमयति— "एष ए इति । एष एव
 "तद्युर्ह वै"—इत्याद्युपक्रम्य, "तेनेष्टेन्द्र एतदभवत्"—इत्यन्तेनोक्तं एव
 'पौर्णमास्य' पौर्णमास्या ममाधारण्येनानुष्ठेयस्य^१ इविधो 'यन्मः'
 यन्मकोऽर्पणनियामकः, एतदेव ब्राह्मणं मित्यर्थः ॥

१— "साम्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "द्यावापृथिवी-भुवामोर-
 मरुतदग्नौषोम-वास्तोष्पति-श्रद्धमेधाष्ट्य च"—इति पा० सू० १. २.
 २२ । "देवताइन्द्रे च (पा० सू० ६. १. २६.)"—इति, "द्यौः
 वास्तोमसोमा" (८. २. ८२.)"—इति पाणिनिस्मृत्ये चात्र स्मर्यते ।

२— "सम्भूतं मद्या"—इति पा० सू० ४. २. १६ ।

३— 'पौर्णमास्यां साधारण्येनानुष्ठेयस्य'—इति ज ।

विहितं मयं मनूय प्रशंसति— “यो हैव विद्वानिति । अत्र यद्यपि पौर्णमासीशब्देन कालवाचिना तत्कालक्रियमाणं सर्वं कर्माश्रयणीयम्, तथाप्याग्नेयाष्टाकपालस्य साधारण्याद्, वाक्यगेषु श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन श्रवणाच्च, अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते । ‘य’ यजमानः ‘एवम्’ उक्तं मये ‘विद्वान्’ जानन्, ‘पौर्णमासेन’ पौर्णमास्यां क्रियमाणेनाग्नीषोमीयेन ‘यजते’ अनु-
तिष्ठति, सः ‘एताम्’ इन्द्रेणानुभूतां ‘श्रियम्’, तथाविधं यगोऽस्य प्राप्तोति ॥ १५ ॥

“तदेव खल्विति । अथ तदानीम्, अग्नीषोमादिनिर्गमनानन्तरं मेव ‘वृचो हतः’ ‘निष्योतो दुतिरिव’ चर्मनिर्मितपाच मिव, स यथा ‘संज्ञीनः’^१ सकुचितकुचिरिति^२ एवं संज्ञीनो भूमावगच्छिष्टः ; तथा ‘निर्धूतमक्रुका भस्वा’ चर्ममयी संज्ञीना, तदत् ‘संज्ञीनः’ गते ; कुचिगतानां सकुस्थानीयानां देवानाम्, उदकस्थानीयानां मरुगादीनाञ्च स्थावात् दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ ययानं वृत्रं हननेच्छया इन्द्रः शीघ्रं माजगाम ॥ १६ ॥

“स होवाचेति । तं दृष्ट्वा वृचोऽप्रवीत्,— इदानीं मेतत् सर्वं, तमेव भवामि, पूर्वे यदस्त्वं सर्वं सभवम् ; अतो ‘आकुर्वेव’ शरीरं विविधम्, आ सर्वतो भग्नपर्यन्तं^३ कुरु, विदारयेत्यर्थः । ‘अमुया’ इदानीं मनूयमानप्रकारया स्त्रिया ‘मा भवम्’ सर्वदा न भवामि ‘इति’ । ‘सः’ एव मुक्तः इन्द्रः, तर्हि ममाद्य भवेत्युवाच ।

१— ‘संज्ञीनः’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

२— ‘सकुचितकुचिततु यतति’—इति ड । ३— ‘भग्न’—इति ट ।

‘तथा’ अमु ‘इति’ उक्तम् । ‘तम्’ इन्द्रो ‘वेधा’ ‘अन्वभिनत्’
 तदनुक्रमेण व्यदारयत् । तेन ‘यत्’ ‘सौम्य’ श्रेष्ठं श्रुत मासीत्
 ‘तं चन्द्रमसं चकार’ । प्रतिनिर्द्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । ‘यत्’
 ‘असुर्यम्’ असुरेभ्यो हितम्’ उच्छिष्ट मासीत्, ‘तेन’ ‘इमाः’
 सर्वा अपि प्रजाः उदरप्रदेशेन अयुज्यत्, तद्रूपेणोपस्थापया-
 मासेत्यर्थः । यस्मादेवं ‘तस्माद्’ यः कश्चित् यदि वङ्गं भवयेत्,
 ‘तर्हि’ तदा सर्वेऽपि, जनाः इदानीं ‘वृच एतर्हि’ अस्माद् आसीत्
 इत्याहुः । प्रसिद्धेः सार्वत्रिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्त मयं
 समर्थयते— “एतर्हीति । ‘असौ’ चन्द्रः पूर्वपक्षे ‘आपूर्यते’-इति
 यत्, तत् ‘इदं हि’ किं मिदम् ? तदाह— ‘अस्मात्’ ‘लोकादेव’
 चन्द्रः ‘आप्यायते’ । अस्मात्लोकात् चन्द्रस्याप्यायनप्रकारं सुपरिष्ठाद्
 वक्ष्यते— “तदेन मज्जा ओषधिभ्यः समृत्त्याहुतिभ्यो ऽधि जनयति,
 स एव आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृगे”-इति^१ ।

यदा (‘इमाः’) बुभुक्षिताः ‘प्रजाः’ ‘अशन मिच्छन्ति’, तदा
 ‘अस्मा एव वृचाय’ पठ्यर्थे चतुर्थी^२, वृचरूपाय ‘उदराद्येव’ ‘बलिं
 हरन्ति’ । अतो वृचभागविशेषस्याश्वरूपेण स्थापनं युक्तं मित्यर्थः ।
 “स यो ह्येव मिति ज्ञानफलम् ॥ १० ॥

१— अस्तराशब्दस्य गवादिषु पाठात् “तस्मै हितम् (पा० सू० ५.
 १. ५.)”-इत्यर्थे “उ-गवादिभ्यो यत् (पा० सू० ५. १. २.)”-इति
 यत् । वस्तुतोऽत्र “अस्तरस्य स्तम् (पा० सू० ४. ४. १२१.)”-इति
 यदित्येव स्यात् सुवचम् । २— ‘अयुज्यत्’-इति ज, ढ ।

३— एतदिहैव काष्ठे इत उपरिष्ठाद् दृष्टव्यम् (६. ४. १५.) ।

४— पा० सू० २. ३. ६२ वा० १. (१५०८) ।

किं निषिध्यते, उत पर्युदस्यते, अथार्थवाद ? इति त्रिधा
विकल्पार्थवाद इति राह्यान्तितम्^१ । सोमपशोस्तदप्राप्तौ कारण
माह— “यस्ये कस्ये चेति । ‘निर्वपानिति ह्यब्रुवन्’ इति निर्वापस्य
विशेषितत्वात् तयोस्तदभावादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं ताभ्यां देवताभ्यः कृतं सुपकारं दर्शयति— “महाग्नि-
रित्यादिना, ‘अथ ह सोम इत्यादिना च । अग्निं सर्वदेवार्थं
माहुत्याधारताल्लक्षणम्,— सोमस्तु सर्वदेवतानां माहुतिलक्षणम्,
सुपकारं कृतवन्तौ । यस्मादेव ‘तस्मात्’ वेदत्रादिना अग्निं सोमस्य
च सर्वदेवतात्मकताम् ‘आहु’ ॥ २० ॥ २१ ॥

“अथ यदिन्द्र इति । ‘यद्’ यस्माच्च ‘इन्द्रे’ ‘सर्वे देवा’
‘तस्मान्ना’ स्थितवन्तः, अतः ‘इन्द्रः सर्वा देवता’ । अत्र कारण
माह— “इन्द्रज्येष्ठा देवा इतीति । ज्येष्ठत्वं तु “तावेन सुपावृत्ततु-
स्तावनु सर्वे देवा”-इत्यादिनोक्तत्वात्^२ अवगन्तव्यम् । ‘एतद्’ एतेनैव
श्वस्तु कारणेन सर्वेऽपि देवा ‘विधा’ चिप्रकारेण अग्निमोमेन्द्रात्मका
‘एकदेवत्या’ एकैकदेवतार्था ‘अभवन्’ । तादर्थ्यं यत् ॥

१— तथाहि चैमिनिसूत्रम्— ‘अपूर्वे धार्यवादः स्यात्’-इति मो० द०
जे० सू० १० अ० ८ पा० ५ सूत्रम् (८ अ० १०) । “यथा ‘व्यादिशो
यूप’-इति अग्नये कृते तेजस्तामान्यादुच्यते एव मिहापि पशौ
प्याज्यभागौ कथं न क्रियेतामिति तदर्थं प्रशसा”-इति च तत्र
तद्वाक्यापसंहारः (शा० भा०) ।

२— अस्मिन्नेव ब्राह्मणे पुरस्ताद् (४१६ ए० १५ क०) दृश्यम् ।

स्त्रिविधविभूत्याप्रये चयाणा मपि यागाना मग्नौषोमीयत्वं युक्त
मिति केचिदाहुः ॥ १५ ॥

“तद् होवाचेति । ‘आसुरिः’ त्वेवम् ‘उवाच’ । उभयेषु द्विषु
यागेष्वाज्यभागाभ्या मेव सूर्याहोर्द्ध्वमामयुगलत्रयात्मकासु^१ त्रिविधासु
विभूतिषु ‘यतमे वा यतमे वा’ ‘हे’ वस्तुनी, ‘यतमे वा’ अहोरात्र-
रूपे वा, शुक्लकृष्णपक्षरूपे वा, हे ‘आप्नोति’ । धीमया त्रिविधाभ्यपि
युगलानि परिगृह्यन्ते । आज्यभागपुरोडाशाभ्यां अग्नौषोमाग्नौषोम-
देवताकाना मथेव त्रिष्वपि यागेष्वेकैकेनैव त्रिविधा मण्यग्नौषो-
मयोर्विभूति माप्तवान्^२ भवतीति” ‘आसुरिः’ आचार्या मन्यते ।

आसुरिपदं निगमयति—“तस्मादिति । ‘तस्माद्दे’ तस्मादेकैकेन
सर्वविभूतिराप्ता भवति, तस्मात् कारणात् ‘एतावत्’ यागत्रय
मण्यग्नौषोमीय मेव ‘क्रियते’ ॥ १६ ॥

अयाज्यभागादियागत्रयद्रव्यथोरान्यपुरोडाशयोरेकदेवतात्वप्रयुक्तं
जामितादोष माक्षिष्य द्रव्यमन्त्रधर्माणां भेदेन तत्परिहरति—
“तदाहुर्गित्यादिना । आज्यपुरोडाशस्य प्रदान मिति शेषः । अथवा
‘आज्यस्य’ ‘पुरोडाशस्य’ वा पश्चादपि ‘अग्नौषोमयोः’ एव दीयत
इत्यर्थः । कथं मेतावता जामितेति, तत्राह—“यदिति । एकरूपं
‘यद्’ वस्तुद्वयम्, तद्विलक्षणं वस्त्वन्तरेण व्यवहितम् ; ‘तेन’ अव्यव-

१—‘आसुरिराचार्यन्त्वेवं मन्यते’—इति ट ।

२—‘सूर्याहोर्द्ध्वमासयुगलत्रयात् सकलासु’—इति ज, झ ।

३—‘त्रिविधा अप्यग्नौषोमयोर्विभूतीराप्तवान्’—इति ज ।

४—‘भवति’—इत्यन्त एवाचव्ययस्यो ट-पुस्तके ।

धानेन तद्वस्तु 'जामि' भवति । अत्र तु व्यवधानं साम्नेयेन 'अनेन' वक्ष्यमाणेन च खल्वजामि । केनेति, उच्यते— 'आज्यस्य' द्रव्यस्य 'इतरम्' इतरत् कर्म उपांशुयाजाख्यम्, तथा 'पुरोडाशस्येतर' आज्याख्यम्^१; अन्योऽन्यापेक्षयोरुभयोरितरत्वम् । "अन्यदिवेति । द्रव्यभेदादेकदेवत्यं सपि कर्मद्वयम् 'अन्यदिवान्यदिव' भवतीत्यर्थः, अतोऽन्ययोर्न जामितास्ति । द्वितीयः परिहारः— आज्यभागः प्रधानद्वयं वेति कोटिद्वयं विषयीकृत्य प्रवृत्त इति द्रष्टव्यम्^२ । मन्त्रभेदेन चाज्यभागप्रधानद्वययोरजामित्वम्^३, प्रधानद्वययोः 'जुषाणः'—इत्यस्यासम्भवात् । यद्यप्याज्यभागप्रधानयोर्देवतैक्यम्, तथाप्याज्यभागस्य 'वृचम्' "अग्निर्दृष्ट्वाणि"—"त्वं सोमामि"—इत्यादिका मनुवाक्यां कृत्वा, "जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु"—"जुषाण. सोम"—इति 'जुषाणेन यजति'^४, प्रधानाभ्यां तु क्रमेण "अग्नीषोमा यो अद्य वाम्"^५—"अग्नीषोमा सवेदसा"^६—इत्यनूच्य, "आन्य दिवो मातरिश्वा जभार"^७—"युव मेतानि"^८—इत्युभ्यां यजति । "अन्यदिवेत्यादि । पूर्ववत्^९ न दोषः । तथाज्यपुरोडाशयोरुपांशुत्वौचित्य-

१— 'धानाख्यम्'—इति भू, ठ ।

२— द्वितीय इत्यादियस्यो ङ-पुस्तके नास्ति ।

३— मन्त्रेत्यादियस्या ञ-पुस्तके नास्ति ।

४— तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ सशिखरौ मन्त्रौ दृष्टव्यौ ।

५— ऋ० मं० १. ८३. २ ।

६— ऋ० मं० १. ८३. २ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ३ (क) ।

७— ऋ० मं० १. ८३. ६ ।

८— ऋ० मं० १. ८३. ५ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. ३ (ख) ।

९— ५ पंक्तिर्दृष्टव्या ।

भेदादप्यजामित्वम् । “तावद्ब्रूतादग्रीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु
पौर्णमास्यां यजक्षिति-श्रुत्यन्तरात् उपांशुत्वविधानं युक्तम् । विहित
माज्यस्योपांशुत्वं प्रशंसति—“म यदुपांश्विति । उपांशुत्वस्यानिरुक्तत्वात्,
प्रजापतेरपि सर्वात्मकत्वेन तथात्वात्, प्रजापतिरूपत्वम् ; ‘तस्मात्’
उपांशोः प्रजापतिरूपत्वात् ‘तस्य’ प्रजापतेः उचिता मनुष्टुप्कन्द-
स्काम् “अग्रीषोमा यो अद्य वाम्”—मित्येताम् ‘अनुवाक्याम्’ अनुब्रूते ।
एतावता कथं साम्यप्रतीतिरित्यत आह— “वाग्धीति । “अनुष्टुप्
च वै सप्तदशस्य समभवताः॥ मनुष्टुप् चतुस्ताराणि कृन्दांस्यसृजत”-
इति सामवाङ्मणे^१ श्रवणादनुष्टुभो वागूपलम् । ततोऽपि किं मित्यत
आह— “वाग्धि प्रजापतिरिति । “आश्रावयास्तुश्रौषडित्यादि—
“एष वै सप्तदशः प्रजापतिरित्युतेः^२ प्रजापतिरूपत्वम् ॥ ९७ ॥

सिद्धवद्वावद्वत सुपांशुयाज मिदानीं सार्थवादं विदधाति—
“एतेन वै देवा इति । ‘एतेन’ ‘उपांशुयाजेन’ ‘असुराणां’ मध्ये
‘यं-यम्’ असुरं हन्तुं सैच्छन्, ‘तं-तम्’ ‘उपत्यर्घ्यं’ उपपार्श्वं च गत्वा,
उच्चैरुच्चार्यमाणेन वषट्काराख्येन च ‘वज्रेण’ ‘अग्नन्’ । वषट्कारस्य
वृत्रगिरिच्छेदनसाधनत्वात् वज्रत्वम् । “तयो एवेत्यादि स्पष्टम् ।
तस्मात् उपांशुयाजं यजेदिति विधिः । उपांश्विज्यते देवता अत्र
यागे इति ‘उपांशुयाजः’ ॥ ९८ ॥

आज्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः
वैलक्षण्यं युक्तम्, तदेव विधाय प्रशंसति— “म वा च्छ च मनुष्य

१— सा० धा० १५० २४० इत्ययम् ।

२— परस्तात् ङीष्णया इत्ययम् (२५२ पृ०) ।

३— वैलक्षण्यं युक्ता प्रशंसति—इति क ।

जुषाणेनेत्यादिना । उदाहृतौ जुषाणशब्दयुक्तौ मन्त्रौ^१, 'तत्' तादृक्
 अनुष्ठानम् 'अनु', तत्सामर्थ्यादित्यर्थः । 'अन्यतरत' तयोरन्यत्र
 च्छकरणान् एतत्कर्म 'अन्यतरतः' 'अस्थि' अस्थिवद् दृढं करोति ।
 तस्मात् अन्यतरत च्छकरण युक्त मित्यर्थः ॥ ९८ ॥

"अथर्चं मनूच्यर्चति । एवम् 'अच मनूच्य च्छा'-इत्येतद्भाष्ये-
 षम् । 'उभयतोदन्ताः' पुरुषाद्यादयः प्रसिद्धाः । द्विविधप्रजापति-
 रेकेण प्रजान्तराभावात् सर्वप्रजालाभाय याज्यानुवाक्यायुगलयोरुक्त
 वेलचण्डम् ॥

उक्तार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्राप्नोति— "स य इति । अग्नी-
 पोमयो प्रजापतिर्सूर्यमोमादिरूपं द्विविधवेभवम्, तदानीकारण
 माज्यभागोपांशुयाजग्नीपोमौयपुरोडाशास्य यागत्रयं मनुतिष्ठ-
 तौत्यर्थः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

पक्षान्तरं माह— "स वा उत्तरा मिति । स पूर्वा पौर्णमासी
 उपवसेत्, उत्तरा मेव । उत्तरोपवामपक्षे गुणं माह— "अथ य
 उत्तरा मिति । यथा कथित्परराष्ट्रं प्राप्य प्रतिमुखं पलायमानं
 हनगोद्योगरहितं मम्यक् चूर्णितं करोति, तदुत्तरं पेयं मयेवं
 भवति; प्रतिनिवृत्तस्योत्तरपक्षस्याक्रान्तप्रायत्वात् । "य उत्तरा मिति
 पुनरुपसंहारः ॥ ३३ ॥

इत्थं पक्षान्तरं मोपपत्तिकं सभिधाय प्रथमं पक्षं सिद्धान्त-
 यितुं पुनरुपादत्ते— "स वै मम्यचेवोपवसेदिति ।

१— इदं वृत्तान्तं पदमिती (३३० ९० ११ ५० ।

ननु द्वितीयपदानादरे किं कारण मिति, तदाह— “यथा वा अन्यस्येति । ‘यथा’ कश्चिन्नन्दोऽन्येन पूर्व मेव पातितम्, पुनः स्वयम् ‘पिण्यात्’, ‘एवं’ ‘तत्’ उत्तरपेक्षणं भवति; स्वत एव प्रतिगिवृत्तस्य पक्षस्य स्वेनाक्रान्तत्वात् ।

उत्तरानादरे कारणान्तर माह— “सोऽन्यस्यैवेति । किञ्च उत्तरोपवामी ‘अन्यस्य’ अन्येन दत्तं कार्यं तस्य ‘अनुकरः’ अनुकारौ, कृतस्यैव कार्यस्य पुनः करणशीलो भवति । तथा ‘अन्यस्य उपावसायौ’ अन्येनाध्यवमितस्य पुनरध्यवसायौ ‘भवति’ । सम्प्रति उपवसन्तं दृष्ट्वा, तदनुकर्तुं स्वयं मपि परेद्युः असावुपवसतीत्येवं प्रतिभानात् । ‘तस्माद् सम्प्रति’-इति स्वपक्षनिगमनम् ॥ २४ ॥

सम्प्रतिपक्ष मेव मिद्धान्तयितुं माख्यायिका माह— “प्रजापतेर्हेति । पुरा ‘प्रजाः’ सृष्टवतः ‘प्रजापतेः’ सन्वयो विस्मस्ता आमन् किल । ननु कः प्रजापतिः ? कानि पर्वाणि ? इति उच्यते— संवत्सरे सकलप्रजोत्पत्तेः ‘सः संवत्सर एव प्रजापतिः’ ; ‘तस्य’ कालात्मकस्य ‘पर्वाणि’ ‘अहोरात्रयोः सन्धौ’ प्रातस्पायङ्गालौ । तथा एतौ ‘सन्धौ’ ‘पौर्णमासी च अमावास्या च’ कालौ । ‘स्रुतमुखानि’ वसन्तादीनि, तानि विस्मस्तानि ॥ २५ ॥

“स विस्मस्तेरिति । ‘सः’ विस्मस्तपर्वा ‘संज्ञातुं’ सङ्गतो भवितुं शक्नो माभूत् । ‘तम्’ अशक्तम् ‘एतैर्विर्यजैः’ ‘देवाः’ ‘अभिष-
ज्यन्’ भेषजं मकुर्वन् । सोमव्यतिरिक्ताज्यपुरोडाशादिमाध्या’ ‘हवि-
र्यजाः’ । विभज्य योजयति—सायं प्रातश्च क्रियमाणेन ‘अग्निहोत्रेण’

यज्ञे ते पुरस्तात् क्रियेते, अत इदानीं मपि प्राणिनां 'चक्षुषीं पुरस्ताद्' वर्त्तते ॥ २८ ॥

अथ केषाञ्चित् पत्र माह— "उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धं इति । तेषां मभिप्राय माह— "एतदिति । 'एतत्' एतेन, पूर्वभागेऽपि उत्तर-दक्षिणभागयोर्होमेन 'पुरस्तात्' साक्षात् 'चक्षुषी' स्थान एव स्थापयाम इति ॥

अथ पचस्य दुरवगमत् माशङ्क्य पूर्वोक्तं मेव पत्रं सिद्धान्तयति— "तदु तदेत्यादिना । 'अविज्ञान्य मिव' विज्ञानेन हीन मिव, वैषम्याभावेन साक्षात् स्थानविज्ञानस्याशक्यत्वात् तस्य । कस्य पुरस्तादित्यत आह— "हवींषीति । यागशरीररूपस्य द्रव्यत्यागात्मकत्वात् यत्र प्रधानानि हवींषि ह्यन्ते, तेषां पुरोभागमाचपवनात् स्वस्थाने चक्षुःस्थानं भवतीत्यर्थः । उक्तपुरोभागविशेषः माह— "यत्रो एवेति । उत्तरपूर्वार्द्धादिस्थानं मनपेक्ष्य प्रधानहविःपुरोभागे 'यत्र' कुचाग्रौ समिद्धे होतव्यम् ; तथा सति 'आहुतयः' अपि 'समिद्धाः' स्युः । अथ कात्यायनः— "आग्नेय उत्तरपूर्वार्द्धे, दक्षिणपूर्वार्द्धे सौम्यं, समिद्धतमे वा"—इति^१ ॥ २९ ॥

आज्यभागयाज्यानुवाक्ययोर्धातुगुणान्वेषणं पूर्वं मुक्तम्^२, तदपि तयोश्चतुर्दशयुक्तमित्याह— "स वा ऋच मनुष्येति । 'अस्थन्' अस्थनि, मुखे अस्थिमये सति ऋजुषयोः^३ काठिन्यमदुत्वान्

१— 'उक्तहविःपुरोभागे विशेष'—इति ठ ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ३. १७. २०, २१, २२ ।

३— इहैव पुरस्तात् २७ कण्ठी प्रत्यया (४२० पृ०) ।

४— 'ऋजुषयोः'—इति भ, 'ऋजुषयोः'—इति ठ ।

साम्यादस्थानस्थितात्मता । यद्वै यज्ञस्य समाम्नातेन यजुषा^१ कियते,
तत् मिथिलितम् ; यदृचा तद् दृढ मिति । ‘यद्वा’ “अग्नि-
र्दृषाणि”-इत्यादिकया, ‘यजुषा’ “जुषाणो अग्निर्जुषाणः सोमः”—
इति, यद्यजुषोश्च मृदुमिथिलत्वे समाम्नाते । उक्तप्रकारता मथान्य-
भावे दोषदर्शनेन समर्थयते— “यदृच मनूयेति । अपृचावेव
कुर्वन्, प्राणिनां यज्ञस्य वा ‘अस्त्रि’ अस्त्रिस्थानं सुखम् भवेत्तम्
‘कुर्वात्’, ‘न चक्षुः, चक्षुस्तु वर्जयत्येव ॥ ४० ॥

आग्नेयसौम्ययोराव्यभागयोर्यज्ञचक्षुर्द्वं सौक्तिकचक्षुस्साम्येन सम-
र्थयते— “ते वा एते इति । ‘ते’ चक्षुषी प्रत्येकम् ‘अग्नीषोमयोः
रूपम्’ ‘अन्वायत्ते’ अनुप्राप्ते । कथम् ? चक्षुषि ‘यच्छुक्तं तदाग्नेयम्’
सितभास्वरत्वसाम्यात् ; चन्द्रमसि काण्ड्यस्य दृक्षानुसारेण स्फुटं
प्रतिभासात् ‘यत् कण्ड्यं तत् सौम्यम्’ ।

अथ “आग्नेयः कण्ड्योवः”—इत्यादिपु^२ काण्ड्यस्याग्नेयत्ववशान्,
अविमण्ड्यस्य प्रकाशकामिधर्मत्वाच्च ; सोमे भूयसः शौक्लस्य दर्शनाच्च
उक्तवैपरीत्यं साम्यद्वारा— “यदि वेतरयेति ।

इदानीं दर्शनादर्शनाग्रभेदेनाग्नीषोमात्मकता माह— “यदेव
वैद्यत इति । ‘यदेव’ चक्षुरग्नीषोमकाले सर्वं पश्यति । एतदुप-
पादयति— “शुक्ले दवेति । सर्वं नपि वस्तुमिममन्वे शब्दं भवतीति
प्रसिद्धम् । स्त्रपितिरप्यदर्शनं सुपक्षययति— “यदेवेति । दर्शनं न

१— ‘चक्षुषी’-इति ज, भ ।

२— य० वा० सं० २८, २८ । विधाप्रसाम्येदेव ११. ४ १ १ ।

करोतीत्यर्थः । 'सुषुपुषः' सुप्रवतः । स्वप्नेः कसुः^१ । सोमोऽपि आर्द्र-
प्रसवः, आप्यमण्डलत्वात् ॥

वेदितुं प्रगाथा— "आजरस मिति । वयोहानिपर्यन्तं 'चक्षुषान्
भवति' इत्यर्थः^२ । 'असुप्तिन्' स्वर्गलोकेऽपि 'मचक्षुः' एव 'मभवति',
आज्यभागयोः चक्षुष-वेदिता ॥ ४१ ॥ २ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

दुन्द्रो ह युव वृत्राय व्वजं प्रजहार । सोऽबुलीयान्
मुन्यमानो नास्तृप्तीतीव विभ्यन्निलयाञ्चक्रे स पुराः
परावुतो जगाम देवा ह वै विव्दिताञ्चकुर्वतो वै वृचो-
ऽथेन्द्रो न्यलेष्टेति ॥ १ ॥

त मुन्वेष्टुं दधिरे । अग्निर्देवतानां हिरण्यस्तूप
ऽक्षुषीणां बृहतीच्छुन्दसां तु मग्निरनुविवेद तेनैतां
राविः सहाजगाम स वै देवानां व्वसुर्वीरो
क्षेपाम् ॥ २ ॥

ते देवा ऽअनुवन् । अमा* वै नोऽद्य व्वसुर्व्वसति

१— पा० सू० ३. २ १०७, ६ १. १५ ।

२— 'वयोहानिपर्यन्तं चक्षुर्मोघ न भवति'—इति छ ।

* 'अमा'—इति क, ख, ग ।

यो नः प्रावात्सीदिति तुभ्या मेतद्यथा ज्ञातिभ्यां वा
 सुखिभ्यां वा सहागताभ्याः समानु मोदनं पुचेदजुं वा
 तदुह मानुपुः हविर्देवाना मेव माभ्या मेतुत्समानुः
 हविर्निरवपन्नैन्द्राग्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं तुस्मादै-
 न्द्राग्रो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीद् । युच वै वृत्राय वृजं प्राहरं तुद्यस्मये
 सु कशु ऽइवास्मि* न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तुमे
 कुरुतेति तथेति देवा ऽअब्रुवन् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । न वा ऽइमु मन्यत्सोमाहिनु-
 यात्सोम मेवासमै सुभरामेति तस्मै सोमः सुमभरन्नेप
 वै सोमो राजा देवाना मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैपु
 ऽएताः राचिं नु पुरस्तान्न पश्चाददृशे तुदिमं लोक
 मागच्छति सु ऽइहैवापथ्यौपधीश्च प्रविशति स वै
 देवानां व्वस्वन्नुः ह्येषां तद्युदेषु ऽएताः राचिं सिहामा
 व्वसति तुस्मादमावास्या नाम ॥ ५ ॥

तं गोभिरनुविष्टाय सुमभरन् । यदोपधीराशंस्त-
 द्दोपधिभ्यो युदपोऽपिवंस्तदद्भ्यस्तु मेवुः समभत्यातुच्य
 तीव्रीकृत्य तु मस्मै प्रायच्छुन् ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद् । धिनोत्येवुं मेदुं नेय तु सुयि अयते

युधेदं* सुधि श्रुयातै तथोपजानीतेति तुः श्रुतेनैवा-
श्रयन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽएतत् । समानु मेव सत् पुय ऽएव सदिन्द्र-
स्यैव सत्तत्पुनर्नानेवाचक्षते । यदुब्रवीद्विनोति मेति
तस्मादद्ध्युय युदेनः श्रुतेनैवाश्रयंस्तस्माच्छृतः ॥ ८† ॥

स युथाःशुराप्यायेत् । एव साध्यायताप पाप्मानः
हरिमाण महतैषु ऽउ ऽआमावास्यस्य बन्धुः स यो
हैवुं विद्वान्सन्नुयत्येवुः हैवु प्रजुया पशुभिराप्यायते
ऽप पाप्मानः हते तस्माद्वै सुन्नयेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः । नासोमयाजी सुन्नयेत्सोमाहुतिर्त्वा ऽप्या
सानवरुडासोमयाजिनस्तस्मान्नासोमयाजी सुन्नयेदिति ॥
१० ॥

तदु सुमेव नयेत् । नन्वचान्तरेण शुश्रुम सोमेन न
मा याजयताथ स ऽएतदाप्यायनः सुभरिष्यथेत्यब्रवी-
दिति न वै मेदुं धिनोति युन्मा धिनुवत्तन्मे कुरुतेति
तस्मा ऽएतदाप्यायनः सुमभरंस्तस्मादप्यसोमयाजी
सुमेव नयेत् ॥ ११ ॥

व्वार्चघ्नं वै पौर्णमासम् । दुन्द्रो ह्येतेन व्वृच मुहन्नुयै-

† 'युधेदं'-इति च-पाठो नूनं मुद्राकरग्रमादयः ।

• इह "अर्चघ्नपाठकः"-इति ख ग-पुस्तकयोः ।

तुदेव वृत्रहृत्यं युदामावास्यं वृत्रं ह्यस्मा एतज्जघ्नुष
ऽआप्यायन मुकुर्वन् ॥ १२ ॥

तदा एतदेव वृत्रघ्नम् । युत्पौर्णमासं मुथैषु एव
वृत्रो युच्चन्द्रमाः स युचैषु एताः रात्रिं न पुरस्तात्
पश्चाद्दृशे तुदेन मेतेन सुर्वः हन्ति नास्य किञ्चन
पुरिशिनष्टि सुर्वः ह वै पाप्मानः हन्ति नु पाप्मनः
किञ्चन पुरिशिनष्टि यु एव मेतद्देद ॥ १३ ॥

तद्भुके दृष्टोपवसन्ति । श्रो नोदेतेत्यदो हैव देवाना
मुविक्षीणं मुन्नं भवत्युथैभ्यो व्यय मितु एष
प्रदास्याम इति तद्धि सुमृद्धं यदुक्षीण एव पूर्वस्मि-
न्नन्नेऽप्यपरं मुन्नं मागच्छति सु ह वदन्तु एव
भवत्युसोमयाजी तु क्षीरयाज्यदो हैव सोमो राजा
भवति ॥ १४ ॥

अथ युथैव पुरा । केवलीरोपधीरश्रुन्ति केवलीरपः
पिबन्ति ताः केवलं मेव पुयो दुह्य एवं तुदेप वै सोमो
राजा देवानां मुन्नं युच्चन्द्रमाः स युचैषु एताः रात्रिं
पुरस्तात् पश्चाद्दृशे तुदिमुं लोकं मागच्छति सु इहा-
पथ्यौपधीय प्रविशति तुदेन मद्वा श्योपधिभ्यः ।
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधि जनयति सु एष आहुतिभ्यो
जातुः पश्चाद्दृशे ॥ १५ ॥

तद्वा ऽएतद् । अविक्षीण मेव देवाना मन्नाद्यं परि-
क्षवतेऽविक्षीणः । ह वा ऽअस्यास्मिंस्लोकोऽन्नं भुवत्यक्षय्यं
ममुस्मिंस्लोके सुकृतं य ऽएव मेतद्देद ॥ १६ ॥

तद्वा ऽएताः रात्रिम् । देवेभ्योऽन्नाद्यं मुच्यवते
तुदिमं लोक मागच्छति ते देवा ऽअकामयन्त कथन्नु
न ऽइदं पुनरागच्छेत्कथन्नु ऽइदं पुरागेव न पुणश्येदिति
तद्यु ऽएव सन्नुयन्ति तेषांशः सन्त ऽएतु एव नः सम्भृत्य
प्रदास्यन्तीत्याह वा ऽअस्मिन्स्वाश्च निष्वाश्च शः सन्ते यु
ऽएव मेतद्देद यो वै परमुतां गुच्छति* तस्मिन्नाशः
सन्ते† ॥ १७ ॥

तद्वा ऽएषु ऽएवेन्द्रः । यु ऽएष तुपत्युधैषु ऽएव
वृचो युञ्जन्तुमाः सोऽस्यैष आतव्यजन्मेव तुस्माद्यद्यपि
पुरा विदूर मिवोदितोऽथैन मेताः रात्रि मुपैव
न्याल्लवते सोऽस्य व्यात्त मापद्यते ॥ १८ ॥

तुं असित्वोदेति । स नु पुरुस्तान्नु पश्चाद्दृष्टे
मुसते ह वै द्विपुनं आतव्य मयु मेवास्ति नास्य
सपुत्राः सन्तीत्याहुर्यु ऽएव मेतद्देद ॥ १९ ॥

तुं निर्हुँय निरस्यति । सु ऽएषु धीतुः पश्चाद्दृष्टे
स पुनराप्यायते सु ऽएतुस्यैवान्नाद्याय पुनराप्यायते

* 'गुच्छति'—इति च ।

† 'शः सन्ति'—इति क ।

यदि ह वा अस्य द्विपन् भ्रातृव्यो व्वणिज्युया वा
केनचिद्वा सम्भवत्येतस्य हेवान्नाद्याय पुनः सम्भवति
यु ऽएव मेतद्देद ॥ २० ॥

तद्वैके महेन्द्रायेति कुर्वन्ति । इन्द्रो* वा ऽएष पुरा
वृत्रस्य व्वधादिद्य व्वत्रुः हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
ग्यान् ऽएवं महेन्द्रोऽभवत्तस्मान्महेन्द्रायेति तद्विन्द्रा-
येत्येव कुर्यादिन्द्रो वा ऽएष पुरा व्वत्रुस्य व्वधादिन्द्रो
व्वत्रुं जघ्निवांस्तस्माद्विन्द्रायेत्येव कुर्यात् ॥ २१ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथामावास्यानि हवींषि विधातु माख्यायिका माह—“इन्द्रो
हं यचेति । ‘यच’ यस्मिन् देगे ‘इन्द्रः’ ‘वृषाय’ वृषवधायै ‘वज्रं’
‘प्रजहार’, तदा स्वयं वसवान् सद्यपि ‘अवलीयान्’ अहं मिति
मत्वा ‘नास्तृषि’ । “स्तृङ् द्विषायाम्”, लुङ् । अहं न हिंसितवा-
नस्मीति भीतः सन् पुनर्वाधमकृत्वा निलीनोऽभूत् । एतदेवाह—
‘पराः परावतो जगाम’ अत्यन्तं विप्रहृष्टदेमं गतवान् । परावदिति

* ‘तद्वैके । महेन्द्रायेति कुर्वन्तौन्द्रो’—इति ग, य ।

†, ‡ ‘वधा’—इति च ।

१—‘स्तृङ् द्विषायाम्’—इत्यस्य वधकर्मस्य पाठात् । निघ० २. १. १० ।

२—या० सू० २. २. ११०. १. ४. ६ ।

दूरनाम^१ । तस्य “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे”-इति^२ मतुप् । ततो
‘देवा’ वृत्ते हते ‘इन्द्र’ तज्जौवनशङ्कया कुच विलौन^३ ? ‘इति’
विदित्वा, (॥ १ ॥

‘त मन्वेष्टु मिति ।) अन्वेषणे मति कृत्वा देवकृषिच्छन्दसा
मध्ये अग्निहिरण्यस्तुपहृत्त्याख्यास्तयोऽप्यन्वयिषु । तच्च ‘अग्नि’
‘अनुविवेद’ अनुसृत्यालम्भवान् । लब्धेनेन्द्रेण सह ‘एता’ राशि ।
राशिशब्दो दिनस्योपलक्षण । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया^४ । कृष्ण
मण्यमावास्यादिवस सहोदितवान् । किं कारण तच्च तस्य वास
इति, तदाह— “स वा इति । ‘स’ इन्द्रो ‘देवाना’ ‘वसु’
धनरूप^५, वासयिता वा^६ । एव ‘हि’ यत ‘एषा’ देवाना मध्ये
‘वीर’, अतः तदागमनायाग्रेर्विलम्बो युक्त । “इन्द्रो हि देवानां
वसु”-इति तैत्तिरीयके समानप्रकरणेऽभिधानात् “स वै”-इति
तच्छब्देनेन्द्र एव परामृष्टव्य ॥ २ ॥

ऐन्द्राग्न द्वादशकपाल विधातु माह— ‘ते देवा इति । ‘ते
देवा’ ‘न’ अस्माकं सम्बन्धी ‘य’ इन्द्र प्रवासं मकरोत्, स ‘न’

१— निघ० २ २६ ५ । निरु० ७ ७ ४, ११ ४ १४ ।

२— पा० सू० ५ १ ११८ ।

३— “काशाध्यनोऽत्यन्तसंयोगे”-इति पा० सू० २ २ ५ ।

४— निरु० ६ २ ४ ।

५— वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या,
तस्मात् एषिवोऽस्याना । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या,
तस्मात्तमध्यमस्याना । वसव आदित्यरश्माय, विवासनात्, तस्माद्
युक्ताना-इति निरु० १२ ४ ७ ।

‘वसु’, ‘अद्य’ ‘अमा’ अग्निना सह ‘वसति’-‘इति’ उक्ता, ‘ताभ्या’ सखिभावेन सह वसद्वा मिन्द्राग्निभ्या द्वादशकपाल हविरिति शेष , प्रयच्छाम इत्यर्थः ॥

ननु देवताभेदेन हविर्भेद किं न स्यात् ? इत्यत आह—
 “यथा ज्ञातिभ्या मिति । परस्पर मुच्छिष्टता नास्तीत्यवगमयितुं ज्ञातिसंख्योरुपन्यासः । ‘समानम्’ एकमेव पचति , पचका समानं प्रयच्छतीत्यर्थः । ‘मानुष’ मनुष्येभ्य कर्त्तव्यं सत्, उपकरणं मिति शेषः । अस्तेव देवानां किं भाषात इत्याह— “हविर्देवानां मिति । ‘देवानां’ तु महागतानां ‘हविः समानमेव’ उपकरणं मित्यर्थः । एव पूर्वाचारानुसारेणैव इदानीं विधत्ते— “तस्मादैश्वर्यं इति ॥ २ ॥

अथ साम्नाय्यविधातुमाह— “स इन्द्र इत्यादिना । ‘यव’ यस्मिन् काले ‘वज्र’ ‘प्राहरम्’ प्राचिपम्, तदा ‘व्यस्ये’ विस्मितो-
 ऽभवम्, विगतप्रबले स्यदर्शनात् । यतः ‘सप्रोऽग्निः’, तस्मात्
 ‘इदं’ कठिनं पुरोडाशं ‘मा’ मां ‘न धिनोति’ न प्रीणयति, अतो
 मम प्रीतिकारं हविः सप्तादयत ‘इति’ (॥ ४ ॥

“ते देवा इति ।) उक्ता ‘देवा’ ‘इमम्’ इन्द्रं प्रीणयितुं
 ‘सोमादन्यत्’ ‘न’ शक्नोतीति विचार्य, तस्मै ‘सोममेव’ मभूतवन्तः ।
 कथं मभेरयुरिति, सत्प्रकारं उच्यते— “चन्द्रमा इति । ‘यत्’
 योऽस्ति ‘एष’ एवाभिपूज्यमाणः ‘सोमो राजा’, ‘स’ एवोभयतः
 यन्द्रदर्शनरहितायां मनुष्यामावास्यायां भूलोकमागत्य अमुं शंख-
 धीषु च प्रविशति । ‘स’ प्रविष्ट एव चन्द्रमा देवानां वसु-

देवधनम् । कुतः ? यतः 'एषां' प्रीहियवसोमादिस्त्र्येण 'अश्वं' भवति, अतो वसुरित्यर्थः ॥

चन्द्रमसोऽवोषधिसहवासप्रसङ्गात् 'अमावास्या'-शब्दं निर्वक्ति—
"तद्यदेय इति । 'इह' भूस्लोके 'एतां रात्रिम्' अपरिदृष्टचन्द्रायां
रात्रौ साकल्येन 'अमा वसति' अमा सह वसति ; अवोषधि-
चन्द्रमसा मस्यां तिथौ सहवासात् सा तिथिः 'अमावास्या नाम'
अभवत् ॥ ५ ॥

"तं गोभिरिति । 'तम्' अनुप्रविष्टं सोमं 'गोभिः' अनुक्रमेण
विविधं स्थापयित्वा धारयित्वैव 'समभरन्' । तत्प्रकार माह—
"यदोषधीरिति । 'ओषधीः' 'आश्रन्' अभवयन् गावः, 'तत्' तेन
'ओषधिभ्यः' सोमं समभरन् । तथा अनुप्रविष्टसोमा अपः पिबन्ति
गावः, तेन 'अद्वाः', अबुपलक्षितानां दृष्टपयसां क्षीरतया
परिणामादिति भावः । एवम्प्रकारेण सम्भरणं मेव सोमस्य तीम्री-
करणम् । अथवा 'तीम्रीकृत्य' अन्यत् आतश्चनं कर्त्तव्यम् । अथ 'तं'
समृतम् 'असौ' इन्द्राय 'प्रायच्छन्' ॥ ६ ॥

"सोऽब्रवीदिति । 'सः' इन्द्रः खीकृत्येदम् 'अब्रवीत्' । 'इदं'
इविः 'मा' मां 'धिनीत्येव', ('तु') परन्तु 'मयि' 'मैव' अथते' न
तिष्ठति, न मात्वं भजत इत्यर्थः । अतो 'मयीदं' 'यथा' 'अथातै'
अथेत, 'तथा' उपायं बुध्यध्व मिति । तेऽपि 'तम्' इन्द्रं 'इदमेव'
पक्षक्षीरेणैव 'अययन्' । यद्यपि तैत्तिरीयके प्रथमं उदृतं पथाद्

१— ४-पुस्तके आस्येतत् पदम् ।

२— 'धिनीत्येव'—इत्येव वज्रमुत्पलकपाठः ।

दधीति' क्रमः, तथाप्यत्र सायम्प्रातर्दोहाभ्यां दधिपयसोः सम्भवात्^१
अनेन क्रमेणाभिधान मिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तत् प्रशंसति— “तदा एतदिति । ‘तत्’ प्रथमतस्तत्प्रात्मकम्
‘एतत्’ इतरूपेण परिणतम्, वस्तुतः ‘समान मेव’ एकरूप मेव ॥ ८ ॥

साय्नायस्य सोमात्मकता मभिधाय, आप्यायनसाम्यादपि तदा-
त्मकता माह— “स यथांशुरिति । ‘अंशुः’ सोमः, ‘स यथा’
आप्याययेत्, ‘एवं’ साम्नाय्य मपि । तथा पीतवतां ‘पाश्चानम्’
‘अप’हन्ति^२,— ‘हरिमाण’ शरीरहरितत्वं मपहन्तीति ॥ ९ ॥

प्राकरणीक मयं सुप्रसंहरति— “एष उ इति । ‘एषः’ “इन्द्रो
ह एव वृषाद्येत्यादिकः” ‘आमावास्यास्य’ कर्मणः ‘वस्तुः’ ब्राह्मणम्^३ ॥

उक्तार्थज्ञानप्रशंसापूर्वकं साम्नाय्यं विधत्ते— “स यो द्वैवं
विद्वानिति ॥ ८ ॥

विहितस्य साम्नाय्यस्याधिकारितां नियेतुं वेदास्त्रिक्रान्त माह—
“तदाहु रिति । ‘तत्’ तत्र साम्नाय्यविषये ‘आहुः’ भ्रुवते । तेषां
मभिप्राय माह— “सोमाहुतिरिति । साम्नाय्याहुतिः परम्परया
‘सोमाहुतिः’ खलु ; ‘सा एषा’ पूर्वं सोमेनानिष्टत्वात् ‘अनवरुद्धा’
न सम्पन्ना ; अतः ‘असोमयाजौ न सन्नयेदिति’ ॥ १० ॥

१— “इदमेव प्रातस्सवने श्योषीयात्, दध्ना मध्यन्दिने, गौतमिष्येण तृतीय-
सवने”-इति तै० ब्रा० १. ४. ८. ६ ।

२— पूर्वं सायं दोहेन दधि सम्पाद्यते, ततो यागदिने प्रातर्दोहेन इतम् ।

३— इहैतत्पदं ट-प्रकृते नास्ति ।

४— ३३३ पृ० ७ पं० ।

५— व्याख्यान मेतस्य ३३० पृ० १५-पङ्क्तिष्वन्तो द्रष्टव्यम् ।

स्वाभिमतं पक्षं प्रतिजानीते— “तद्विति । असन्नयने कारणं
स्मारयन् पुनराचिपति— “नन्वत्रान्तरेणेति । ‘ननु’ ‘अत्र’ विषये
‘अन्तरेण’ मध्ये एव श्रुतवन्तः स्म । कथम् ? ‘नु’ निश्चयेन ‘मा’
मा मिन्द्रं ‘सौमेन’ ‘याजयत’, ‘अथ’ पश्चात् ‘मे’ मम ‘एतत्’
साम्राज्यलक्षणम् ‘आप्यायनम्’ ‘भरिष्यथ ?’—‘इति’ इन्द्रेणोक्तं
वचनं मिति । स्वाभिमतसन्नयनपक्षे पूर्वोदाहृतं वाक्यं प्रमाणत्वेन
पुनः आवयन्निगमयति— “ न वै मेद् मित्यादिना । पूर्ववद्वाक्ये-
यम्^१ । अतः सन्नयेदिति स्वपक्षनिगमनम् ॥ ११ ॥

अमावास्यापवासस्य कालं विधितुः पुराकल्प माह— “वार्चघ्नं
वा इति । पौर्णमास्यां क्रियमाणं यद्विवरिस्ति, तद् ‘वार्चघ्नं’
वृत्रहननसम्बन्धि ; वृत्रहननाय तदन्तर्गतनिगमनावसरे एकादश-
कपालोपांशुयाजहविषोः प्रदानात् । हननमाधनत्वं मेव दर्शयति—
“इन्द्रो ह्येति । अमावास्यास्तु हविः ‘वृत्रहत्यं’ वृत्रहननं मेव ;
वृत्रं हतवत् इन्द्रस्याप्यायनार्थं कृतत्वात् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणोपायेण वृत्रशब्दार्थं माह— “तद्वा एतदिति । उक्त-
प्रकारेण ‘पौर्णमासं’ हविः ‘वार्चघ्नम्’ । “चन्द्रमा इति । स यथा-
स्थित एव ‘वृत्रः’ ; “तस्य यत् सौम्यं न्यक्तं मास, तं चन्द्रमसं
चकार”—इतिप्रागुक्तत्वात्^२ । ‘सः’ उक्तरूपो वृत्रः ‘यच’ यस्मिन्

१— “स्वाभिमतं पक्षं माह—”-इति ठ ।

२— ‘इन्द्रेणोक्तं वचनं तत्प्रमाणत्वेन पुनः आवयन् निगमयति’-इति ठ ।

३— इदमेव श्रुता सप्तमो कण्ठो (४५२ पृ०) मथ्यथा ।

४— ४१७ पृ० ६-परिमध्यतो द्रष्टव्यम् ।

दिवसे 'पुरस्तात् पश्चात्' च 'न' दृश्यते, 'तत्' तेन 'एन' वृचम्
 'एतेन' हविषा 'सर्व' साकल्येन 'इन्ति', 'न किञ्चन' अवशेषयति ।
 अतः सर्वपापक्षया चन्द्रदर्शनरहितायां शुद्धामावास्याया मेवोप-
 वसेदित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— "सर्वं ह वा इति ॥ १३ ॥

उपवासतिथिविषये केषाञ्चित्पक्ष माह— "तद्वैक इति । केषन
 चन्द्रदर्शनयुक्तायां चतुर्दशीयुक्तामावास्याया मेवोपवसन्ति । एषा
 मभिप्राय माह— 'अः' परस्मिन्नहनि 'नोदेतेति' अथ्यवहिते एव
 भविष्यति काले उदय न प्राप्नोतीति, अतोऽदर्शनोपवासपक्षो
 न युक्त इत्यभिप्रायः । तत्पक्षे को लाभ इत्यत आह— "अदो
 हैवेति । 'अदः' अविप्रकृष्ट प्रत्यक्षं चन्द्राख्यं खलु 'देवाना मविचीण
 मन्न भवति' ; अतो यथा न विचीणं भवेत्, तथा (कर्त्तव्यम्) ।
 'अथ' चन्द्रक्षयसमनन्तर मेव 'एभ्यः' देवेभ्यो 'वयम्' 'इतः'
 लोकात् 'प्रदास्याम इति' । अविचीणत्व मेव दर्शयति— "तद्वैतीति ।
 पूर्वार्जिताग्नेऽवशिष्टे पुनरन्नमश्चये सत्यन्नमातयात् 'तत् समृद्धम्'
 तथाविधाम् एव प्रदद्यान्नो भवति । तस्मात् चन्द्रदर्शनयुक्तिया-
 वेवोपवासो युक्त इति ॥

दृष्टोपवासपक्षे दोषाभिधानपुरःसर मदर्शनोपवास मेव समर्थ-
 यते— "अपोमयाजी वियादिना । 'तु'-शब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति ।
 'अपोमयाजी चौरयाजी भवति', न मेव नयेदिति निगमित-
 तात् । 'अदो हैव' आज्ञतं चौर मेव लोकान्तरवर्त्ति सत्, 'भोमो

राजा भवति'; "स एष आहुतिभ्यो जातः पथाद् ददृगे"-इति वक्ष्यमाणत्वात्^१ ॥ १४ ॥

असु, ततः किं मित्याह— "अथ यथैवेति । 'यथा' 'पुरा' चन्द्रस्यौषधुदकेषु प्रवेशरहितकाले, अमावास्यातः पूर्वदिवसे इत्यर्थः । तत्र यथा गावः 'केवलीः' चन्द्रानुप्रवेशरहिताः 'शेषधीः' 'अपः' च आहारं कृत्वा, 'केवलं' चन्द्ररहितम् 'एव' 'पयो दुष्टे' दुहते^२ । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"-इति^३ त-लोपः, "वज्रं कन्दमि"-इति^४ इट् । 'एवं' 'तत्' चौरयजनं भवति ; चन्द्रानु-प्रवेशरहितं केवलं भवतीत्यर्थः । अतो दृष्टोपवासे चन्द्रस्यौषधी-स्वननुप्रवेशेन केवलत्वात् तदानीं चौरस्य चन्द्रात्मकान्नत्वाभावात् स पक्षो न युक्त इत्यर्थः । असु, को दोष इत्याशङ्क्यावश्यं चन्द्रानु-प्रवेशता चौर्येण भवितव्य मित्याह— "एष वा इति । एतत् साम्नाय्यब्राह्मणवद् व्याख्येयम्^५ । 'एनम्' अमावास्याया मस्यौषधी-स्वचतुप्रविष्टम् ताभ्यः 'आहुतिभ्यः' सकाशात् चौररूपेण 'सम्भृत्य' 'अधिजनयति' पुनरुत्पादयति चौरयाजी । 'स एषः' अमुं लोक मागतः, पुनराहुतिद्वारा^६ अन्तरिक्षे उत्पन्नः, 'पथात्' प्रतीर्थ्या दिशि 'ददृगे' दृश्यते ॥ १५ ॥

"तदा एतदिति । 'तत्' एतच्चन्द्राख्य मस्य 'परिप्लवते' परि-

१— परस्या मेव कण्डिकायाम् (१५पं०) । मूलान्तु ४४०८० १६पं० द्रष्टव्यम् ।

२— धा० पा० आदा० उ० ४ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— पा० सू० ७. १. ८ ।

५— मूलम् ४४५८० ८ पं० ; तद्वाक्यान्तम्

४५१८० द्रष्टव्यम् ।

६— 'दारेण'-इति उ ।

भ्रमति । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति— “अविचीर्णं ह वा अस्यास्मि-
न्निति ॥ १६ ॥

अत्रस्याविचीर्णत्वाच्च सान्नाय्यस्यावश्यं दातव्यता माह— “तदा
एतां रात्रि मिति । चन्द्रोपक्षय एवानुप्रच्यवः, च्युतस्य च
भूलोकप्रवेश उक्तः ; प्रच्युतश्च तदन्नं तथैव प्रणाग्न मप्राप्य यथा
पुनरागच्छेदिति कामयित्वा सान्नाय्ययाजिह्वेतेऽस्माकं चीररूपेण
पुनः सप्ताद्य दास्यन्तीत्याशंसां कुर्वन्ति । अतोऽवश्यं चन्द्रदर्शन-
रहिततिथौ सान्नाय्यं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— “आह वा इति । ‘निष्ठाः’ नौचाः ;
“समानौ यस्य निष्ठाः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^१ । उक्तार्थज्ञानिष्कृष्टतराः ।
तं ज्ञानिन मय मशनाच्छादनादिकं प्रयच्छन्तीत्याशमनौयत्वं युक्त
मेवेत्याह— “यो वा इति ॥ १७ ॥

चन्द्रस्य चयोदयकारणाभिधानव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिता समा-
वास्यां प्रशंसति— “तदा एष एवेन्द्र इत्यादिना । तपश्चादित्य
एवेन्द्रः, परमैश्वर्ययोगात् । चन्द्रस्य वृत्तत्वं प्रतिपादितम् । ‘म
चन्द्रमाः’ ‘अस्य’ सूर्यस्य ग्रचुजगमेव भवति । अनेन सूर्याचन्द्रमणो-
रिन्द्रवृत्तत्वे समर्थिते भवतः^२ । भाव्यत्वं समर्थयते— “तस्मा-

१— तै. भा. २. ४. १. २ ।

२— सृष्ट्यपदार्थनिर्णये त्वेव मुक्तं यास्केन— “तत् को वृत्तः ? मेघ इति
नैतत्ताः ; लाघोऽसुर इत्येतिहामिकाः ; अथाद्य वयोतिथय मिथो-
भावकर्मणो वर्धकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवशु खनु
मन्वावर्णा मन्वावर्णावदाद्यः ; विद्वद्वा प्रशोरस्य सोतांसि निवारयाश्च-
कार, तस्मिन् दत्ते प्रसम्यन्दिर व्याप.”—इत्यादि निह. ३. १. ७ ।

दिति । यस्मादयं तस्य भ्रातृव्य, 'तस्मात्' 'पुरा' अमावास्यात
पूर्वदिवसेषु अत्यन्त दूरं यथा भवति तथा 'उदित' अपि
'अथैन' सूर्याख्य मिन्द्र प्रति 'एता रात्रिम्' अमु ममावास्यादिवस
प्रति 'उपैव' समीपे एव 'न्यासवते' आगच्छति । अथ 'स'
एव 'अस्य' इन्द्रस्य 'व्याप्त' विद्यतं मुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

“तं यस्मिन्नेति । 'त' मुखान्तर्गतं शुचु गिरन्नेव सूर्य उदेति ।
'स' तस्मिन् दिवसे 'न पुरस्तात्' दृश्यते । उक्तार्थञ्च प्रशंसति—
“यस्मते ह वा इति । चन्द्राख्यभ्रातृव्यस्यात्यन्तं मदर्शनात् तद्वाचौ
'सपत्न्या न सन्ति' एव 'इत्याहुः' ॥ १९ ॥

एव सपत्न्यं चन्द्र निगमेषेण पीत्वा पुनर्निर्गमयति— “तं
मिद्धीयेति । पूर्वस्या दिशि भक्षितं, 'पश्चाद्' भागे निर्गतो
रेखामात्रो दृश्यते, 'स' च 'पुन' कलाक्रमेण तस्यैव सूर्यस्यान्न-
त्वाय प्रवर्द्धते ॥

ज्ञातुं फलं माह— “यदि हेति । 'अस्य' शुचुरपि अनेन
क्षतधनोऽपि रुपिवाणिज्यादिकया कयाचिद्वृत्त्या समृद्धो भवन्
'एतस्य' ज्ञातुरन्वार्थं मेव वर्द्धते ॥ २० ॥

साम्राज्यस्येन्द्रत्वं माख्यायिकया प्रतिपादितम्, तत्र केषा-
ञ्चित्पक्षे सुपन्यस्य पुनरिन्द्रत्वमेव सिद्धान्तयति— “तद्वैक इति ।
'तत्' साम्राज्यम् । महेन्द्रत्वे कारणं माह— “एष पुरेति । पूर्वं केवलं
मिन्द्रः समपि, यथा कश्चिद्राजमात्रः सन् पश्चाच्छत्रून् जित्वा
महाराजतां प्राप्नोति । यत एव वृत्रं हत्वा महेन्द्रोऽभवत्,
अत एव युक्तं मित्यर्थः । सप्तमे युक्तिं माह— “वृत्रस्य वधादिति ।

वृचबधात् आक् यतोऽयं केवलः 'इन्द्रः', तथाविध एव स 'वृच'
 इतवान्; अतः पश्चादागतं महत्त्वं मप्रयोजक मिति 'इन्द्रायेत्येव
 कुर्यात्' इति ॥ २१ ॥ ३ ॥ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्तर्षीन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतुल्यताधेनुषौवर्णभूमौ ।

रत्नोष्ठां रत्नवाजिद्विषमहितरथौ सायणिः सिद्धिणायकौ,

व्यश्राणीद्विश्वकर्तृ प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवः सतुल्यः स्वर्णं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जं रोजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मनुष्यः शार्करं शार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पाचमास्त्रिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसामान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

स वै पणेशाखुया व्वत्सानपाकरोति । तद्यत्पर्ण-
शाखुया व्वत्सानपाकरोति यत्र वै गायत्री सोम मुच्छा-
पतत्तुदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादुस्ताभ्यायुत्य* पर्णं प्रचि-
च्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राक्षस्तुत्यतित्वा पर्णो†
ऽभवत्तुस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तुस्मात्पर्णशाखुया व्वत्सानपाकरोति ॥ १ ॥

ता‡ माच्छिनन्ति । इषे त्वोर्ज्जे त्वेति व्वृष्ट्यै तुदाह
यदाहेषे त्वेत्यूर्ज्जे त्वेति यो व्वृष्टादूर्गसो जायते तुस्मै
तुदाह ॥ २ ॥

अथ मातृभिर्व्वत्सान्समुवार्ज्जन्ति । सु व्वत्सः शाख-
योपस्पृशति व्वायुव स्थेत्ययं वै व्वायुर्योऽयं पुवत ऽएष
वा ऽइदं सुर्व्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च व्वुर्पत्येष
वा ऽस्तुसां प्रप्याययिता तुस्मादाह व्वायुव स्थेत्युपायुव

* 'अपाधुक्ताभ्यायुत्य'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवर् ।

† 'स पर्णो'—इति ख ।

‡ 'त'—इति च ।

स्थेत्यु हैक आहुरूप हि द्वितीयोऽवतीति* तदु तथा न
ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ मातृणा मेकाः शाखयोपस्पृशति । वत्सेन
व्याकृत्य देवो वः सविता प्रार्पयत्विति सविता वै
देवानां प्रसविता सवितृप्रसूता यज्ञः सुम्भरानिति
तस्मादाह देवो वः सवितां प्रार्पयत्विति ॥ ४ ॥

श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽहुति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कुर्म
यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कुर्मण ऽहुति ॥ ५ ॥

आष्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति । तद्यथैवादौ
देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव सैवैतद्देवताया ऽश्रुदि-
शति यदांहुष्यायध्व मध्या ऽहुन्द्राय भाग मिति ॥ ६ ॥

प्रजावतीरनमीवा ऽअयक्षा ऽहुति । नात्र तिरुोहित
मिवास्ति मा व स्तेनु ऽईशतु माघशःस ऽहुति मा वो
नाप्रा रुक्षाःसीशतेत्येवैतुदाह भ्रुवा ऽअस्मिन् गोपती
स्यात वक्षीरित्युनपक्रमिण्योऽस्मिन् युजमाने वृष्टः
स्यातेत्येवैतुदाह ॥ ७ ॥

अथाहवनीयागारुस्य वा पुरुस्ताद् । गार्हपत्यागारुस्य
वा शाखा मुपगूहति युजमानस्य पशून् पाहीति
तद् वृक्षगुणैवैतद्युजमानस्य पशून् पुरिददाति गुप्त्यै ॥ ८ ॥

तस्यां पवित्रं करोति । व्वसोः पवित्रं मसीति यन्नो
वै व्वसुस्तस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति ॥ ९ ॥

अथ यवाग्वैताः५ रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति । आदिष्टं
वा ऽएतद्देवतायै हविर्भवति यत्पुयः स यत्पुयसा
जुहुयाद्यथान्यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तदन्यस्यै जुहुया-
देव तत्तस्माद्यवाग्वैताः५ रात्रिं मग्निहोत्रं जुहोति जुह्व-
त्यग्निहोत्रं सुपक्वमोखा भुव*त्यथाहोपसृष्टां प्रव्रूतादिति
यदा प्राहोपसृष्टेति ॥ १० ॥

अथोखा मादत्ते । द्यौरसि पृथिव्यसीत्युपस्तौत्येवैना
मेतन्महुयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति मातरिश्चनो
घुर्मोऽसीति यज्ञु मेवैतत्करोति यथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं
प्रवृणक्ति व्विश्वधा ऽअसि परमेण धाम्ना हुहुह्रस्व
माह्वारिति हुहुहृत्येवैना मेतदुशिथिलां करोति मा ते
यज्ञुपतिर्द्वायीदिति युजमानो वै यज्ञुपतिस्तद्युजमानायै-
वैतदुह्वला माशास्ते ॥ ११ ॥

अथ पवित्रं निदधाति । तद्वै प्राङ् निदध्यात्प्राची
हि देवानां दिगुथो ऽउदगुदीची हि मनुष्याणां दिगयं
वै पवित्रं योऽयं पुवते सोऽयु मिमांलोकांस्तिर्यङ्नुपवते
तस्मादुदङ् निदधात् ॥ १२ ॥

* '०खा भुव'-इति डा०-वेवदेण च दृष्टं । च-पाठस्य '०खा भव'-इति ।

तद्यथैवादः । सोमः राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव
मेवैतत्सम्पावयत्युदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति येन
तत्सोमः राजानः सम्पावयन्ति तुस्मादुदङ् निद-
ध्यात् ॥ १३ ॥

तन्निदधाति । व्वसोः पवित्रं मसीति यज्ञो वै
व्वसुस्तुस्मादाह व्वसोः पवित्रं मसीति शतुधारः सह-
स्रधार मित्युपस्तौत्येवैनदेतन्महुयत्येव यदाह शतुधारः
सहस्रधार मिति* ॥ १४ ॥

अथ व्वाचंयमो भवति । आ तिष्ठणां दोग्धोर्व्वाग्वै
यज्ञो व्विष्णुव्यो यज्ञं तनवा ऽहुति ॥ १५ ॥

तुदानीयुमान मभिमन्त्रयते । देवुस्त्वा सवितु पुनातु
व्वसोः पवित्रेण शतुधारेण सुघेति तद्यथैवादः सोमः
राजानं पवित्रेण सम्पावयन्त्येव मेवैतत्सम्पावयति ॥ १६ ॥

अथाह का मधुक्ष ऽहुति । अमू मिति सा विश्वायु-
रित्यथ द्वितीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू मिति सा
विश्वकर्मेत्यथ तृतीयां पृच्छति का मधुक्ष ऽहुत्यमू .
मिति सा विश्वधाया ऽहुति तद्यत्पृच्छति व्वीर्याण्येवा-
स्वेतुद् दधाति तिस्रो दोग्धि त्रयो वा ऽहमे लोका ऽग्भ्य
ऽपुवैनदेतुस्त्रोक्तेभ्यः सुभारत्यथ कामं व्वदति ॥ १७ ॥

अथोत्तमां दोहयित्वा । येन दोहयति पुत्रेण
तस्मिन्नुदस्तोक्तुं मानुष्यं पत्युङ्ग* प्रत्यानयति यदुच पुत्र-
सोऽह्वायि तुदिह्वाय्यसदिति रुसस्यो चैव सर्वत्वायेद-
हि यदा व्यर्पत्यथौपधयो जायन्त आोपधीर्जुग्ध्वापुः
पीत्वा तुत ऽएष रुसः सुभवति तस्मादु रुसस्यो चैव
सर्वत्वाय तुदुद्वास्यातनक्ति तौव्रीकरोत्येवैनदेतत्तस्मा-
दुद्वास्यातनक्ति ॥ १८ ॥

स आयातनक्ति । इन्द्रस्य त्वा भागः सोमेनातन-
क्षीति तद्यथैवादो देवतायै हविर्गच्छन्नादिशुत्येव मेवै-
तद्देवताया आदिशति यदाहुन्द्रस्य त्वा भाग मिति
सोमेनातनक्षीति स्वदुयत्येवैनदेतद्देवेभ्यः ॥ १९ ॥

अथोदकवतोत्तानेन पुत्रेणापिदधाति । नेदेनदुपु-
रिष्टान्नाद्रा रुक्षाःस्यवमृशानिति व्यज्रो वा आपस्तङ्ग-
ज्जेणैवैतन्नाद्रा रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति तस्मादुदकवतोत्ता-
नेन पुत्रेणापिदधाति ॥ २० ॥

सोऽपिदधाति । विष्णो हव्यः रक्षेति यज्ञो वै
विष्णुस्तद्यज्ञायैवैतद्दिविः पुरिददाति गुप्त्यै तस्मादाह
विष्णो हव्यः रक्षेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रधानयागः सकल साख्यानः सम्प्रकीर्तितः ।

प्राधान्येनाथ तद्धर्मा निरूप्यन्तेऽथ सप्तमे ॥ ७ ॥

* तत्रादौ सन्निहितत्वात् साम्नाय्यधर्माः^१ प्रथमं मुच्यन्ते । तत्र वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदः^२ विधास्यन् तदुचितं शाखायाः पर्षत्वं सार्थवादं साह— “स वै पर्षशाखयेति । ‘स’ वत्सानां मपाकर्त्ता । शाखायाः पर्षत्वं प्रशंसितुं मनुवदति— “तद्यत्पर्षशाखयेति । ‘यच्च’ यस्मिन् देशे ‘गायत्री’ पञ्चिरूपेण ‘सोमम्’ अभिलक्ष्य आनयनाय अगच्छत्, ‘तत्’ ‘अस्याः आहरन्त्याः’^३ ‘अपाधस्ता’^४ अधस्तात् प्रदेशे

१— ‘निरूप्यन्तेऽथ’—इति ज ।

२— “अग्नीषोमीय एव पौर्णमासं हविः साम्नाय्यं सामावाक्यम्”—इति ४०६ पृ० । “स प्रजापतिः पशून्ब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेति, तत् पशवः धोषधीभ्यो ऽध्यात्मन्समनयन्, तत् प्रत्यदुहन्, यत् समनयन्, तत् साम्नाय्यस्य साम्नाय्यत्वम्”—इति तै० स० २. ५. ३. ३ । तदेतस्मात् पशुपयसा साम्नाय्यत्वं भवगम्यते । गौरस इति, एतद्वत्सापाकरणवचन- व्याख्यायां साधयत् । ‘साम्नाय्यं दधिपयोलेक्ष्यम्’—इति चात्रैव (११. २. ६. ६.) भाष्ये साधयत् । ‘सम्यग् नोयते होमार्थं मग्निं प्रति इति साम्नाय्यं हविर्विशेषः’—इति पा० ३. १. १२६—सूत्रवृत्तौ दीक्षितः । ‘साम्नाय्यं दुग्धदधिरूपं हविः’—इति कात्या० श्रौ० ४. २. १७—सूत्र- वृत्तौ याज्ञिकदेवश्च । “सोमं खलु वै साम्नाय्यम्”—इति तै० ब्रा० १. २. ११ । साम्नाय्यविधानादिकं सर्वं चेतुः पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे ४-११ कण्ठोऽयं दृश्यम् । ३— ‘वत्सापाकरणार्थं शाखाच्छेदः’—इति ठ ।

४— ‘आनयनायागच्छन्नाहरन्त्या’—इति ज, ठ ।

५— ‘अपाधस्ता’—इति बङ्गमूलपाठः, ‘अपावस्ता’—इति च भाष्यपाठो डा०- वेवरेण दृष्टः । वस्तुतो ‘अपादस्ता’ व्यप्यदस्तम्, अनुपक्षीयं मिथ्यार्थं स्यात् साधु । तै० व्या० ४. १. २, तै० ब्रा० ३. २. ४. १२ दृश्यम् ।

‘अभ्यायत्य’ यत् ‘पर्ष’, तत् ‘प्रचिच्छेद’ । कस्येत्याह— “गायत्र्यै वा, सोमस्य वा राज्ञ इति । ‘वा’-शब्दस्यार्थे, ‘गायत्र्याः’ ‘सोमस्य’ चेत्यर्थः ; अननुष्ठानत्वेन विकल्पस्यानुचितत्वात् । पत्नितात् पर्षात् उत्पन्नः पलाशः, तस्य ‘पर्षत्वम्’^१ । अस्त्वेवं तथाप्यस्यैव शाखाकरणे कोऽभिप्राय इत्यत आह— “तद्यदेवेति । ‘तस्मात्’ सोमांशस्यैव सम्पादितप्रायत्वात् ‘पर्षशाखया’ एव मादृभ्यः सकाशात् ‘वत्सान्’ ‘अपाकुर्यात्’ पृथक् कुर्यात्” । कात्यायनस्तु शमीशाखा मपि विकल्पेनाभावोचत्— “पर्षशाखां क्षिनन्ति शमीक्षीं वा”-इति^२ । “शम्याः प्लञ्ज्”-इति^३ विकारेष्वपि ॥ १ ॥

इदानीं क्सेदने मन्त्रं विधत्ते— “ता मिति । “तदिति । इय्यत इतौट् । यदिट्, तद्वाक्य मित्यर्थः । पृथग्-योगस्य विवचितत्वात् वाक्ययोरपि पौर्वापर्यं विवक्षित मिति गम्यते । स्पष्टं मन्यन् ॥

सूत्रकारस्तु मन्त्रभेदपक्षं मण्डूक्यैक्यं शाखाच्छेदे एव विकल्पितम्, क्सेदनमन्त्रमनयोर्वेति योगभिन्नतां चाह— “पर्षशाखां

१, २— ज-ठ-पुस्तकयोरिह यत्तत्पदे न दृश्यते ।

१— ‘तस्य पर्षत्वम्’-इति ठ-पुस्तके नास्ति ।

३— ‘सम्पादितप्रायत्वात् यस्यैव शाखाच्छेदनम्’-इत्येव ठ ।

५— का० श्रौ० सू० ४. २. १ । “इये त्वेदूर्जे त्वेति वा”-इति तत्र तच्छेषः (वा० सं० १. १. १, २.) । “उभयोर्मन्त्रयोश्चेदने विधानात् करणमन्त्रत्वेन समुच्चयासम्भवाद् विकल्प”-इति तत्र या० दे० ।

६— पा० सू० ४. २. १४९ । ७— वा० सं० १. १. १ (१. २ वा.) ।

क्षिनन्ति ग्रामीक्षीं वेपेतेति, ऊर्जं तेति वा, क्षिनद्भीति वोभयोः
साकाङ्क्षत्वात्, सन्नमयामीति वोत्तरे”-इति^१ ॥ २ ॥

अथ वत्सानां मातृसंयोजनम् । तत्रैकस्य शाखया समन्तक
मुपस्पर्शनञ्चाह- “अथ मातृभिरिति । ‘समवार्जन्ति’ संयोजयन्ति ।
हे वत्स ! गावश्च ! यूयं ‘वायवः स्थ’ प्रवर्द्धकत्वेन वायुसम्बन्धाद् यूय
मपि वायवो भवथेति मन्त्रार्थः^२ । कथं मेतेषां वायुत्वव्यवहार
इति तत्समर्थनायाह- “अयं वा इत्यादि । वायोगर्वां वर्द्धकत्व-
समर्थनाय सर्वजगद्वर्द्धकता माह- “एष वा इदं सर्वं मिति ।
एतन्मन्त्रप्रेषत्वेन^३ शाखान्तरे पठितं^४ मन्त्रं मनूद्य निराचष्टे-
“उपायव स्तेत्यु हैक इति^५ । यदेनं भागं ब्रूयात्, यजमानस्य
‘द्वितीयः’ शत्रुरुपागच्छति, अतो ‘न ब्रूयात्’ ॥ २ ॥

* प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रं^६
चाह- “अथ मातृणा मिति । ‘वत्सेन’ ‘व्याहृत्य’ पृथक्कृत्य ।
प्रेषणकर्मणि सवितुः प्रयोजकत्वे कारणं माह- “सविता वा
इति । ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनं धीरम्, तत् ‘सम्भरान्’ सम्भरेयुः ॥ ४ ॥

किं तत् श्रेष्ठतमं कर्म ? इति, तदाह- “यज्ञो वा इति ।
साक्षात्सर्गसाधनत्वादितरकर्मभ्यः ‘श्रेष्ठतमत्वम्’ ॥ ५ ॥

१- का० श्रौ० सू० ४. २. १, २, ३ ।

२- वा० सं० १. १. २ (१ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ७ ।

३- शास्त्रेतिदिशेषणं छ-पुस्तके ।

४- तै० सं० १. १. १ ; तै० ब्रा० २. २. १ इत्ययम् ।

५- तै० सं० १. १. ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. ८ ।

६- वा० सं० १. १. २ (४ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ९ ।

मन्त्रभागे यदेवताविशेषनामनिर्देशपूर्वक मादेशनम्, तत्प्रग-
मति— “आप्यायध्व मन्त्रिया” इति । यथा अग्नये हविर्घहणादौ
अग्नये जुष्ट मित्तीति^१ नामविशेषतो देवतादेशनं क्रियते, तद्वदिद-
मपि पाठेनैव कृतं भवतीत्यर्थः^२ ॥ ६ ॥

“प्रजावतीरित्यादि । स्पष्टार्थता माह— “नाचेति । ‘मा वः’-
इत्यस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “नाष्टेति । ‘नाष्टा’ नाष्टाणि
नाशकारीणि, ‘रक्षांसि’ । रक्षितव्याभ्य इति रक्षणापादानभूतानि
स्तेनयाघ्रादीनि ‘नाष्टा’ । भुवशब्दगोपतिशब्दयोरर्थं माह— “भुवा
अस्मिन्निति ॥ ७ ॥

शाखागूह्यप्रदेशविशेषम्, तच्च समन्तकं गूहनञ्चाह— “अया-
ध्वनीयागारस्येति । अग्निपुरोदेशे स्थापयन्नध्वर्युः अमुं मन्त्रं
ब्रूयात्— “यजमानस्येति” । हे शाखे ! त्वं ‘यजमानस्य पशून्’ रच ।
एतन्मन्त्रपाठतात्पर्यं माह— “तद्ब्रह्मणैवेति । एतन्मन्त्रपाठेन शाखायै
पशूनां परिदानम्, तदधीनत्वेन रक्षणार्थम् ॥ ८ ॥

इदानीं दोहनार्थं शाखायां समन्तकं पवित्रबन्धनं विधत्ते—
“तस्यां पवित्र मिति । (दोहनार्थं^३) ‘तस्यां’ शाखायां ‘पवित्रं’

१— ‘आप्यायध्व’-इति तैत्तिरीयपाठः ; अप्यायपाठस्तु ‘आप्याय’-इत्येव ।

२— पुरस्ताद् (३८ पृ० ७ पं०) १. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

३— “ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा”-इति का० श्रौ० सू० ४. २. १० ।

४— वा० सं० १. १. ४. (५ वा.) । का० श्रौ० सू० ४. २. ११ ।

५— वा० सं० १. २. १ । का० श्रौ० सू० ४. २. १५ ।

६— नास्येतत् पदं ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

कुश्रदयात्मक चिद्यत वा 'करोति' बध्नीयात् । तथाच सूत्रम्—
 "वसो पवित्र मिति पवित्र मस्या बध्नाति कुश्रौ, चिद्यदा"—इति^१ ।
 'वसु'-शब्दार्थं साह— "यज्ञो वा इति । पुनात्यनेनेति^२ 'पवित्रम्'^३,
 तस्मिन्नित्यर्थं ॥ ८ ॥

अमावास्याया रात्रौ सन्नयत क्षीरस्थान्नार्थत्वेन नियोगात्
 अग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरं विधत्ते— "अथ यवावेति । एतच्छब्दार्थं
 साह— "यत्पय इति । विपचवाधपुर सर स्वपच सुपसहरति—
 'स यत्पयसेति । इन्द्रार्थस्य दुग्धस्य अन्यर्थलस्याप्युक्तत्वात् । यद्
 यवावैव होतव्यम् । "यवाग्वाग्निहोत्रहोम" सन्नयत " इति^४ कात्या-
 यन । "जुह्वत्यग्निहोत्र मिति । दोहकालोपलक्षणार्थम्, जुह्वतिसम-
 कालम्, तद्धोमे परिसमाप्त एव 'उखा' साक्षाद्व्यस्थालौ सा अध्वर्युणा
 अपणप्रदेशे 'उपकृता' भवति । तस्या समानयनानन्तरम् 'उपसृष्टा'
 वत्सेन सन्नताम् 'प्रब्रूतात्' 'इति' दोग्धार प्रत्यध्वर्यु । 'यदा' उपसृष्टा,
 तदा 'उपसृष्टेति' दोग्धा 'साह' ब्रूयादित्यर्थं । दोग्धा च शुद्ध-
 व्यतिरिक्तो भवेत् "वाग्यतो दोहयत्यशूद्रेण"—इति सूत्रात्^५ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ४ २ १५, १६ । २— पा० सू० ३ २ १८५ ।

३— 'चिद्यद्भूमय पवित्रम्"—इत्यापस्तम्ब । "हस्तप्रादेशमात्रं तु चिद्यत्
 कृत्वा पवित्रकम्"—इति । पवित्र वेण्याकार मिति केचित् । नवकुश
 वेणी मिति श्रीचनन्तः । वस्तुतो हे साद्ये दमंडले पवित्रं कर्तुं शाखाया
 बध्नाति, कुश्रत्रयस्य रज्ज्वाकारं कृत्वा वा बध्नातीति सम्प्रदायः ।

४— का० श्रौ० सू० ४ २ १७ । तदुक्तं शिथिलपक्षा यवागूरित्युच्यते ।

५— का० श्रौ० सू० ४ २ २२ । 'अशूद्रेण—त्रैवर्णिकेन"—इति माधव ।

अध्वर्याः समन्त्रको^१ स्थास्यादानं विधत्ते— “अथोखा मिति ।
 उखायाः शु-पृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपसृतिमात्र
 मिद मित्याह— “उपसृतीत्येवेति । सापि किमर्थेत्यत आह—
 “महयत्येवेति । स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम् । अधिश्रयणे मन्त्र^२
 माह— “मातरियन् इति । ‘मातरि’ अन्तरिक्षे श्वसतीति ‘मात-
 रिया’ वायुरादित्यो वा^३ । तस्य धर्मस्त्वमसि ; तेन दीप्यमानत्वात् ।
 एतत्पाठेन ‘यज्ञ मेव’ कृतवान् भवति । तत्कथं मिति, तदुप-
 पादयति— “यथेति । यज्ञे ‘यथा’ ‘धर्मे’ प्रवर्ग्य ‘प्रवृज्यात्’, ‘एवं’
 स्थास्रधिश्रयणेन ‘प्रवृणक्ति’ प्रवर्ग्य कृतवान् भवति ; अतो यज्ञ-
 सम्पादनम् । “विश्वधायाः”—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ।
 “मा ते”—इतिमन्त्रभागे ‘यज्ञपति’-शब्दार्थं माह— “यज्ञमानो वा
 इति । ‘इक्षा’ नामः, तदभावम् ‘आशास्ते’—‘मा क्वाप्तीत्’-
 इत्यनेन । “कृ कौटिह्ये”—इति^४ धातुः ॥ ११ ॥

अथ पवित्रस्थापनं तदपनियमश्चाह— “अथ पवित्र मिति ।
 वत्सापाकरणानन्तरं यत् शाखापवित्रं कृतम्, तत् प्रागघं स्थास्या
 ‘निदध्यात्’ । दैत्यस्य पवित्रस्य देवदिगाभिमुख्यं युक्तम् ; प्राच्या
 इन्द्राधिष्ठितत्वात्, इन्द्रस्य च सर्वदेवतात्मकत्वात्, तद्देवतयं पवित्रम् ।
 दिगन्तर माह— “अथोदीची हीति । उत्तरस्यां प्रायेण मनुष्य-
 प्राणुयात् । किञ्च यस्माज्जगत्पवित्रभूतो वायुरपि ‘तिर्यङ्मुपवते’

१— वा० सं० १. २. २ । ङा० धौ० सू० ४. २. १८ ।

२— वा० सं० १. २. ३ । ङा० धौ० सू० ४. २. २० ।

३— निब० ०. ०. ४ दृष्टव्यम् । ४— घा० पा० भा० प० ८३१ ।

तिर्यग् गच्छति; अतोऽस्यापि पवित्रत्वात् तत्सौम्याय 'उदङ्-
निदध्यात्' ॥ १२ ॥

सास्त्राख्यस्य सोमात्मकत्वात् तत्पवनसाधन-दशापवित्रवदस्या-
प्युदगपत्वं युक्तं मिति स-दृष्टान्त माह— "तद्यथैवाद इति ॥ १३ ॥

पवित्रनिधानस्य मन्त्र माह— "तन्निदधाति वसोरिति" ॥ १४ ॥

मौनकालनियमावधि माह— "अथेति । 'तिसृणां दोग्धोः'
तिसृणां गवां दोहावधि । 'वाचा' मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग्-
यज्ञः' । अथ वाक्शब्देन नियता वाक् विवक्षिता । वाचि यज्ञो-
पयोगिन्यां सत्यां मनसि विक्षेपो भवति, तत्परिहाराय वाङ्-
नियमविधानम् ॥ १५ ॥

पयस आशेचनसमये अध्वर्योर्जपं विधत्ते— "तदानीयमान
मिति । 'अभिमन्त्रणम्' अभिमुख्येन जपः; "आश्विच्यमाने जप-
तौतिसूचात्" । 'सुघ्रा' सुष्ठु-पवित्रेण पावयित्वा । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

"अथाहेति । अध्वर्युः प्रथमायां गवि दुग्धायां 'कां' गाम्
'अधुचः' दुग्धवानसीति' ब्रूयात् । सोऽपि दोग्धा गङ्गां गौरी मिति
दुग्धाया गोर्नाम मिति निर्दिष्टेत् । अथ सोऽध्वर्युस्तां 'सा विश्वायुः'-
'इति' ब्रूयात् । एव मुत्तरयोरपि व्याख्या । 'विश्वायुः' वक्रधा,

१— वा० सं० १. २. १ । का० श्री० सू० ४. २. २१ ।

२— 'वाग्यमविधानं'—इति ज । ३— 'अध्वर्युर्जपति'—इति छ ।

४— का० श्री० सू० ४. २. २२ । तत्र मन्त्र— वा० सं० १. २. २ ।

५— का० श्री० सू० ४. २. २३ । तत्र मन्त्र— वा० सं० १. २. २ ।

६— वा० सं० १. ४. १ । का० श्री० सू० ४. २. २४ ।

वज्रचौरेत्यर्थः । 'विश्वकर्मा' वज्रवृत्तिसाधनंदोहकर्मोपेता^१ । 'विश्व-
धायाः' धीयत इति 'धायाः' अक्षम्, वज्रचा^२ । एवं प्रश्नपूर्वकं तासां
शुणकथनेन तासु वीर्यं भवस्थापयति । दोग्धव्यगवां सङ्ख्यां^३ विधत्ते—
“तिस्रो दोग्धीति । तिसृभ्यः चौरसम्भर्त्ता चिभ्यो लोकेभ्य एव
सम्भृतवान् भवति, अतः तिस्रो दुह्यात् । अत्र “यावत् स्व मधि-
कारात्, तिस्रो वा नित्यत्वात्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

अतःपरं वाङ्मयमं विस्मजेदित्याह—“अथ कामं वदतीति ॥१०॥

दोहनपात्रचालनोदकस्य पुनः चौरे समर्पण माह— “अथो-
त्तमा मिति । 'उदस्तोकम्' उदकविन्दुधारा मित्यर्थः । 'पत्यङ्ग्य'
परितो गमयित्वा, दोहपात्र उदक मासिच्य प्रचाल्येत्यर्थः । 'पयसः'
अवशिष्टं 'यत्' 'अहायि' इत मभृत् । “तदिहापीति । 'अपि'-
शब्दो भिन्नकमः,— तदपीह 'अमत्' भवेदिति । एतत् महाल-
नोदकानयनप्रयोजनम् । तदपि किमर्थं मित्यत आह— “रसस्यो
चैवेति । 'उ, च, एव'-इति निपातचयम् । 'रसस्य' चौरस्यैव 'सर्व-
त्वाय' कात्स्न्याय । अमु नाम चौरांग्रेन सर्वत्वम्, तत्संयुक्तेन
चालितोदकेन कथं सर्वत्व मित्युदकस्यापि चौरोपादानता माह—
“इदं हि यदेति । परिचालनानयनमन्त्रः^५ सूत्रे दर्शितः—

१, २— वा० सं० १. ४. २, ३ । का० श्रौ० सू० ४. २. २६ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. २. २८, २९ । अत्रादिपदेन “आदिसामर्थ्यात्”—

“दर्शनाय”—इतिसूत्रद्वयस्य ग्रहणम् (का० श्रौ० सू० ४. २. ३०, ३१) ।

४— परिपूर्वाङ्गतेः रूपमिदम् । एव मुपदिष्टादपि ३. ८. ०. १६ द्रष्टव्यम् ।

५— आघातच स — तै० सं० १. १. ३. १ ।

“परिचालन मानयति समृद्धध्व मृतावरौरित्यादिना^१ । “तदु-
 द्वासेत्यादि । आतश्चनेनेतत् चीरं तीम्रीकृतवान् भवति । तीम्री-
 करणं सारत्वकरणम् । चीरादपि दध्नीर्वलकरत्वं लोके दृष्टम्,—
 “यन्मा धिनवत्तन्मे कुरुत”—इति द्युक्कम्^२ । आतश्चनद्रव्यं सूत्रकार
 आह— “प्राग्घुतशेषेण”—इति^३ । यवावेत्यर्थः^४ ॥ १८ ॥

तत्र मन्त्र माह— “स आतनक्ति इन्द्रस्य वेति^५ । मन्त्रे देवता-
 नामनिर्देशं प्रशंसति— “तद्यथेति । पूर्ववद्वाख्येयम्^६ । सोमस्य
 देवताना मतिप्रियत्वात् कीर्त्तितेन एतद्भव्य तेभ्यः स्वादु कृतवान्
 भवति ॥ १९ ॥

“अथोदकवतेति । पिधानपाचस्योदकपूर्वत्वे प्रयोजन माह—
 “नेदिति । ‘नेत्’-इति परिभये^७ । यद्युदकपूर्वं न कुर्यात्, न तु चीर
 सुपरिभागे, ‘रक्षांसि’ ‘अवमृशान्’ अवमृशेयुः ; एतद्गयावह मित्यर्थः ।
 कथं तत्परिहार इति तदाह— “वज्रो वा आप इति ॥ २० ॥

“सोऽपिदधातीति । पिधानमन्त्रे^८ विष्णुशब्दार्थं माह— “यज्ञो

१— का० श्रौ० सू० ४ २ ३९ (ते० सं० १. १. २. १ दृष्टव्यम्) ।

२— पुरस्ताद्गतम्—४४६ ए० १५ प० (ते० सं० २. ५. २. ४.) ।

३, ४— का० श्रौ० सू० ४ २ ३२ । इति न्यायः । “यत्र विधिति-
 पति”—इत्यादिर्पाचिकदेवयो यज्ञोऽजालोच ।

५— वा० सं० १. ४. ४ ।

६— इरैव यद्युदको-भाष्यं दृष्टव्यम् (४६१ ए०) ।

७— “नेत्येष इदित्येतेन सम्पुज्यते परिभये”—इति निब० १. १ ६ ।

८— वा० सं० १. ४. ५ । का० श्रौ० सू० ४. २ ३४ ।

स येन देवेभ्य ऽच्युतं जायते । तदेनांस्तदुवदयते*
यद्युजतेऽथ यदग्नौ जुहोति तदेनांस्तदुवदयते† तुस्मा-
द्यत्किञ्चाग्नौ जुह्वति तदवदुनं नाम ॥ ६ ॥

तद्वै चतुरवत्तुं भवति । इदं वा ऽअनुवाक्याथ
याज्याथ व्यपह्कारोऽथ सा देवता चतुर्थी यस्यै देवतायै
हविर्भवत्येव‡ हि देवता ऽअवदुनान्यन्वायत्ताः ऽअव-
दुनानि वा देवता ऽअन्वायत्तान्यतिरिक्तः॥ ह तदव-
दुनं युत्पञ्चमं कुस्मा ऽउ हि तदवद्येत्तुस्माच्चतुरवत्तुं
भवति ॥ ७ ॥

उतो पञ्चावत्तु मेव भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तुवः संवत्सरस्यैषो पञ्चावत्तुस्य सम्पुद्बुद्धैव
प्रजुया पशुभिर्भवति यस्यैवं विदुषः पञ्चावत्तुं क्रियुत
ऽएतद् न्वेव प्रज्ञातं कौरुपाञ्चालं युच्चतुरवत्तं तुस्मा-
च्चतुरवत्तुं भवति ॥ ८ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । मानुषः ह कुर्याद्यु-
न्महदवद्येद् व्यृञं वै तद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद् व्यृञं यज्ञे
करुवाणीति तुस्माद्यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् ॥ ९ ॥

स ऽआज्यस्योपस्तुरीय । द्विर्हविषोऽवदायथोपरि-
ष्ठादाज्यस्याभिधारयति द्वे वा ऽआहुती सोमाहुति-

*, † '•दुवजायते'—इति ख ।

† '•अग्नौपता'—इति ख ।

§ '•भुगतिरिक्तः'—इति ख ।

रेवान्याज्याहुतिरन्या तुत ऽएषा केवली युत्सोमाहुति-
 रुथैषाज्याहुतिर्युद्धविर्यज्ञो युत्पशुस्तदाज्य मेवैतत् करोति
 तुस्मादुभयत् आज्यं भवत्येतद्वै जुष्टं देवानां यदाज्यं
 तज्जुष्ट मेवैतद्देवेभ्यः करोति तुस्मादुभयत् ऽआज्यं
 भवति ॥ १० ॥

असौ वा ऽअनुवाक्येयं याज्या । ते ऽउभे योषे
 तयोर्मिथुन मस्ति वपङ्कार एव तद्वा ऽएषु एव व्वपङ्कारो
 यु ऽएषु तुपति सु ऽउद्यन्नेवामू मधिद्रवत्यस्तं युन्निमा
 मुधिद्रवति तुदेतेन व्वृष्णेमां प्रजातिं प्रजायते यैन-
 योरियं प्रजातिः ॥ ११ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या मनुद्रुत्य पथ्यादुपङ्क-
 रोति पथ्याद्वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति तुदेने
 ऽउभे पुरस्तात् क्षत्वा व्वृष्णा वपङ्कारेणाधिद्रावयति
 तुस्मादु सह वैव वपङ्कारेण जुहुयाद् वुपङ्कते वा ॥ १२ ॥

देवपात्रं वा ऽएष युद्धपङ्कारः । तद्यथा पात्र ऽउद्धृत्य
 प्रयच्छेदेवं तद्यथ युत्पुरा व्वपङ्काराज्जुहुयाद्यथाधो
 भूमौ निदिग्धं* तुदमुया स्यादेवं तत्तुस्मादु सह वैवा
 व्वपङ्कारेण जुहुयादुपङ्कते वा ॥ १३† ॥

* 'निदिग्धं'—इति सा०—सम्मत इति डा०—वेवरा ।

† 'वै'—इत्येव ख-पुस्तके ।

‡ इत्येव "६०० अतम्"—इति ख . "अतम् ६००"—इति घ-पुस्तके ।

वा इति । स च चय्यात्मना व्यापितात् 'यज्ञो विष्णुः' ॥ २१ ॥
४ ॥ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—“प्रतिपदि दर्शयागं विकीर्णमावास्याया प्रातरग्निहोत्रं ऊत्सा
दर्शयागार्थं 'ममाग्नेर्वचं'—इति मन्त्रेण अग्निं समिदाधानरूप
मन्वाधान कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात् । दर्शयागे चोष्णिहवीधि
सन्ति । आग्नेयोऽष्टाकपाल, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति । तच्च प्रतिपदि
दधि होतुं दध्नी निष्पत्यै राज्ञावमावास्याया गावो दोग्धव्या । तद्दोह-
नार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमादृभिः सह चरन्तो वत्सा स्वमादृभ्य
पलाशशाखयापाकरणीया । तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्”—इति वा०
सं० मध्वी० भा० । अथात्र “देवो व”—इतीम मेव, औम्नन्तानभिप्रेत्य
विनियोगपथं च प्रोक्त मापक्त्येन । तथाहि—“देवो व सविता
प्रापयत्विति शाखया गोचराय गा प्रस्थापयति, प्रस्थिताना मेकां
शाखयोपस्पृशति दधैर्दधैर्पिङ्गुलैर्वा व्याप्यायध्व मिति, यदस्य हेति
परि वो वणत्किति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते”—इति । अतएव तैत्तिरीय-
भाष्ये सायणेनात्र विनियोगसङ्ग्रह एव मुक्त — “इये शाखा
क्षिन्त्यूर्जे माष्टिं वा इति वत्सकान् । अमाहृत्याथ देवो गा
प्रस्थाप्याप्येति गा स्पृशेत् । यदस्येत्यभिमन्त्र्यैतान् ध्रुवेति गृह्ण भावजेत् ।
यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगा”—इति । एवञ्चैतदनुवाकामाते-
रष्टभिर्मन्त्रैस्तैत्तिरीयाणां शाखाच्छेदनादीन्यष्टौ कर्माणि सम्पद्यन्ते ।
तत्र “सप्तपथं गच्छकुर्यात्, अनुमार्जन् मानुलोभ्येन संलग्नधूल्याद्यप-

✓ ऋणु ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान ऽएव
देवेभ्य ऽऋपिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥

स युदेव युजेत । तेन देवेभ्य ऽऋणुं जायते तुङ्गेभ्य
ऽएतत् करोति युदेनान् युजते युदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥

अथ युदेवानुब्रवीत् । तेनुर्धिभ्य ऽऋणुं जायते तुङ्गेभ्य
ऽएतत्करोत्युपीणां निधिगोप ऽडुति ह्यनूचानु माहुः ॥ ३ ॥

अथ युदेव प्रजा मिच्छेत । तेन पितृभ्य ऽऋणुं
जायते तुङ्गेभ्य ऽएतत्करोति युदेपाः सुन्तता^{*} व्यवच्छिन्ना
प्रजा भुवति ॥ ४ ॥

अथ युदेव व्वासुयेत । तेन मनुष्येभ्य ऽऋणुं जायते
तुङ्गेभ्य ऽएतत्करोति युदेनान् व्वासुयते युदेभ्योऽशनं
दुदाति स यु ऽएतानि सुर्वीणि करोति सु कृतकर्मा
तस्य सुर्व मासः सुर्वं जितम्[†] ॥ ५ ॥ ✓

ययनम्”—इति तै० ब्रा० सा० भा० । मूलादारभ्यायात् स्पर्शनं मनुमार्जनं
मिति धूर्तस्त्वामी । “अनुमार्जनं सत्पर्णादिपातनेन शुष्णीकरणम्”—
इति का० श्रौ० सू० ४. २. ३ भाष्ये या० दे० । वाजसनेयिनान्तु
“यदस्येति मन्तो मन्त्रमागो वा नैवास्मात्” ; एवं “वायव स्य”—
इत्यस्मान्तरम् “उपायव स्य”—इति मन्तो मन्त्रागो वा नास्येव ,
अपि “आप्यायध्व मिति मन्ते “उर्ध्वरुतोः ययस्रतोः”—इति
विशेष्यदपदद्वयाभावोऽपि बोध्यः ।

* ‘सन्तता’—इति च । † ‘जितम्’—इति क, ख, ‘जितः’—इति च ।

ते देवा ऽश्वकामयन्त । कथं न्विम मपि संवृज्जी-
महि योऽय मुसुराणा मिति तेऽर्चन्तः श्राम्यन्त्येहस्तु
ऽएतुः हविर्यज्ञं ददशुर्यर्द्धर्षपूर्णमासौ ताभ्या मयजन्त
ताभ्या मिद्वैत मुपि सुमवृज्जत ॥ २३ ॥

यु ऽएषो ऽसुराणा मासीद् । यदा वा ऽएता ऽउभौ
परिश्रुवेते ऽश्रुय मासो भवति मासशुः संवत्सरः सुर्व्वं
वै संवत्सरः सुर्व्वं मेव तद्देवा ऽश्रुसुराणाः सुमवृज्जत सुर्व्व-
स्मात्सपुत्नानुसुरान्निरभजन्तसुर्व्वंमेवैषु ऽएतत्सपुत्नानाः
संवृज्जे सुर्व्वस्मात्सपुत्नान्निर्भजति यु ऽएव मेतद्देद ॥ २४ ॥

स यो देवाना मासीत् । स यवायुवत हि तेन देवा
योऽसुराणाः सोऽयवा न हि तेनासुरा ऽश्रुयुवत ॥ २५ ॥

अथो ऽद्वतरुयाहुः । यु ऽएव देवाना मासीत्सोऽयवा
न हि त मुसुरा ऽश्रुयुवत योऽसुराणाः स यवायुवत
हि तं देवाः सुब्द मुहः सुगरा राचिर्यव्या मासाः
सुमेकः संवत्सरः स्वेको ह वै नामैतद्यत्सुमेक ऽद्वति
यवा च हि वा ऽश्रुयवा यवेतीवाथ येनैतेषाः होता
भुवति तुद्याविहोच मित्याचक्षते ॥ २६ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

‘अवदानस्वरूपं’ विवचुराख्यायिका माह— “अणं हेति । ‘यः’
दिजातिः ‘स जायमान एव’ देवादिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि ‘अणवान्’
अधमर्णिको ‘जायते’^१ । ऋणित्वे^२ जनन मेव निमित्त मित्यर्थः ॥ १ ॥

मङ्गल्लोकां^३ विवृणोति— “स यदेवेति । ‘यजेत’-इति ‘यत्’,
‘तेन’ कारणेन यागेन निमित्तेन ‘देवेभ्यः’ ‘तद् अणं जायते’ । ‘हि’
पश्चाद् यागकर्माभ्यः ‘एभ्यः’ देवेभ्यः ‘एतत्’ इदानीं ‘करोति’ ;
अतस्तेभ्यः तद् अण मित्यर्थः । तच्छब्दार्थ माह— “यदेनानिति ।
यागहोमावुभावपि नियमेन देवार्थं मेव यतः क्रियेते ; अतः
तेषां तौ स्मृत्, तस्यावगमप्रदानत्वादृणी जायत इत्यर्थः । एव मुत्तर-
वाक्यान्वयपि योज्यानि ॥ २ ॥

“अयेति । ‘अनुमुवीत’ अनुवचनं कुर्यात्, अधीयेतेत्यर्थः ।
“निधिगोप इतीति । उपभुज्यमानोऽपि यो न विनश्यति, स
‘निधिः’ । तादृशः ऋषीणां समन्धो यो वेदाख्यो निधिः, तस्य
गोपायिता ‘इति’ वेदम् ‘अनूच्यमानम्’ ‘आऊः’ बुधाः । अतस्तेषां
प्रवचनं धन मिति गम्यते ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥

“अथ यदेवेति । ‘वासयेत’ गृहे; अस्मादिप्रदानेनेदानीं भव-

१— “यत् क्रियासौ शुरुति तदवदानं नाम”—इतीहोपरिष्ठात् (६ क०) ।

२— “जायमानो वै ब्राह्मणस्तिभिर्ऋषेणवा जायते ब्रह्मण्येव अविभ्यो यजेन
देवेभ्यः प्रजया पित्र्यै रथ वा अह्नो यो यः पुनो यज्या ब्रह्मधारि-
वासी”—इति तै० सं० ६. १. ११. ११ । म० सं० ६. ११-१०; ४.

२५० । रामा० २. ४. ११ । महाभा० १. ४१४ (१-५८) ।

३— “अदत्ते”—इति ट ।

४— “सङ्गहेदीह”—इति ट ।

काशं प्रयच्छेत् । ‘यः’ जायमानो ब्राह्मणः ‘एतानि’ यागानुवचना-
दीनि ‘सर्वाणि’ अपि ‘करोति’, ‘सः’ ‘हतकर्मा’ हतहत्यः ।
तस्मात् आप्तव्यं ‘सर्वं माप्तं’ भवति, देवादिष्वसर्वस्थानं ‘सर्वं’ जेतव्यं
‘जितं’ भवति ॥ ५ ॥

“स येनेति । इत्थं तेषां मृणत्वं प्रति तेन ‘अवदद्यते’ दयति-
र्दानार्थः^१; अवप्रत्यर्पणम्, देवानां स्वभूत मृणम्, विभज्य दत्तवान्
भवति । तच्छब्दार्थं माह— “यद्यजत इति । यदग्निं तत्तेन
यागेनेत्यर्थः ; एवं होमेनापि । ‘यस्मादेवं’ तस्मात् ‘यत् किञ्च’
चरुपुरोडाशादिकम् ‘अग्नौ जुह्वति’, ‘तत्’ अवत्तं इति : “अव-
दानम्”—इति प्रसिद्धं भवति ॥ ६ ॥

तस्यावदेयस्य चतुष्टयं विधत्ते— “तद्वा इति । तत्र कारणं
माह— “इदं वा इति । ‘इदं वा’ अनुवाक्यात्मक मिदं खलु
प्रथमम् , ‘अथ’ पश्चाद् ‘यान्या’ ; ‘अथ’ प्रधानसाधने ‘वषट्कारः’ ;
पश्चाद्द्विस्त्रिंशत्तमिनी ‘देवता’ ‘चतुर्थी’ भवति । ‘एवं’ क्रमेण पुरो-
ऽनुवाक्याद्याश्चतस्रो ‘देवताः’, क्रमेण चत्वारि ‘अवदानानि अन्वा-
यत्ताः’ । ‘हि’-शब्दस्यार्थः^२, अवदानानि च चत्वारि, चतस्रः पुरो-
ऽनुवाक्यायान्यादिदेवताः ‘अन्वायत्तानि’ अनुप्राप्तानि । अत उभ-
येषां समसंख्याकत्वात् तद्व्याधिकाधिकभावो न युक्त इत्यर्थः । चतसृभ्यो-
ऽवदानचतुष्टयस्यावश्यकत्वात् न्यूनसंख्याकत्वं न शक्यम् । अधिकत्व-

१— “इदं दानमतिरुद्धं हि सादानेषु”—इति धा० पा० भा० व्या० ४८१ ।

२— “द्यौत्येषोऽनेककर्मा”—इति निरु० १. २. ४, १. ४. १ । अम० को०

दोषात् पञ्चम माशङ्क्य परिहरति— “अतिरिक्तं हेति । अतिरेक मेव दर्शयति—“कस्मा इति । ‘कस्मै’ प्रयोजनाय ‘पञ्चमम् अवयेत् ?’ तदभिमानिन्याः पञ्चम्या देवताया अभावादिति भावः ॥ ७ ॥

अथाभ्युपगम्याधिक्यदोष यज्ञादिसम्पत्तिलाभाय पञ्चावदान-
पच मयाह— “उतो इति । यज्ञस्य पाङ्क्त्य धानाकरम्भादिहविः-
पञ्चकादिनावगन्तव्यम्^१ । ऐतरेयकेऽपि— “यो वै यज्ञम्”—इत्या-
दिना^२ हविरचरसङ्ख्यादिभिर्वज्रधा^३ यज्ञस्य पाङ्क्त्य मुपपादितम् ।
पशो^४ पाङ्क्त्य लोमलगादिभिरिति प्राशङ्क्यम्^५ । हेमन्तशिशिरयो-
रैक्याभिप्रायेण सवत्सरः पाङ्क्त्य^६ । एवन्तु पञ्चावत्ते सति तद्गतपञ्च-
सङ्ख्याद्वारा ‘सम्पत्’ यज्ञात्मकं धनं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलं माह— “वज्रहैवेति ॥

अथ पुनः चतुरवत्तं मेव स्थापयति— “एतदिति । एतदेव ‘चतु-
रवत्तं’ ‘कौरुपाञ्चालम्’ कुरुपञ्चालदेशे प्रसिद्धम्, अतस्तत्र यज्ञा-
तत्वादनुष्ठानसम्प्रदायानुरोधेन ‘चतुरवत्तम्’ एव कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥

अवदानस्तेयतां विधत्ते— “स वा इति । (‘यावन्मात्रं मिव’) ‘इव’-शब्दोऽनर्थको वाक्यालङ्कारे^१ । ‘यावन्मात्रं मेव’ अङ्गुष्ठपर्वमात्रं मेवेत्यर्थः ॥

१— “धाना, करम्भ, परिवाप, पुरोडाश, पयस्या”—इति ऐ० ब्रा० २.

२. ६, तै० स० ६ ५ ११. ८ । २— ऐ० ब्रा० २. ३ ६ ।

३— हविर्यज्जि, अक्षरपङ्क्ति, नराश्रयपङ्क्ति, सवयपङ्क्ति ।

४— “पाङ्क्त्य पशु”—इत्यादिकं पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१२६८० ७ प०) ।

५— “हेमन्तशिशिरयो समासेन”—इति ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

६— “इवोऽपि दृश्यते”—इत्यादि निरु० १. १ ५ द्रष्टव्यम् ।

आधिक्ये दोष माह— “मानुषं ह”—इति । मनुष्याणां
शरावादिपरिमितत्वादाधिक्यं मानुषत्वकरणम् ॥ ८ ॥

इदानीं चतुरवदानप्रकारं दर्शयति— “स आज्यस्येति ।
पुरोडाशाग्रौ द्वौ ; तद्ध उपरि चोपसृताभिधारिताज्याभ्यां
चतुरवत्तलम् ॥

पुरोडाशस्योभयत आज्यकरणं प्रशंसितु माह— “द्वे वा इति ।
सर्वापि आज्ञतिः सोमाज्यभेदेन द्विविधा ; तत्र सोमस्य स्वह-
पेणाज्ञतित्वादाज्यापेक्षैव नास्ति ; अवशिष्टौ हविर्यज्ञपशुयज्ञा-
वाज्याज्ञतिकौ भवितव्यौ , अतस्तत्र तयोः ‘एतत्’ एतेनोपसृता-
णाभिधारणेन ‘आज्य मेव’ कृतवान् ‘भवति’ ॥

“एतद्वै जुष्टम्”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १० ॥

अवदानाय धर्मं मुक्त्वा प्रधानधर्मं विधातु माह— “असौ
वा इति । अनुवाक्या-याज्ययोः क्रमेण देवताङ्गाम-हविःप्रदानसाध-

१—परस्तात् इष्टव्यम् १८५, ४०३ ए० ; परस्तादपि ६. १. २१ । अपि
का० यौ० सू० १. ६. ८-११, २०, २१ ।

२—“अग्निष्टोमोऽथमिष्टोम उक्थ षोडशिमस्ततः । वाजपेयोऽतिरात्र-
स्थातोऽर्यामात्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ ।
सुत्या सोमसंस्था सोमयज्ञा इत्येतेऽभिधार्थाः ।

३—“अप्रगधेप मग्निहोत्रं पौष्टमाग्न्यमावाप्ये । नषेष्टिस्तुर्मास्थानि पशु-
बन्धोऽत्र सप्तमः । इत्येते हविर्यज्ञा”—इति गो० ब्रा० १. ५. २३ ।
“अष्टका पावशः आहं यावज्जायहायजो चैत्याश्रयुजौति सप्त पाक-
यज्ञसंस्था”—इति गौ० ध० सू० ८. ५ । पाकयज्ञा एव पशुयज्ञा ।

मत्वं वक्ष्यते^१ । आह्वातयानां देवानां द्युलोकमम्बन्धात्, प्रदानस्यै-
वैतल्लोकमम्बन्धात्, तयोः क्रमेण द्युभ्यात्मकता । तयोः स्त्रीलिङ्गत्वात्
'दन्ते, वषट्कारस्य^२ पुंलिङ्गत्वात् सह मिथुनतास्ति । उभयोरन्तराले
तपन्नादित्य एव वषट्कारः । स चोदधास्तमयसमये दिवं पृथिवौ-
द्याधिकृत्य गच्छति^३ । 'तत्' तस्मात् 'एतेन वृष्णा' अनेन वर्षणेण,
आदित्येन सह सङ्गते सत्यौ, ते एव मिदानीं प्रसिद्धाम् 'इमां
प्रजातिं' 'प्रजायेते' ; सर्वेषां मण्युत्पद्यमानानां भावानां तच्चैवोत्पत्तेः,
उत्पद्यमानपदार्थात्मना ते एव प्रकृष्टे जायेते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्यानां^४ द्युभ्यात्मकताभिधानस्य^५ प्रयोजनमाह—
"सोऽनुवाक्या मिति । तयोः समनन्तरं वषट् कुर्यादिति विधिः ।
उक्तेऽर्थे लोकाचरणं प्रमाणयति— "पश्चादा इति । 'पश्चात्
परीत्य' स्त्रियाः पश्चाद्देशादागत्य 'अधिद्रवति' अभिगच्छति ।
'तत्' तेन याज्यापुरोऽनुवाक्यानन्तरं वषट्कारकरणेन 'एने उभे'
द्यावापृथिव्यात्मिके याज्यापुरोऽनुवाक्ये 'पुरस्तात् कृत्वा' 'वृष्णा'
सेक्ता 'वषट्कारेण' तत्सूर्यात्मकेन द्रवणमाकारितवान् भवति ।

१— इहैव आक्षणे सप्तदशकण्डिकायाम् (४८८ पं० ११ पं०) ।

२— 'वषट्कार एव'—इति ज ।

३— "स वा एव न कदाचनास्त मेति, नोदिति । त यदस्त मेतीति
मन्यन्तेऽह एव तदन्त मित्वायाज्यानां विपर्यस्यते; रात्रौ मेवावस्तात्
कुरुतेऽहः पुरस्तात्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ४. ६ ।

४— 'पुरोऽनुवाक्यायाज्यादीनां'—इति ज, 'पुरोऽनुवाक्यादीनां'—इति ड ।

५— 'द्युभ्यात्मकताभिधानस्य'—इति ज, ड ।

“तस्मात्”—इति स्पष्टम् । वौषडित्युच्चारणकाले वा, समनन्तरं वा प्रदानं भवति ; सर्वथा वषट्कारात् प्राक् न जुहुयादित्यर्थः । अनेनैव पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वषट्कारात् पूर्वभावित्वं सिद्धम् ॥ १९ ॥

प्रदानस्य वषट्कारानन्तरत्वं प्रकारान्तरेणोपपादयति— “देवपात्रं वा इति । पिबन्त्यनेन देवा इति ‘देवपात्रं’ ‘वषट्कारः’ । ‘तत्’ वषट्कारावसानं प्रदानम् ‘एव’ भवति, पात्रोद्धारपूर्वकप्रदानं मिव भवति । उक्तवैपरीत्ये दोष माह— “अथ यत्पुरेति । ‘अधो भूमौ निदिग्धम्’ भूमौ प्राप्तम्^१, दुष्टत्वेनोपयोगाभावात् दग्धं सित्युपचर्यते^२ । ‘अमुया’ अनेन वषट्कारात्पूर्वकालहोमेन (‘स्यात्’) दग्धं स्यादित्यर्थः । “तस्मात्”—इत्युपसंहारः ॥ १९ ॥

“तद्यथा योनौ”—इत्यादि स्पष्टम् ॥ १४ ॥

पुरोऽनुवाक्यायाज्ये गायत्रीचिष्टुभौ कर्त्तव्ये इति विधातु माह— “असौ वा इति । ‘अनुवाक्या’ ‘असौ’ द्युलोकः, तत्स्थाना, ‘याज्या’ तु (‘इयम्’) भूः । ‘येयं’ पृथिवी गायत्र्यात्मिका, ‘असौ’ द्युलोकः चिष्टुवात्मकः । तथा सति “गायत्री भन्वाह”—इति यत्, ‘तत्’ तेन अनुवाक्यात्मकम् ‘अनुब्रुवन्’ गायत्रीच्छन्दोदारा ‘दमां’ पृथिवी मेवोक्तवान् भवति । द्युलोकस्य कथं मनुवक्तव्यतेत्याशङ्क्य अनुवाक्यात्मकत्वं वाक्यमध्य एव स्मारयति । पृथिव्या अप्यनुवक्तव्यत्वं गायत्र्यात्मकत्वादित्याह— “इयं हीति । इत्थं मनुवाक्याया गायत्रीले द्यावापृथिव्याबुभेऽपि योजितवान् भवतीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१— ‘निदिग्धम्’—इति न, ‘निदिग्धम्’—इत्यपि तत्रैव शोधितम् ।

२— ‘प्राप्त’—इति न । ३—दिग्धं मिथस्त्वेव भाष्यं स्यात् दग्धं मिति ।

याज्यायास्त्रिष्टुप्समस्यादनेऽपि तथैव योजितवान् भवतीत्याह—
 “अथेति । ‘चिष्टुभा यजति’ चिष्टुभं याज्यां कुर्यात् । तत्र याज्यया
 ष्टचा यजतीति यत्, ‘तत्’ तेन ‘अनया’ पृथिव्यैव यजति ।
 तत्कथं मित्यत आह— “तदिति । ‘तत्’ तेन चिष्टुम्भकरणेनानया
 यजति । एतां भुव मेव याज्यां कृतवान् भवतीत्यर्थः । उक्तार्थ-
 समर्थनाय पूर्वोक्तं स्मारयति— “इयं हि याज्येति । अतः ‘अमुष्या
 अधि’ द्युलोकस्योपरि एव ‘वषट्’ कृतवान् भवति । एतत्समर्थना-
 याह— “चिष्टुविति । ‘तत्’ तेन, पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोगायचौ-
 चिष्टुम्भकरणेनामेन ‘एने’ द्यावापृथिव्यौ, प्रतिपादितप्रकारेण ‘सयुजौ’
 परस्परं सयुक्तौ कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ सायुज्यात् ‘इमे’
 सहाभ्यवहरतः; “द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा”—इति^१ सहप्रदानात् ।
 अथवा वृक्षत्रयोः परस्परसापेक्षत्वात्^२ सहभागः^३ । अतस्तयोः
 सहभागम् ‘अनु’ ‘सर्वाः’ अपि ‘प्रजाः’ तत्सम्बन्धिन्यः ‘अनु सम्भुञ्जाते’
 अनुसृत्य भुञ्जते । अत उभयोः सभागलोकात्मकत्वात्, तयोश्च
 परस्परसाहित्याद् याज्यानुवाक्ययोः साहित्येनापि भवितव्यं मित्यर्थो
 लभ्यते ॥ १६ ॥

१ अथानुवाक्याया उच्चारणधर्मं माह— “स वा अह्वयन्निवैवेति ।
 ‘अह्वयन्निव’ वर्णानालोङ्यन्निव ग्रनैरनुवाक्यां ब्रूयात् । अह्वन्तिः

१— ऐ० ब्रा० १. ३. ५ । तै० ब्रा० २. १. ७. १; ८. २ ।

२— इहैवोपदिष्टात् ५. ३. ५. १७, ७. ३. १. ३० । म० सं० ३ ७६ ।

३— ‘सहभाव’—इति ज-शोधित, ‘सहभोग’—इति ड ।

गत्यर्थः^१ । उक्तविधानुवचनं “दृष्टु”-साम्ना^२ स्तौति— “असौ
हीति । ‘अनुवाक्या’ (‘असौ’) द्यौः, एवं ‘दृष्टु’ सामापि द्यौः^३ ।
‘हि’ यतो द्युभागोऽनुवाक्या दृष्टव्याम, ‘तत्’ तस्मात् तद्गतं मन्त्रं
‘वाहंतं’ दृष्टव्यसम्बन्धि ‘रूपम्’ ॥

याज्याया उच्चारणे धर्मं माह— “क्षिप्र एव याज्ययेति ।
‘याज्यया’ निमित्तया उच्चारणे वर्षविषयां त्वरां कुर्यात् । “इयं
हीत्यादि” । पूर्वापेक्षया त्वरतीति ‘तत्’ क्षिप्रोच्चारणं ‘रायन्तरम्’
रायन्तरसम्बन्धि ‘रूपम्’^४ ॥

अथ पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोः लक्षणान्यन्यानि वक्तुं कार्यभेदं
माह^५— “ऊयति वा इति । ‘अनुवाक्या’ यष्ट्यदेवान् आऊयति,
तानेव ‘याज्यया’ यजति । ‘तस्मात्’ आङ्गानार्थत्वात्, आङ्गानार्थं
यस्मिन्नम्, तत् ‘अनुवाक्याया रूपम्’ । तानि लिङ्गानि दर्शयति—
“ऊव इत्यादिना । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ अनुवाक्या यष्ट्यदेवान्
आऊयति, तस्मादाङ्गानप्रकाशकं “ऊवे”-इत्यादि यस्मिन्नजातम्,
तदत्येव सर्वत्रानुवाक्या कार्येत्यर्थः ॥

“प्रयच्छति याज्ययेत्यादि । यस्माद् याज्या हविःप्रदानमाध-
नम्, ‘तस्मात्’ तस्याः तत्प्रदानप्रकाशकं लिङ्गं ‘रूपम्’ । अभिहित-

१— “पदं द्युपाते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ७ ।

२— सा० सं० द्या० गा० १. १. २० ।

३— ता० ब्रा० १६. ११ । तै० ब्रा० ३. ५. १६ ।

४— सा० सं० द्या० गा० १. १. २१ । तै० ब्रा० ३. ५. १६ ।

५— ता० ब्रा० १६. ११ ।

६— ‘कार्यभेदमाह’—इति ऋ० ।

सिद्धानि दर्शयति— “वौहीति । ‘हि’ यस्मात् ‘तया’ याज्याया
प्रयच्छति हविः, ‘तस्मात्’ प्रदानप्रकाशकं यद् “वौहि”-इत्यादि
सिद्धम्, तदस्यैव सर्वत्र याज्या कार्यत्वर्थः ॥ १७ ॥

लक्षणान्तरं माह— “सा या पुरस्तात्तवणेति । ‘पुरस्तात्’
मन्थस्य पुरोभागे ‘लक्षणं’ यष्ट्यदेवनाम यस्यां ‘सा’ (‘अनुवाक्या’)
पुरोऽनुवाक्या । तस्या अधस्तात्तवणत्वे कारणं माह— “तस्या इति ।
‘तस्याः’ पुरोऽनुवाक्यायाः ‘अमुष्याः’ “असौ हि अनुवाक्या”-इत्यु-
क्त्वात्^१ सामानाधिकरण्यम् । तस्याः चन्द्रनवचसूर्याः (‘अवस्तासक्त’)
अधस्तात्, क्षणाणीव ; अधोभागे तेषां परिभ्रमणात् । अतोऽस्या
अपि तयात्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“अथ योपरिष्ठात्तवणेति वाक्यं पूर्ववाक्यवद्भाष्येयम् । ‘तस्याः’
याज्यारूपायाः ‘अस्याः’ भूम्याः ॥ १९ ॥

उक्तं पुरस्तादुपरिष्ठात्तवत्वं विगिनष्टि— सा हि न्वेवेति । ‘यस्यै’
यस्या अनुवाक्यायाः ‘प्रथमात् पदात्’ “अग्निः प्रत्नेन सोम गौर्भि-
रित्यादिलक्षणाद्^२ यष्ट्यदेवतां ब्रूयात्, ‘सा एव समृद्धा अनु-
वाक्या’ । ‘याज्या’ तु सा समृद्धा, ‘यस्या उत्तमात् पदात्’ “जिज्ञा
अग्ने चक्षुष इत्यादिकात्^३ अभिहितायाः ‘देवतायाः’ उपरि
‘वयङ्करोति’ । ननु कथं देवतासङ्गावमात्रेण समृद्धत्वं मिति, तदाह—

१— “यष्ट्यदेवता मस्यां”—इति न, भ, डा०—वेवरेण च वृष्टः ।

२— पूर्वस्यां कण्डिकायां जष्ट्यम् (४७८८० ११पं०) ।

३— अष्ट० सं० ८. ४४. १२ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. ३ । तै० सं० २. ६. २. २ ।

४— अष्ट० सं० १०. ८. ६ । तै० ब्रा० ३. ५. ७. २ । तै० सं० २. ६. २. ८ ।

“वीर्यं वा इति । ‘देवता वै वीर्यम्’ , ऋगाम्नास्य तत्प्रकाश-
नार्थत्वात् ॥ २० ॥

अथ याज्यान्तरभाविनं वषट्कारं विभज्य विधाय प्रशंसति—
“स वै वौगितीति । ‘वौगिति’ उच्चारणं कुर्यात् । तत्प्रशंसति—
“वाग्वा इति । ‘वौग्’-इत्येतदौकारस्थाने आकारे कृते ‘वाग्’-इति
भवति ; अतो ‘वषट्कारो वाक्’ । आ च ‘वाक्’ ‘रेतः’ ; सेचन-
साधनत्वात् । उच्चारण मेव तत्त्वैकः । तथा ‘षडिति’ करोतीत्यनु-
पज्यते, ब्रूयादित्यर्थः । मध्याया चतुष्वपि सम्भवात् ‘चतवः’ एव
‘षट्’-इत्यनेन विवक्षिताः ; प्राक् षडित्यतः वौगित्येतस्य स्थाप-
नात् । तेन ‘सिक्तं’ ‘रेतः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ उत्पादयन्ति ।
‘तस्मात्’ ‘एवं’ वौषडिति ‘वषट्’ कुर्यात् ॥ २१ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासोभयमाधारणं भवदानादिकं वषट्कारान्तं धर्मं
मभिधाय तत्प्रमद्वाद्यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दर्शपूर्णमासयामं प्रशं-
सति— “देवाय वा असुराद्येत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः
पुत्राः ‘दायं’ पैत्र्यं वित्तम् । ‘उपेयुः’ । किं तत् ? ‘एतावेव’ प्रसिद्धा-
वेव ‘अर्द्धमासौ’ मासस्यार्द्धौ शुक्लक्षणापक्षौ । “अर्द्धे नपुंसकम्”-
इत्येकदेशिमामसः । विभज्याह— “य एवापूर्यत इति । प्रजा-
पतेः कालात्मकत्वादमयोस्तद्वत्त्वम् ॥ २२ ॥

१— “प्र वीर्येण देवताति चेकिते”-इत्यादिषु (ऋ० सं० १. ५५. ३.) ।

२— “दायं पितृयम्”-इति म० सं० ८. १६४ । ऋ० सं० १०. ११४. १० ।

३— वा० ७. २. ५ । ता० प्रा० १६. ७ । तै० सं० ३. १. ८४ ।

४— “पा० शु० २. २. २ ।

एवं विभागे सति 'देवाः' 'कथम्' असुरेभ्यः, तदीय मपि भागं 'संवृञ्चोमहि' अपहरेमहि ? एवं कामयित्वा तत्साधनं प्रयासेनान्विष्य 'दर्शपूर्णमासौ' यागावेवापश्यन् । 'ताभ्याम्' ('एत मपि') कृष्णपक्षं मपि स्वयं मलभन्त । (॥ २३ ॥)

तद्वारा तदुभयावर्त्तमानात्मकं मासम्, तदावर्त्तनात्मकं संवत्सरं च, असुरेभ्यः 'समवृञ्चत' स्वाधीनं कृतवन्तः । अतो न्यूनाधिक-कालावयवानां संवत्सरेऽन्तर्भावात् 'संवत्सरः सर्वम्' संवत्सरात्मकात् 'सर्वस्मात्' कालात् 'सपदान् असुरान्' भागरहितान् अकुर्वन् । 'निरभञ्जन्'-इति तात्पर्याभिधानम् । 'सर्वम् एव एषः'-इति वेदितुः फलम् । अतो दर्शपूर्णमासानुष्ठानं सपक्षसर्वस्वहरण मिति प्रमंसा ॥ २४ ॥

"स यो देवाना मिति । 'सः यः' इति वाक्यालङ्कारे । 'सः' आपूर्यमाण-पक्षः पुरा 'देवाना मासीत्' । 'सः' 'यवायुवत' । यौतौति^१ यवः, तस्य यवेति नाम । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' आपूर्यमाणपक्षेण सह 'देवाः' 'अयुवत' समसृज्यन्त । 'असुराणां' कृष्णपक्षस्तु 'अयवा' । कथम् ? 'हि' यस्मात् 'तेन' कृष्णपक्षेण सह 'नायुवत' तस्य देवैरपद्धतत्वात् ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यत्यास माह— "अयो इति । 'देवानां' स्वभूतो 'यः' असौ 'अयवा', देवानां प्रतिनियतस्वभूतत्वेनासुर-सम्बन्धाभावात् । अतोऽयवनादमिश्रणादयवा शुक्लपक्षः । 'असुराणां' स्वभूतः कृष्णपक्षो 'यवा', उपायेनापद्धत्य देवैर्मिश्रितत्वात् ॥

अनयोरेवावयवावयवप्रशंसार्थं महोरात्रमाससंवत्सराणां मपि नाम दर्शयति— “मब्द मित्यादिना । यव-शब्दाभिधेयान् शृङ्ग-कृष्णपक्षान् अर्हतीति^१ ‘मासः यवः’ । ‘स्वेकः’-इत्यस्य मकारोप-जननेन ‘सुमेकः’-इति संवत्सरस्य नाम सम्पन्नम्^२ । ‘सु’ सुष्ठु ‘एकः’ ‘स्वेकः’ । “सर्वे वै संवत्सरः”-इत्युक्तत्वेन^३ सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः; अतस्तस्यैतन्नाम युक्तम् ; तस्यैव परोक्षेण^४ ‘सुमेकः’-इति व्यवहारः” ॥

प्रसङ्गादहोरादिनामाभिधाय प्रकृतं मुपसंहरति— “यवा चेति । ‘यवा अयवा च हि’ ‘यवेतीव’ यवेत्येव भवति; यवन-स्योभयानुगतत्वात् । अयवा देवैरेवायवात्मकस्य कृष्णपक्षस्यापि यवनात् पक्षद्वयं मपि ‘यवा’ । अतः ‘एतेषां’ यवादीनां मध्ये ‘येन’ निमित्तेन ‘होता’ भवेत्, ‘तत्’ कार्यं ‘याविक्षोचम्’ ।

१— ‘होतीति’- इति ज, ‘युञ्जतीति’-इति तत्रैव शोधितः पाठः, ‘य- [य]तीति’-इति डा०-वेवर-शोधितः । अर्हतीति पाठे यवशब्दात् “दण्डादिभ्यो यत्”-इति (पा० सू० ५. १. ६६.) अर्हत्यर्थे यत् स्यात्, स्याच्च दण्डादेशकृतिगणत्वं मन्तव्यम् । ‘अक्षीप्तानि’-इति ग-पाठः ।

२— ४८० ८० ६ पं० ।

३— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति तै० ब्रा० १. ५. ६. २ । तथैव ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

४— ‘मासो यवः’-इत्यस्यानन्तरं स्वेक इत्यादि-व्यवहार इत्यन्त-यश्चस्यस्थाने “सुष्ठु एकः ‘स्वेकः’ ; सर्वस्यापि कालस्य तत्रैवान्तर्भावात् संवत्सर एक एव कालः मकारोप[यु]ज्जनेन ‘सुमेकः’-इति परोक्षनाम सम्प-न्नम्”-इति ट-पाठः ।

तैत्तिरीयकेऽपि “सूतव्या, उपदधाति”-इत्यत्र चयनप्रकरणे यवा-
दयो व्याख्यातः ॥ २६ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥

१— “तै० सं० ५. २. १. २ ; ११. ८ ; ४ २. १ ।

२— ‘कल्प-‘यावा व्ययावा इति सप्तर्त्तया’-इति । पाठस्तु- ‘यावा
व्ययावा एवा जुमाः सप्तः सगरं सुमेक’-इति । यावाद्याः षट् शब्दा
वसन्ताद्युत्पत्तिः, सुमेकशब्दः संवत्सरवाची । हे इत्येके ! त्वं
त्वदूपासीति योग्यम्”-इति तै० सं० ४. ४. ८. २३-२८ सा० मा० ।

३— इत उत्तरम् — क-पुस्तके “काण्डो १२१”-इति, ख-पुस्तकेऽपि
सधैव, ग-पुस्तके “कण्डो १२१”-इति, घ-डौ न स्त, च-पुस्तके
तु “कण्डिकासङ्ख्या १२१”-इति । तत्र १ ब्रा० १२ क०, २ ब्रा०
४१ क०, ३ ब्रा० २१ क०, ४ ब्रा० २१ क०, ५ ब्रा० २१ क० ; सङ्ख्येयपात्र
पञ्चमप्रपाठकीयपञ्चसु ब्राह्मणेषु १२१ कण्डिका युता इति सिद्धम् ।

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

यज्ञेन वै देवाः* । दिवमुपोदकामन्नुथ योऽयं देवः
पशूनामीष्टे सुऽद्बुहाहीयत तुस्माद्वास्तुव्यऽद्बुत्याहुर्व्वास्तौ
द्वि तदुहीयत ॥ १ ॥

स येनैव देवा दिवमुपोदकामन् । तेनो† ऽएवार्चन्तः
श्राम्यन्त्येवरुयु योऽयं देवः पशूनामीष्टे युऽद्बुहाही-
यत ॥ २ ॥

सु ऽरेक्षत । शुहास्यु हान्तुर्यन्त्यु मा यज्ञादिति सोऽनू-
चकाम स ऽश्रायतयोत्तरतु ऽउपोत्येदे यु† ऽएषु स्विष्ट-
छुतः कालः‡ ॥ ३ ॥

* 'देवाः'-इति ख ।

† 'सु'-इति च ।

‡ '०कामंस्तुभ्यो'-इति क, ग ।

§ 'कालः'-इति च ।

ते देवा ऽअब्रुवन् । मा व्विसृष्टीरिति ते वै मा
यज्ञान् मान्तुर्गताहुतिं मे कल्पयतेति तथेति स सुम-
दृहत् सु नास्यत् स न कुञ्चुनाहिनत् ॥ ४ ॥

ते देवा ऽअब्रुवन् । यावन्ति नो हवीऽपि गृहीतान्यु-
भूवन्सुर्वेषां तेषाऽ हुत मुपजानीत युथास्मा ऽआहुतिं
कल्पयामेति ॥ ५ ॥

ते ऽध्वर्यु मब्रुवन् । यथापूर्वऽ हवीऽप्यभिघारयैकुस्मा
ऽअवदानाय पुनराप्याययायातयामानि कुरु तत ऽएकैक
भवदान भवद्येति ॥ ६ ॥

सोऽध्वर्युः । यथापूर्वऽ हवीऽप्यभिघारयदैकुस्मा
ऽअवदानाय पुनराप्याययदयातयामान्यकरोत्तत ऽएकैक
भवदान भवाद्यत्तस्मादास्तुव्य ऽइत्याहुर्व्वास्तु हि तुद्यज्ञस्य
यहुतेषु हविष्यु तस्माद्यस्यै कुस्यै च देवतायै हविर्गच्छते
सर्व्वचैव स्विएकृदन्वाभक्तः सर्व्वं ह्येवैनं देवा ऽअन्वा-
भजन् ॥ ७ ॥

तद्वा ऽअग्नय ऽइति क्रियते । अग्निर्वै स देवस्तुस्यैतानि
नामानि शर्व्व ऽइति युथा प्राच्या ऽआचुक्षते भव ऽइति
युथा वाहीकाः पशूनाम्पुती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या-
शान्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्माद-
ग्नय ऽइति क्रियते स्विएकृत ऽइति ॥ ८ ॥

ते होचुः । यच्चुथ्यमुत्र सत्ययक्षमहि तुन्नः स्विष्टं कुर्विति
तुदेभ्यः स्विष्टं मुकरोत्तस्मात् स्विष्टकृत इति ॥ ९ ॥

सोऽनुवाक्या मनूच्य सुम्पश्यति । ये तुयामिह स्विष्ट-
कृतं मुयाडमिरग्नेः* प्रिया धामानीति तुदामेयं माज्यभाग
माहायाद् सोमस्य प्रिया धामानीति तुत्सौम्य माज्य-
भाग माहायाडग्नेः प्रिया धामानीति तद्यु ऽएषु ऽउभयु-
चाच्युतु ऽआग्नेयुः पुरोडाशो भवति तु माहु ॥ १० ॥

अथ यथादेवतम् । अयाद् देवाना माज्यपानां प्रिया
धामानीति तुत्प्रयाजानुयाजानाह प्रयाजानुयाजा वै
देवा आज्यपा यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीति तुदग्निः
होतार माह तुदस्मा ऽएतां देवा ऽआहुतिं कल्पयित्वाथै-
नेनैतद्भूयः सुमशाम्यन् प्रियु ऽएनं धामन्नुपाह्वयन्त
तस्मादेव* सुम्पश्यति ॥ ११ ॥

तद्वैके । देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादग्नेरयाद् सोम-
स्यायाडिति तुदु तथा नु कुर्याद्विलोम ह ते यज्ञे
कुर्वन्ति ये देवतां पूर्वां कुर्वन्त्ययाङ्कारादिद* हि प्रथमु
मभिव्याहुरन्नयाङ्कारु मेवाभिव्याहुरति तस्मादयाङ्कारु
मेव पूर्वं कुर्यात् ॥ १२ ॥

युक्षत् स्वं महिमान् मिति । युत्र वा ऽअदो देवता

* 'मुयाडमिरग्नेः' इति सायणसम्मत पाठ इति डा०-वेबर ।

आवाहयति तदुपि स्वं महिमान्मावाहयति तदुतः
 प्राङ् नैव किञ्चन स्वाय महिम्न ऽदुति क्रियते तदुत्र तं
 प्रीणाति तुथो हास्यैषोऽमोघायावाहितो भवति तुस्मा-
 दाह युक्षत् स्वं महिमान्मिति ॥ १३ ॥

आ यजता मेज्या ऽदुप ऽदुति । प्रजा वा ऽदुपस्ता
 ऽएवैतुद्यायजूकाः करोति ता ऽदुमाः प्रजा युजमाना
 ऽश्रुन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चरन्ति ॥ १४ ॥

सो ऽश्वधुरा जातुवेदा जुपुताः हविरिति । तुद्यञ्जु-
 स्यैवैतत्सुमृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुपुन्ते तेन हि
 महज्जुयति तुस्मादाह जुपुताः हविरिति ॥ १५ ॥

तद्यदेते ऽश्रुच । याज्यानुवाक्ये ऽश्रुवस्तृप्ततमे भुवत-
 स्तृतीयसवनं वै स्विष्टकृद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं पिप्रीहि
 देवाः३* ऽजशतो यविष्ठेति तुदनुवाक्यायै वैश्वदेव मुग्धे
 युदद्यु विशो ऽश्वधुरस्यां होतरिति तुद्याज्यायै वैश्वदेवं
 तद्यदेते ऽएवुरूपे भुवतस्तेनो ऽएते तृतीयसवनस्य
 रूपं तुस्माद्वा ऽएते ऽश्रुच याज्यानुवाक्ये ऽश्रुवस्तृप्ततमे
 भवतः ॥ १६ ॥

तै वै विष्टुभौ भवतः । व्यास्तु वा ऽएतद्यज्ञस्य यत्
 स्विष्टकृद्वीर्यं वै व्यास्विन्द्रियं व्यौर्यं विष्टुविन्द्रिय

मेवैतद्वीर्यं व्यास्तौ स्विष्टकृति दधाति तस्माच्चिष्टुभौ
भवतः ॥ १७ ॥

उतो ऽअनुष्टुभावेव भवतः । व्यास्त्वनुष्टुव्वास्तु स्विष्ट-
कृद्वास्तावेवैतद्वास्तु दधाति पेषुकं वै व्यास्तुं पिस्यति ह
प्रजुया पशुभिर्यस्यैवं विदुषोऽनुष्टुभौ भवतः ॥ १८ ॥

तदु ह भास्त्रवेयः । अनुष्टुभ मनुवाक्यां चक्रे चिष्टुभं
याज्या मेतदुभयं पुरिगृह्णामीति स रुथात् पपात सु
पतित्वा बाहु मुपि शश्रे* स पुरिमगृशे यत् कि मुकरं
तस्मादिदं मापद्वीति† सु हैतुदेव मेने यद्विलोम यज्ञे-
ऽकार मिति तस्मान्न विलोम कुर्यात् सुच्छन्दसावेव
स्याता मुभे वैवानुष्टुभा ऽउभे वा चिष्टुभौ ॥ १९ ॥

स वा ऽउत्तरार्द्धादवद्यति । उत्तरार्द्धे जुहोत्येषा ह्येतस्य
देवस्य दिक् तस्मादुत्तरार्द्धादवद्यत्युरार्द्धे जुहोत्येतस्यै वै
दिश ऽउदपद्यत तं तुत ऽएवाशमयंस्तुस्मादुत्तरार्द्धादव-
द्यत्युत्तरार्द्धे जुहोति ॥ २० ॥

स वा ऽअभ्यह्नु ऽइवेतराभ्य ऽआहुतिभ्यो जुहोति ।
इतरा ऽआहुतीः पशुवोऽनुप्रजायन्ते रुद्रियः स्विष्टकृद्भु-

* 'सधे'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा०-वेवरः ।

† 'मापद्वीति'-इति च । 'मापद्वीति'-इत्यपि डा०-वेवरेण पृष्ट ।

'मुपद्वीति'-इत्येव पाठः सायणसम्मत इति च डा०-वेवरः ।

द्वियेण* पशून् प्रसजेद्यदितराभिराहुतिभिः सःसृजेत
तेऽस्य गृहाः पशुव उपमूर्यमाणा ऽईयुस्तुस्मादभ्यर्ह
ऽद्वेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति ॥ २१ ॥

एष वै सुं यज्ञः । येन तुद्देवा दिव मुपोदुक्कामन्त्रेण
ऽआहवनीयोऽथ यु ऽद्वहाहीयत स गार्हपत्यस्तुस्मादेतं
गार्हपत्यात् प्राञ्च मुद्धरन्ति ॥ २२ ॥

तं वा ऽअष्टासु विक्रमेष्टादधीत । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्र्यैवैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २३ ॥

एकादशस्वादधीत । एकादशाक्षरा वै चिष्टुप् चिष्टुभै-
वैतद्विव मुपोत्क्रामति ॥ २४ ॥

द्वादशस्वादधीत । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगत्यैवै-
तद्विव मुपोत्क्रामति नात्र मात्रास्ति युचैव स्वयं मनसा
मुन्येत तद्वादधीत स यद्वा ऽशुष्यल्पकु मिव प्राञ्च मुद्ध-
रति तेनैव दिव मुपोत्क्रामति ॥ २५ ॥

तुदाहुः । आहवनीये हवीरुपि अर्पयेयुर्गुतो वै देवा
दिव मुपोदुक्कामंस्तेनो ऽएवार्धन्तः श्राम्यन्तयेरुस्तुस्मिन्
हवीरुपि अर्पयाम तुस्मिन् यज्ञं तनवामहा ऽदृत्यपमउलु
ऽश्व इ सु हविषां यद्गार्हपत्ये अर्पयेयुर्यज्ञे ऽआहवनीयो
यज्ञे यज्ञं तनवामहा ऽदुति ॥ २६ ॥

उतो* गार्हपत्य एव अपयन्ति । आहवनीयो वा
एष न वा एष तुस्मै युदस्मिन्नुमृतः अपुयेयुस्तुस्मै वा
एष युदस्मिञ्छृतं जुहुयुरित्युतो यतरथा कामयेत तथा
कुर्यात् ॥ २७ ॥

सु द्वेपु यज्ञ उवाच । नमृताया वै विभेमीति का ते
ऽनमृतेत्यभितु† एव सा पुरिस्तृणीयुरिति तुस्मादेतदग्नि
मभितः पुरिस्तृणन्ति तृष्णाया वै विभेमीति का ते
तृप्तिरिति ब्राह्मणस्यैव तृप्ति-मुनु तृप्येय मिति तुस्मा-
त्सुस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तृप्ययितवै ब्रूयाद्यज्ञ मेवैतत्
तृप्ययति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथान्नये स्निष्टलद्यागम्, तस्य प्रधानयागसमानन्तर्यञ्च विधातुं
माख्यायिका माह— “यज्ञेन वा इति । सुरा खलु ‘देवाः’ ‘यज्ञेन’
साधनेन ‘दिवं’ प्राप्ताः ; तथा पश्वभिमानौ ‘देवः’ रुद्रः ‘रुद्र’ यज्ञ-
वास्तावुषित्वा¹ घुलोकाद्धीनोऽभूत् । अत एव ‘वास्तौ’ एव स्थित-
त्वात् रुद्रो ‘वास्तव्य इति’ वेदविदः कथयन्ति ॥ १ ॥

रुद्रस्यैव हीनभावे कारणाभिधानायाह— “स येनैवेति ।

* ‘उतो’-इति च ।

† ‘०तेत्यभितु’-इति च ।

१— ‘यश्चवास्तवरोषित्वा’-इति अ, भ, दृष्टो डा०-श्रोत्रेबरेणापि ।

‘अथ’ रुद्राः ‘देवाः’ ‘येन’ यज्ञेन साधनेन ‘दिव’ गताः, ‘तेनैव’ साधनेन, तस्माधयितुं साधन मतिदुस्सम्पाद मिति ब्रुवन् आत्मान मन्तरेण स्नेहापनयतां स्वर्गसाधन मन्वतिष्ठत् ॥ ९ ॥

“स ऐवतेति । भवतः स चाहं देवैस्त्वक्तो भुव मा यज्ञादिते व्यवहितं कुर्वन्तीत्येवेति विचार्य स्वयं यज्ञप्रदेशं प्रत्युत्तमामसद्भो भूलोत्तरस्थां दिशि खिष्टकाले यज्ञं प्रतिरोद्धु मुत्तस्यौ ॥ ९ ॥

तथा च सति—“ते देवा अभुवन्निति । ‘ते देवाः’ (अमुं) यज्ञं विष्टुं मा कार्षीरित्यब्रुवन् । अथ स रुद्रोऽपि हे देवाः । ‘ते’ धूयं ‘मा’ मां ‘यज्ञात्’ अन्तर्हितं ‘मा’ कार्यं, अत एव ‘आहुतिं’ ‘मे’ मदर्थं ‘कल्पयतेति’ उक्तवान् । तैः ‘तथा’ अस्तु ‘इति’ उक्ते ‘मः’ रुद्रो यज्ञं ‘समष्टयत्’ ऊर्ध्वं प्रापयत् ; न च दविरादिकं बहिः क्षिप्तवान् । तथा ‘कश्चन’ किमपि यज्ञावयवं न हिंसितवान् ॥ ४ ॥

“ते देवा इति । अथ ‘ते देवाः’ परस्पर मित्यम् ‘अब्रुवन्’—अग्नाकं प्रदानाय ‘यावन्ति हवींषि गृहीतानि’, ‘तेषां’ पुष्पं माहुतं ‘हुतं’ गृहीतम् ‘उपजानीत’ । ‘यथा’ येन प्रकारेण द्रव्येण ‘अस्मै’ रुद्राय ‘आहुतिं कल्पयाम’ ‘इति’ ॥ ५ ॥

एव मुक्त्वा, “तेऽध्वर्यु अभुवन्निति । हे अध्वर्यो ! त्व मग्नाक मवत्तानि ‘हवींषि’ आग्नेयादिकमेण अभिघारणं कुरु । तथा चेकस्मै, ततोऽप्यवशिष्टायावदानाय, ‘पुनः’ तदवत्तमेपम्, ‘पुनः’ अभिघारणेन ‘आप्यायय’, ततः अयातयामं हता कर्वाण्यवत्तमे-

१—‘प्रत्युत्तमाम स रुद्रो’—इति ट । २—‘तेनैव’ परं ट पुनःकः इत्यत्र ।

३—‘तेषां पुष्पं माहुतिं हुता’—इति भ. ‘तेषां शर्वेषां माहुतिं हुता’—इति ट ।

होतार माहेति । होमाधार मग्नि माह । स एव स्विष्टकृदग्निः ;
 “तय्यमुत्र सत्ययज्ञहोतृकृत्वात्” । किं मेतत्सन्दर्शनमावेणाग्निः ‘केयं
 स्विष्टं कुर्यादित्यागच्छ तस्य प्रीत्युत्पादनप्रकारं दर्शयति—
 “तदस्मा इति । ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्मै’ स्विष्टकृतेऽग्नये’ पूर्वम् ‘एता
 माहुति कल्पयित्वा’ (‘अथ’) इदानीम् (‘एतेन’) अनेन यज्ञदग्ने-
 रिति भागेन ‘भूयः समशाम्यन्’ (भूयसीं प्रीति मुदपादयन्) ।
 “तस्मादिति । सर्वथाग्नेः मन्तुष्टत्वाय स्विष्टकृत्त्वकरणस्य प्रकाशनादेवं
 सम्पन्नेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाङ्कारात् प्राग् देवतानामनिर्देशं मेकीयपक्षत्वेनोपन्यस्य
 निराचष्टे— “तद्वैक इति । तत् स्वयं मेव प्रदर्शयति— “अग्नेरयाद्
 सोमस्यायाडिति । अग्नेः सोमस्य च यानि धामानि, तानि
 स्विष्टकृदग्निः सम्यगिष्टवानित्यर्थः । ‘विलोम’ विरुद्धम् ; स्विष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्दिष्टव्यत्वात्^१ । अतः ‘प्रथमं मभिव्या-
 हरन्’ पुरुषोऽयाङ्कार मेव प्रथमं मभिव्याहरेत् ॥ ११ ॥

स्वं महिमानं मित्यस्य तात्पर्यं माह— “यच्चत् स्वं महिमानं
 मिति । अयं स्विष्टकृदग्निः ‘स्वं महिमानं’ स्वकीयं देवतारूपं मपि
 ‘यच्चत्’ यजेतं । स्विष्टकृत इदानीं मपि अज्ञतत्वादयाडिति नोच्यत
 इत्यभिप्रायः । ‘यच्च’ यष्टव्यदेवता ‘आवाहयति’, तच्चापि ‘स्वं

१— एरस्ताद् द्रष्टव्यम् (४८६ पृ० १ पं०) ।

२— यास्त्रैषा ङ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

३— ‘देवता देवतानाम् पूर्वम् अयाङ्कारात् प्राग् । तद्विरुद्धम्, स्विष्टी-
 करणस्यैवाभ्यर्चितत्वेन प्रथमनिर्दिष्टव्यत्वात्’—इति ङ ।

पाणि अगतमाराणि कुरु, 'ततः' 'एकैकं' यावन्तः प्रधानप्रेषा-
स्तेष्वेकैकं भवदानं कुरु ॥ ६ ॥

देवैरभिहितं मयं मध्वर्युणा तथैवानुष्ठितं मयं युतिभूतार्थं
लेटानुवदति— "सोऽध्वर्युरित्यादिना ॥

इदानीं भवगिष्टभाक्तेन रुद्रस्य वाक्यव्यवस्थामिद्धि माह—
"तस्मादिति । आख्यायिकाभिद्धं मयं मिदानीं विधत्ते— "तस्माद्
यस्यै कस्यै चेति । हविर्पणवत्सर्वप्रदेशेष्वपि स्विष्टकृतो नियतत्वे
कारणाभिधानं "सर्वं च ह्येति । रुद्रः 'अन्वाभक्तः' ॥ ७ ॥

कथं मग्नेः स्विष्टकृतिं क्रियते इत्याशङ्क्याह— "तदा अग्नये
इतीति । प्राच्यादिदेशभेदेन श्रवादिनामभेदेऽपि देवतैकैवेत्यर्थः ।
यद्येवं तर्हि अन्यत् नाम किञ्च स्यादित्यत आह— "तान्यस्येति ।
'अस्य' रुद्रस्य अग्निनामाभिधेयस्य अग्नौ पावकादि नाम ; सर्वलोको-
ऽपकारित्वात् । 'तस्मात्' तत्र सर्वं 'अग्नये-इति क्रियते' ॥ ८ ॥

अथ किमर्थं स्विष्टकृत इति विशेषणं हविर्दांढभिः क्रियते ?
तत्र कारणं माह— "ते होचुरिति । 'यद्' यस्मान् 'त्वयि' 'अमुच'
आहवनीयदेशे आहुत्याधारभूते 'सति' 'अथच्छाहि' दृष्टवन्तः,
तस्मात् । अथ वा 'यत्' हविर्जातम् 'अथच्छाहि', 'तत्' सर्वं
'स्विष्टम्' अवैकल्येन प्र'कुरु' ; यथा भाङ्गं फलवद्भवति, तथा कुर्वित्यर्थः ।
यस्मादूचुः, 'तस्मात्' स तथैव 'स्विष्टं मकरोत्' सर्वंचापि विशेष-
णत्वेन 'स्विष्टकृत इति' क्रियते । तस्मात् "अग्नये स्विष्टकृते"—इति
स्विष्टकृतागममये ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— 'स्विष्टकृत इति विशेषणस्य कारणं माह'—इति उ ।

अथ स्त्रियङ्गिगद^१ मभिधातु माह^२— “सोऽनुवाक्या मिति ।
‘मः’ होता, स्त्रियङ्गदनुवाक्यानन्तरं ‘ये’ आनन्तर्येण प्रयाजाज्य-
भागादिदेवाः स्त्रियाः, तान्, तं ‘स्त्रियङ्गत मग्निं’ च ‘सम्पश्यति’
संस्मरेत्, सम्भूयानुवदेदित्यर्थः ॥

सन्दर्शनप्रकारं मनूय क्रमेण व्याचष्टे—“अथाङग्निः^३”—इत्यादिना ।
‘अयं’ स्त्रियङ्गत् ‘अग्निः’ (‘अग्नेः’) प्रथमाज्यभागदेवस्य (‘प्रिया’)
प्रियाणि ‘धामानि’ ‘इति’ निःशेषाणि ‘अथाट्’ दृष्टवान् । ‘तत्’
तेनेतन्मन्त्रभागपाठेन प्रथमम् ‘आज्यभागं’ स्त्रियं कृतवानित्युक्तवान्
भवति । एव मितरवाक्यान्यपि योज्यानि । एष स्त्रियङ्गिगद
आवाहननिगदेनैव व्याख्यारतप्रायः^४ सम्पश्यताम्^५ ॥ १० ॥

अथ स्त्रियङ्गदग्निरवान्तरदेववत्स्त्रियङ्गीकर्तव्यत्वेनोक्तः, सोऽभि-
धायते—“यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानीत्यनेन । अवाज्यभागादि-
देवेभ्योऽन्य मिच्छितलादयादिति भूतार्थे प्रयोगात् स्त्रियङ्गदग्नेः
सस्येतः परं यष्टव्यत्वम् । यच्चदिति विध्यर्थः पञ्चमसकारः^६ । “अग्निं

१— सु एष दिगदः वा० सं० २१ अ० ४७ कण्डिकाया दृष्टम् ।

२— ‘अथ स्त्रियङ्गिगद मभिधाति’—इति ठ ।

३— ‘अथाङग्निः’—इत्येव पाठोऽस्मद्वृष्टेषु सर्वपुस्तकेषु, पठ्यते तु अया-
ङ्गि—इति ; वस्तुतः ‘अथाङग्निः’—इत्येव साधु ।

४— पुरस्तात् ४. २. १६ दृष्टव्यम् (२८८, २८९ पृ०) ।

५— गैतत् पदं ठ-पुस्तके ।

६— “लिङ्गं सेट्”—इति पा० सू० २. ४. ० ।

मेवितेन हविषा 'महत्' उत्तमं^१ स्थानं 'जयति' यजमानः ; अतः
समृद्धेर्हविषोऽधीनत्वादेतत्पाठो युक्तः ॥ १५ ॥

इत्थं स्विष्टकृन्निगदं व्याख्याय तस्य याज्यां पुरोऽनुवाक्याच्चाह—
“तद्यदिति । ‘अत्र’ स्विष्टकृति । ‘तद्यत्’ तस्मात् ‘एते’ वक्ष्यमाणे
एव ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘अवकृतमे’ अत्यन्तं योग्ये भवतः । तयो-
रवकृतत्वमाह— “द्वितीयमवनं वा इति । अयं ‘स्विष्टकृद्’ यागः
‘द्वितीयमवनं’ तत्स्थानीयः ; अन्तिमत्वसाम्यात् । तच्च ‘द्वितीयमवनं’
‘वैश्वदेवं’ विश्वे देवास्तास्थाभिमानिनः ; अतः सर्वथा वैश्वदेवेन भवि-
तव्यम् । तत्रापि “पिप्रौहि”—इति^२ या ऋगस्ति, ‘तत्’ ‘अनुवाक्यायै’
अनुवाक्यायाः ‘वैश्वदेवं’ रूपम् ; तच्च “देवान्”—इति देवानां
यज्जलश्रवणात् । “अग्ने यदद्य”—इत्येत^३ ‘याज्यायै’ याज्यायाः वैश्व-
देवत्वम् ; अत्र “विश्वः”—इति बहुवचनलिङ्गात् । ‘एते’ ऋचौ
‘एवंरूपे’ वैश्वदेवलिङ्गके “पिप्रौहि देवान्”—“अग्ने यदद्य विश्वः”—
इत्येवंरूपे ; (‘तेन उ’) तेनैव कारणेन ‘एते’ द्वे ऋचौ ‘द्वितीय-
मवनस्य रूपम्’ ॥ १६ ॥

तथोर्ध्वं त्रिष्टुप्त्वम्, तत्राग्रमिति—“ते वै त्रिष्टुभाविनि । स्विष्ट-

१—‘जेतयं’-इति अ ।

२— ऋ० सं० १०. २. १ । तै० सं० ४. २. १३. १३ । पाठस्त्वेवम्—“पि-
प्रौहि देवाः उग्रतो यविष्ट विदाः ऋतुः ऋतुपते यजेष्ट । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरमे त्वः होतृणा मस्यायजिष्टः”—इति ।

३— ऋ० सं० ६. १५. १४ । तै० सं० ४. २. १३. १४ । तत्पाठस्त्वेवम्—
“अग्ने यदद्य विश्वो अथर्वस्य श्रोतः पावक श्रोत्रे वेष्ट्वः हि यज्या ।
ऋता यजासि महिना वि यद् भूर्ध्वया वष्ट यविष्ट या ते अद्य”—इति ।

कृतो ङतावशिष्टरूपत्वात् 'एतद्' 'यज्ञस्य' 'वास्तु' वास्तुस्थानीयम् ।
तच्च वास्तु 'अवीर्यं' निष्कारम् , उपयुक्तशेषत्वात् । चिष्टुप् प्रजापतेः
वलवद्भ्यः उरोवाङ्भ्यः सकाशादिङ्ग्रेण सङ्घोत्पत्तत्वात् 'चिष्टुवि-
न्द्रियम्' ; अत एव 'वीर्यम्' , अतः पुरोऽनुवाक्यास्त्रिष्टुप्त्वरूपेण
अवले 'स्त्रिष्टुति' 'इन्द्रियं वीर्यं मेव' स्थापितवान् भवति ॥ १७ ॥

पक्षान्तर माह— "उतो अनुष्टुभावेवेति । स्त्रिष्टुतः प्रधानेभ्यो-
ऽतिरिक्त्वेनाधिकत्वाद् 'वास्तु', 'अनुष्टुप्' अपि गायत्र्यादिसवन-
च्छन्दमोऽतिरिक्त्वाद् 'वास्तु', अत एव 'वास्तावेव' 'वास्तु' स्थापित-
वान् भवति । तच्च वास्तु 'पेसुकम्' अभिवर्द्धनशीलम् , अत एव
तज्ज्ञानवान् यः 'अनुष्टुभौ' याज्यानुवाक्ये कुर्यात्, मोऽपि 'प्रजया
पशुभिः' च 'पिम्यति' अभिवर्द्धो भवति ॥ १८ ॥

याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षणच्छन्दस्वरूपं निराकर्तुं माध्यायिका
माह— "तदु हेति । 'भास्त्रवेद्यः' तृतीयेभ्योऽपलोक्तफलावरोधाय 'अनु-
ष्टुभं मनुवाक्यां', 'चिष्टुभं याज्याम्' अकरोत् । 'मः' विलक्षणानु-
ष्ठानदोषेण कदाचित् सञ्चारममये 'रथात् पपात' । पतञ्ज-
'वाङ्' भूमौ प्रसारितवान्^१, सवाङ्गर्विलसतोऽभ्युदित्यभिप्रायः ।
'मः' च विचार्य किञ्चिदविहित कृतवानस्मि, 'तस्मात्' 'इदं' रथा-
त्पतनम् 'अपत्' प्राप्त मभ्युदिति निश्चित्य, "यदनन्तरं यद्वति,
तत्तस्य कारणम्"—इति न्यायादिद विपरीतानुष्ठान मेव कारणं

१— निघ० २. १७. २१ । "पिष्टं पेष्टं गतौ" भा० य०, व्यत्ययेन ज्ञान ।

२— 'पतिवर्द्धो'—इति ज, भ। ३— 'प्रश्ने'—इत्यस्यैवाय मर्थं स्यात् ।

४— मूलविहङ्गपाठोऽयम्, तस्यैव व्याख्यानं वा कृतं मेवं स्यात् ।

बुद्धवान् । यस्मादेवं 'तस्मात् सर्वत्र' विपरीतं 'न' अनुतिष्ठेत् । अतः 'उभे' याज्यानुवाक्ये 'अनुष्ठुभावेव वा त्रिष्ठुभावेव वा'; स्विष्ट-
कृद्याज्यानुवाक्ये 'सच्छन्दमौ' समानच्छन्दस्के भवेताम् ॥ १८ ॥

स्विष्टकृतवदानहोमप्रदेशयोर्विशेष आह— "स 'वा उत्तरार्द्धा-
दिति । उत्तरपूर्वदिशो^१ लोकपालत्वेन रुद्रमन्त्रः सर्वशास्त्र-
प्रसिद्धः^२, तेन कारणेनापि उत्तरार्द्धादेवावदानं, तत्रैव होमश्च
कर्त्तव्य इत्याह— "एतस्यै वै दिग् इति । स्विष्टकृद्यागविधान-
समये "उत्तरत उपोत्पेदे"—इत्युक्तत्वात्^३; "यत उत्पद्यते, 'त तत
एव' शमयितव्यम्"—इतिनियमात् उत्तरतोऽवदानहोमौ कर्त्तव्यौ ।
तथा च कात्यायन— "यावद्भुविस्तरार्द्धात् स्विष्टकृतस्तत एव
होमः"—इति^४ ॥ २० ॥

उत्तरदेशे प्रदानेऽपि प्रधानहविषा महामंस्पर्गं विधत्ते— "स
वा अभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्यः' प्रधान- 'आहुतिभ्यः' सकाशात् 'अभ्यर्द्धे'
सन्निहितप्रदेशे एव; न तासां स्थाने । विपत्ते बाध आह— "इतरा
इति । 'इतरा आहुतीः अनु' यजमानस्य 'पशवः' 'प्रजायन्ते';
ताः पशुफलजनका इत्यर्थः । स्विष्टकृद्यागश्च 'रुद्रिभ्यः' रुद्रदेवभ्यः ।

१— 'उत्तरदिशो'—इति ठ, 'उत्तरपूर्वदिशो'—इत्यपि वृद्धो डा०-वेररेण ।

२— "इन्द्रो वज्रं पिबति नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुवेर ईश पतय
पूर्वादीना दिशा क्रमात्"—इति यम० को० १ ३. ३ ।

३— पुरस्ताद् दृष्टव्यम् (४८४ पृ० १४ पं०) ।

४— का० श्री० सू० ३. ३. २६, २७ । यावन्ति हवीषि भवन्ति, तेषां
सर्वेषां मुत्तरार्द्धात् उत्तरस्मात् प्रदेशात् स्विष्टकृत स्विष्टकृद्यागार्थं
भवत्यति । ततोऽधेरुत्तरार्द्धं एव स्विष्टकृतवदानानां होमो भवति ।

एवं सति यदि ताभिः सह स्विष्टकृदाहुति मासयोजयेत्, तदा
 रुद्रेण^१ सह 'पशून्' 'प्रसजेद्' योजयेत् । अत एतेनापराधेन यज-
 मानस्य गृहावस्थिताः 'पशवः' 'उपमूर्यमाणाः' समीप एव
 क्षियमाणाः प्राप्नुयुः । तस्मादितराभ्यो नातिदूरे जुहुयात् । तथा
 च सूत्रम्— "असृष्टा माहुतिभिः"—इति^२ ॥ २१ ॥

आहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हवि-अपण विधास्यति,
 तदथे तयोराधानप्रदेशपरिमाणं विधातुं माह— "एष वा इति ।
 'येन' साधनेन 'तद्देवाः' 'दिवं' गताः, 'स एष यज्ञः' खलु । एष
 यज्ञ इत्येतदिशिनष्टि— "एष आहवनीय इति । यज्ञसाधनत्वादा-
 हवनीयस्य यज्ञत्वम् । यस्मिन् भूमावेवावशिष्टः, 'स गार्हपत्यः' ।
 'तस्मात्' इदानीं मपि दिवङ्गन्तुकामाः 'एतम्' आहवनीयं
 यज्ञसाधनं 'गार्हपत्यात्' 'प्राञ्चं' प्राग्देशं प्रति 'उद्धरन्ति' यज-
 मानायोद्धरेयुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

उद्धृत्य प्राच्यां कियत् पुर आदध्यात् ? इत्यत्र बहून् पदानाहुः—
 "तम् अष्टास्त्रित्यादिना । विक्रमशब्देनात्र विक्रम्यते अनेनैवेति
 व्युत्पत्त्यैकपादप्रवेपरिमितोऽंश उच्यते^३, अन्यत्र यजमानसम्मानस्य
 कारणात् । गार्हपत्यं मवधीकृत्य तथाविधेषु अष्टसु प्रक्रमेषु गतेष्वह-

१— 'रुद्रियेण'—इति मूलपाठः, तस्यैव व्याख्यानं स्याद्गुदेति ।

२— का० श्रौ० सू० ३३ २६ । इतराभिराज्याहुतिभिरसृष्टा स्विष्ट-
 कृदाहुतिं जुहुयादिति तदर्थः ॥ ३— 'क्रमु पादविच्छेपे'—इति

आ० प० ४७३ धातुः । प्रकर्षेण क्रमण प्रक्रमः । क्रमणेनारत्निमग्न
 प्रक्रमो भवति, "तस्मात् प्राड प्रक्रामति चोन् विक्रमान्"—इत्यादिश्रुते
 (३. ५ १ १.) । अरत्निरु पुरुषपञ्चमाश्र, तस्माद् दिपद प्रक्रमः ।

वनीय मादधीत । तथा सति तद्वारा अष्टसङ्ख्यायुक्त-‘गायत्रैव’
‘दिवं’ प्राप्तवान् भवति । तस्माद्गायत्रीसाम्यलाभादष्टप्रक्रमपरि-
माणाधानं प्रशस्त मित्यर्थः ॥ २३ ॥

एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥ २४ ॥

क्रियासौकर्यान्पङ्कवेनान्यान् पञ्चानभिधाय कर्मणो यावन्मात्रं
पर्याप्त मिति मन्यते, तावन्मात्रं मेव कुर्यादित्याह— “नाचेति ।
‘अत्र’ आधानविषये अष्टत्वादि-‘मात्रा’ ‘नास्ति’ शास्त्रतः । अतः
स्तेच्छया ‘यत्रैव’ देशे आहवनीय आहिते कर्म सुकरं भवतीति
‘स्वयं मनसैव मन्येत’ निश्चिनुयात्, तत्र ‘आदधीत’; तस्मात्
‘अल्पक मिव’ अल्पक मपि, अष्टप्रक्रमादत्यल्प मपि ‘प्राप्तं’ दिशं
प्रशुद्धरेत् । ‘तेनैव’ आत्मनेवा ‘दिवं’ प्राप्नोत्येव । अत्र कात्या-
यनः— “पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्या
वा”- इति^१ ॥ २५ ॥

इदानीं हविः-अपणविषये केषाञ्चित्पक्ष माह— “तदाऊरिति ।
आहवनीय एव अपयता मभिप्राय माह— “अतो वा इति ।
‘अतः’ अस्मादाहवनीयात् ‘देवाः’ ‘दिवं’ प्राप्ताः, अतोऽस्माभि-
रपि तत्रैव अपणं कर्त्तव्य मिति तेषां भाग्यः । उपोक्तमण-
माधनत्वं मेव कुत इत्यत आह— “तेनो एवेति । तेनैवाहवनी-

१— ‘षष्टास्मादि’-इति भ ।

२— ‘आत्मनेव’-इति अ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । गार्हपत्यस्य खरस्य मध्यात् प्राणां दिशि
अष्टासु पदिकेषु प्रक्रमेषु व्याहवनीयखरस्य मध्यं कुर्यात् । ‘मत्या वा’
उक्तमष्टातो न्यूनेष्वपि सप्तसु षडादिषु वेत्यर्थः ।

येन साधनेन प्रयासात्मकं हविः-प्रदानादि भवन्तं कर्मानुतिष्ठन् ;
 अतस्तस्योपोत्क्रमणसाधनत्वम् । अतो वयं मयि अन्यत्र अपण मन्यत्र
 जुह्वाम इति वैय्यधिकरणं मा भूदिति तस्मिन्नेव आहवनीये अपणं
 यागश्च करवामेति । वैय्यधिकरणे दोष माह— “अपस्त्रुल इवेति ।
 ‘गार्हपत्ये अपयेयुः’ इति यत्, ‘सोऽपस्त्रुलः इव’ अपस्त्रुल नाम
 ‘हविषा’ भवति । फलितानां व्रीह्यादीनां तुषविमोकादिसम्पा-
 दनप्रदेशः ‘स्त्रुलः’ । यथा व्रीह्यादिराशिः खलाद्^१ बहिरपि
 प्राप्तो व्यर्थो भवति, एव मन्यत्र अपण मयि । अतः प्रागुक्तप्रकारेण
 आहवनीये एव ‘यज्ञे’, ‘यज्ञं’ यज्ञसाधनत्वात् अयमाणं हविरपि
 यज्ञः ॥ ९६ ॥

अन्येषां पक्ष माह— “उतो इति । प्रथमपक्षोक्त माहवनीये
 अपण मत्रापि सम्भावयति— “आहवनीयो वा इति । आहवनी-
 यस्य इतः प्रणीतत्वात् । किं सुपचरितेनाहवनीयेन, साक्षात्तस्मिन्नेव
 अपण मस्त्रित्याशङ्क्य तस्य अपणायोग्यत्व माह— “न वा एष
 इति । ‘एषः’ आहवनीयः श्रुत-अपणाय ‘न वै’ नोचितः, खल्वि-
 त्यर्थः । तर्हि कस्मा उचित इति, तच्चाह— “तस्मै वा इति ।
 अस्मै श्रुतस्य होमायोचित इत्यर्थः ॥

१— ‘खलाद्’-इति ट । वस्तुतो लोके निष्कारः प्रयोग एव स्यात् साधु ।
 तथा हि मनु—“खलात् क्षौद्रादगाराद्वा”—इत्यादि (११ १०) ।
 “खल उत्तरवेदि”—इति व्याश्र० श्रौ० ७. १३. १४, का० श्रौ०
 २२. ३. ४३ । “यि वेदि मभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्ति”—इति च
 तथैव तत उत्तरम् ४५ ख० ।

अथवा एवं व्याख्येयम् । “आहवनीयो वा एष इति, मुख्य
आहवनीय एवोच्यते । यस्मात्^१ ‘एष आहवनीय.’ आहवनाहः,
अत एष पक्षस्य हविषो होमाय योग्यः; न त्वामस्य पाकायेति ।
अग्निद्वयपक्षेऽप्युपपत्तिसम्भवाच्चरणस्यैच्छिकत्वं माह— “अतो यत-
रयेति । यथा कामयते, तथैव कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथाग्नेः परिस्तरणं विधातु माह— “स ह्येष इति । ‘यज्ञः’
अग्निः; एष आहवनीय इत्युक्तत्वात् । ‘नग्नता’ प्रावरणराहित्यम् । अग्ने-
नग्नत्वपरिहार मजानानाः पृच्छन्ति— “का त इति । ‘अनग्नता’-
इति वेदः । “तस्मादिति, परिस्तरणविधिः ॥

दृष्टान्नभूतब्राह्मणमन्तर्पणं विधातु माह— “दृष्ट्याया इति ।
भौत्युपन्यामस्तस्यावशम्परिहर्त्तव्यत्वद्योतनार्थः । कः परिहारस्तृष्णाया
इति पृष्ट आह— “ब्राह्मणस्यैवेति । ‘एव’-कारेण स्वतर्पणादपि
ब्राह्मणतर्पणं मेव श्रेय इत्ययं मर्थो द्योत्यते । ‘ब्राह्मणस्य’-इति
जातावेकवचनम्^१; ब्राह्मण मित्यभिधानात् । “तस्मादिति ।
‘ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयात्’ यजमान इति शेषः । ‘एतत्’ एतेन
ब्राह्मणतर्पणेन ‘यज्ञ मेव’ अग्नि मेव ॥ २८ ॥ १ ॥ [७. २.] ॥

‘इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

प्रजापतिर्ह वै स्वां दुहितुर मभिदधौ । दिवं वोपुसं
वा मिथुन्येनया* स्या मिति तां सुम्बभूव ॥ १ ॥

तद्वै देवाना माग आस । यु इत्यं स्वां दुहितुर
मस्माकं स्वसारं करोतीति ॥ २ ॥

ते ह देवा जचुः । योऽयं देवः पशूना मीष्टे ऽति-
सन्धं वा अयं चरति यु इत्यं स्वां दुहितुर मस्माकं
स्वसारं करोति विध्येम मिति तु रुद्रोऽभ्यायत्य-
विब्याध तस्य सामि रुतः प्रचस्कन्द तथेन्नूनं तुदास ॥ ३ ॥

तस्मादेतदुपिणाभ्युनूतम् । पिता यत् स्वां दुहितुर
मधिष्कुन् क्षया रुतः सञ्जग्मानो निपिच्चदिति
तुदाग्निमारुत मित्युक्थं तस्मिंस्तद्व्याख्यायते यथा तदेवा
रुतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्येदुश्च
प्रजापति मभिपज्यंस्तस्य तु शल्यं निरुक्तन्तस वै
यन्तु ऽएव प्रजापतिः ॥ ४ ॥

ते होचुः । उपजानीत युथेदं नामुयासत् कुनीयो
हाहुतेर्युथेदं स्यादिति ॥ ५ ॥

ते होचुः । भुगायैनदक्षिणत आसीनाय पुरिहरत
तद्भुगः प्राशिष्यति तद्यथाहुतु मेवं भविष्यतीति तद्भुगाय

दक्षिणत आसीनाय पर्याजहुं^{*} स्तद्गुणोऽवेक्षुञ्चके तस्या-
क्षिणी निर्देदाह तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरन्धो भुग
इति ॥ ६ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत् पूष्णं ऽनन्तं परि-
हरतेति तुत् पूष्णे पर्याजहुं[†] स्तुत् पूषा प्राश तस्य दतो
निर्जघान तथेन्नूनं तुदास तुस्मादाहुरदुन्तकः पूषेति
तुस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वन्ति प्रपिष्टाना मेव कुर्वन्ति
यथादुन्तकायैवम् ॥ ७ ॥

ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद् बृहस्पतय ऽनन्तं
परिहरतेति तद् बृहस्पतये पर्याजहुः[‡] स बृहस्पतिः
सवितार मेव प्रसवायोषाधावत् सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रासु-
वत् तुदेनः सवितृप्रस्तुं नाहिनत् तुतोऽर्वाचीनः
शान्तं तुदेतुन्निदुनेन युत् प्राशिचम्[§] ॥ ८ ॥

स युत् प्राशिचु मवद्यति । युदेवात्राविद्धं यज्ञस्य
यद्रुद्रियं तुदेवैतन्निर्मिमीतेऽथाप ऽपस्पृशति शान्त-
रापस्तुदद्भिः शमयत्येडां पशुन्तसमुवद्यति ॥ ९ ॥

स वै यावन्मात्रु मिवैवावद्येत् । तथा शल्पः प्रच्यवते

* , † , ‡ 'पर्याजहुं'—इति क, ग ।

§ 'प्राशिच'—इति क, ग, 'प्राशिचः'—इति ख, च ।

तुस्माद्यावन्मात्रं मिवैवावद्येदन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्याद-
धुस्तादोपरिष्ठाद्वा तथा खदुन्निस्सुरणवद्भवति तथा
निस्सवति तुस्मादन्यतरुत ऽञ्चाज्यं कुर्यादधुस्तादोप-
रिष्ठाद्वा ॥ १० ॥

स ऽञ्चाज्यस्योपस्तीर्य । द्विर्हविषोवदायाथोऽपुरि-
ष्ठाद्वाज्यस्याभिधारयति तद्यथैव यज्ञस्यावदानं मेव
मेव तत्* ॥ ११ ॥

तन्न पूर्व्वेण परिहरेत् । पूर्व्वेण ह्यैके परिहरन्ति
पुरुस्ताद्वै प्रत्युज्जी यजमानं पशुव ऽउपतिष्ठन्ते रुद्रियेण
ह पशून् प्रसजेद्यत् पूर्व्वेण परिहरेत्तेऽस्य गृहाः पशुव
ऽउपमूर्यमाणा ऽईयुस्तस्मादित्येव तिर्यक् प्रजिहीतं
तथा ह रुद्रियेण पशून् प्रसजति तिर्यगेवैनं निर्मि-
मीते ॥ १२ ॥

तत् प्रतिगृह्णाति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति ॥ १३ ॥

तद्यथैवादो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायोपाधावत्
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसूयेति तदस्मै सविता
प्रसविता प्रासुवत्तुदेनः सवितृप्रसृतं नाद्दिनदेव मेवैषु

* 'मेव तत्'—इति ख, 'मेव मेतत्'—इति घ ।

† 'प्रजिहीत'—इति चरित्रामिसम्मत इति डा०—देवर ।

एतत्सवितार मेव प्रसवायोपधावति सविता वै देवानां
प्रसवितेदुं मे प्रसुवेति तुदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति
तुदेनः सवितुप्रसूतं नु हिनस्ति* ॥ १४ ॥

तत् प्राश्नाति । अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीति न वा अग्निं
क्विञ्चन हिनस्ति तथो ह्येन मेतन्न हिनस्ति† ॥ १५ ॥

तन्न दद्भिः खादेत् । नेन्म इदुः रुद्रियं दतो
हिनुसदिति तुस्मान्नु दद्भिः खादेत् ॥ १६ ॥

अथाप अत्राचामति । शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या
शमयतेऽथ परिहृत्वा ल्य पाचम् ॥ १७ ॥

अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य
दक्षिणतु अस्तेऽभिगोप्ता सु एतुं भागं प्रतिविदानु
अस्ते युत् प्राशिवं तुदस्मै पर्याहार्यस्तत् प्राशीदुथ
यु मस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यदुत अर्धं
मुसःस्थितं यज्ञस्य तुदभिगोपायति तुस्माद्वा अस्मै
ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति ॥ १८ ॥

स वै वाचंयम् एव स्याद् । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामी-
त्येतस्मादुचसो विवहन्ति वा एते यज्ञं शृण्वन्ति ये
मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिययेडया चरन्ति ब्रह्मा वा
अवृत्तिजां भिपुक्तमस्तुद् ब्रह्मा सुन्दधाति नु ह

सुन्दध्याद्युद्वावद्यमान ऽश्रासीत तुस्मादाचंयमु ऽएव
स्यात् ॥ १९ ॥

स यदि पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत् । तुत्रो व्यैष्णवी
मृचं वा युजुर्वा जपेद्यज्ञो वै विष्णुस्तुद्यज्ञं पुनरारभते
तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ २० ॥

स यत्राह । ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति तद् ब्रह्मा
जपत्येतुं ते देव सवितर्यज्ञं प्राहुरिति तुत्सवितारं
प्रसवाद्युपधावति स हि देवानां प्रसविता बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽद्विति बृहस्पतिर्व्यै देवानां ब्रह्मा तद्यु ऽएव
देवानां ब्रह्मा तुस्मा ऽएवैतत् प्राह तुस्मादाह बृहस्पतये
ब्रह्मण ऽद्विति तेन यज्ञु मव तेन यज्ञुपतिं तेन मा
मवेति नात्र तिरुहित मिवास्ति ॥ २१ ॥

मुनो जूतिर्जुपता माज्यस्येति । मुनसा वा ऽद्दः
सुर्व माप्तं तन्मुनसैवैतत् सुर्व माप्नोति बृहस्पतिर्यज्ञु
मिमं तनोत्वुरिष्टं यज्ञः सु मिमं दधात्विति यद्विष्टः
तत्सुन्दधाति व्विश्वे देवास ऽद्दह मादयन्ता मिति
सुर्व वै व्विश्वे देवाः सुर्वैणैवैतत् सुन्दधाति स
यदि कामुयेत ब्रूयात् प्रतिष्ठेति यद्यु कामुयेतापि
नुद्वियेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. ४०.] ॥

[प्राग्निचावदानविधये^१ भाष्यायिका माह— “प्रजापतिर्हति । दिव मिति केचिदाङ्गरूपस मित्यपरे । तथा चैतरेयब्राह्मणम्^२— “दिव मित्यन्य आङ्गरूपस मित्यन्ये”— इति^३ ।]

“प्रजापतिर्ह वै” । प्राग्निचब्राह्मण सेतत् । तं च रौद्रस्येयोरनीकं प्रजापतेर्यज्ञस्य श्रद्धात्मकं निरवदेयम् । ब्रह्मणा च सविह-प्रसूतेन दृष्टस्यतिरूपेण प्राशनौय मित्येतदाख्यानं दर्शते । ‘प्रजापतिः’ प्राणपिण्डलोककालयज्ञात्मा, अभिधातवान्, ‘दिवम् वा उपमं वा’ लोकान्मना दिवम्, कालात्मना उपमम्, प्राणपिण्डान्मना चक्षेभ्यो मृगो रोहितम्, रोहिणी नाम नक्षत्रम्^४, यज्ञात्मना वाचम् । कथं सभिदध्यौ ? ‘मिथुनी’ मिथुनवान् ‘एनया’ ‘स्या मिति’, ‘तां’ ‘सम्भूव’ भङ्गतः ॥ १ ॥

१— प्राग्निच ब्रह्मणो भागावदानम् । तत् क्रियते येन प्राचेण, तद् प्राचं प्राग्निचहरणम् । तच्च व्यादर्शसदृशं वर्तुलं, घमससदृशं चतुरस्रं वा, खातवच्च भवति । का० श्रौ० १. ३. ४०, ४१ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

२— “प्रजापतिर्वै सां दुहितर मभ्यधायद्, दिव मित्यन्य आङ्गरूपस-मित्यन्ये”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ ।

३— मत्सङ्गृहीतेषु डा०-वेवगसङ्गृहीतेषु च सर्वेष्वेवादृशपुष्पकेषु शतपथ-ब्राह्मणौयप्रथमकाण्डेऽप्येतदन्त मेव सायणभाष्ये भवलोक्तते, अप्येतदाग्न्याकाण्डसमाप्तेर्यज्ञेष्वेव हिंसाभिहतं भाष्ये मेव सर्वत्र विद्यत इत्येतत्काण्डस्यावशिष्टं सायणीयं भाष्यं लुप्तकल्पता मुपगत मिति म्यामन्ताथम् ।

४— तथा चैतरेयकम्—“ता मृशो भूत्वा रोहितं भूत्वा—० या रोदिन् ना रोदिणी”—इत्यादि ३. ३. ६ ।

“तद्दे देवानाम्” । ‘तद्’ दुहितृगमनं ‘देवानां’ चेतमि ‘आगः’ अपराधो बभूव । अपराधी सर्वं मेवं ‘करोतीति’ ॥ ९ ॥

“ते ह देवाः” । ‘योऽयं देवः पशूना मीष्टे’, तम् ‘ऊचुः’— ‘अतिमन्त्रं’ सन्धा सन्धानं मर्यादा व्यवस्था, “दुहिता न गन्तव्या”— इति; अतीत्य सन्धाम् (त मतिमन्त्रं मञ्चरणम्^१), मर्यादा मतीत्य ‘अयं चरति’ । ततस्यापराधित्वान्नियद्दार्ढ्यं इति ‘विध्य दमम्’ । “व्यध ताङ्गने” । ताङ्गयेषुणेति । यज्ञाद्गृह्याष्टभवितव्यताप्रसक्तानां चेष्टितम् ‘तं’ ‘रुद्रः’ आकृष्य द्रुपुं विद्ववान् । “तथेक्षूनम्” । दृक्छब्दोऽवधारणार्थः^२ । ‘नूनं’-शब्दो यस्मादर्थः^३ । यस्मात् तथैव ‘तदाम्’ ॥ १० ॥

“तस्मादेतत्” । ‘तस्मात्’ तत् ‘एपिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ । ‘पिता’ प्रजापतिः ‘खां दुहितरम्’ ‘अधिष्कन्’ अधिस्कन्तः, तथा च ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गतः सन्, ‘क्षया’ क्षायां पृथिव्यां ‘यत् रेतः’ ‘निषिञ्चत्’ अभिषिक्तवान् । तस्माद्देवस्यः “माथ्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्योऽप्यतिं व्रतपां निरतचम्”—इति^४ ‘तदाग्निमाहुत मिति’ नाद्या ‘उच्यं’ शस्त्रम्^५ । ‘तस्मिन्’ ‘तद्’ विभज्याख्यायते । ‘यया’ ‘तत्’ ‘रेतः’ ‘देवाः’ प्रजनितवन्त इत्याख्यानमेवयोजना । यज्ञस्य हतत्त्रतायै ‘स वै यज्ञ एव’ इत्याख्यानस्य ग्रहणमन्त्रोपपत्तेयः ॥ ११ ॥

१— मास्तेयोऽंशो ट-पुस्तके । २— दि० प० ७५ धा० ।

३— दिव० १. १. ५ दृष्टव्यम् । ४— निव० १. २. ४ दृष्टव्यम् ।

५— शट० सं० १०. ६१. ० (पिता यत् नः) । से० मा० १. १. ८ दृष्टव्यम् ।

६— “यथा रौद्री शस्त्रते”—इत्यादि से० मा० १. ३. १० पर्यालोच्यम् ।

“ते होचुः” । “यथेदं मिति । यत् ‘इदम्’ इषोरनीकं यज्ञरसविलिप्तम्, तद् ‘यथा’ ‘न’ वृथा स्यात्, ‘यथा’ च प्रधानाहुतेः न महत् स्यात्, तथा उपायं जानीतेति ‘ते’ देवाः ‘ऊचुः’ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

“ते होचुर्नो न्वेव” । प्रायश्चित्तः^१ एव ब्राह्मणशेषः, किञ्चित्तु वक्ष्यामः । ‘नो’—इति प्रतिषेधः^२; ‘नु’—इति वाक्यपूरणः^३ । ‘अग्रमत्’ न शान्तम् । ‘दत्तः’ दन्तान् । ‘प्रपिष्टानां’ तण्डुलानां मिति शेषः ॥ ७ ॥

‘न अहिमत्’ । हिनोते हिंसाकर्मणः^४ । न हतवान् ‘ततोऽर्वाचीनम्’ । रुहस्यतिप्रशमनादर्वाक् ‘शान्तम्’ । “तदेतन्निदानेनेति । इतिहाम मुपसंक्षत्याधिदैवज्ञानाय प्राग्निता प्राप्नोऽस्येति ‘प्राग्निचम्’ । “अण्-प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्”—इति^५ हि स्मरन्ति ॥ ८ ॥

“स यत्” । “यदेवाचेति । संमारस्वभावाद् ‘यदच’ किञ्चिदगान्तं ‘तत्’ ‘निर्मिमीते’ वहिष्करोति, निष्कर्षतीत्यर्थः । ‘अथ’ ‘अप उपस्पृशति’ अध्वर्युः । “अथेडां पशूनिति । पशून् मिडायाः प्रमिदुम्^६; पशवश्च रुद्राद्रुचणीयाः; अतो रुद्रिषे प्राग्निचे दत्ते अप उपस्पृश्य ‘इडा भवत्यति’ ॥ ९ ॥

१—‘प्रायश्चित्तः’—इत्येव ट । २— निघ० १४. ३०. वा १२. ४. ८ ।

३—“नु इत्येषोऽनेककर्मा”—इत्यादि निघ० १. २. २ ।

४— निघ० ४. २. ८४ । ५— पा० ५. १. ८० सू० १ वा० ।

६—“प्रमिदुः वा इडा”—इत्यादि ऐ० ब्रा० २. ४. ६ । तै० सं० २. ६. ७.

१ । इत उत्तरसिन् प्राङ्मुखं च (१२ क०) दृश्यम् ।

“स वै” । इडावदानार्थता सुपस्पर्शनस्य दर्शयति—‘खदत्’ ।
 “खद स्तैर्यं हिमायां च^१” । अस्पतरत्वादस्थिर मगाढबलम्,
 ‘निस्सरणवद्भवति’, इतरथा तु चतुर्गृहीत महत्त्वाद्गाढ स्यादि-
 त्यभिप्राय ॥ १० ॥

“स आज्यस्य” । —इति वचनाद् विकल्प पूर्वण सह ॥ ११ ॥

“तत्र पूर्वण” । ‘इत्येव’—इत्यभिनयेन अध्वर्युमञ्चर दर्शयति ।
 एव मेव अध्वर्युमञ्चरेण ‘तिर्यक् प्रजहीत’ । “ओ हाङ् गतौ^२” ।
 प्रगच्छेत् प्राशित्रम् ॥ १२ ॥

“तत्प्रतिगृह्णाति” । —इत्यत आरभ्य ब्रह्मत्व प्राय आध्याय-
 समाप्ते^३ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५^४ ॥ १६ ॥

“अथाप” । ‘अथ परिचात्य पात्र’ “नाभि मालभते”—इति
 शाखान्तरात् तच्छेष ॥ १७ ॥

“अथास्मै ब्रह्मभाग” । —इत्याध्वर्यवम् । ‘प्रतिविदान’ जानन्,
 एष मे भाग इत्याशय । ‘पूर्वम् आस्ते’ ‘पर्याहार्यु’ पर्याहृतवन्त ।
 ‘प्राशीत्’ प्राशितवान् । अनेन तु ब्रह्मभागेन ‘भागी’ । खीकृतेनैव
 यज्ञशेष ‘गोपाययेति’ ॥ १८ ॥

“स वै वाचयम” । वाच यच्छतीति^५ ‘वाचयम’ । अस-

१—भा० प० ५० धा० ।

२—नु० व्या० ० धा० ।

३—“देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति”—इति का० श्रौ० सू० २२ १६ ।

मन्त्रस्तु— वा० स० २ ११ २ ।

४—“अग्नेदेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पर्शन”—इति का० श्रौ० सू० २२ १८ ।

मन्त्रस्तु— वा० स० २ ११ ३ ।

५—‘वाचि यमो धत्ते’—इति पा० सू० ३ २ ४०, “वाच यमपुरन्दरा

य—इति पा० सू० ६ ३ ६६ ।

सन्धवचनादुपरमयति, एतद्व्रतो वाचंयमः, ब्रह्मा स्यात् । कियन्तं
कालम् ? 'ब्रह्मन् ! प्रत्यास्थामीति आ एतस्मात्' 'वचसः' अध्वर्यु-
वचनात् । अभिविधौ च आङ्, न मर्यादायाम् ; कुतः ? सन्धान-
वचनात्^१ । 'विष्टहन्ति' विच्छिन्दन्ति । 'छण्वन्ति' हिंसन्ति । 'ये मध्ये
यज्ञस्य' 'पाकयज्ञीयया' पाकयज्ञार्हया विसृजण्या^२ 'इड्या'
'चरन्ति' । पाकयज्ञेषु ऊतगेषो भक्ष्यन्ते, इडाऊतगेषो भक्ष्यन्ते ; तेन
पाकयज्ञार्ह्येत्युच्यते । "ब्रह्मा वा अलिजां भियक्तमः" अतिग्रयेन
यज्ञस्य चिकित्तिता ; स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भियज्यतीत्यभिप्रायः ।
ततः किम् ? यद् वाचंयमो भवति, 'तत्' तेन 'ब्रह्मा' यज्ञं 'सन्द-
धाति' ; अन्यथा तु नैव सन्दध्यात् । 'यद्' यदि 'वावचमानः'
पुनःपुनर्वदमानः 'आमीत्' ॥ १८ ॥

"म यदि पुरा" । — इति प्रायश्चित्तविधिः ॥ १० ॥

"म यवाह" । — इत्यनुयाजप्रसवविधिः । "नाच तिरोहित
मिति । विस्पष्ट एवार्थः । कथं सविता ? उच्यते— यस्मात् 'ते'
तुभ्यम् 'एते' अध्वर्यवो 'यज्ञं प्राङ्', 'दृहस्यतये' च, न मद्यं
मनुद्याथ, 'तेन' कारणेन न मनुज्ञथा यज्ञादीनवपान्मय^३ ॥ ११ ॥

"मनोजूतिः" । 'मनः' च देवाणां 'जूतिः' गन्त्री, 'जुषताम्'

१— 'सन्धवचनात्'—इति ७, ३६ ।

२— नैतत् परं ट-पुस्तके ।

३— "एतं न इति समिदामश्वितः प्रगौति"—इति का० श्रौ० सू० २. ७.

११ । मन्तान्— बा० सं० ७. १७, १३ ।

७— बा० सं० २. १३ । एय इति पूर्वमन्तशेषावशेषः ।

प्रीयतां दृष्यत्वाज्येन । 'दृहस्यतिः' च 'यज्ञं' 'तनोतु, सन्दधातु'
 च । 'विद्ये' च 'देवाः' दृष्यन्तु, त्वयानुज्ञातेऽध्वर्यौ । तस्मादनुजा-
 नीहीत्यभिप्राय मालक्ष्य सवितुः, स्वयं ब्रह्मा आह— "सर्वात्म्या-
 दह मेव सविता ; ततश्च 'प्रतिष्ठा' अध्वर्यौ । अतिसर्जने लोद्' ॥
 ११ ॥ १ ॥ [७. ४.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्यौ श्रुतिम् ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
 सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथ अष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्] .

—४३—४२—४१—४०—

मुनवे ह वै प्रातः । अवनैग्य* मुदक साजङ्गु[†]र्ययेदं
पाणिभ्या मवनैजनायाहुरन्त्येवं तुस्यावनैनिजानस्य
मुत्स्यः पाणी ऽश्रापेदे ॥ १ ॥

सु हास्मै व्वाच मुवाद । विमृष्टि मा पारयिष्यामि
त्वेति कुस्मान्मा पारयिष्यसूित्यौघु ऽइमाः सुर्वाः प्रजा
निर्वोढा तुतस्त्वा पारयितास्मूति कथुं[‡] ते भृतिरिति ॥२॥

सु होवाच । यावद्द्वै शुक्लका भवामो वद्धी वै नस्तु-
वन्नाष्ट्रा भवत्युत मुत्स्य ऽएव मुत्स्यं गिलति कुम्भ्यां
मुग्रे विभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ कर्पू[§]
खात्वा तुस्यां मा विभरासि सु यदा ता मतिव्वुर्द्धा ऽश्रुथ
मा समुद्रु मभ्युवहरासि तुर्हि वा ऽश्रतिनाष्ट्रो भवि-
तास्मूति ॥ ३ ॥

शुश्रूक्ष भूपु ऽआस । स हि ज्येष्ठं व्वुर्द्धतेऽयेतिथीः

* 'अवनैग्य'—इति न पाठ, डा०—तेवरेषामपि कृष्ट ।

† 'साजङ्गु'—इति क, ग ।

‡ 'कथुं'—इति घ ।

याय तस्यै ह स्म घृतं पदे सुन्तिष्ठते तया मित्रावुरुणौ
सुज्जग्माते ॥ ७ ॥

ताऽ होचतुः कासीति । मुनोर्दुहितेत्यावयोर्ब्रूषेति
नेति होवाच यु ऽएव मा मुजीजनत तस्यैवाहुं मस्मीति
तस्या मपि त्व मीपाते तुद्वा जघ्नौ तुद्वा नु जज्ञावुति-
त्वेवेयाय सा मुनु माजगाम ॥ ८ ॥

ताऽ ह मुनुस्वाचु कासीति । तुव दुहितेति कथं
भगवति मुम दुहितेति या ऽअमूरस्वाहुतीरुहौपोर्घृतं
दुधि मुस्त्वाभिक्षां ततो मा मजीजनय्याः साशौरस्मि तां
मा यज्ञे ऽवकल्पय यज्ञे चेद्दे मावकल्पयिष्यसि बहुः
प्रजुया पशुभिर्भविष्यसि या मु मुया* काश्चाशिष
माशासिष्यसे सा ते सुवा सुमर्द्धिष्यत ऽहुति ता
मेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयन् मुध्युः होतुद्यज्ञस्य युद-
न्तरा प्रयाजानुयाजान् ॥ ९ ॥

तयार्चिच्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तुयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मुनोः प्रजातिर्याम्बेनया काश्चाशिष
माशास्तुं सास्मै सुवा सुमार्द्धतु ॥ १० ॥

सैषा निदानेन यद्विडा । स यो हैवुं विद्वान्विडया
चरत्येताऽ हैव प्रजातिं प्रजायते यां मुनुः प्राजायत

याम्बेनया काञ्चाशिष माशुस्ते सास्त्रै सुवा सुमृ-
द्यते ॥ ११ ॥

सा वै पञ्चावत्ता भवति । पशुवो वा ऽडुडा पाक्ता वै
पशुवस्तुस्मात् पञ्चावत्ता भवति ॥ १२ ॥

सु समवदायेडाम् । पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुर-
स्ताद् ध्रुवायै निदधाति ताः होत्रे प्रदाय दक्षिणा-
त्येति ॥ १३ ॥

स होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
मुनसस्पृतिना ते हुतस्याश्रामीपे प्राणयेति ॥ १४ ॥

अथ होतुरिह निलिम्पति । तद्धोतौष्ठयोर्निलिम्पते
व्वाचस्पृतिना ते हुतस्याश्राम्यूर्जं ऽउदानायेति ॥ १५ ॥

एतद् वै मनुर्विभयाञ्चकार । इदं वै मे तुनिष्ठं
यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म ऽद्वह रुक्षोभ्य
यज्ञं नु द्विस्सुरिति ता मेतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुरा
रुक्षोभ्य ऽद्वत्येव प्रापयत तयो ऽण्वेना मेपु ऽएतत्
पुरा रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽद्वत्येव प्रापयतेऽथ युत्
प्रत्युक्षं नु प्राश्नाति नेदुनपहतां प्राश्नानीत्येतदेवैनां
प्रापयते यदोष्ठयोर्निलिम्पते ॥ १६ ॥

अथ होतुः पाणौ समुवद्यति । समुवत्ता मेव

सतीं तुदेनां प्रत्यक्षः होतरि श्रयति तयात्मन्विष्टतया*
 होता युजमानायाशिप माशास्ते तस्माद्धोतुः पाणौ
 समुवचति ॥ १७ ॥

अथोपांशूपह्वयते । एतच्च वै मुनुर्विभयुच्चकारेदं
 वै मे तुनिष्ठं यज्ञस्य युदिय मिडा पाकयज्ञिया यद्वै म
 ऽद्वह रुक्षांसि यज्ञं नु हन्युरिति ता मेतुत् पुरा
 रुक्षोभ्यः पुरा रुक्षोभ्य ऽदुत्येवोपांशुपाह्वयत तथो
 ऽएवैना मेपुं ऽएतत् पुरा रुक्षोभ्यः पुंरा रुक्षोभ्य ऽदुत्ये-
 वोपांशुपह्वयते ॥ १८ ॥

स उपह्वयते । उपह्वतः रथन्तरुः सहृ पृथिव्योप
 माः रथन्तरुः सहृ पृथिव्या ह्वयता मुपह्वतं व्वामदेव्युः
 सुह्वान्तरिक्षेणोप मां व्वामदेव्युः सुह्वान्तरिक्षेण ह्वयता
 मुपह्वतं वृहत् सहृ दिवोप मां वृहत् सहृ दिवाह्वयता
 मिति तुदेता मेवैतदुपह्वयमान ऽइमांश्च लोकानुप-
 ह्वयत ऽएतानि च सामानि ॥ १९ ॥

उपह्वता गावः सहृर्षभा ऽद्विति । पशवो वा ऽद्वडा
 तुदेनां परोऽक्ष मुपह्वयते सहृर्षभा ऽद्विति सुमिथुना
 मेवैना मेतदुपह्वयते ॥ २० ॥

उपहृता सप्तहोत्रेति । तदेनाः सप्तहोत्रा सौम्येना-
ध्वरेणोपह्वयते ॥ २१ ॥

उपहृतेडा तुतुरिरिति । तदेनां प्रत्यक्ष मुपह्वयते
तुतुरिरिति* सुर्वः ह्येपा पाप्मानं तुरति तुस्मादाह
तुतुरिरिति* ॥ २२ ॥

उपहृतः सुखा भक्ष इति । प्राणो वै सुखा भक्षस्तुत्
प्राण मुपह्वयत उपहृतः हेगिति तच्छरीर मुपह्वयते
तत्सुर्वा मुपह्वयते ॥ २३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतोपहृतेडोपो ऽअस्मांश्
इडां ह्वयता मिडोपहृतेति तदुपहृता मेवैना मेतुत्सर्तुं
प्रत्यक्ष मुपह्वयते या वै सासौज्ञौव्यै सासौचतुष्पदी
वै गौस्तुस्माच्चतुरूपह्वयते ॥ २४ ॥

स वै चतुरूपह्वयमानः । अथ नानेवोपह्वयते
ऽजामितायै जामि ह कुर्याद्यदिडोपहृतेडोपहृतेत्येवोप-
ह्वयेतोपहृतेडेति व्वेडोपहृतेति तदव्याची मुपह्वयत
ऽउपहृतेडेति तत्पराची मुपो ऽअस्मांश् इडा ह्वयता
मिति तदात्मानश्चैतन्नान्तरेत्यन्यथेव च भवतीडोप-

* 'तुतुरिरिति'-इति च । † 'अस्मांश् २।' -इति च ।
‡ 'उपहृतेडोपहृतेडेति'-इत्यपि दृष्टो हा०-वेधरेण ।
§ 'अस्मांश् २।' -इति च । ॥ 'वैतुन्नान्तरेत्य'-इति १ ।

ह्युतेति तत्पुनरर्वाची मुपह्वयते तदर्वाचीञ्चैवैना
मेतत्पुराचीञ्चोपह्वयते ॥ २५ ॥

मानवी एतुपदीति । मनुर्ह्येता मग्ने ऽजनयत तुस्मा-
दाह मानवीति एतुपदीति युदेवास्यै एतुं पदे समुतिष्ठत
तुस्मादाह एतुपदीति ॥ २६ ॥

उतु मैत्रावरुणीति । युदेव मित्रावरुणाभ्याः समुग-
च्छत सु ऽएव मैत्रावरुणो न्यङ्गो ब्रह्मा देवकतोपह्वतेति
ब्रह्मा ह्येषां देवकतोपह्वतोपह्वता दैव्या ऽअध्वर्युव
ऽउपह्वता मनुष्या ऽइति तदैवांस्यैवैतुदध्वर्युं नुपह्वयते
ये च मानुषा वत्सा वै दैव्या ऽअध्वर्यवोऽथ य ऽइतरै
ते मानुषाः ॥ २७ ॥

यु ऽइमं यज्ञं भवान्ये च यज्ञपतिं वृद्धानिति । एते
वै यज्ञं भवन्ति ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचाना ऽएते
ह्येनं तन्वुत ऽएतु ऽएनं जनयन्ति तदु तेभ्यो निह्वते
वत्सा ऽउ वै यज्ञपतिं वृद्धन्ति यस्य ह्येते भूयिष्ठा
भूयन्ति स हि यज्ञपतिर्वृद्धते तुस्मादाह ये च यज्ञपतिं
वृद्धानिति ॥ २८ ॥

उपह्वते द्यावापृथिवी पूर्वज्ञे ऽकृतावरी देवी देव-
पुत्रे ऽइति । तदिमे द्यावापृथिवी ऽउपह्वयते युयोरिदः

सर्वं मध्युपहृतोऽयं यजमान इति तद्यजमान मुपह्वयते
तद्यद्व नुम नु गृह्णाति परोऽक्षः च्वाशीर्यद्विद्यायां
मानुषः ह कुर्याद्यन्नाम गृह्णीयाद् व्यङ्गं वै तद्यज्ञस्य
यन्मानुषं नैद् व्यङ्गं यज्ञे करवाणीति तुस्मान्न नाम
गृह्णाति ॥ २६ ॥

उत्तरस्यां देवयज्याया मुपहृत इति । तदस्मा ऽएतु-
जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्व
मिद्धायापरं यजते ॥ ३० ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
प्रजा भवत्यमुं लोक मात्मनैत्यथास्मिंल्लोके प्रजा यजते
तस्मात् प्रजोत्तरा देवयज्या ॥ ३१ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि
पशवो भवन्ति स पूर्व मिद्धायापरं यजते ॥ ३२ ॥

भूयसि हविष्कुरणा ऽउपहृत इति । तदस्मा ऽएतु-
जीवातु मेव परोऽक्ष माशास्ते जीवन् हि पूर्व मिद्धाय
भूयोभूय ऽएव हविष्करोति ॥ ३३ ॥

तदस्मा ऽएतत् प्रजा मेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य
हि प्रजा भवत्येक ऽध्यात्मना भवत्युद्योत दशधा प्रजया
हविष्क्रियते तस्मात् प्रजा भूयो हविष्कुरणम् ॥ ३४ ॥

तदस्मा ऽएतत् पशूनेव परोऽक्ष माशास्ते । यस्य हि

पशुवो भवन्ति स पूर्वं मिष्टाय भूयो भूय एव हविष्करोति ॥ ३५ ॥

एषा वा आशीः । जीवेयं प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत् पशूनाशास्ते तच्छ्रिय माशास्ते श्रीर्हि पशवस्तुदेताभ्या मेवैतदाशीभ्याः सर्वं मात्तं तुस्माद्वा एते अत्र हे आशिषौ क्रियेते ॥ ३६ ॥

देवा म इदं हविर्जुपन्ता मिति । तस्मिन्नुपहृत इति तद्यज्ञस्यैतत् समृद्धि माशास्ते यद्दि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि महज्जुयति तुस्मादाह जुपन्ता मिति* ॥ ३७ ॥

तां वै प्राश्नन्त्येव । नाम्नौ जुहति पशुवो वा इडा नेत् पशुनाम्नौ प्रवृणुजामेति तुस्मान्नाम्नौ जुहति ॥ ३८ ॥

प्राणैरेव ह्यते । होतरि त्वद्यजमाने त्वदध्वर्यौ त्वद्य यत् पूर्वाहुं पुरोडाशस्य प्रशीर्य पुरस्ताद् भुवायै निदुधांति यजमानो वै भुवा तद्यजमानस्य प्राशितं भवत्यथ यत् प्रत्यक्षं नु प्राश्नाति नेदुसक्षस्थिते यज्ञे प्राश्नानौत्येतदेवास्य प्राशितं भवति सुर्वे प्राश्नन्ति सुर्वेपु मे हुतासदिति पुञ्च प्राश्नन्ति पशुवो वा इडा पाक्ता वै पशवस्तुस्मात् पुञ्च प्राश्नन्ति ॥ ३९ ॥

अथ युच प्रतिपद्यते । तच्चतुर्धा पुरोडाशं कृत्वा
बर्हिषुदं करोति तदुच पितृणां* भाजनेन चतुस्रो वा
ऽश्वान्तरदिशो ऽवात्तरदिशो वै पितरंस्तुस्माच्चतुर्धा
पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषुदं करोति ॥ ४० ॥

अथ यच्चाहोपहृते द्यावापृथिवी ऽदुति । तदग्नीध
आदधाति तदग्नीत् प्राश्नात्युपहृता पृथिवी मातोप मां
पृथिवी माता ह्ययता ममिराग्रीध्रात् स्वाहोपहृतो
द्योष्पितोप मां द्यौष्पिता ह्ययता ममिराग्रीध्रात्
स्वाहेति द्यावापृथिव्यो वा ऽएय यदग्नीधस्तुस्मादेवं
प्राश्नाति ॥ ४१ ॥

अथ युवाशिष माशुस्ते । तुज्जपति मयीद मिन्द्र
इन्द्रियं दधात्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् ।
अस्माकं सन्वाशिषः सत्या नः सन्वाशिष ऽदुत्याशिषा
मेवैषु प्रतिग्रहस्तद्या ऽएवाचऽत्विजो युजमानायाशिष
ऽआशुसते ता ऽएवैतुत् प्रतिगृह्यात्मन् कुरुते ॥ ४२ ॥

अथ पवित्रयोर्माजयन्ते । पाकयज्ञिययेव वा ऽएत-
द्रिडयाचारिणः पवित्रपूता यदुत ऽज्ज्ञं मुसश्स्थितं
यज्ञस्य तत्तनवामहा ऽदुति तुस्मात् पवित्रयोर्मा-
जयन्ते ॥ ४३ ॥

अथ ते पवित्रे प्रस्तुरेऽपि सृजति । युजमानो वै
प्रस्तरुः प्राणोदानौ पवित्रे युजमाने तुत् प्राणोदानौ
दधाति तुस्मात्ते पवित्रे प्रस्तुरेऽपि सृजति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

“मनवे ह वै” । इडाब्राह्मण मेतत्^१ । तच्चेडायां^२ मानवी.
मिडां देवतां वक्तुं “मानवी एतपदी मैत्रावरुणीत्येतानि च
निमदपदानि^३ व्याख्यातु मितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रमत्त
एव, किञ्चित्तु दर्शयामः ।—

‘मनवे’ वैवस्वताय । तादर्थ्यं चतुर्थी^४ । अवेनेज्यते हस्तादि
अनेनेति ‘अवेनेज्यम्’^५ ; करणे कृत्यः^६ । ‘आजहुः’ आनीतवन्तः,
परिचारकाः । ‘यथा’ ‘इदम्’ अधुना ‘पाणिभ्यां’ हस्तार्थं यदवेनेजनं
तस्मै ‘आहरन्ति’, तथा आजहुः । ‘तस्य’ मनोः प्रकाशयतः
‘मास्य’ ‘पाणी’ प्राप्तः । भगविनोऽर्थस्य मिद्वये देवतैव मास्य-
रूपेण जगाम ॥ १ ॥

१— तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ५. ८.) समाप्तातानोऽडानि गदवाक्यानीहो-
विंशकृदिहोतादियु, तैत्तिरीयसंहितायाश्च (२. ६. ०.) व्याख्यातानि,
प्रमत्तं सृजतानि चाश्वनायनेन (श्रौ. सू. १. ८.) ।

२— ‘ततः प्रजायां’—इति ठ ।

३— ५३०. ८०. ३-७ पं० दृष्टव्याः ।

४— पा० २. ३. १३ सू० १३१- ।

५— ‘अवेनेज्यम्’—इति ज, ठ ।

६— पा० ८०. ३. ३. ०० ।

“शब्द” । शब्दच्छब्दोऽच सामर्थ्यात् चिप्रवचन । ‘शष’
 महामस्य, चिप्र मेव महामस्योऽवावर्तते इत्यर्थः । अथ कस्मात्
 शौघ मेव महामस्य सदृशः ? ‘हि’ यस्मात् ‘स’ ‘ज्येष्ठ’ सदृशं
 ‘वर्द्धते’, सर्व एव हि जलधरा अतिशयेन वर्द्धन्ते, स तु मत्स्यत्वा-
 दनाइलाच्च सदृशं वर्द्धत इति श्रुतिवचनम् । ‘अथेतिथीम्’—इति
 मत्स्यवचनम् । अथ मपि समुद्र मध्यवर्षते ‘इतिथीम्’ इत्यभिनयः ।
 तेन मद्भेद्या समा^१ दर्शितवान् । इयतीनां दशानां द्वादशानां वा
 पूरणी ‘इतिथी’ । इदम दशादेश^२ हान्दम । टित्वात् ङीप्^३ ।
 इयत्यस्त्रिययो यस्यां सा इतिथीति केयुचित् कोषेयु । तेष्वपि
 इयतिथीं यावतिथीं तावतिथी मिति प्राप्ते हान्दमो य-शब्द-
 व शब्दशोषः । ‘ममा’ मवत्सर, ताम् ‘ममाम्’, समाया मित्यर्थः ।
 ‘तत्’ स इति शिक्षव्यत्ययः । ‘स’ पूर्वात्ता ‘शौघ’ ‘आगन्ता’,
 ‘तत्’ तदा ‘नावम्’ उपकस्य, माम् ‘उपासामै’ उपासीथा । ‘शौघे’
 ‘ओत्थिते’ तां ‘नावम्’ तम् ‘आपद्यामै’ आरोहेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

“त मेव भूत्वा” । यावतीनां पूरणी ‘यतिथी’ ‘परिदिदेश’
 परिदिष्टवान्, आख्यातवान्, ‘ततिथी’ तावतीनां पूरणी ‘ममाम्’,
 ‘नाव उपकस्य’ मत्स्य सुपासितवान् । ‘शौघे’ च उत्थिते ‘नावम्’
 अधिरुद्ध । ‘त’ च मनु ‘स मत्स्य’ ‘उप’ ममीपे, मी^४, एन
 सुपकस्य मिति^५ ममन्थ । ‘आपुजुषे’ आगतः । ‘तस्य’ मत्स्यस्य
 ‘गृह्णे’ भवितव्यतयैव निष्पादिते ‘नाव पाश’ प्रतिबद्धवान् ।

१—‘सद्भेद्यां समा’—इति ज, भः ।

२—पा० सू० ५ ३ ३ ।

३—पा० सू० ४ १ ११ ।

४—‘मीपे’—इति ज, भः ।

५—‘मुपकस्यामीति’—इति ज ट ।

६—‘अप्यागत’—इति ज ।

“ताः होचतुः” । ‘आवयोर्दुहितेति ब्रूध्व’—‘इति’ ऊचतुः ।
 ‘अपि त्वं’ भागः, तं प्रार्थितवन्तौ । ‘तद्’ भागित्वं ‘वा जज्ञौ’
 ‘वा-गृह्यः च-गृह्यार्थे’, जानातिश्च प्रतिपूर्वो द्रष्टव्यः ; प्रतिज्ञातवती
 च ; ‘न’ च प्रतिज्ञातवतीति । यावता मैचावरुणीति व्यपदिश्यते,
 तावत् प्रतिज्ञातवती ; यच्च तस्याः किञ्चित् ताभ्यां ह्रयेतेति, एवं
 न प्रतिज्ञातवती ॥ ८ ॥

“तां ह मनुः” । ‘अजौजनयाः’ जनितवानसि । ‘आग्नीरग्नि’
 आग्नीर्हेतुत्वादाग्नीः । ‘अत्र कल्पय’ सङ्गततया समर्थय, समर्थं कुरु ।
 ‘मया’ हेतुभूतया, मय्युपहृत्यमानायाम् “उपहृतोऽयं यजमानः”—
 इत्येतेन^१ होद्वचनेन ‘याम् आग्निपम् आगामिष्यमे’ इति, ‘ताम्’
 ‘एतत्’ एतां मैचावरुणीं मानवीं एतपदीं ‘मध्ये यज्ञस्य’ यज्ञ-
 स्थान्तः समर्थयन् ‘प्रयाजानुयाजान् अन्तरा’ । इति इडायागः^२ ॥ ९ ॥

“तयार्चन्” । ‘तया’ सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनप्रतिलक्षणं
 ‘तपः’ ‘आम्यन्’ कुर्वन्, ‘चचार’ । ‘तया’ हेतुभूतया । ‘इमाम्’
 प्रजातिम् । प्रजायते इति प्रजातिः । ततो ‘याम्येनया’—इत्यादि,
 तत्करणफलम् ॥ १० ॥ ११ ॥

“मा वै पश्चावत्ता” । सप्तारणादिविधेयः ; आद्यान्तरात् ।
 ‘पश्चवो वा इडा’ पशुप्रभव-एतादिप्रभवत्वात् पश्चवः इडा^३ ॥ १२ ॥

“म ममउदाय” । ममया ॥ १३ ॥

१—‘पिण्डव्यर्थे’—इति ठ, ट ।

२—५३१ ए० १ पं० ।

३—इडाग्रस्थेनेकापाया भवन्तं पुरोडाशादि मय्युच्यते ।

४—ते० सं० २. १. ०. ६ । ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

“स होतुरिह” । इहेत्यभिनयेन प्रदेशिनीपर्वमध्यमं दर्शयति ;

शाखान्तरात् ॥ १४ ॥

“अथ होतुरिह” । ‘इह’-इति हेतुनन्तरम् ; शाखान्तरादेव ।
‘ओष्ठयोः’-इति । अत्राविशेषेण ‘निलिम्पते’ निलिम्पेदिति श्रुतिः^१ ;
शाखान्तरे तु—अधर मधर उत्तर मुत्तरे । किं पुनर्निलिम्पते ?
द्रवत्वात् सन्निधानाददनीयत्वाच्च आज्यम् । तथापि “एतदेवैनां प्राप-
यते”—इति^२ इडा-निष्प्रयवचनादैर्द मेवाव्य मिति गम्यते ॥ १५ ॥

“एतद् वै मनुः” । निर्लेपार्थवादोऽयम् । ‘विभयाच्चकार’
भीतः । ‘तनिष्ठम्’ तनुतमम् । ‘पाकयज्ञिया’ पाकयज्ञार्हा । मनुय्य-
प्रधानत्वात् मन्दतरवीर्येत्यभिप्रायः । ‘यत्’ ‘इयम् इडा’ । ‘यत्’ ‘इह’
तनिष्ठे देशे ‘यज्ञं न हिंस्युः’, मरुत् स्यादिति शेषः । एवं भीतः,
विभ्यत् । “ता मेतदिति । ‘ताम्’ इडाम् ‘एतद्’, यत् “ओष्ठयोर्नि-
लिम्पते”—इति वक्ष्यते^३, तत् ‘पुरा रक्षोभ्यः’ यावदेवोच्चैरुपह्वानं
श्रुत्वा रक्षांसि नागच्छन्ति, तावत् ‘प्रापयत’ । “प्राणेष्वेव ह्रयते”—
इति वक्ष्यते^४, तं प्राणदेशं प्रापितवान् । “पुरा रक्षोभ्यः—पुरा
रक्षोभ्यः”—इति द्विवचनं प्रयोगान्तरव्याप्त्यभिप्रायम्^५ ॥ १६ ॥

“अथ होतुः” । अवान्तरेडावदानं सेतत्^६ ॥ १७ ॥

“अथोपांशु” । अत ऊर्ध्वं ह्यौच मिडोपह्वानं विधीयते ।
तदपि द्विविधम्,—उपांशु चोच्चैश्च । तच्च प्रथमं तावदुपांशूपह्वानं

१— एतन्मन्त्रस्तथाख्यानञ्च तै० ख० २. ६. ८ द्रष्टव्यम् ।

२— ५२७ पृ० १७ पं० ।

३— ५२७ पृ० १८ पं० ।

४— ५३२ पृ० १९ पं० ।

५— पा० सू० ८. १. १, ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ४. १० । ऐ० ब्रा० २. ४. ६ ।

युज्यते । उपपूर्वे कथतिरभ्यनुज्ञायां वर्त्तते ; उपांश्चनुजानीते इत्यर्थः । “एतदिति । ‘विभयाञ्चकार’ भौतः, विभ्यत् । पूर्ववद् व्याख्या । ‘इयं’ हि ‘इडा’ सर्वैः ष्वत्विग्यजमानैर्विभज्य भवणीया । तत्र चोनातिरेकाशङ्कानिवृत्तये परस्पर मनुज्ञातव्यम् । तच्चै- तत्साधारण मेवानुज्ञात मध्यमस्थानीयो होता सर्वैरन्वारब्धः करोति ॥ १८ ॥

“स उपप्लवते” । यदीडानुज्ञातव्या, रथन्तरादीनां किं मापतितम् ? अत आह— “तदेता मेवैतदिति । इडाया एवैतानि रथन्तरादीनि, पृथिव्यादीनि च रूपाणि । ततश्च तस्या मुपप्लवतायां तान्युपप्लवतानि भवन्ति । तेषु चोपप्लवतेषु सा उपप्लवता भवतीत्या- धिदैविकी विभूतिं स्थापयितुं तद्वारेणैवोपप्लवते । तथा च कचिदाह— “तदेनां परोच मुपप्लवते”—इति^१ । “उप मां रथन्तर मिति । सर्वत्र रथन्तरादिमयी इडा-देवता, तां नार्हन्त्यननुज्ञाता मनुज्या भवयितुम् ; अतः सानुज्ञायते— “मा मिति । एतच्च तुल्यहेतुत्वात् सर्वेषां ष्वत्विग्यजमानानां प्रदर्शनार्थम् ॥ १८ ॥

“उपप्लवता गावः” । प्रसन्नाद्यतस्रः ॥ ‘प्राणः’ ‘शरीरम्’^२ ; इडाया एतद्दृष्टव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । “अयोपांशूपप्लवते”—इति यदुक्तम्^३,

१— ५३६ ए० ८—११ पङ्क्तयो द्रष्टव्या ।

२— ५२८ ए० १० पं० ।

३— २३ कश्चिक्का द्रष्टव्या ।

४— ५२८ ए० ४ पं० ।

तस्यावच्छेदार्थम्^१ “अथ प्रतिपद्यते”—इत्याह । तेनेत ऊर्द्धं यथा-
प्राप्तं सुचैर्वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

प्रमत्ताद्यतस्रोऽतः परम् । “वत्सा वै दैव्या अध्वर्यवः”—इति^२
साम्नायं हविः समभवति , अध्वर्युवदित्यभिप्रायः । इडाञ्च भक्ष्यां,
भक्ष्यत्वेनानुज्ञाय भक्षयितृन् अनुजानीते— “उपहृता दैव्या अध्व-
र्यव इत्यादिना^३ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

तवाण्यविशेषेणानुज्ञाय, विशेषत आग्नीध्रं मनुजानीते— “उप-
हृते द्यावापृथिवी”—इति । स हि द्यावापृथिव्योरधिदैवरूपेणानु-
ज्ञायते । “उपहृतो यजमानः”—इति । यजमानस्य विशेषोपह्वानम्;
परोक्षं^४ ह्यवाग्नीरिति । कथं परोक्षम् ? उत्तरस्थां देवयज्याया
मुपहृत इत्यनुज्ञामात्रं मिह श्रूयते, नाशास्त्र इति , ‘यत्नाशास्यते,
तदनुज्ञातव्यम्”—इति अनुज्ञया आग्नीर्गम्यत इत्यभिप्रायः । ततश्च
यजमानोऽपि सामान्यरूपेणैव यजमान इति वाच्यः, न विशेष-
रूपेण देवदत्तो यज्ञदत्त इति । तद् विस्मयं प्रत्यक्षं मानुष
मित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

“उत्तरस्थाम्” । यदिडाया मुपहृतः, तत् ‘उत्तरस्थां देवय-
ज्याया मुपहृतः’, सापीडाया एव विभूतिरित्यभिप्रायः । “तदस्मा
एतदिति । जीवनादीनां मुत्तरेज्याहेतुत्वात् । उत्तरया देवेज्या^५
जीवनादीनि लक्ष्यन्ते इति दर्शयति । यत्नाशास्यते, तत्रोपह्वानं

१—‘तस्यावच्छेदार्थम्’—इति ज, भ ।

२—५३० ए० १० पं० ।

३—५३० ए० ८ पं० ।

४—‘पारोक्ष्यं’—इति ज, भ ।

५—‘देवयज्या’—इति ठ ।

युरु मिति गम्यमाना माश्रियं “परोक्ष माग्रास्ते”-इति दर्शयति ।
एतेन “भूयो हविष्करणम्” आग्रास्त इति व्याख्यातम् ॥ ३०-३५ ॥

“एषा वा आग्नीः” । एषैव ; नातोऽधिकास्तौत्यभिप्रायः ।
“तद्यत्पशुनिति । पशुग्रहणं त्रियोपलक्षणार्थं मित्यभिप्रायः ।
“तदेताभ्या मिति । यद्यपि जीवनादिलक्षण मेकं मुभयत्राभिन्नम्,
तथापि स्वरूपेणोत्तरस्यां इज्याया यज्ञ हविष्करणं भिद्यते^१ ;
अन्पेनापि हविषा उत्तरस्या देवयज्याया उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

“देवा मे इदं हविः” । ‘देवा मे इदं हविः’ ‘जुषन्ताम्’
शेषन्ताम् । यो मनोरथो यजमानस्य तस्य, ‘तस्मिन्’ अयं
मनुज्जातः, सोऽस्य समृद्धता मित्यर्थः । “तद्यज्ञस्यैवैतदिति । हवि-
र्जोषणद्वारेण यज्ञसमृद्धिफल माग्रास्त इति दर्शयति ॥ ३७ ॥

“तां वै प्राश्रन्त्येव” । प्रसन्ना ॥ ३८ ॥

“प्राश्रन्त्येव” । लच्छब्दः समुच्चयार्थः । शोचादिग्रहणं प्रदर्श-
नार्थम्, ब्रह्माग्नीध्रयोरपि ; “यज्ञ प्राश्रन्ति”-इतिवचनात्^२ । “अथ
यत्पूर्वाह्ने मिति । पुनर्वचनं यजमानभागत्वज्ञापनार्थम् । “नेद-
संस्थित इति । नो संस्थिते ; प्राश्रन्तीति वचनाद्गम्यते । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘प्राश्रितं भवति’ इति । अग्नौ ऊत्ताय भक्षयति । “दैवो
वा अख्येय आत्मा मानुषोऽयम्”-इत्यनेन दर्शनेनावश्यं यजमानेन
प्राश्रनीय मित्यभिप्रायः ॥

“अथ यत्प्रत्यक्ष मिति । यजमानभागं मनुषहतं न प्राश्रति ;
इडां नु विशेषत उपहृतां प्राश्रत्येव^३ । “नेदसंस्थिते”-इति ।

१-‘विद्यते’-इति ज, झ ।

२- ५३२ पृ० २० पं० ।

३-‘उपहृता प्राश्रन्ति युक्ता, यजमानस्य’-इति का० इ. ४. २२, २३ ।

अद्यापि अनुयाजपत्नीमयाजदेवता नेज्यन्ते , तास्वनिष्ठास्वयुक्त स्वय
मशन मित्यभिप्राय । “एतदेवास्तेति । होमानन्तरं मेव प्राशित
भवतीत्यभिप्राय । अन्ते तु प्रत्यच मेव प्राशिय्यति , अप्राश-
माने यजमाने भागत्वव्यपदेशानुपपत्ते । “सर्वे प्राशन्ति” इडा मिति
सम्बध्यते ॥ ३८ ॥

“अथ यच प्रतिपद्यते” । ‘यच’ काले होता ‘प्रतिपद्यते’
“इडोपहृता”-इत्येत निगदम्, ‘तत्’ तदा ‘चतुर्द्धां कृत्वा पुरो-
डाशम्’ आग्नेयम्, “आग्नेयं चतुर्द्धां करोति”-इति शाखान्त-
रात् । वर्हिषि सीदतीति ‘वर्हिषत्’ । यथा वर्हिषद् भवति,
तथा करोति, वर्हिषि सादयतीत्यर्थ । (तच्चतुर्द्धांकरण आग्नेयस्य
पुरोडाशस्य ब्रह्महोचध्वर्यग्रीधा भव इति । एव चतु प्रकार चतुर्द्धां,
अयजमानास्तत्वार प्राशन्तीत्येव न पञ्च प्राशन्तीति विरोधः^१ ।)
‘तत्’ चतुर्द्धांकृतस्य वर्हिष सादनम्, ‘अच’ दर्शपूर्णमासयो ‘पितृणां^२
भाजनेन’ हेतुना, क्रियत इति शेष । पितृणां सविभागार्थ इत्यर्थ ।
किन्तत् पितृभ्यो दीयते ? नेत्याह । किन्तर्हि ? चतुस्तस्यासामा-
न्याद् वर्हिस्तस्यश्चाच भक्तिमाच सेतत् । तदाह— ‘चतस्रो वा
इति । “अवान्तरदिशो वै पितर इति । तासु हि पितृयज्ञेन तेभ्यो
दीयते । “तस्मादिति निगमः^३ ॥ ४० ॥

“अथ यचाडोपहृते” । “तदग्रीध आदधाति” । आदपूर्वो

१— ठ पुस्तकमात्रे एषोऽधिक पाठ ।

२— ‘पितृणां’-इति ठ ।

३— का० थौ० सू० १४ १३-१८ । एतन्तोऽपि तत्रैव संसृत ।

दधाति^१रन्यत्र म्यापने प्रयुक्तोऽत्र तर्पणे द्रष्टव्यः^२ । न चैष इडाभागः ; किं तर्हि ? अन्य एवाय मग्निद्भागः ; प्राग्निचक्षेडा च, यच्चाग्नीध्र आदधातीतीडाया भेदेन यपदेगात् । एतेन ब्रह्मभागयजमान-भागयोरपीडाव्यतिरेकः सिद्धः । “द्यावापृथिव्यो वा एष यदाग्नीध्रः” । अग्निं मिन्धे, दीपयति मष्मार्गेणेति ‘अग्नीत्’ । अग्नि-मभिन्धनादियोगादाग्नीध्रस्य तत्परत्वम् । स इन्द्रः द्यावापृथिव्यौ तर्पयति । “धूमेनामू वृष्येमाम्”-इति^३ । धूमेन ‘अमूं’ द्याम्, वृष्या ‘दमां’ पृथिवी मिति । द्यावापृथिव्यौ आग्नीध्रः ; तस्मिन् भक्षणादिना प्रीते सिद्धे, सिद्धा द्यावापृथिव्योः प्रीतिरिति ॥ ४१ ॥

“अथ यवाग्निपम्” । ‘यव’ काले ‘आग्निपम्’ “उपहृतोऽयं यजमान उत्तरक्षां देवयज्यायाम्”-इति^४ होता ‘आग्नास्ते’, ‘तत्’ तदा ‘जपति’^५ । कः ? यजमानः ; आग्निं तदर्थत्वात्^६ :- “तद्या

१— जु० उ० १० धा० । २— का श्रौ० ३. ४ १६ सू० टोका ३० ।

३— “भूमिं पर्जन्या जित्वन्ति दिवं जित्वन्त्यग्नय”-इति ऋ० सं० १.

१६४ ५१ ।

४— ५२९ छ० १ पं० दृष्टव्या ।

५— “व्याश्रसने मदीय मिति यजमानो जपति”-इति का० श्रौ० सू०

३. ४. २१ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. १०. १ ।

६— तदिडाप्राशनपद्धतिस्त्वेवम् ।— अर्ध्वर्युं इडापाची गार्हपत्ये प्रत्य तस्या स्यास्या एवोमस्तीर्य पुरोडाशस्य दक्षिणतो मध्याचावदति । ततः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा होत्रे इडा प्रदाय, हस्तेनापि मुञ्चन्, होतारं प्रदक्षिणीकृत्य, होतुरग्रे प्रत्यङ्मुख उपविश्य, होत्रा समर्पिता मिडां प्रतिगृह्य, इडाया एव सुवेणार्ज्यं मादाय होतुं प्रादेशिण्या उत्तमे पर्वणि मध्यमे च सुवेणैवानक्ति । ततो होतुर्हस्ते इडाया एव पश्चा-

एवावर्त्विजो यजमानायाग्निं आशासते, ता एवैतन्मतिमृद्धान्
कुर्वते”-इतिवाक्यशेषात्^१ ॥ ४२ ॥

“अथ पवित्रयोः” । ‘पवित्रयोः’ पवित्राभ्या मिति विभक्ति-
व्यत्ययः । कुतः^२ “पवित्रपूताः ०—० तनवामहे”-इतिवाक्यशेषात्^३ ।
‘मार्जयन्ते’^४ । “मृजू गौचालङ्कारयोः”^५ । चौरादिकत्वादिषु^६ ।
शोधयन्त्यात्मानमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

“अथ ते पवित्रे” । “यजमानो वै प्रभृत्”^७, इतरस्माद्वर्षि-
ष्यत्वात् । “प्राणोदानौ पवित्रे”, दित्वात् । ‘अपि सृजति’
संसृजति^८ ॥ ४४ ॥ ३ ॥ [अ. १.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कचितोऽशितुः ।

धर्माधरो हरिस्वामी व्यासच्छातपर्षी श्रुतिम् ॥

इत्याचार्य-श्रीहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

हविर्यज्ञेषु अष्टमस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

वत्त मवपति । क्षीता च पचम मशदानं नय मेवादते । तत् इहोप-
कृतेति क्षीता पचमाने व्याघ्रेण पुरोडाशं पचुर्हा एत्वा मध्व विन्व-
नेतिमन्त्रान्तेऽध्वरुर्बर्हिषि निदधाति । ततो यजमान व्याघ्रेयादि-
विदिष्टु पचुरो भामान् निधाय, प्रदक्षिण माघेयस्यानादाभ्य, इदं
मध्यम, इदं क्षीतु, इदं मध्वर्षी, इदं माघीधमेति श्रुतिभ्य व्यादि-
यति । ततोऽपसपादिकमन्त्रो तर्षे प्रबोभोत्पराङ्मरेण निष्कृष्य,
समर्पयन्मेव भक्षयन्ति । यजमानोऽपि यष्टम भागं भक्षयतीति ।

१— १३२ ए० १३ पं० ।

२— ५३२ ए० १० पं० ।

३— का० श्रौ० सू० १. ३. २३ । मन्त्रानु— वा० मं० ६. २२. ० ।

४— व० ध० २२५ पा० ।

५— पा० सू० ३. १. ७५ ।

६— का० श्रौ० सू० १. १. २५ । मन्त्रान्तोऽपि तथैव गायन् ।

ते वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति । अनुयाजेभ्यो
यातुयामेव वा ऽएतदग्निर्भवति देवेभ्यो हि यज्ञ
मूहिवान् भवत्युयातयामन्यनुयाजांस्तनवामहा ऽइति
तस्माद्वा ऽएते ऽउल्मुके ऽउदूहन्ति ॥ १ ॥

ते पुनरनुसुऽस्पर्शयन्ति । पुनरेवैतदग्नि माध्याय-
यन्युयातयामानं कुर्वन्त्युयातयाम्नि यदुत ऽज्झ
मुसऽस्थितं यज्ञस्य तुत्तनवामहा ऽइति तस्मात्
पुनरनुसुऽस्पर्शयन्ति ॥ २ ॥

अथ समिध मभ्यादधाति । समिन्ध ऽएवैन मेतत्
समिधे यदुत ऽज्झ मुसऽस्थितं यज्ञस्य तुत् तनवामहा
ऽइति तस्मात् समिध मभ्यादधाति ॥ ३ ॥

ताः होतानुमन्त्रयते । एषा ते ऽअग्ने समित्तया
व्वर्द्धस्व चा च प्यायस्व व्वर्द्धिषीमुहि च व्वय मा च
प्यासिषीमहीति तद्यथैवाद्ः समिधुमानायान्वाहैवुं
मेवैतदुन्वाह तुदेतद्दोतुः कर्म स यदि मुन्येत न होता
व्वेदेत्यपि स्वय मेव युजमानो ऽनुमन्त्रयेत ॥ ४ ॥

अथ सुम्भार्ष्टि । युनुक्त्येवैन मेतद्युक्तो यदुत ऽज्झ
मुसऽस्थितं यज्ञस्य तुद्वहादिति तस्मात् सुम्भार्ष्टि सकृत्-
सकृत् सुम्भार्ष्टि त्रिस्त्रिर्वा ऽअग्ने देवेभ्यः सुमृजन्ति
नेत्तुया करुवाम युया देवेभ्य ऽइति तस्मात् सकृत्-सकृत्

सुमार्ध्यजामितायै जामि ह कुर्याद्यत् त्रिः पूर्वं चिरुपरं
तस्मात् सकृत्-सकृत् सुमार्ष्टि ॥ ५ ॥

स सुमार्ष्टि । अग्ने व्वाजजिद् वाजं त्वा ससृवाऽसं
वाजजितः* सुमार्जर्मीति* सरिष्यन्त मिति वा ऽअग्र
ऽआह सरिष्यन्निव हि तर्हि† भवत्यथात्र ससृवाऽस
मिति ससृवेव ह्यत्र भवति तस्मादाह ससृवाऽस
मिति ॥ ६ ॥

अथानुयाजान् यजति । या वा ऽएतंन यज्ञेन देवता
ह्वयति युभ्य ऽएषु यज्ञस्तायुते सुवा वै तत्ता ऽदृष्टा
भवन्ति तद्यत्तासु सुवास्विष्टास्वथैतुत्पुथेवानुयजति
तस्मादनुयाजा नाम ॥ ७ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दांसि वा ऽअनुया-
जाः पशवो वै देवानां छन्दांसि तद्यद्येदं पशवो युक्ता
मनुष्येभ्यो वहन्त्येवं छन्दांसि युक्तानि देवेभ्यो यज्ञं
वहन्ति तद्यत्र छन्दांसि देवान्समर्पयन्त्य छन्दांसि
देवाः समर्पयन्स्तदुत्तत् प्रागभूद्यच्छन्दांसि युक्तानि
देवेभ्यो यज्ञं मुवाक्षुर्युदेनान्समर्पयन् ॥ ८ ॥

अथ युदनुयाजान् यजति । छन्दांसि वा ऽअनु-
याजाश्छन्दांस्येवैतत्सन्तर्पयति तस्मादनुयाजान्यजति

तस्माद्येन ब्राह्मणेन धावयेत्तुहिमुच्य ब्रूयात् पायुय-
तैनत्सुहितं कुरुतेत्येषु ऽउ ब्राह्मणस्यापह्नवः ॥ ६ ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । तद्वै कुनिष्ठं छन्दः
सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते तदु तद्वीर्येणैव युच्छेनो
भूत्वा दिवः सोम माहरत्तदयथायथं मन्यन्ते यत्कुनिष्ठं
छन्दः सुज्ञायत्री प्रथमा छन्दसां युज्यते ऽथात्र यथा-
यथुं देवाश्छन्दाःस्यकल्पयन्ननुयाजेषु नेत्पापवस्यसमुत्त-
दिति ॥ १० ॥

स वै खुलु बर्हिः प्रथमं यजति । अयं वै लोको
बर्हिरोपधयो बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोक ऽश्रोपधीर्दधाति ता
ऽइमा ऽअस्मिन्नल्लोकाः ऽश्रोपधयः प्रतिष्ठितास्तुदिदं सुर्वं
जुगदस्यां तेनेयं जुगती तज्जुगतीं प्रथमा मकुर्वन् ॥ ११ ॥

अथ नुराशुऽसः द्वितीयं यजति । अन्तरिक्षं वै नुरा-
शुऽसः प्रजा वै नुरस्ता इमा अन्तरिक्षं मुनु वावश्चुमानाः
प्रजाश्चरन्ति यद्वै वृदति शुऽसतीति वै तुदाहुस्तस्मा-
दन्तरिक्षं नुराशुऽसोऽन्तरिक्षं मु वै विष्टुत्तुत् विष्टुभं
द्वितीया मकुर्वन् ॥ १२ ॥

अथामिरुत्तमः । गायत्री वा अग्निस्तुज्ञायत्री मुत्तमा
मकुर्वन्नेवं यथायथेन कृतेन छन्दाःसि प्रत्यतिष्ठंस्तस्मा-
दिदं मुपापवस्यसम् ॥ १३ ॥

देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह । देवन्देव मिति सर्वेषु
 होता देवानां वै देवाः सन्ति छुदाःस्येव पशवो ह्येषां
 गृहा हि पशुवः प्रतिष्ठो हि गृहाम्छुन्दाःसि वा अनु-
 याजास्तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह देवन्देव मिति
 सर्वेषु होता ॥ १४ ॥

व्वसुवने व्वसुधेयस्येति । देवताया एव व्वपद
 क्रियते देवतायै ह्ययते न वा ऽश्व देवतास्यनुयाजेषु
 देवम्बहिरिति तुव नामिर्नेन्द्रो न सोमो देवो नुराशुःस
 ऽदिति नात ऽएकञ्चन यो वा ऽश्वामिर्गायत्री सु निदा-
 नेन ॥ १५ ॥

अथ युवसुवने व्वसुधेयस्येति युजति । अग्निर्वै
 व्वसुवनिरिन्द्रो वसुधेयोऽस्ति वै छुन्दसां देवतेन्द्राम्नी
 एवैव मु हैतुदेवतायाः एव व्वपद क्रियते देवतायै
 ह्ययते ॥ १६ ॥

अथोत्तमु मनुयाजु मिष्टा समानीय जुहोति प्रया-
 जानुयाजा वा ऽएते तद्यैवादः प्रयाजेषु युजमानाय
 द्विपुन्तं आह्वयं वलिः हारयत्युव* ऽध्याद्यं वलिः
 हारयत्येव मेवैतदनुयाजेषु वलिः हारयति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [ट. २.] ॥

“ते वा एते उल्लुके” । अनुयाजब्राह्मण मेतत् । “अथाग्निं कल्पयति”—इत्यस्मिन् क्रमे उल्लुके दे ‘उदूहन्ति’, ऊर्द्धं नयन्ति, अग्निः पृथक् कुर्वन्ति, अस्त्रिग्यजमानाः । साक्षादध्वर्युः, इतरे तदनुज्ञानेन । अथ कस्मान्न बहव एव साक्षादुदूहन्ति ? एकेनो-दूहनेनैकस्त्रैव कर्तुरपेक्षितत्वात् । यथा चानुयाजयजने तेषां स्व-यापारापेक्षं यज्जलम्, एव मुदूहनेऽपीति गम्यते । किमर्थं मुदू-हन्ति ? “अनुयाजेभ्यः” अनुयाजार्थम् । कोऽनुयाजेषु तयोरुपयोगः ? इति चेत्, ‘यातयामा’ गतरसः, गतवीर्यः ‘एतत्’ एतस्मिन्ननुयाज-काले अग्निर्भवति । ‘देवेभ्यः’ यस्माद् ‘यज्ञ मूढवान् भवति’, ततश्च गतवीर्यत्वादनुयाजेस्वचमः स्यात् । आभ्यां प्रागुच्यताभ्यां पुनः संस्पृष्टाभ्याम्” अगतवीर्या भविष्यतीत्यभिप्रायः । अतएवाग्निकल्पन-काले उदूहन्तीति गम्यते । अनुयाजेभ्यः उल्लुके उत्सार्य देव-यागायाग्निं कल्पयतीति हि तच्च युज्यते ॥ १ ॥

“ते पुनरनु” । अनुयाजेभ्य उल्लुके उत्सार्य देवयागेऽतीते पश्चात् ‘संस्पर्शयन्ति’ सज्जमयन्ति ॥ २ ॥

“अथ समिध मभ्या” । उल्लुकसमासेन पुनर्नवीकृतोऽग्निः ॥ ३ ॥

“तां होता” । समिधा सामिधेनीस्थानीयया च “एषा ते”—इत्यनयर्चा, “समिधते”—इत्येतदादिभ्यां दाभ्या माह । “तदेत-

१— पुरस्तात् ३. ९. १२ (२१० पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— ‘उल्लुकम्’ प्रज्वलत् काष्ठम् । व्यम० को० २. ६. ३० ।

३— ‘मुदूहनम् ?’—इति ठ ।

४— ‘संस्पृष्टाभ्याम्’—इति ठ ।

५— वा० सं० २. १४. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. २ ।

दिति । यस्मादेव मनुमन्त्रणात्मकं कर्म होतुः, नाध्वर्योः । 'स यज-
मानः' 'होता न वेद इति मन्येत', तदा 'स्वयं मय्यनुमन्त्रयेत' ॥ ४ ॥

“अथ सम्प्राष्टिं” । सम्प्रागो दाभ्या मुच्यते^१ ॥ ५ ॥

“स सम्प्राष्टिं” । 'सष्टवान्'^२ सष्टतवानिति प्राप्ते तकारलोपः^३ ॥ ६ ॥

“अथानुयाजान्” । (न चैष इडाभागः, किं तर्ह्यन्य एवाय
मग्नीह्वागः, प्राश्निचं च इडा च यच्चाग्नीध आदध्यात्^४) अथानु-
याजविधिरूपक्रान्तः, तस्मात् “अनुयाजान् यजति”—इत्युपसंहरि-
यते । 'या वा एतेन'—इति निर्वचनम् ॥ ७ ॥

“अथ यदनुयाजान्” । —इति अर्थवादसम्बन्धार्थः पुनरुपन्यासः ।
“हन्दाऽमीति । यदा हन्दोभिर्देवास्तर्पिताः, अयोत्तरकासं देवैश्च-
न्दांसि तर्पितानीतीतिहासः । त मधियज्ञं योजयति^५— 'तत्'
'अतः' अनुयाजेभ्यः 'प्राक्' वृत्त मधियज्ञम् । किं तत् ? यच्छन्दो-
भिर्देवास्तर्पितास्तस्यैतद्यज्ञे रूपं दर्शितम् । प्रयाजादौ स्विष्टकृदन्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

* यस्य द्वितीयावृत्तं देवैश्चन्द्रसां तर्पणम्, स यज्ञे दर्शनीयः ;
तदर्थं मनुयाजा इव्यन्त इति दर्शयन्नाह— “अथ यदनुयाजान्
यजतीति ॥ ८ ॥

१— वा० सं० २. १४. २, ३ । का० श्री० सू० ३. ५. १, ४ ।

२— पुरस्तात् ४ ४ १५ (१०० ए०) द्रष्टव्यम् ।

३— “ 'सष्टवांसं' सरन्तम् । ए गताविद्यस्मासिड, तस्य हसुः”—इति,
‘सष्टवांसं’ प्राप्तवन्तः—इति च ऋ० सं० सा० भा० ।

४— ज-पुस्तकेऽयं अधिकः पाठः ।

५— 'त मभिधेयं यज्ञं योजयति'—इति ट ।

“म वै खलु” । उत्तरस्यां कण्डिकायां वर्हिषो जगतीं वक्ष्यते अस्यां तु जगत्या अनुयाजेषु प्राथम्यकारण माह—
 “तद्दे” —इति । तत्र मामिधेनीषु ‘कनिष्ठम्’ अक्षरसङ्ख्याया अन्त्यतमं
 ‘कन्दः’ ‘गायत्री’ ‘प्रथमा कन्दमा’ यज्ञेषु ‘युज्यते’ । ‘तत्’ तेन
 ‘वीर्येण’ ‘यच्छेनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्’ । यच्च ‘अथथायथं’
 अथथास्यं स्थानविपर्यासं ‘मन्यन्ते’ विद्वान्मः । ‘यत्’ जगत्यां परि-
 माणतो ज्येष्ठाया सेव तिष्ठमानाया मन्पाचरा ‘गायत्री प्रथमा
 युज्यते’, तद् ‘यथायथ’ कर्तुं मिह ‘अनुयाजेषु’ ‘देवाः’ जगतीं
 प्रथमाम् ‘अकल्पयन्’ । आ च जगती वर्हिरित्यभिप्रायः ।
 किमर्थम् ? “नेत् पापवस्त्रम समत्” ‘पापं’ ज्येष्ठापेक्षया कनिष्ठम्,
 तत् पापक सेव, ‘वस्त्रमम्’ प्रगृह्यतरं, यत् ‘नेत् असत्’ ; तदनु-
 काराच्च प्रजास्रपि यत्पापं वित्तयन्धुकर्मादिना, तद् ‘वस्त्रमं’
 वसुतरं, प्रगृह्यतर मितरम्नादपापान्माभूदिति ॥ १० ॥

यदि देवा यथायथ मत्वाकल्पयन्, एवं तर्हि जगती प्रथमं
 यष्ट्या, किम् वर्हिषा ? एतदाशङ्क्य वर्हिषो जगतीं वक्तुं वर्हिः-
 शब्दप्रयोगे च कारणं वक्तुं पुनराह— “म वै खलु”—इति । ‘अयं
 वै लोको वर्हिः’ येयं वर्हिरास्या देवताचेष्टेते, एषा अयं लोकः ।
 कथम् ? । परिहृदो हि मः । एव मपि जगती-शब्देनेव युक्तम्
 ‘अयं लोको वर्हिः’ यष्टुम्, किं वर्हिः-शब्देन ? अत आह—
 “क्षोपधयो वर्हिरप्तिष्ठेवैतल्लोक ओषधीर्दधातीति । वर्हिः-शब्देन
 जगत्या मपीज्यमानाया मयं गुणो जगत् इत्यभिप्रायः । यद्ययं
 लोको वर्हिः, वर्हिष्य प्रथमं मिष्यते, ततः कथं यथायथं कृदामि

देव इत्याह, न० देवं देव मिति^१ । मत्त मेवम् । यथाप्राप्ते
 तनुवदित्ये 'देवं'-शब्दादौष्माद्विर्वचन मेतत्^२ प्रातिपदिकनिर्देश-
 मात्रपरं द्रष्टव्यम् । किं पुनः कारणं बर्हिंरादिषु वक्तव्येषु देवान्
 आह ? यस्माच्छब्दोदेवया अनुयागाः, 'हन्दांमि' च 'देवानां
 देवाः', परोक्षत्वाच्च देवशब्दः प्रगल्भतरः ; अतः हन्तो वा गायत्र्या-
 दिर्वा 'तस्माद् देवान् यजेत्येवाध्ययुराह' ।—इत्येत मर्थ 'देवानां
 वै देवाः सन्ति'—इत्यादिना दर्शयति । 'पशवो हि'—इति देव-
 त्वोपपत्तिः । पशूनाञ्च साचादेवत्व मसिद्ध मिति 'गृहा हि
 पशवः'—इत्याह । गृहभोगाः पशुमत^३ एवेति 'गृहाः पशवः' ।
 गृहाणा मयसिद्धं देवत्व मिति 'प्रतिष्ठो हि गृहाः'—इत्याह ।
 प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति 'प्रतिष्ठा' शरणम्, गतिरित्यर्थः । यश्च यस्य
 शरणं गतिरत्यन्तोपकारी, स तस्य देव इति प्रसिद्धम् । "तस्माद्
 देवान् यजेत्याह"—इत्युपसंहारः ॥ १४ ॥

"वसुवने वसुधेयस्येति" । अनुयाजेषु सर्वेषु होताहेति
 मन्वन्तः । "देवताया एवेति । कण्डिकादयेनास्य पटदयस्यान्तरार्ध-
 व्याख्यानम्^४ ; तस्योपक्रमः— सर्वत्रैव यागे 'देवतायै एव' होत्रा

१— इह प्रथमो बर्हिर्वाग, तत्र 'देवम्'—इति समाघातम् ; द्वितीयो
 नराणां यगाः, तृतीयस्तु सिष्टकृदधियागः, तस्योभयत्रैव 'देव'-
 इत्याघातः । तै० ब्रा० १. ५. ८ १, २. ३, मन्त्रा द्रष्टव्या ।

२— पा० सू० ८. १. ४ ।

३— 'पशुमन्त'—इति ट ।

४— भाष्येनत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— विशेषयाग्या साधारण्ययाग्या चेति व्याख्याद्विविध्य निष्ठाभिप्रेतम् ।
 तदिह विशेषयाग्योपक्रान्ता, परकण्डिकायां समावृण्विष्यते ; तत-
 स्तस्या एव भाष्यान्ते साधारण्ययाग्या दामिधास्यते ।

‘वषट् क्रियते’ । ‘देवतायै’ एवाध्वर्युणा ‘ह्रियते’ । एतदुचितम् ।
 ‘अथ’ तु ‘अनुयाजेषु’ प्रसिद्धा ‘देवता’ ‘न अस्ति’ ; बर्हिर्नराग-
 मयोर्देवतात्वेनाप्रसिद्धेः, अग्रेषु गायत्रीप्रधानत्वात् । तेन ‘वसुवने’-
 ‘वसुधेयस्य’-इतिशब्दाभ्या मग्नि मिन्द्रञ्चोपादाय, ताभ्यां बर्हि-
 रादौनुपनक्ष्य इन्द्रान्यात्मकेभ्यो बर्हिरादिभ्यो वषट् करोति होता,
 अध्वर्युश्च तदात्मकेभ्य एव जुहोतीत्युपसंहारः ॥ १५ ॥

“अथ यद्” । ‘अग्निर्वै वसुवनिः’ । वसु हविर्लवणं वगति भजति,
 इतरदा यजमानेभ्यो ददङ्गजतीति ‘वसुवनिः’ । ‘इन्द्रो वसुधेयः’ ।
 वसुनि हवींषि धीयन्तेऽस्मिन्निति ‘वसुधेयः’, वसुनि वा दधाति
 ददातीति वा ‘वसुधेयः’ । “हव्यस्युटो बडलम्”—इति कर्त्तर्यधि-
 करणे वा हव्यः । ततः किन्देवतायै वषट् क्रियत इत्यभिप्रायः ।
 ननु चात्र जगत्यादिभ्यश्चन्द्रोभ्यो बर्हिरादिशब्दकेभ्यो वषट् कर्त्तव्य
 मिन्द्रान्योः किं मापतितम् ? नैष दोषः । इन्द्राग्निभ्यां प्रसिद्ध-
 देवतारूपप्रतिपत्तये जगत्यादीन्वेव लक्षयिष्यन्ते, यथा बर्हिरा-
 दिभिः । कथं पुनरिन्द्राग्निभ्यां जगत्यादीनि लक्ष्यन्तेऽम्बद्धाभ्या
 मित्यत आह—“अस्ति वै इन्द्रमा मिति । प्राणेनेन्द्रेणाधिष्ठितया
 वाचा रुदांस्यभिव्यज्यन्त इति ‘इन्द्राग्नी एव देवता इन्द्रमाम्’ ।
 ततश्चाधिष्ठाया देवतया शक्यान्यात्मरूपापस्यानि जगत्यादीनि
 लक्षयितुम् । एव मपि ‘वसुवने!’—इत्यामन्वितान्तम्, ‘वसुधे-
 यस्य’—इति यष्टयन्तम् ; ते कथम् ‘बर्हिर्वेतु’—इतिप्रथमान्तेन

१—पा० ४० ३. २. १११ ।

२—ते० प्रा० १. ४ ८. १-२ । ते० सं० २. ६. ८. ११ ।

वर्हिरादिना सम्बध्येते ? नैष दोषः । “एव सु हैतदिति । ध्रुवं हे
 अयेते विभक्ती व्यत्ययेन^१ चतुर्थ्यवृत्ते दर्शयति । तथापि च नैव
 सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, कथं तर्हि ? वर्हिर्वेतु वसुवनि वसु-
 धेयाभ्यां वौषडिति वर्हिरात्मिका जगती पिवत्वाज्यम्^२ । तस्यै
 एवेन्द्राग्निरूपायै वषडित्यर्थः । ननु चात्र याज्याया सुपपद्येताण्यय मर्थः,
 प्रिये तु वषट्कार एव नास्ति,— “देवं वर्हिः०—० वसुवने वसुधेयस्य
 यज” —इति^३, तत्र कथं मेकवाक्यता स्यात् ? नैष दोषः ; तस्यापि
 हि यास्काचार्येण “वसुवननाय च वसुधानाय च”— इति तादर्थ्य-
 चतुर्थ्या एकवाक्यता दर्शिता^४ । अथवा विनैव विभक्त्यव्यत्यादर्थ्या
 वक्तव्यः । हे भगवन् ! ‘वसुवने’ अग्ने ! कन्दमो देवतां ! त्वदात्मकं
 त्वदनुगृहीत मेतद् ‘देवं-वर्हिः’-शब्दकं कन्दः ‘वसुधेयस्य’ इन्द्रस्य
 स्वरूप मधिष्ठाय ‘वेतु’ इति । एव मपि चेन्द्राग्निसम्बन्धकीर्तन-
 मावादेव देवतायै वषट् कियत इत्यभिप्रायः । — एवं तावदन्तरो-
 ऽर्थः ॥ हे ‘वसुवने’ अग्ने ! वसुधेयस्य प्रशस्त्यस्तज्जभागस्य ‘वेतु’ देवं
 वर्हिः । —इति याज्ञोप्यर्थः ॥ १६ ॥

१— पा० सू० ३. १. ८५ ।

२— मन्त्रस्य ‘वेतु’ पदस्यार्थोऽयम् । यास्काचार्यस्तु ‘वीताम्’-इत्यस्य
 ‘पिवेतां कागयेतां वा’-इति द्विविधोऽर्थः उक्तः (निरु० ८. ४. १०.) ।
 “याज्येन प्रदाता इष्यन्ते, यदना मध्यत, एषदाज्येनानुयाजा”-इति
 हि तै० सं० ६. २. ११. ७ ।

३— वा० सं० २८. १२ । का० श्रौ० सू० १८. ६. १२ ।

४— निरु० ८. ४. १० । ‘यजेति सम्प्रिय’-इति तत्र तच्छेषः ।

“अथोत्तमम्” । “प्रयाजानुयाजा वा एत इति । प्राणादनपेतः
 ‘प्रयाजः’, अपानादनपेतः ‘अनुयाज’ इति, “प्राणा वै प्रयाजा
 अपाना अनुयाजाः”—इति^१ । प्राणापाननिवृत्तौ समानयनेन
 भवितव्य मित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥ ४ ॥ [८ २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाम्न विक्रमादित्यभूपतेः^१ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छतपथश्रुतिम्^२ ॥

इत्याचार्यश्रीहरिस्वामिनः छतौ शतपथब्राह्मणभाष्ये हविर्यज्ञेषु
 अष्टमाध्यायस्य द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— निरु० ८ ३. ७ । “व्याघ्रेया वै प्रयाजा व्याघ्रेया अनुयाजा × ×
 × छन्दासि वै प्रयाजाऽऽन्दास्यनुयाजा × × × अतवो
 वै प्रयाजा पशवोऽनुयाजा × × × प्राजा वै प्रयाजा अपाना अनु-
 याजा × × × आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा ×
 × × व्याघ्रेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्”—इति ।

२— ‘विक्रमार्कस्य भूपते’—इति, विक्रमस्य क्षितिश्रुति—इति च पाठौ ।

३— ‘व्याख्यच्छानपथी श्रुतिम्’—इति च वज्रज ।

४— ‘कण्डि १११’—इति क, ग, ‘कण्डिकासङ्ख्या १११’—इति च । तत्र
 १ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० २२ क०, ३ ब्रा० ४४ क०, ४ ब्रा० १७ क० ।
 तदासां सङ्गणनया १११ कण्डिका श्रुता इष्ट षष्ठे प्रपाठके प्र मिति ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अपि वा

अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वै सृचौ व्यूहति । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जेषं
व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीति जुह्वं प्राचीं दक्षिणेन
पाणिनाग्नीषोमौ त मुपनुदतां योऽस्मान् हेष्टि यं च
व्वयुं द्विष्मो व्वाजस्यैनं प्रसवेनापोहामीत्युपभृतं प्रती-
चीः सव्येन पाणिना युदि स्वयं युजमानः ॥ १ ॥

यद्युऽअध्वर्युः । अग्नीषोमयोरुज्जिति मनुज्जयत्वयं
युजमानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहाम्यग्नीषोमौ त मुप-
नुदतां यु मयं युजमानो हेष्टि युथ्यैनं हेष्टि व्वाजस्यैनं
प्रसवेनापोहामीति पौर्णमास्या मग्नीषोमीयः द्वि
पौर्णमासुः हविर्भुवति ॥ २ ॥

अथाभावास्यायाम् । इन्द्राग्न्योरुज्जिति मनुज्जेषं

व्वाजस्य मा प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी . त सुपनुदतां
योऽस्मान् द्वेष्टि युं च व्ययुं द्विषो व्वाजस्यैनं प्रसवेना-
पोहामीति यदि स्वयं युजमानः ॥ ३ ॥

यद्युऽअध्वर्युः । इन्द्रान्योरुज्जिति मनुज्जयत्वयं युज
मानो व्वाजस्यैनं प्रसवेन प्रोहामीन्द्राग्नी त सुपनुदतां
यु मयं युजमानो द्वेष्टि युस्यैनं द्वेष्टि व्वाजस्यैनं प्रसवे-
नापोहामीत्यमावास्याया मैन्द्रामुः क्षामावास्युः हवि-
र्भवत्येवं यथादेवतं व्यूहति तद्यदेवं व्यूहति ॥ ४ ॥

युजमान एव जुह्म मनु । योऽस्मा अरातीयति सु
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतद् यजमान मुदूहत्यपाञ्च त
मुपोहति योऽस्मा अरातीयत्युत्तैव जुह्म मन्वाद्य
ऽउपभृत मनु प्राञ्च मेवैतदत्तार मुदूहत्यपाञ्च माद्य
मुपोहति ॥ ५ ॥

तद्वा एतत् । समानु एव कर्मन् व्याक्रियते तुस्मादु
समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते इदं हि चतुर्थे
पुरुषे तृतीये सुङ्गच्छामह इति विदेवं द्वौघ्यमाना
जात्या आसत एतुस्मादु तत् ॥ ६ ॥

अथ जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति । युया देवेभ्यो हौपीद्
यया यजुः समुतिष्ठिपत्तयैवैतत् परिधीन् प्रीणाति
तुस्माज्जुह्वा परिधीन्सुमनक्ति ॥ ७ ॥

स सुमनक्ति । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्येभ्यस्त्वेत्येते
वै चया देवा यदुसवो रुद्रा ऽआदित्या ऽएतेभ्यस्त्वेत्ये-
वैतुदाह ॥ ८ ॥

अथ परिधि मभिपद्याश्रावयति । परिधिभ्यो ह्येतुदा-
श्रावयति यज्ञो वा ऽआश्रावणं यज्ञेनैवैतुत् प्रत्यक्षं परि-
धीन् प्रीणाति तुस्मात् परिधि मभिपद्याश्रावयति ॥ ९ ॥

सु ऽआश्राव्याह । इपिता दैव्या होतार ऽहुति दैव्या
वा ऽएते होतारो युत्परिधयोऽमुयो ह्रीष्टा दैव्या होतार
ऽहुत्येवैतुदाह यदाहेपिता दैव्या होतार ऽहुति भद्रवा-
च्यायेति स्वयं वा ऽएतस्मै देवा युक्ता भवन्ति युत्साधु
वुदेयुर्युत्साधु कुर्युस्तस्मादाह भद्रवाच्यायेति प्रेषितो
मानुषः सूक्तवाकायेति तुदिमुं मानुषः होतारः
सूक्तवाकाय प्रसूति* ॥ १० ॥

अथ प्रस्तर मादत्ते । युजमानो वै प्रस्तरस्तद्युवास्य
यज्ञोऽगस्तुदेवैतद्युजमानः स्वर्गाकरोति देवलोकं वा
ऽअस्य यज्ञोऽगन् देवलोकं सेवैतद्युजमान मुपि
नयति ॥ ११ ॥

स यदि बृष्टिकामः स्यात् । एतेनैवाद्दीत सुज्जानायां
द्यावापृथिवी ऽहुति यदा वै द्यावापृथिवी सज्जानाते

* 'प्रसूति' - इति क ।

† 'सज्जानाये' - इति च ।

ऽश्रुथ व्यर्पति तुस्मादाह सुज्जानाथां द्यावापृथिवी ऽहुति
 मित्रावरुणौ त्वा वृध्यावता मिति तद्यो व्यर्पस्येष्टे सु
 त्वा वृध्यावत्त्वित्येवैतुदाहायं वै व्यर्पस्येष्टे योऽयं पुवते
 सोऽय मेकं द्वैव. पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
 च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ प्राणोदानौ वै
 मित्रावरुणौ तद्य एव व्यर्पस्येष्टे सु त्वा वृध्यावत्त्वित्येवै-
 तुदाह तु मेतेनैवाददीत यदा ह्येव कदा च वृष्टिः सु
 मिव* तु मनक्त्याहुति मेवैतुत्करोत्याहुतिर्भूत्वा देव-
 लोकं गच्छादिति ॥ १२ ॥

स वा ऽश्रुग्रं जुह्वा मनुक्ति । मध्य मुपभृति मूलं
 भ्रुवाया मुग्र मिव हि जुह्मर्मुध्य मिवोपभृन्मूल मिव
 भ्रुवा ॥ १३ ॥

सोऽनक्ति । व्युन्त व्ययोऽक्तः रिहाणा ऽहुति व्यय ऽण्वैन
 मेतुद्भुत मस्मान्ननु यलोकादेवलोक मभ्युत्पातयति तु
 नौचैरिव हरति द्वयं तद्यस्मान्नीचैरिव हुरेद्युजमानो वै
 प्रस्तुरोऽस्या ऽण्वैन मेतुत् प्रतिष्ठायै नोदन्तीहो ऽण्व
 वृष्टिं नियच्छति ॥ १४ ॥

सु हरति । मरुतां पृपतीर्गच्छेति देवलोकं गच्छेत्येवै-
 तुदाह यदाह मरुतां पृपतीर्गच्छेति व्वशा पृश्निर्भूत्वा

दिवं गच्छ तुतो नो वृष्टि मावहेतीयं वै व्वशा पृश्नि-
र्यदिद् मस्यां मूलि चामूलुं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयुं
व्वशा पृश्निरियुं भूत्वा दिवं गच्छेत्येवैतुदाह तुतो नो
वृष्टि मावहेति वृष्टाद्वा ऽर्जुसः सुभूतं जायते तुस्मा-
दाह तुतो नो वृष्टि मावहेति ॥ १५ ॥

अथैकं तृण मुपगृह्णाति । युजमानो वै प्रस्तरः स युत्
कृत्स्नं प्रस्तरु मनुप्रहुरेत् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोका-
मियात्तुथो ह युजमानो ज्योग् जीवति यावद्देवास्येह
मानुष मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपगृह्णाति ॥ १६ ॥

तन्मुहूर्तं धारयित्वानुप्रहरति । तद्यचास्येतर ऽआ-
त्मागंस्तुदेवास्यैतुङ्गमयत्युथ युन्नानुप्रहुरेदन्तरियाह युज-
मानं लोकान्तुथो ह युजमानं लोकान्नान्तुरेति ॥ १७ ॥

तं प्राञ्च मनुसमस्यति । प्राची हि देवानां दिगुथो
ऽउदञ्च मुदीची हि मनुष्याणां दिक् तु मङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्द्वारुभिर्वा ऽदुतरः शुवं व्यपन्ति
नेत्तुथा करुवाम यथेतरः शुव मिति तुस्मादङ्गुलिभिरेव
योयुष्येरन् न काष्ठैर्यदा होता स्तुक्त्वाक माहुः ॥ १८ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहुरेति । तद्यचास्येतर ऽआत्मागंस्तु-
देवास्यैतुङ्गमयेत्येवैतुदाह त्रुष्णी सेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या

अग्नेऽसि* चक्षुर्मो पाह्वीत्यात्मानं सुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रवृणक्ति† ॥ १८ ॥

अथाह सुव्वदस्वेति । संवादयैनं देवैरित्येवैतदाह-
गानमीदित्युगन् खल्वित्येवैतदाहगन्नितीतरः प्रत्याह
आवयेति तं वै देवैः आवय त मनुबोधयेत्येवैतदाह
श्रौपडिति विदुर्व्या एन मनु वा एन मभुत्सते-
त्येवैतदाहैव मध्वर्युश्चाग्नीच्च देवलोकं युजमानं मुपि-
नयतः ॥ २० ॥

अथाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति । दैव्या वा एते
होतारो युत्परिधयोऽमुयो हि तानेवैतत् स्वगाकरोति
तस्मादाह स्वगा दैव्या होतृभ्य इति स्वस्तिर्मानुषेभ्य
इति तदस्मै मानुषाय होत्रे इहला‡ माशास्ते॥ २१ ॥

अथ परिधीननुप्रहरति । सु मध्यमु मेवुग्रे परिधि
मनुप्रहरति युं परिधिं पर्युधत्वा॥ अग्ने देव पणिभि-
र्गुह्यमानः । तं तएत मनुजोयं भरास्येप नेत्तु॥ दपचेतु-

* 'अग्ने'-इत्येव ग ।

† 'वृणक्ति' इति क ।

‡ 'होतृकला'-इति, 'होत्रे दकला'-इति चेमौ पाठौ दृष्टौ डा०-
वेवरेण । सुव्वतायैव (१६२ प०— ७. १. ११) प्रत्ययम् ।

§ 'माशास्ते'-इति क ।

॥ 'पर्युधत्वा'-इति ग ।

॥ 'नेत्तु'-इति ग, डा०-वेवरेण च दृष्ट । 'ने न त्व'-इति घ ।

याता ऽदृत्यष्टेः प्रियं पाथो ऽपीत मित्तीतरावनु-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा ऽश्वनादिष्टं
देवतायै हविर्गच्छते सुवा वै तस्मिन् देवता ऽपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्गच्छन्नादि-
शति यदुज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतदु
वैश्वदेवः हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रगृह्णाति । सः सवुभागा स्थेपा बृहन्त ऽदृति
सः सवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्टाः परिधे-
याथ देवा ऽदृति प्रस्तुर्य हि परिधयश्चानुप्रहता
भवन्तीमां व्वाच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवः
करोत्यासुद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्वाडिति
तद्यथा व्यपदकतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गच्छन्ति । अनासस्तस्य धुरि विमु-
ञ्चन्ति युतो युनुजामां ततो विमुञ्चामेति युतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'—इति क ।

† 'युनुजामां'—इति घ ।

‡ 'ह्येव'—इति च डा.—येवरेण दृष्टः ।

युञ्जन्ति ततो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्फये तस्य यतो
 युनुजाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यज्ञस्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते युत्
 प्रचुरति स युं निधाया*वद्येद् युथा व्याहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाजेषु सोऽनु-
 याजैश्चरिचैतद्विमोचन मागच्छति ते तत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते युत् सम्प्रगृह्णाति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽश्रुत् प्रजास्तुस्मादयं पुरुषो व्युक्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति घृताची स्यो धुर्यो पातः सुमे स्यः
 सुमे मा धत्त मिति साध्यौ स्यः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेनर्-दृष्टम् ।

† 'तुत्सादयति'—इति घ डा—वेनर्-दृष्टं पाठः ।

याता ऽदृत्यधुः प्रियं पाथो ऽपीत मितुतीतरावनु-
सुमस्यति* ॥ २२ ॥

अथ जुहुञ्चोपभृतं च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति युदनत्तयाहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति
तस्माज्जुहुञ्चोपभृतञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ २३ ॥

स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णाति । यद्वा ऽशुनादिष्टं
देवतायै हविर्गृह्यते सुवा वै तस्मिन् देवता ऽपित्विन्यो
मन्यन्ते न वा ऽतत् कुस्यैचन देवतायै हविर्गृह्णन्नादि-
शति यदुज्यं तस्माद्विश्वेभ्यो देवेभ्यः सम्प्रगृह्णात्येतदु-
वैश्वदेवः हविर्यज्ञे ॥ २४ ॥

सु सम्प्रगृह्णाति । सः सवुभागा स्थेषा दृहन्त ऽदिति
सः सवो ह्येव खलु परिशिष्टो भवति प्रस्तरेष्टाः परिष्टे-
याश्च देवा ऽदिति प्रस्तरुश्च हि परिधुयश्चानुप्रहता
भवन्तीमां व्वाच मभि विश्वे गृणन्त इत्येतदु वैश्वदेवः
करोत्यासुधास्मिन् बर्हिषि मादयध्वः स्वाहा व्वाडिति
तद्यथा व्यपदकतः हुतु मेव मस्यैतद्भवति ॥ २५ ॥

स यस्यानसो हविर्गृह्णन्ति । अनसस्तुस्य धुरि विमु-
ञ्चन्ति युतो युनुजामां ततो विमुञ्चामेति युतो ह्येव†

* 'सुमस्यति'—इति क ।

† 'युनजाम'—इति घ ।

‡ 'ह्येव'—इति घ डा.—वेवरेण दृष्टः ।

युञ्जन्ति तुतो विमुञ्चन्ति यस्यो पात्ये स्फ्ये तुस्य युतो
 युनुजाम तुतो विमुञ्चामेति युतो चोव युञ्जन्ति तुतो
 विमुञ्चन्ति ॥ २६ ॥

युजौ ह वा ऽएते यञ्स्य यत्सुचौ । ते ऽएतद्युक्ते युत्
 प्रचुरति स युं निधाया*वद्येद् युथा ब्वाहन मवाच्छेदेवं
 तत्ते ऽएतत् स्विष्टकृति विमोचन मागच्छतस्ते तुत्साद-
 यति तद्विमुञ्चति ते ऽएतत्पुनः प्रयुक्तेऽनुयाज्ञेषु सोऽनु-
 याज्ञैश्चरिचैतद्विमोचन मागच्छति ते तुत्सादयति
 तद्विमुञ्चति ते ऽएतत् पुनः प्रयुक्ते युत् सम्प्रगृह्णाति
 तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गत्वा विमुञ्चते यज्ञं वा
 ऽश्रुनु प्रजास्तुस्मादयं पुरुषो व्युक्तेऽथ विमुञ्चतेऽथ
 व्युक्ते तद्यां गुति मभियुक्ते तां गुतिं गुत्वान्ततो विमु-
 ञ्चते सु सादयति घृताची स्थो धुर्यौ पातः सुमे स्थः
 सुमे मा धत्त मिति साध्यौ स्थः साधौ मा धत्त मित्ये-
 वैतुदाह ॥ २७ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'यन्निधाया'—इति क, ग, डा—वेवर्-दृष्टश्च ।

† 'तुत्सादयति'—इति च डा०—वेवर्-दृष्ट पाठ ।

“म वै सुचौ^१ ब्रूहति” । “ऊह वितर्क^२”, प्रेरणे तत्र द्रष्टव्यः । अन्योन्यविपरीतं नामयतीत्युपन्यास मधिकर्तुं ब्रूयन्त्य प्रेरकता-
 चनेकगुणश्रुतेस्त्वन्ताविव^३ विधी मन्तव्यौ । “अग्नीषोमयोरिति^४ ।
 लिङ्गक्रमाख्याप्राप्त मचानुवादः । ‘जुह्वम् प्राचीं दक्षिणेन पाणिना’
 ब्रूहतीत्यनुवर्त्तते । एष तावदेको विधिः । अपरौऽपि— ‘उपभृतं
 प्रतीचीं मध्येन पाणिना’- इति^५ । ‘यदि स्वयं यजमानः’-इति,
 लिङ्गात् प्राप्तस्य यजमानस्यानुवादः^६ । एव मेव ‘यद्यु अध्वर्युः’-
 इति^७, मन्त्रोत्पत्तिपरोऽध्वर्योरनुवादः । अनुवादे च सति यदि
 कालवचनं, ‘पौष्णमाषी’-शब्दः, यदि वा कर्षवचनः^८, प्रयोगे न
 कश्चित् कर्मणि विशेषः । एवं यथादेवतं ब्रूहतीत्यर्थवत्त्वाय विधिः ।
 ततश्च “अग्नेरग्नीषोमयोरिति पौष्णमास्याम्, “अग्नेर्विष्णोरिन्द्रस्येति
 साक्षाद्वययाजिनोऽमावास्यायां प्रयोगः सिद्धः । ननु च या-या
 यष-यच देवता, तां-तां तच-तचेत्यस्मिन्नर्थे अय मव्ययी-
 भावः^९ समासो यथादेवत मिति, ततश्च प्रयाजादिदेवताभिरपि
 ब्रूहनं प्राप्नोति ? नैष दोषः । प्रधानदेवते अग्नीषोमाविन्द्राग्नी

१— ‘सुचौ’ जुह्वपभृतौ । का० श्रौ० ३. ५. १७ सू० द्रष्टव्यम् ।

२— भा० आ० ६४८ धा० ।

३— ‘०न्यासमात्र मेवैतत् ; अत्रानेकगुणश्रुतेस्तुत्तरावेव’-इति ज, भ ।

४— वा० सं० २. १५. १ । का० श्रौ० सू० ३. ५. १८ ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ५. १६ । तत्र मन्त्र — वा० सं० २. १५. २ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ५. २१ । ७— ‘समुदायवचनः’-इति ज, भ ।

८— ‘तच-तचेत्यभिप्रायः । यथासाक्षेऽव्ययीभावः’-इति उ ।

याजकस्य^१; एवं शब्देन प्रधानदेवतासंज्ञा मिति प्रकार
मतिदिशति^२ । ततश्च प्रधानदेवताभिरेव ब्रूह्मन्, नान्याभिः;
असर्वाभिरित्यर्थः^३ ॥ १-४ ॥

“यजमानः” । असन्ना ॥ ५ ॥

“तदा एतत्” । यस्मात् ‘एतत्’ ‘समाने’ अभिज्ञे, ब्रूह्म-
कर्मणि विसंज्ञणम् ‘आक्षिपते’ अभिव्यज्यते, भोक्तृत्वं भोग्यत्वञ्च;
तस्माद्यज्ञानुकारेण भूतेष्वपि ‘समानात्’ अभिज्ञात् पुरुषात्
‘अप्ता च’ भोक्ता च ‘आक्षय’ भोग्यश्च, भक्तां च भार्यां च
‘आक्षेते’ । यथा समाने कर्मणि जुह्यपभृतौ, तथैव^४ ।

ननु च समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-
भावः ? पशुन्यायेन सति मापिण्डो कश्चिदर्थेत, न स यज्ञानु-
कारः^५ स्यात्; किं तर्हि ? यजमानैकतानुकारः स्यात् ?
सत्यम्, एवं व्यवहारस्य अन्याय्यस्यापि यज्ञमुच्यतात् । तमेव व्यव-
हारं दर्शयति— “इदं हीति । यस्मात् ‘इदं’ प्रत्ययम्, विसं-
ज्ञणम् ‘आसते’ अधुनापि ‘जात्याः’ समानजातीयाः, ‘दीव्यमानाः’

१—‘तयोरनुकरस्य’—इति ज, भ० ।

२—‘मतिदिशते’—इति ज, भ० ।

३—‘०रेव ब्रूहेत, न सर्वाभिरित्यर्थः’—इति ज, भ० ।

४—‘जुह्यमानापमानाद्य गृह्याकर्मण्यदेतन्नौदुम्बरमुवादीना मपि ब्रूह्मं
भवति, वसाहोमहवन्वाद्य एषदान्धोपभृतश्च, उपभृतस्यानापमानात् ।
का० श्रौ० ३ ५, ११ एवं दृष्टव्यम् ।

५—‘पशुन्यायेन सति मापिण्डो कश्चिदर्थेत, न स यज्ञानुकारो’—इति ठा

६—‘किं तर्हि ? समानजातीयेऽपि क्वचित् दोषनादि (?) व्यवहारः’—इति ठा

रममाणाः परितुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरिष्कुनाः
 'आसते'। कथं दीव्यमानाः? 'विदेवम्' दिवेर्यवक्षारार्थस्त्र^१। अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह 'दीव्यामहे' व्यवहृत्य-
 व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य? व्यवहर्तृणां मभिप्रायेण । व्यवहारं
 दर्शयति— 'इदं' प्रत्यक्ष मेव;— विवाहेन वयं सङ्गच्छामहे ।
 'एतस्मात्' एव पुरुषान्मूलतः उत्पद्य, पुनरेव कुटुम्बारभेण समा-
 नापत्यारभेण च संयुज्यामहे इति भर्तृणां भार्याणां^२ चाभि-
 प्रायवचनम् । एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क्व पुनः
 सङ्गच्छामहे इत्याहुः, किं मनन्तर एव पुरुषे? नैत्याह— 'चतुर्थे
 द्वितीये' । 'वा'-शब्दोऽत्र सुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ; चतुर्थे वा द्वितीये
 वेत्यर्थः । तथा च काण्वानां "द्वितीये चतुर्थे वा"—इति श्रूयते ।
 (द्वितीये पुरुषे सङ्गच्छामहे इति, चतुर्थे 'सङ्गच्छामहे' इति च
 युज्यते ।^३) चतुर्थे सङ्गच्छामहे इति शौराद्राणां व्यवहारः । द्वितीये
 सङ्गच्छामहे इति दाक्षिणात्यानाम् । ते हि मातुलदुहितृषु^४
 'पितृष्वसृपुत्रेषु सङ्गच्छन्ते । ते च मूलपुरुषाङ्गण्यमानास्तृतीया
 भवन्ति । तत्रैतस्माभिज्ज्ञात् एव दीव्यमाना आसत इति । तच्च न
 जात्याः न जातीयः, सदृगाः; अथवा कर्मणश्चतुरन्तरस्याभ्यन्तरा
 इत्यर्थः । ततः किम्? एतस्मादेव सुगूढनात् कारणात् तथा
 भवतीति ज्ञेयः ॥

१— दि० प० १ धा० ।

२— 'योयिता'—इति ज, भ, ङ ।

३— नैय शब्दो ङ पुस्तके ।

४— 'मातुलदुहितृषु'—इति ज, भ, ङ ।

(एवञ्चानुष्ठिते कथं विवह्न मिति समुदये श्रुतितो निर्णयः ?
 स्वाक्षौ चाङ्गाराद्यैकम्, सुक् च सुवसेत्येकम्, आहवनीयस्य
 समिसेत्येकम्, आहुतिश्च स्वादाकारस्येत्येकम्, इत्थं चत्वारः ।
 चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं मङ्गच्छामह इति शिष्टानां
 समुदयः । चतुर्थे प्रयाजे समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय,
 ततो ब्रूह्न मिति देशव्यवहृत्यनुसारात् ; न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा ।
 “मातुलस्य सुतां केचित् पिबस्वसुतादिकाम् । विवहन्ति
 कचिद्देशे मङ्गोच्यापि मपिण्डताम्”—इति^१, “आयाक्षीन्द्र पवि-
 भिरीकृतेभिर्यज्ञ मिमं नो भागधेयं जुषस्व । दृष्ट्वा जङ्गमांतुल-
 स्येव योषा भामस्तो पैदस्वस्त्रियैव जामि वा”—इति^२ ऋग्वेदे
 विवह्न मेव । “अमपिण्डा च या मातुरमगोचा च या पितुः ।
 मा प्रमृता द्विजातीनां दारकर्मणि म्रियुने”—इति^३ मनोः ।
 मङ्गत्या मूलतः पण्डित्युनान्यतौत्य विवहेदिति श्रौतं विवह्नम् ।
 “यो ह वा अग्निहोत्रे पण्डित्युमानि वेदः, म्रियुनेन—म्रियुनेन ह
 प्रजायते”—इति^४ पण्डित्युमानि । इत्थं म्रियुनमङ्गत्या परिणयन

१— शातातपस्मृतिरिति निरुपसिन्धुएतद्यैव प्रनोक्तः ।

२— अस्मद्दृष्ट्यैवैदं संहितायां तु मातुलशब्द एव न कश्चिच्छ्रुतः । इह प्रमा-
 द्यान्तरत्वेन निरुपसिन्धुकारणतापरमन्तस्तु श्रूयते—“मर्मे सुभौ
 जनिता दम्पती (ऋ० स० १०. १०. ५.)”—इति । सा० भा० दृष्टव्यम् ।

३— म० सं० १. ५ । मातुलकन्यादुदाहृतिर्येधोऽपि तत्रैव ११. १७९ ।

४— इत० मा० ११. ५. ४. १ । (१मि०) यजमात्र, यधो । (२मि०) वत्स,
 अग्निहोत्रो । (३मि०) मङ्गलो, आङ्गाराः । (४मि०) सुक्, सुक् ।
 (५मि०) आहवनीय, समिम् । (६मि०) आहुतिः आदाकारः ।

मिति ज्ञात्वाः^१ । न चेयं श्रुतिर्विवाहविषया, किन्त्वियत्सन्तानावध्य-
विभागप्रशंसा । यथा जुह्वपष्टौ चिरकालं मह स्थिते, तथा तृतीय-
चतुर्थसन्तानावधि मह स्थितिः । ततः किम् ? 'एतस्मात्' एवम्-
कारेण सुगन्धनात् 'तत्' विवहनम् । 'उ'-इति "अथायुकार
एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण"—इति^२ यास्कभणितेः उकारो विनिपहा-
र्यः । एवञ्चात्र विनिपहार्यः । यथा । मूलात् षडतीत्य ततो
विवहनम्, मूलात् षष्ठे च षष्ठातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरम् । स्त्री-
मिथुने पुमिथुने चेति 'तत्' तथा भवतीति विशेषः^३ ॥ ६ ॥

"अथ जुह्वा" । 'समनक्ति'^४ संस्तेहयति । 'जुह्वा' सुक्-पात्रेण,
अर्थात्तद्गतेनाज्येन । "यथा देवेभ्यः"—इति । परिधयोऽपि-ध्याग्रयो
देवा, तेऽपि देवपात्रेण देवाश्च^५ मर्हन्ति; पालयित्वा तु न समय
मित्यभिप्रायः । 'अद्वौषीत्' ऊतवानध्वर्युः । 'समतिष्ठित्'
संस्थापितवान् ॥ ७ ॥

"स समनक्ति" । अथ एते मन्त्राः^१ । एषा मेकैकेन एकैक सुप-
धानक्रमेण यथाक्रम मनक्ति । "एतेभ्यस्तेत्येवैतदाह"—इत्यपि
प्रत्येकाभिप्रायम् । वसुभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा मानज्मि । त्वयि
पार्थिवाग्न्यात्मके हस्ते पार्थिवा वसवस्तृण्यन्ते; वस्तुर्थं त्वा मनज्मी-
त्यर्थः । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

१— "सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीव्यक्षतयोनिषु । आनुलोभ्येन सम्भूतो जात्या
ज्येयस्त एव ते"—इति म० सं० १०. ५ ।

२— निरु० १. २. ४ ।

३— बन्धनोपिज्ञानं हत एव प्रासङ्गिको यथो ठ-पुस्तकमात्रे दृश्यते ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ५ २४ मल्लम् ।

५— 'देवत्व'-इति ठ ।

ई— या० सं० २. १६. १, २, ३ ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, • हस्तेनालभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिभ्यो हीति । ननु सूक्तवाकप्रेषाद्येतदाश्रावयति, तद्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 मय मेतत्^२ । तद्देवताद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यालभ्य क्रियमाणेन लेगतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमाचक्ष्णार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यच
 मयभिचारि यज्ञरूप माश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यक्षम्’ यो यज्ञः ;
 जुहन्तु होनेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तच्च तथा प्रत्यचः ।
 जुह्वाञ्जने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्टाः’—इति । इषितव्याः
 इष्ट्या स्नानम् अधीष्टाः^३, सान्निता इत्यर्थः^४ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्वगा’ अथय मेतत्, स्वस्थानगामिवचनम् ;
 स्वस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^५ । ‘अगन्’ अगमम्, गत इत्यर्थः ।
 • ‘अपिमयति’ सन्नयति^६ ॥ ११ ॥

“स यदि दृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० १६. १ । २— ‘इष्ट्यास्यात मधीष्टा’—इति ट १

३— “इषिता दैव्या होतारो भद्रवाण्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता प्रूहि”—इति तदाश्रावणान्तरपाठ्यो मन्त्र का० श्रौ० १६. १ ।

४— ‘स्वगा स्वाधीनम्’—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४ ५ ।

५— “सङ्गानाया स्तिष्ठि प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. १ ।

अथ च मन्त्र वा० स० व्याघात (२ १६. ४) ।

त मेव विधत्ते—“त मेतेनेवाददीतेति । “यदा ह्येवेति । सर्वदेव
दृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव दृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । “आहुति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

“स वा अयम्” । ‘अयम्’ अय मिव जुहः ; सा ह्युपभृतं
हत्वाहवनीयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृतः ; मापि हि
वेदेर्यजतिष्ठानं यावदुत्क्रामति । ‘मूलम्’ मूल मिव ध्रुवा ; न हि
सा चलति कश्चित् ॥ १९ ॥

“सोऽनक्ति” । ‘यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होयन्ते ।
कौटुम्भम् ? ‘वयः’ पक्षिभृतं गतं सत् तेनाहवनीयं धुलोकं वा —
इत्येव मन्त्रार्थ “वय एवेनम्”—इति दर्शयति ॥ १४ ॥

“स हरति” । “इयं भृतेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूलमूला
अन्नमंस्पृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वश्ना काम्या ; एवं न मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेतः, एतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भृता’—इत्येत मर्थं मनैनाह । ‘वृष्टादा ऊर्यसः’, ‘सुभृतं’ भृतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं वृणम्” । यदेकं वृण मप्यष्टधाति, तदा क्रियमाणः

१—“अयं जुहाम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० श्रौ०

२. ६. ४, ६, ७ सुभाषि ।

२—‘वा० सं० २. १६. ४ ।

३—का० श्रौ० सू० २. ६. ८ । तन्मन्त्रस्य—वा० सं० २. १६. ६ ।

४—‘इत्येतम् मर्थं’—इति ८ ।

‘यजमानः’-‘ज्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापगृह्णातीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
क्षयो तेनापग्रहणेन रक्षत इत्याह— “यावद्देवेति । ‘उ’-शब्दश्चायं ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापात्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै’-एव एतदपगृह्णाति’-इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्त्तम्” । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागद्यं सूक्तवाके
उक्तप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समय मेव प्रक्षिपति । “त
महुलिभिरेव धोद्युषेरन्” । “युष रूप लुप विमोहने” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेद्युः, ‘न काष्ठैः’ ; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दारुभिर्वा इतरं मानुषं ग्राव वि क्षिपन्ति” । “क्षप
क्षयौ गतौ”^२ नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विक्षारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^३ ।
तदुपचाराच्चास्य यजिषस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’-इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

• “अथाग्नीदाह” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समय मेव प्रक्षिपति’-इति ठ ।

२— ‘युष रूप लुप विमोहने’-इति दि० प० १२८-१२९ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० । ४— ‘सुगन्धित्वायेत्यर्थः’-इति ज, भ, ठ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरति”-इति च का० श्री० सू० ३. ६. १३ । अथ्वयुः
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागद्वयस्येनदुभयं सूक्तवाक्ताभ्यो
भवति । अगुप्रहरणान्तरात्वात्तोपस्यग्नं कर्त्तव्यं भवति का० श्री०
३. ६. १४ सू० नटयम् । तत्र चक्षुष्या इति मनसो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया माघातः (२. १६ ०.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्वेत्यादीनां व्याहृतीनां^१ वाह्यस्तावदर्थः ।—
 अग्नीदध्वर्युं प्रैष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह शंयुवाक^२प्रेषार्थं
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! किं
 मगमत्प्रस्तरशरीरो यत्रमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत्तु ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यत्रमानः,
 ‘दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्त्राह—यद्येवम्, ततः शंयुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
 अग्नीच्चाह—‘औषट्’ गृह्णोत्येवाय मवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होद्वभ्यः”—इति शंयुवाकप्रेषः^३ । हे होतः !
 शंयोर्वार्हस्पत्यस्य ऋषेरार्थम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्थानगामिनं त्वां^४
 ‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होद्वभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्यन्ताम्, परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होद्वभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^५ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१—“संवदस्वागानग्नीदग्धश्चावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० श्रौ०
 ३. ६. १६ सूत्रे स्युताः ।

२—‘शंयुवाक’—इति ङ । एव मिद्ध सर्वत्रैव ; मुद्रितकाव्यायनमाद्येऽपि ।

३—उत्तरस्यां कण्डिकायां दृश्यः । “स्वगा दैव्या होद्वभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 शंयोर्ब्रूहि”—इति का० श्रौ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संसृतः । शंयुवाक-
 मन्वस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० व्या० ३. १. १ च व्यास्रातः ।
 तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० २. ६. १० संश्रुतः ।

४—नेतृ पदम् ठ-पुनक्ते । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ङ ।

५—‘अविनाशोऽस्त्वित्येवं रूपं वाक्यं’—इति ठ ।

श्रुतिस्तु साङ्केतिक गूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तत्र च यथैव प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाक्यप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुपज्ञतः परिधीना सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धश्रुतिवाक्यप्रैष-सम्बद्धा व्याचष्टयः, अनुपज्ञात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः सम्भाषयेत्यर्थः । णिचो लोप मच दर्शयति । “अगानग्रीदिति । गमनद्रष्टिन्ने । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन स्वाद्यते ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मद्यचनेन आद्यते मिति । अग्रीत्वाह— “श्रीषडिति । “विदुर्वा एन मिति जानन्धेवैनं देवाः ; उपकारित्वादिनाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा एन मभुत्वतेति” । पूर्वं मेवायं बुद्धो देवैरित्यय वा श्रीषडित्य-स्यार्थः ॥ १० ॥

“अथाह स्वगा” । “तद्रक्षै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बह्वर्णं मानुषाणां होतृणा मभावादिकवचनस्थाने एवैतद्वचन मिति दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना^३ ॥ ११ ॥

“अथ जुह्वम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति सखवहोमाय, आज्यगोपेक्ष स्वगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्^४, वाक्य-शेषाच्च । “आहुतिर्भुत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुपमस्यति’, ‘परिधी-

१—‘गूढतर’—इति ज, म, ङ ।

२—‘मागतैः’—इति ठ ।

३—इह द्वौ मन्त्रौ— वा० स० २ १७, १, २ । तत्र, यं परिधि मिह्या-येन प्रथमम्, अग्रे प्रिय मित्यन्तेन युगपदितरौ । का० श्रौ० २, ६, १७ सू० अष्टम्यम् । ४—‘सखवहोमाय’—इति मन्त्र— वा० स० २ १८ २ ।

मनुप्रहरति—इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये “अदो ह्रीवा-
 ऊतिम्”—इति परिधिसंस्कारागङ्गां निवर्त्तयति । एवं ह्यागङ्गते ।—
 “यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिधारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिधारणीयम्, अनन्तर मेव च ऊताः परिधयः ; तेऽभिधा-
 रिताः^२ आऊतिर्भवति ; अतस्तेषा माऊतित्वाद्यैते स्मृचौ सम्प्रगृह्येते,
 न पृथगेव संस्वहोमः कर्मेति ; तन्निराकरोति । अत एव परिधय
 आऊतिःता ये ते आज्येन औहवेनाक्तामास्ताम् तेषा माऊति-
 त्वाय स्मृचौ सम्प्रगृह्येते ; किं तर्हि ? ‘आऊतिर्भूत्वा’^३ इदं मेवाण्यं
 ‘देवलोकां’ गच्छेदित्येवमर्थः ‘सम्प्रगृह्णाति’ । यथैव प्रस्तरपरिधीनां
 खगाकारो ह्युक्तः^४, एव मान्यगेपस्यापि विलग्नमेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

“स वै विश्वेभ्यः” । ‘अपिलिन्यः’ भागिन्यः ; अत्र वयं मपीत्येवं
 मन्यन्ते ॥ १४ ॥

“स सम्प्रगृह्णाति”^५ । “संस्वो ह्येवेति । यदा यः ‘परिगृष्टः
 संस्वः’, तदा तद्भाजः संस्वभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः ! “प्रस्तरश्च
 हीति । प्रस्तरे परिधिषु च ऊतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्टाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

“स यम्यानसः” । ‘विमुञ्चन्ति’ जुह्वपभृतौ । यतो घुनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

१— १८, २२ कण्डिके दृश्ये । का० श्रौ० १. ६. १२, १४, १० सूत्राणि ।

२— ‘अभिधारयेन’—इति ठ । ३— ‘आऊति ऊता’—इति ठ ।

४— ‘प्रस्ता परिधीनाः मन्त्रादिनावाहन मुक्तम्’—इति ठ ।

५— मन्त्रान् वा० सं० ४. १८. २ । का० श्रौ० ४. १. ८ सू० दृश्यम् ।

“युजौ ह वा एते” । विमोचनार्थवादोऽयम् । तत्र च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”— इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ योक्तव्यावस्यौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायावधेदिति । प्रभङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मथादि, यथा तत् ‘अवाच्छेत्’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः प्राविमोकादधश्चलनम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत् खिष्टकृतौति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘खिष्टकृति’ अतीते इति शेषः । ‘वि’ अपरिसमाप्तोऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्, तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तत्र ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’ तत्र ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्यग्गच्छति’ ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति । मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां गतिं’ य मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनुप्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-
र्योगविमोकयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुन्ने’—इत्यस्य व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुन्ने’—इत्यस्य । ‘सुखं’ सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ १७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ ए० १० पं०, इदमेव च १६ पं० प्रत्यक्षम् ।

२— ‘अधः पतयते’—इति ड । ३— निब० १. १. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ६. ६६ । मन्त्रस्य— वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिमुत्तोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करौयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यन्नाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुप-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्ता†
ऽकृत्वजस्तन्वते तं जनयन्त्युद्याशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेष्टपित्वी भवति तेष्टपित्वी भूत्वायाशिषं
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्तं ऽइव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवर ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेय ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिस्ततोऽवन्त्यां पाराशर्येण वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करौयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथी श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

—

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

स यच्चाह । इपिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपुरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुप-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्ता†
ऽकृत्विजस्तन्वुते तं जनयन्त्युथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपुरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वद्वाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वायाशिषं
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्ता ऽइव'-इति च । 'सूक्तानि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवः ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि वृष्टो डा०-वेवरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽग्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽपु-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं ह्यभूद् यो यज्ञस्य सः स्या मगन्तार्थं स्तुतवाक
मुत नमोवाक मित्युभयं वा ऽतुद्यज्ञ ऽव-युत्
स्तुतवाकश्च नमोवाकश्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञं
मित्येवैतदाहुमि त्वं स्तुतवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो^{*}रित्यग्निं मेवैतदाह त्वं स्तुतवागस्युपश्रुण्वत्यो-
रनुयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो[†] जीवदानू ऽहुति । शुक्लवौ ते जीवदानू
स्ता मित्येवैतदाहुचक्षू ऽप्रवेदे ऽहुति माह[‡] कुस्माच्चन[§]
मुचासौर्भो[¶] त इदं पुष्टं कुश्चन मुविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती ऽभयं कृताविति । उरुगव्यूती तेऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† 'शुक्लवो'—इति क ।

‡ 'माह'—इति, 'कुस्माच्चन'—इति च दृष्टौ डा०-वेवरेण ।

§ 'मुचासौ'—इत्यपि डा०-वेवरेण-दृष्ट । ॥ 'कुस्माच्चन'—इति च ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहुर्जस्वती च पुयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

सूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । सूपचरणा ह
तोसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त इधु
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविदीति
तयोरनुमुन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुपतावीरधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तदग्नेय माज्यभाग माह सोम इदुः हविर-
जुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्सौम्य माज्यभाग
माहाग्निरिदुः हविरजुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एषु उभयुच्चाच्युत आग्नेयः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा आज्यपा आज्य मजुपन्ता-
वीरधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपा अग्निर्होत्रेणेदुः
हविरजुपतावीरधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तदग्निः
होत्रेणानुपतेत्येवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुपतासौ हविरजुपतेति तद्यज्ञस्यैवै-
तत्समृद्धि माशास्ते यद्दि देवा हविर्जुपन्ते तेन हि

महज्जुयति तस्मादाहाजुपतेत्यवीदृधतेति यद्वै देवा
हविर्जोपुयन्ते तदपि गिरिमाचुं कुर्वन्ते तस्मादाहा-
वीदृधतेति ॥ १० ॥

महो ज्यायोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां महस्तुऽ
ह्येतज्ज्यायाऽस मिव कुर्वन्ते* तस्मादाह महो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेहोत्रायां देवज्ञमाया मिति । अस्याऽ
राभोतु होत्रायां देवाज्ञमाया मित्येवैतदाहाशस्तेऽयं
युजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशिषा सुम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽहुति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्या तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽहुति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्कुरणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य
ऽएवं कुर्यादुत्तरां देवयज्या माशास्त ऽहुति त्वेव
ब्रूयात्तदेव जीवातुं तन्मजां तुत् पशून् ॥ १४ ॥

भूयो हविष्कुरण माशास्त ऽहुति । तदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽहुति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तुत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

दिभ्यं धामाशास्त ऽहुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
यजते यो युजते तुदेवलोके ऽप्येन मेतुदपित्वि
करोति युदनेन हविषाशास्ते तुदश्यात्तुदध्यादिति
युदनेन हविषाशास्ते तुदस्मै सर्वं सुसृज्यता मित्येवै
तुदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशियः करोति तिस्र ऽहुडायां
ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री वीर्यं
मेवैतुदाशियोऽभिसुम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विपुन्तं
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तुस्मान्नातो भूयसीः
कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तुदस्मै देवा रासन्ता
मिति तुदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतुदाह तुदमि-
र्द्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽहुति
तुदमिर्द्देवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुथ्यस्मा ऽएतुद्वन-
वामहा ऽहुत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

इष्टुश्च व्वित्तश्चेति । ऐपिपुरिव वा ऽएतुद्यज्ञं तु
मविदंस्तस्मादाहेष्टुश्च व्वित्तश्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

ऽअहुहसस्पाता. मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽआत्तेर्गो-
पायता मित्येवैतदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभे च मेति तथा होताश्रिष
ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा नु ब्रूयाद् युज-
मानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तत्र ऽत्विजां यां वै काञ्च
यज्ञ ऽवृत्तिवृज ऽआश्रिष माश्रासते युजमानस्यैव सा
नु ह सु ऽएतां कचुनाश्रिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽआहोभे
च मेति तुस्मादु ब्रूयादुभे चैनं मित्येव ॥ २१ ॥

इह गुतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतदधाति तुस्मादाहेह गुतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नुमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्यां
गत्वा नुमो देवेभ्यः करोति तुस्मादाहेदुश्च नुमो
देवेभ्य ऽइति* ॥ २३ ॥

अथ शंयुराह । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य
सऽस्यां विडाञ्चकार सु देवलोक मुपीयाय तत्तदन्त-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तद्वा ऽवृषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सऽस्यां विडाञ्चकार सु देवलोक
मुपीयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्या मुपायन्

* 'इति'—इति च ।

† 'शंयुराह'—इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'—इति च । च सुप्तके त्वेव मेवोत्तरजापि सर्वम् ।

याऽऽ शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुब्रुवंस्तुाम्बुवैषु एतद्यज्ञस्य
सऽस्था मुपैति याऽऽ शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद् युच्छंयोराह
तस्माद्वै शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरादृणीमह ऽदिति तां
यज्ञस्य सऽस्था मादृणीमहे याऽऽ शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतुदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय ऽदिति । गातुऽद्येषु
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य सऽस्थां दैवी
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽदिति स्वस्ति नो
देवतास्तु स्वस्ति मनुष्येभ्येवैतुदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्ध नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतुदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽदिति । एतावद्वा
ऽददः सुर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽयैतद्य-
ज्ञस्य सऽस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो ऽअस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद ऽदिति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष ऽद्व वा ऽएतद्
भवति यदुर्त्विज्ये प्रवृत्त ऽदयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'ऽदिति'—इति ग, 'ऽदिति'—इति घ ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खुलु
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यवाह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैष शयुवाक^१प्रैषस्याधस्ता-
दुक्त^२, तत्प्रमद्वात् सूक्तवाकशयुवाकयोर्होत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्^३ । तथापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसम्बन्धागत^४ सुपादाय प्रयोजनं
माह— “स यवाहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^५, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं यावाष्टयिवी”—इत्यादि^६, ‘तत्’ ‘सूक्तवा-
वाह’^७ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकं वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक
इत्येव सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । घटपि चात्रातीतार्थकीर्तनं तदपि

१— ‘शयुवाक’—इति छ । एव मिष्टोक्तस्यापि सर्वमेव ।

२— ५६०८० ८५० (‘इषिता दैव्या’), ५६१८० ८५० (‘स्यमा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशयुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति छ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति भ, छ ।

५— का० यौ० सू० १ ६ १ द्रष्टव्यम्, ५०१ ८० टोषनी च ।

६— ५८०८० ८५०, ५८०८० १२५० (क० छ) ।

७— सूक्तवाहाह—इति भ, छ, छ ।

आशीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैतत्समृद्धि माशास्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘अस्मै’ तस्मै ‘आशिषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरकाक्षं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवान्वा एषः” । तच्छब्दः समुच्चये ; अग्निश्च यजुर्भिश्चाज्जति-
भिश्चेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रोक्ता’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्तप्रश्ने^४(१)
सन्दत्त्वा^(१), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागी हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रेषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्मै’ ‘आशिषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तच्चोर्द्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तच्चादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ !’
‘इदं’ तावद् युवयोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ अर्द्धवन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनञ्च प्राप्तवन्तः । यज्ञेन दय
मपि भवेदिति देवता दृष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवयोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोथं’ सूक्तवचनं मृद्वास्मेत्याशीः । ‘अग्ने त्वम्’—

१—१०क० (५८१८० १८५०) । २—‘सन्नमयामीति’—इति ठ ।

३—‘सन्नमयति’—इति ठ । ४—‘शास्त्रपरिषदसम्प्रश्ने’—इति ठ ।

५—‘सन्नमयाम’—इति ठ । ६—तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७—‘अर्द्धवचनं जुष्टं’—इति ठ ।

इति अग्निं होतारं सुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव
सूक्तानां वक्ता 'अग्निः' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु
मर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त
मनस्क^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसदीत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वती”—इत्याशीर्घजमानं प्रत्यचीकृत्य । “तथोराविदि,
“अग्निरिदं मित्वादि^३ मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-
मन्यमानयोरग्न्यादयो हवींऽय्यजुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यो, ओमन्व-
दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्मा नृधेदिति । परोचीकृत्य
यजमानं तस्मा आग्निं आशास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्वादि ।
“यदनेन हविषेत्याग्निं एव समाप्ते “इदं नमो देवेभ्य इति
याचितेभ्यो निऋवः । एत मेवायं 'भद्रं क्षभत्'—इत्यादि^४ विदुष्वन्
दर्शयति । 'अरात्मा यज्ञम्'—इति तत् “आर्धं सूक्तवाक मित्यस्य
पर्यायवचनम् ; 'अरात्मा'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्याय-
वचनम् ; संभाधितवन्तो सम्भवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुती” ।
उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः मन्त्रमीदिवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्,
ततश्चान्दसः पूर्वमवर्णः 'उपश्रुती'—इति ; 'उपशृण्वत्योरिति तद्
दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”—इत्यस्य शब्दममाधिः 'द्यावापृथिव्यो-
रिति । “ओमन्वती” श्रवति तर्पयति इति 'ओमन्'^५ अक्षम्,
तदती, ओमन्वत्यौ 'अस्रवत्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— 'वेदित्वा'—इति भ०, ८ ।

२— 'मनस्क'—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो दृश्यः (तै० ब्रा० १. ५. १०.) ।

४— ५८०. ८०. १. ८०. (“भद्रं क्षभत्” —इति मन्त्रः) ।

५— 'ओमा'—इति ट । निघ० ६. १. ५ दृश्यम् ।

“गङ्गवौ” । गङ्ग ते गावौ च गङ्गव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः ।
 “जीवदानू” जीवनस्य दात्र्यौ^१ । अवसनशीले “अवसू” ; अवसू
 च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति—
 “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति
 प्रवेदनं मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे ; तादृशौ उपोसीनस्य । ‘पुष्टम्’
 पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कथन’
 कश्चिदपि ‘प्रविदत’ मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उद्गयूतौ” । गावः अवन्ति दृष्यन्त्यस्या मिति ‘गयूतिः’
 गोप्रचारः ; सा च चेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चसन्ति, न
 दूरं गामाद्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गयूतिर्भवति । तेन गवां चेमहेतू
 द्यावाश्चिद्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येना-
 भयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वनिप्^३,
 यकारस्यागमः “आतो युक्”—इति^४, वृष्टिदाताराविति प्राप्ते ।
 “रौत्यापा” । ‘रौतिसृष्टिस्त्रा मापत इति ‘रौत्यापा’ ; सुष्ठु वर्ध-
 न्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“गङ्गवौ” । दुःखोपशमनं ‘गम्’ भावयत इति ‘गङ्गवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहितामीदात् मिन्नरूपौ श्रूयेते ।
 एतत्पदसिद्ध्यर्थं मेव वार्तिककृता “रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम्”—इति
 पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति
 च भाष्येष्टि । ‘जीरदानू’—इति तै० ब्रा० ३. ४. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ठ ।

३— पा० सू० ३. २. ७४ ।

४— पा० सू० ७. ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनौघम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' । "ऊर्जं बलप्राणयोः" । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रमः, सोऽनघोरस्त्रीयूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मतुपि असुंगागमः मकारस्य वल्गुम्^१ । 'एतदाह'— "रमवत्यौ ते स्त्रा मित्याहेति । 'पयः' आषापनं स्थावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्त्रा मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अहच्छ्रेणोपचर्यते इति सूपचरणा द्यौः ; सा ह्यविरुद्धा अहच्छ्रेणैवोपचर्यते । एवं 'खधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां हि दृढाया महच्छ्रेण चरन्ति । "छन्दमि गत्यर्थेभ्यः"—इति^२ खलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽमावस्वित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जानतः शक्रस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदग्नेय मिति धमस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हवियः सेचनं मतीतं कीर्त्तयत एवं तावत् आग्नेयान्य-भागं याग इत्याह । अथवा^३ आन्यश्चाभौ भागश्चेत्यान्यभागः ; आन्यं मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडागेन वैलवण्यं भवति ; इतरथा तत्र पुरोडागेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'—इत्यादींस्तु शब्दानपे^४ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ६ दृश्यम् । २— धा० पा० यु० प० १५ ।

३— पा० सु० ८. २. ६ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति ट ।

४— पा० सु० ३. ३. १२६ ।

५— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तके ।

६— १० क० दृश्यम् (५८१, ५६१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्ट्या, तां ता माहेति वर्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आच्यपा ”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवाना माच्यपा इत्यर्थः । ‘अग्नि’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतलक्षणे ततोया” । “होत्रेण” देवताकानेन कर्मणा युक्त ‘अग्नि’ ‘हवि अजुषत’ खिष्टकदित्यर्थः । एव “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्यार्थं स्फुटीकरोति । ततश्चेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदाना मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विहतावूहविधौ सेत्स्यत प्रकृतौ च पौर्ण-मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माग्रास्ते”—इत्येतदनुपपन्नम्, भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचन “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महज्जयतीति, तद-यागौस्त्वं न साधयति, किन्तर्हि “ओमन्वतीति, “अस्मिन् यज्ञे यजमानो ह्यावाष्टयिवी स्ता मिति”, अत्राग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्वावाष्टयिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्वावाष्टयिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्यागौ पर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्न यज्ञसमृद्ध्यागौर्वचनम् । “यद्दे देवा हविर्जोष-यन्ते”—इति । खैरनुचरै सेव्यन्ते, तेषा हि बहूनां तृप्तये यत् श्लोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बह्वं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो व्यायोऽकृतेति” । पूर्वं मेकवचनान्त व्याख्याय, इदं बहुवचनान्त व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । ‘यज्ञो वै देवानां मह’ । महन, मह , पूजा, विभूति । सा च यज्ञ देवा बृद्धतर प्रशस्ततर वा प्रागवस्थान कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । श्रुतया आग्निषा विशेषेण ‘आगास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “मृधेत्” ‘राप्नोतु’ । ‘देवङ्गमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावान्नानामाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्व मागास्ते” । ‘अमुचो’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ ‘उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ श्रौतं ‘दीर्घायुत्वम्’ आगास्त इति दीर्घजीवित्वमुपदिशत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त मागास्ते” । ‘प्रगासनं’ प्रगास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थमाना इति प्रगासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्वातु’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानासीरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादिचय मन्तर्गतम्, तथोक्तमेव ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण मागास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादिचयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयो हविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ८. १. २६ क० दृश्यम् (५३१८० १५०) ।

२— ८. १. ३० क० दृश्यम् (५३१८० ६५०) ।

३— ८. १. ३१-३३ क० दृश्यम् (५३१८० ८-१६५०) ।

४— तै० ब्रा० ३. ५, १० (पुरस्ताच्च ५८८ ८० ८. ५०) दृश्यम् ।

मन्यद् 'भृयः' बद्ध 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाङ्मत्यात्मक मनस्यहविष्कत्वचेत्यपौनरुक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणासोषाञ्च तस्य सम्भक्तिसौख्यवियोगः 'सजातवनस्या'¹ । 'वनम्' शब्दः कक्षादिषु द्रष्टव्यः । "कक्षादिभ्यो यक्"², वननं वनस्या ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवल्लोके मेऽपीति । 'यो यजते', स एवमर्थं इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवल्लोकेऽपि मे कथं नाम स्यादिति । तच्च स्थान मात्मन आशास्त इत्यभिप्रायः । 'अग्रात्' "अशू य्यात्तौ"³ प्राप्तोत् । 'अध्यात्' समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा एताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भृयोहविष्करणम्, सजातवनस्या, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीक्षितम् ; 'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां'⁴ देवयज्या, हविष्करणं "देवा म इदं हविर्जुषता मिति"⁵ । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री श्येनो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपौद्वै कनीयसीः" । कनीयस्त्वे⁶ कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
"न्यूनादा ऽहमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रुत्येष मुत्तरावत्"—इति⁷ ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ८ ।

२—पा० ३. १. २० सू० । ३—घा० पा० स्ता० प० १७ ।

४—प. १. ३०-३७ क० (५३१, ५३२ प०) द्रष्टव्याः ।

५—प. १. ३० (५३३ प०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भ० ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १ प्र० १३०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रामन्ताम्’ “रस्य दाने”^१ ददतु, कर्मभिर्विज्यमाना देवा
अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्नि’ होता ‘देव’ ‘देवेभ्य’
‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वय’ च मानुषा होतारः ।
आत्मनि वज्रवचनम्^३ । ‘अग्ने’ ‘अधि’-शब्दोऽन्वाग्रेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-
द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १८ ॥

“दृष्टं वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञ
‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘दृष्ट’ कर्म, यज्ञ, सर्वकाल मनोरथै-
र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं तदेव लब्धम् । देवेषु ‘येषिषु’ प्रार्थि-
तवन्तः, अतिग्नयजमानाः । ‘यज्ञम् तं सविदन्’ “विष्टु लाभे”^५
लभ्यवन्तः ॥ २० ॥

“तदु द्वैक आहुः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं
होता ब्रूयात् । “एके आहुः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आशी, किञ्चु
तचर्त्विजाम्”—इति, न काश्चिदप्याग्निष अतिजा मित्यर्थः ।
कथम् ? ‘यां काश्च’ सत्त्वा मित्यर्थः, ‘आग्निष माग्राभते’, ‘यज-
मानस्यैव मा’ भवति, न तृत्विजाम् । ततश्च य एव मार्या भवति,
‘न’ ‘म’ ‘कचन’ वचिदपि ‘एता माग्निष प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ?
यच्च तया प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तच्च ग्रसम्राट् । यद्याह्वातानि, तच्च
‘म’ न प्रतिष्ठितौति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति ।
उभे च सेतौत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० भा० आ० ६२६ । २—घा० पा० त० आ० ७ ।

३—“नैकवचनं पुञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”-इति ।

४—घा० ७ ४ २८ घ० भा० दृष्टम् । ५—गु० उ० १५० धा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’
वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति ।
असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह
‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्यागङ्गानिऋवाय, यज्ञ-
कृतकदर्थननिऋवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ शंयोः” । शंयुर्नाम^२ दृढस्यतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४
आस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशीं ‘स विदाञ्चकार’ ;
द्युलोकगते तु शंयौ तत्समानवीर्यां कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येत-
दितिहासेनाह— “शंयोर्वाक मिति । विशेषत आह होता
अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अञ्जसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च
कचित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तन्’ तदा ‘तद्’
विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’
बभूव ॥ २४ ॥

“तद्वा ऽऋषीणाम्” । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्,
तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानौय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५
श्रवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति ।
अच्छंयोर्वाक मनुवन् ॥ २५ ॥

१—निह० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘शंयुर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य शंयुर्वाकमग्न्यागङ्गादम् । तत्पाठस्तु तै० ब्रा० ३. ५.

४—अनुवाकं समग्रं । तस्याख्यानस्तु तै० स० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

५—‘यावदेवल्लोके’-इति ठ ।

६—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘शयो’ सम्बन्धि सस्थान शयुना दृष्टम्, ‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातु यज्ञाय” । कौटुम्भम् ? ‘गातु’ गमन ‘यज्ञाय’ सुलोक-गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा ‘स्वस्ति’ अविनाश ‘न’ अस्माकम् ‘अस्तु’, ‘स्वस्ति’ च ‘मानुषेभ्य’ मानुषेषु च ‘न’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिन व्यप-दिशति । ‘ऊद्धे’ देवलोक ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषज’ मसार-व्याधिविनाशन यज्ञाख्य कर्म । यज्ञेन हि योजित स यजमानेन जित एव भवतीत्यभिप्राय ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि गमन माभूदिति ‘श’ सुख माशास्ते । एव मेव मन्त्रार्थे ब्राह्मण व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अनया” । ‘अनया’ ढचिणस्य पाणे कनिष्ठिकया ‘इति’ एव मियमिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ षट्चिक्रे यत प्रवृत्तो व्यावृत्त^१) पृथिव्या उपदर्शन दर्शयति । “इय वै पृथिवीति वाक्य-शेषादन्यत्वनयेत्येवमन्त मन्त्र मन्यन्ते,— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-स्पृशति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषा मेव^२ कनिष्ठि-कया पृथिवी सुपस्पृशतीति काण्डश्रुत्युपरोध । कः पुनरुपस्पृशति ? “यदतो होतास्वाह”-इति^३ उत्तरत्र होतृशब्दश्रवणादध्वर्युरुप-स्पृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—गान्धेय यज्ञो ढ पुस्तकादन्वयः ।

२—‘अय’—इति ढ ।

३—पुरस्तात् (८ १ १—५०८ ए०) दृष्टव्यम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः यः पृथिवीस्पर्शने-
नाभिनयेन मानुषायतन^३ पृथिवीं सुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथियुपगमेनापि तत्स्यमानुषभावोपगमः सुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यतेतद्—‘यद्वि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्दह्यते’—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होत्रब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [८. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य ग्रामितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयकातपरीं श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. २. ५ क० (३२० पृ० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभव’—इति भ०, ट । ३—‘मानुषयजन’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ८. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञेषुक्तम्’—इति भ०, ठ ।

६—“स व्याख्यायाह”—इत्यादि पुराणादुक्तं (५६० पृ० ७ पं०) समा-
कोषः । तथा “अध्वर्युरेवाहेयिता दैत्या होतारो मद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्पन्योरिष्टव्यपाठभेदा द्रष्टव्या ।

ते वै पुत्रीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुहुं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते व्वेदः होताज्यविलापनी
ममीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेपा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तदु तथा
न कुर्याद्वहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्रीम् । एकेपा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाङ्गः पुत्री
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्वहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्रीम् । एकेपा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाद्य यज्ञात् पुत्रीं यत्तेनेयात् तुस्मादु
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चेति तथा ह न
वहिर्द्वा यज्ञाद्भवति युथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चुरति सु ऽउ ऽएवास्यैषु सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्रीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तुदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तुस्मान्मिथुनात्

* 'ममीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

जुननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्
बीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुन मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽग्राज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽग्राज्यः
त ऽग्नैतुत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽद्वै वै मिथुनेन चर्यते
तरु ऽद्वैतद्युदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽग्नैतत्
सञ्चति तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्युकरोति तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्रीर्यजति । पुत्रीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्तुतः प्रजायते तत्पुत्रीष्वैतद्योनौ रेतः
सेक्तं प्रतिष्ठापयति तत्तुतः प्रजायते तस्माद् देवानां
पुत्रीर्यजति ॥ ११ ॥

स युव देवानां पुत्रीर्यजति । तुत्पुरुस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽश्वासते युवन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
तु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतुत्तिरुः करोति तस्मादिमा

मानुष्य स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथाग्निं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोक इमं
मेवैतल्लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजनयति * ता इमं
लोक मिमाः प्रजा अभिप्रुजायन्ते तस्मादग्निं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तदिडान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो यत्र वा अद्ः प्रस्तरेण यजमानः स्वगाकरोति
पुतिं वा अत्रु जाया तदेवास्यापि पुत्री स्वगाकृता
भवतीयसि तु ह कुर्याद्यत्प्रस्तुरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
दिडान्त मेव स्यादुतो प्रस्तुरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद् । यथैवादः प्रस्तरेण
यजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्रीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृण माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनुक्ति मध्यः सुवे बुध्नः स्यात्याम् ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रहणक्ति ॥ १७ ॥

अथाह संवदस्वेति* । अगानमीदुगञ्छावुय श्रौषट्
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुष्व सुवुष्व सम्प्रगृह्णाति । अदो द्वैवाहुतिं
करोति युदनक्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तुस्मा-
जुहुष्व सुवुष्व सम्प्रगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽअमुये सम्प्रगृह्णाति । अमेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमृतो ह्यग्निस्तुस्मादाहादध्यायवित्युशीतमेत्यग्निष्टो
ह्यग्निस्तुस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरद्वन्धा ऽहुति सर्वाभ्यो
मार्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतुदाहाविपुं नः? पितुं कृषित्युन्नं
वै पितुरनमीवुं न ऽददु मकिल्विष मुन्नं कुर्वित्येवैतुदाह
सुपुदा योनावित्यात्मन्येतुदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषट्कृतः हुत मेव मस्यैतुद्भवति ॥ २० ॥

अथ व्वेदं पुत्री व्विस्वःसयति । योषा वै व्वेदिर्व्वृषा
व्वेदो मिथुनाय वै व्वेदः क्रियतेऽथ युदेनेन यज्ञ उपा-
लुभते मिथुनु मेवैतुत्प्रजुननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'-इति च ।

† 'शंयोर्ब्रूहीति'-इति च ।

‡ 'यवित्युशीत'-इति च ।

§ '०विषुसः'-इति क ।

॥ इतोऽनन्तरं मिथु 'शत ८००'-इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्री विस्रसयति । योपा वै पुत्री वृषा
वेदो मिथुन मेवैतत्प्रजुननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्री
विस्रसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रसयति । वेदोऽसि येन त्वं देव वेद
देवेभ्यो वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुस्तृणाति । योपा वै वेदिर्वृषा वेदः
पश्चाद्दे परीत्य वृषा योपा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
मेतत् परीत्य वृषा वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः
सुस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता
ऽदृत्यथ युञ्जत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः संयाजयेत् प्रत्यङ्मु-
ह्यैवास्थैषु यज्ञः सुन्तिष्ठेत तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राङ्मे युञ्जोऽनुसुन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्रियति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सर्वा वै तत्ताः
सुमिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सर्वासु सुमिष्टास्वयैतज्जु-
होति तस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्रियति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽपुन ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं नु.नो जुह्वत्विति
ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति युच यत्रासां चरणं तदनु
यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
युचास्य प्रतिष्ठा तत्प्रतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽइति गातुविदो हि
देवा गातुं विच्छेति यज्ञं विच्छेत्येवैतुदाह गातु मितेति
तुदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽद्रुमुं देवयज्ञुः
स्वाहा व्वाते धा ऽद्रुत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिमुं
यज्ञुः सम्भृत्यै तुस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा व्वाते धा ऽद्रुति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोपधयो बर्हि-
रस्मिन्नेवैतुल्लोक ऽश्रोपधीर्दधाति ता ऽद्रुमा ऽअस्मिन्-
ल्लोक* ऽश्रोपधयः प्रतिष्ठितास्तुस्माद्वर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽश्रुतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्धैवान्तो
यज्ञस्य युद्मूर्द्धुः समिष्टयजुपोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
समिष्टयजुर्जुहोत्युधैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽश्रुति-
रिक्ता ऽश्रुसमिता श्रोपधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरिक्ताः हविषा घृतेन सु

मादित्यैर्धसुभिः सुम्भरुद्भिः स मिन्द्रो विष्णुदेवेभिरङ्गां
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽएतद्यज्ञं युदेनं तनुते स यन्नु निनयेत्पुरांडुः ह्रावि-
मुक्त ऽएव यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो ह्य यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कुस्त्वा विमुञ्चति सु त्वा विमुञ्चति
कुस्मै त्वा विमुञ्चति तुस्मै त्वा विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टिं मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्तेण विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति रुक्षसां
भागोऽसौति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्रुसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽएतस्मिन्यज्ञे प्रजापतौ पितुरि संवत्सुरेऽस्माक मयुम्भ-
'विष्यत्यस्माक मयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

तुतो देवाः† । सर्वं यज्ञं संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य
भागधेय मासीत्तेनैनान्निरभजन्नसु पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'-इति च ।

† 'देवा'-इति च ।

हविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येव वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं
 निर्भुजन्त्युथ यु मभागं निर्भुजन्त्येव स तावच्छसत
 ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा वभक्ष्येति स यु मेवैभ्यो
 देवा भागं मुकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएष एतद्भागं करोत्युथ
 युद्धोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
 तुमसि प्रवेशयति तुथो ऽएवास्तृक् पशो रुक्षसां भागो-
 ऽसौत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तुस्मात् पशोस्तेदनीं
 नु कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पक्षीः” । पक्षीसंयाजब्राह्मण मेतत् । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
 अथर्थादयः ‘पक्षीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
 याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिज्यमानास्ते
 खलिजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
 गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिलोमं आहवनीयात् परास्त
 मभिमुख मायन्ति । आगच्छन्तयेदं कुर्वन्ति— “जुहं च सुवं
 चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भाग’-इति च ।

१— “पक्षीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राण्यालोचयानि
 (५१०. ४१. २५. २. १-१६.) ।

२— ‘आहवनीयान्तरात्परान्तरात् मभिमुखं मायन्ति’-इति ठ ।

“तद्धैकेषाम्” । ‘यद्विद्धां’ यद्विरेव यद्विद्धां, ‘यज्ञात्स्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं मोक्षय्य मित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्य मुत्तरेणातीत्य पक्षी चापरेण । “पक्षी”-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे^१ ग्राघिन आहुतः । भग्दुष्टग्राघतनम्^२, ‘भसन्तः’ यथा भग्दुष्ट शिरः संयोगयेत्, तच्चायुक्त मित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

“अन्तरेणो” । ‘गार्हपत्य मन्तरेण’ अतीत्य^३ गार्हपत्यस्य पद्मा-स्यान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पक्षीः” । “यज्ञाद्दे प्रजाः”—इत्यग्निन् काले पक्षीषु मंयाव्य-मामासु ‘यज्ञस्य’ जघनार्द्धे मिथुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजा-पतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मिथुनं तेनाग्नेन प्रजामर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मिथुनं यद्यज्ञस्थान्ते वर्त्तते, तस्मात् ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेताः पक्षीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एत-’ दन्ततो यज्ञस्य ‘मिथुनात् प्रजननात् प्रजनपति’ यस्माच्चैव सधियज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मिथुनाद्’ एव स्त्रिङ्ग-

१—‘पद्मा’—इति ठ ।

२—‘यजेदित्यपरे’—इति ङ ।

३—‘भग्दुष्टस्य’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति छ, झ ।

इथात् 'प्रजननादन्तः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'रमाः' 'प्रजायन्ते' तस्मान्नियमनम्^१ ॥ ५ ॥

"चतस्रो देवताः" । 'चतस्रः'-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
गच्छः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । "द्वे-द्वे हीति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्या मपरं मिथुनम्, ताभ्या मपि
मिथुनाभ्या मपरं मिथुन मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

"ता वा आज्यहविषः" । 'रेत आज्यम्' सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वेहैवरेत् । त एवैतदधिपज्ञं 'मिच्छति' प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

"तेनोपांशु" । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होत्राध्ययं मेव
आयं^५ 'तिरः' अन्तर्हित मप्रकाशं 'मिथुनेन' लिङ्गद्वयेन 'चर्यते'
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् 'उपांशु' चाप्रकाशम् । "तस्मा-
दुपांश्चित्युपसंहारः ॥ ८ ॥"

"अथ सोमं" । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्घ्यः मिद्धः, तथापि देवलोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति 'सोमं' यजति^६ ॥ ९ ॥

* १— 'तस्मादित्यादियस्यो ठ-प्रत्यये न दृश्यते ।

२— "चतस्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजा"—इत्यादि-
यस्येहैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २०.) द्रष्टव्यः ।

३— तिरः १२. ४. १०-११-१२-उभ्येभ्य आस्ताताः ।

४— "उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्"—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ७, ८ ।

५— 'होत्राध्ययं मन्वायम् ।'-इति ८ ।

६— "यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरभिं गृहयति मिति"—
इति का० श्रौ० सू० ३. ०. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यच्च कचन पुंसि यष्ट्ये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायु^१ सोऽथात्म मवस्थित मित्रमात्र मेव ‘रेत’ यावन्मयसीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीय^२ । सोऽयं यक्ष्यत इति तदेव एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्पत्नी” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनि’ प्रजाधारणस्यानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेत’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘तत’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४, पत्नीनां योनेरेव विरक्तरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘मित्र रेत’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘तत’ ताभ्य देवानाम्पत्नीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः, योयितो ऽनुसृज्येत्यभिप्रायः^६ । ११ ॥

“स यच्च देवानाम्पत्नी” । ‘तत्पुरस्तात्तिर करोति’ अन्तर्ज्ञानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिर’ अन्तर्ज्ञानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्य स्त्रिय’ ‘तिर इव’ ‘पुंस’ ‘अन्तर्ज्ञानं’

१— त्रिगु ८ २ १०, ११, १२, १० ३ १० खण्डमु व्याख्यात ।

२— “त्वष्टा रूपायि स हि प्रसु” — इत्यादिर्मन्त्रखेदाजोष्य (ऋ० स०) ।

३— ‘योनि’ स्यानम् — इत्येव क, भ ।

४— नास्त्येतत्पद ठ— पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो यज्ञस्तु ठ— पुस्तकेऽप्याह ।

६— “प्रजायते” ताभ्य सर्वा योयितोऽनुसृजता इव संप्रवय मुपासत इति किवदन्तो न विरुद्धा— इति ठ ।

येनादर्शनं मिच्छति”-इत्यपादानात्पक्षमौ— ‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः
अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^१ ‘जिघत्सन्ति’ भवयितुं मिच्छन्ति ।
‘थाः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यश्नन्ति स्त्रियः,
‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । सुद्र-
योपितस्तु पुंसः समच मयन्तेऽश्नन्ति^२, तथेवातो ऽनुकारादित्यभि-
प्रायः ॥ १२ ॥

“अयामिं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो
हि गृहपतिः; “अयं मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यस्यायं
लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’
लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण
तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजनान्तं
मित्यभिप्राये, तत् इडा पञ्चीमंयाजेषु विधीयते । तस्यायं पूर्वोक्त
एव विधिः । अर्थवादेऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-
कर्षयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावकृता, तथा स्त्रीष्वपि देवेष्वि-
त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-
ऽर्थवादः । तच्चाभिप्रायः । अत्रापि पञ्चीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे
भवन्मेवं सूक्तवाक-ग्रंथुवाकाभ्यां मयि भवितव्यं मित्यत आह— “न

१— या० सू० १. ४. २८ ।

२— “‘करोति’ अन्तर्हितादेनादर्शनं मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’
पुनश्चादृश्यमाना (पुनश्च दृश्यमाना C.)”-इति ट ।

३— ‘मयन्ते नाश्नन्ति’-इति ट ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुवाकौ
तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः
स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या;
इतरथा तु स्वर्गास्तोकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह—“प्रस्त-
रेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयमितं ह कुर्यात्’ ‘इयम्’-शब्दोऽवसान-
वचनः कणादिपुं पठ्यते । अवसन्^१ भवमादं पत्न्याः कुर्याद् ;—
यजमाने गच्छति स्वर्गं स्तोत्रं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा,
अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभि-
प्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’,
अध्वर्युणा ततः “यथैवाद इति । स्त्रेनैव महिम्ना यजमानवत् तां
‘स्वगाकरोति’ नाभिदद्या मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रमन्ना ॥ १६ ॥

“अथामीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदि-
त्यह—“अथामीदाहेति । यावदुक्तं मेव भवति ; प्रैषमामर्ष्यात्^२;
न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रमन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च स्तुवं च” । “सम्प्रगृह्णातीति^३ । होतुं तत्स्य

१— ग. पा. इ. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’-इति ङ ।

३— तत्र सन्तः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्, न तु चरुवत्^१ द्रव्याङ्गतिकरणार्थत्वं । किं कार-
णम् ? 'अद एव' द्रव्यं मध्वयु 'आङ्गति करोति' । 'यत्' तत्
'अनक्ति' अयं जुह्वा मित्यादि । किमर्थं च जुह्वं सम्प्रगृह्णाति,
कथं नाम ? 'आङ्गतिर्भूत्वा' इदं माज्यं 'दवलोक गच्छादिति' ॥ १८ ॥

"स वा अग्नये" । 'अग्नौतम' भोक्तृत्वम्^२ । 'अनमीवम्' अमीवा
द्याधि, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । 'आत्मनि' अग्नौ,
दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

"अथ वेद"^३ । विस्मयनं मुपन्यस्तं मेव, अर्थवादस्तु "यद्वि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते"-इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तं । पठ्यास्तु
कर्तृत्वैर्ध्ववादं वक्ष्यति— "अथ यत् पठ्यो विमृश्यति"-इति^५,
अधुना विस्मयनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्ति-
स्तावद् "योपा वै वेदिरिति । विनियोग — 'अथ यत्' 'एनेन'
वेदेन यज्ञे' किञ्चित् 'उपासभते' उपगृह्णाति, गृहीतं मपि यत्
'उपचर्याय' उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति, यत्
'मिथुनं क्रियते', उपपाह्नाय च वेदस्य वेत्युपग्रहणे विनियोगः ।
'स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते, नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नाम्नेतत्पद ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— मदीयद्रव्यत माज्यस्यैव दृश्यम् (वा० स० २ २० १) ।

३— "यस्यो वेदं प्रमुच्यति वेदोऽस्तीति"-इति का० श्रौ० सू० ३ ० १ ।

मन्त्रस्तु वा० स० २ ०१ १ ।

४— उपरिष्ठाद् (१ ७ ४ ८) दृश्यम् ।

५— अनुपपन्नं मेव १२ कटिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यस्योक्तान्योन्य मिव मियुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि संभवहोमादौ वेदेनोपयक्षणम्, न सर्ववेत्येवञ्चा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“मा विस्मयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं निश्चेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पात्तिकं वेदस्य यजुषा करण मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपन्नेति सामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करण
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मघ्नं भूयाः”-इति^२ मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २२ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अत्राभिविधौ, संस्तर्यते वेदिं व्याप्येति ।
“योषा वै वेदिर्हृषा वेदः”-इति शेषात् । वेदिं संस्तरणाति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्धोता संस्तरणाति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसव्याद्यतसः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अथं वै लोको बर्हिः’ “वृहि वृहि वृद्धौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशीर्योगः’-इति छ, भ ।

४— “स्तृणाद्यावेदेः”-इति का० औ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शास्त्रायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तीर्त्वेति (१. १५. १५.) ।

६— का० औ० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातस्यात्र देवता ; ‘स्नाष्टा
धाते धा’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० औ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिवृद्धोऽयं लोकः । ततः कियदेतद्वर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? वर्हिःशब्दवाच्यागेन तद् 'वर्हिरयं लोक' तस्यापि
वर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधित्वागेन तत्सर्वा 'ओषधयः' । ततश्च युद्
'वर्हि' अधियज्ञ 'जुहोति', तत् 'एतल्लोके' 'ओषधीः' वर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति', तच्चेद तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

“ता वा अतिरिक्ताः” । वर्हिराजति यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होर्वान्तो यज्ञस्य', तद्धि देवताविमर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊर्द्धं समिष्टयजुष' सातिरिक्ता, दृष्टासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'च'-शब्दार्थे, यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्थ्यं चतुर्थी”^२ ओषधयोऽस्मिन्नलोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ २० ॥

“स जुहोति”^३ । प्रसन्ना ॥ २१ ॥

“अथ प्रणीताः”^४ । अध्वर्युरुत्तरपाश्याद् दक्षिणपाशं वेदेः

१— 'परिवृद्धो'-इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होर्मेनेव यज्ञसमाप्ति । अथ एतत् प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते ।
अथेहोपरिष्ठादाजतिपरिगणनानुसारत सामिधेनौसङ्ख्या चेत्यं
श्रुतम्—“ता पञ्चदश सामिधेन्य । द्वावाघारौ पञ्च प्रयागा
इडा त्रयोऽनुयाजा सूक्तवाकस्य श्रयोर्वाकस्य तास्त्रयोदशाजतयो
ऽथ यदेवाद पत्नीसयाजेषु सम्प्राज्झाति समिष्टयजुश्च ता पञ्च-
दशाश्रुतयः”—इत्यादि ११ २. ६ ५, ६ ।

३— पा० २. १ १३ सू० १ वा० ।

४— अथ मन्त्र — वा० सं० २ २२ १ ।

५— प्रणीता = आप । (१२ ५. २. ७) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्वदेशेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः'
 'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । "युक्ते वा इति
 निनयनार्थवादः । "दक्षिणत इत्येतस्य तु "तथा ह्युदग् भवती-
 त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । 'पराङ्' अनावृत्तौ 'यज्ञो यजमानं प्रचि-
 णीयात्' "चि हिंसायाम्"^३ हिंसात् । 'तथा' नीयमानासु प्रणी-
 तासु 'न प्रक्षिणति' न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

"स निनयति"^४ । "तत्पुष्टिं मुत्तमा मिति । पुष्टेर्ह्येतुरापः,
 तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्विरामस्तेन पुष्टिं निराह-
 "उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
 रचोनिरामप्रधानयागादि; ततश्च निनयनं मेवाध्वर्योऽर्थज्ञे उक्तं
 मित्यभिप्रायः^५ । "स येनैव प्रणयतीति । "कस्त्वेत्येताभिरमिरुक्ता-
 भिर्यादृतिभिरित्यभिप्रायः । "अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः"^६ ।
 फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणः अङ्गौ भवन्ति तण्डुल-
 निप्यत्तौ । "अभूततद्भावे"^७, "ह्रस्वस्थियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चि."^८ ।
 'फलीकरणान्' तण्डुलादीन् 'उपायति' उन्विपति उत्करे ।
 'कपालेन' मथ्यमेन प्रथमं नातिक्रान्तेदिति 'अधोऽधः' अधस्तात्

१— ठ-पुस्तके स्वेय पाठोऽधिक ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— छा० प० २८ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० २५. ७. २० । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्त्यत्रापाद्यकल्पा पाठभेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । 'लृष्णाजिनम्'-इति, 'अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया^१; लृष्णाजिनस्याधस्तात्, समीप इत्यर्थः^२ ॥ ३३ ॥

“देवाय वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्ति-
पूर्वं संवृज्य^३ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः^४ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एनान्’
असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, बहिर्यज्ञात् हृतवन्तः । केन,
कस्मात् ? आह— “अस्त्रा, पशोः” । अस्त्रकुम्भद्वय अस्त्रादेशः^५ ।
‘अस्त्रा’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फलीकरणैः’ पाण्डुरभागैः
‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिन’ स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्वा यं ‘निर्भजन्ति’^६ । ‘सः’ भागी
प्रथमम् ‘शंसते’ एव, ‘उत’ अपि अवलौ हि बलवतां वशे भवति ।
‘लब्ध्वा’ आसाद्य ‘आहू’ ब्रूते—कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’
मां ‘वभक्ष्य’, मनसि किं मद्य त्वया दत्तमित्यर्थः । ‘यं भागम्’
‘एभ्य’ रसोभ्य ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रक्षि-
पति, अग्निहोत्रे ‘अन्ये तमसि’ ‘प्रवेशयति’, ‘तथा’ ‘पशोः अस्त्रकु’

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० प्रकृत्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३ ८. ७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३ २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृज्यं कृत्वा—इति ठ ।

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”—इति पा० ६. ४. ३६ सू० ३ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’”—इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनीकरणेन लोहितं^१ सिद्धम् ॥ २५ ॥ २^१ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूषतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयतपयश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु
नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तिमनी A. O.) लोहितम्’—इति ट । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः श्रूयति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ० सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्खा. गृ. ६. १२. १२. ‘तिमनं तु निष्ठानम्’—इत्यमरः २. ८. ४४ ।

२—अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्गृहं सुवसादाय, अग्नी-
दाज्यस्याखी मादाय, आसीधप्रथमा पक्षीसंयजान् कर्षुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पक्ष्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता उर्ध्वं गतुः, तदुत्तरतो-
ऽग्रे दक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृह्येत्वा कमेण
‘सोमायानुमूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुमूहि’, ‘देवानाम्यजोभ्योऽनुमूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुमूहि’—इत्युक्त्वा जुष्टं चतुर्वेदोत्त माज्यं गृह्येत्वा, आथाप्य, कमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिक माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्याग्रथ ।
ततः सर्वे वा मिदामामभक्ष्यन्, मार्जन्, लघपदयन्, आसीधप्रथमं,
अग्नीदभ्ययो संवादा, सवावहोम, गार्हपत्यं पगोयोत्तवहोम इत्यन्, पक्ष्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्माद्दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो यजते सो
ऽस्यैष यज्ञो देवलोक मेवाभिप्रैति तदनुचौ दुक्षिणा यां
दुदाति सैति दुक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽस्य देवयानो वा पितृयाणो वा पुन्याः । तदु-
भयतोऽग्निशिखे समोपन्त्यौ तिष्ठतः प्रुति तु मोपतो युः
प्रत्युषोऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिस्तृज्यः शान्तिरुपस्तुदेतु
मेवैतत्पुन्यानः शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सुर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैन मेत-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैन
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

युद्धेव पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तयोर्विमुचनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिविचनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत प्यारभ्य
वेदे पूर्वान्तं यावत् वेदद्वयपरिस्तरण्येति पत्नीसपाजसङ्क्षेपः ।

ततोऽज्ययुर्ध्वं माग्य विष्वाण्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टि सव्ये पाण्यौ
गृह्योत्वा, ऊर्ध्वंस्तिष्ठन्, सततं ध्रुवैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दमंमुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमस्य । ततो वेदिमध्ये उदङ्मुख उपविष्ट प्रकीर्ता
निनयति । ततः पत्नीकश्यानन्तरं स्थापितान् कन्यान् प्रथमकपाले निधाय,
सव्येनोत्तरस्योपरि हृष्णाग्निं धारयन्, हृष्णाग्निस्थाधन्तादुत्करे कपालेनैव
कन्यान् प्रास्यति, ततः उदकोपस्पृशं इति समिष्टयजुः सङ्क्षेपः ।

क्रियते व्यस्य तृहन्ति क्षण्वन्ति* । शान्तिरुपस्तुदद्भिः
शान्त्या शमयति तुदद्भिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं ५ सर्वेणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तुदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वुर्चसा पुयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मुनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुवो विदधातु
रायोऽनुमार्ष्टुं तुन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विद्वदं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽश्रापो ऽमृतेनैवैतत्सुःस्पृशत ऽएतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽग्निर्भिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वद्वाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेऽपित्वी भवति
तेऽपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रुक्रामति ॥ ८ ॥

युद्धेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु मन्तरिक्षं द्विती-
येन द्विव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा इदु एव
पराचीनं भूयिष्ठा इव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तुत्पृथिव्यां विष्णुर्यक्रस्त । गायत्रेण छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विप्पोऽन्त-
रिक्षे विष्णुर्यक्रस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं द्विप्पो द्विवि विष्णुर्यक्रस्त
जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म इत्येव मिमांलोकान्समारुह्यायैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु एष तुपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतो-
ऽथ यत्पुनं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तु देव
मिमांलोकान्समारुह्यायैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवावाङ् क्रमेत यु इतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादवाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा अग्रे देवा जुयन्तोऽजयन् । द्विव
मेवाग्रेऽयेदु मन्तरिक्षं मयेतोऽनपसरणात्सपुनाननुदन्त
तथो एवैषु एतदपसरणतु एवाग्रे जुयन् जयति† । द्विव

* 'क्रमते'—इति च ।

† 'जुयं जयति'—इति क, 'जुयन्नयति'—इति घ ।

मेवाग्रेऽथेदु मन्तुरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपुत्नानुदत
 ऽद्वयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तद्विवि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छन्दसा तुतो
 निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च द्वयं द्विप्पोऽन्तुरिक्षे विष्णु-
 र्व्यक्रःस्त वैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
 युञ्च द्वयं द्विप्पुः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
 छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं
 द्विप्पोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽद्वत्यस्याः ह्रीदः सुर्व
 मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तुस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
 ऽद्वति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राचीं द्वि देवानां दिक् तुस्मात्
 प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरुगन्तः
 देवानित्येवैतुदाह सं ज्योतिषाम्भूमेति सं देवैरभूमे-
 त्येवैतुदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्य मुदीक्षते । सैषा गुतिरेषा प्रतिष्ठा तुदेतां
 गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तुस्मात् सूर्य मुदी-
 क्षते ॥ १५ ॥

स ऽद्वदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिगित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तुस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति वृक्षोदा ऽअसि वृक्षो मे देहीति त्वेवाहुं वृक्षी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धोव ब्राह्मणेनैष्ट्यं यद्
ब्रह्मवर्चसौ स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव
मुह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामुयते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते। सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽडुति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्यमुपतिष्ठते। द्वयं तद्युस्माद्गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्टे-
वैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तुस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तुस्माद्गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते। अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाम्नेऽहुं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मयाम्ने गृहपतिना
भूया ऽडुति नात्र तिरोहित मिवास्त्यस्यूरि णौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यांस

मित्येवैतदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतुपि हि भूयांसि
शतादप्येभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत् ॥ १८ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त इति तदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नामं गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीयं मुपतिष्ठते । प्राङ्मे युन्नोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णीं मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं द्विस्तृजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुष इव वा एतद् भवति यद् व्रतं मुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिदं महं सत्यादुन्वत मुपैमीति
तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिदं महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं द्विस्तृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८० ३.] ॥

“मंन्विते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि प्राच्याण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ एते
‘वदन् भवति’, परीत्येयुक्ते दक्षिणादागता निनयन्नायोदगागमनं

भवति । उदपाचनियनस्यानुवादो न सर्वतो विधि । कुत ? “अथ
विष्णुकमान् क्रमते”-इति^१ परत ‘अथ’-शब्देनानन्तर्यवचन सयुज्य
पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्यय दक्षिणत परीत्ये
त्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनियने “देवलोकं मेऽप्यादि । अथ यज्ञ
‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य
(यजमानस्य) देवलोकं मेवाभिप्रैति’ । सा सङ्कतवानमौ, अतो मया
प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्राय । ‘तदनूचौ’ । दक्षते समृद्धयर्थस्य^२
‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धयं यज्ञ मनु विलम्बा दक्षिणैति ।
‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रियार्था ऋत्विङ्निष्पादिता
परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्ध परिक्रेता, एव
मत्रापि ॥ १ ॥^३

“स एव देवयान” । आत्मयाजिनस्तस्य कुण्ठादिमोक्षप्राप्ते

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकण्डिका दृष्ट्या (६१८-६० १३ प०) ।

२— भा० आ० ६०६ धा० ।

३— ठ पुस्तके त्विद मेव हरिस्त्वामिहैव भाष्य मिहान्यथा दृश्यते ।
तद्यथा— “संस्थिते समामे यज्ञे पूर्णमासादित जलं निनयति,
अर्थादभ्यर्चयंयजमानाङ्गणौ । यजमानोऽपि वदन्नङ्गिना प्रतिशृङ्गा
तीति वक्षति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, सभ यज्ञोऽस्य देव
लोकेऽपि असत् । जेट लिङ्गर्थे, स्वादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देव
लोकं मेव आभिमुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छन्शीला मन्वाहार्यं
लक्ष्यशीला यो दक्षिणां ददाति, सा देवलोकमेति । ततो दक्षिणा
समृद्धिसंस्था मन्वारभ्य यजमानो देवलोकं मेत्येव ॥ १ ॥”-इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 र्दर्शिता ; यतस्त्वचाय मेव 'अन्वावर्त्तते'-इत्युपसंहारः^१ । “अपि हि
 न उपेर्वचः श्रुतम्—इह सृती अगृह्यं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुचितकर्मिणः पुनरावृत्तिर्दर्शिता—“ते य एव मेतद्विदुः”—इत्या-
 दिना^२ । ‘वा’-शब्दो व्यवस्थितः । ‘तदुभयतः’ ‘अग्निशिखे’ अग्निज्वाले
 ‘ओषन्थौ’ भस्ममात् कुर्वन्थौ ‘सन्निष्ठतः’ । दहनात् मुक्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारौ यजमानः ‘अतिसृज्यः’ । ज्ञानिनयोष्णं
 पन्थानञ्च उष्णग्रसनसमर्थाभिरद्भिः ग्रसयति । शान्तिसाधनं ‘शान्तिः’,
 ज्ञानममुचितकर्मफलमलज्वालाकं भवतीति सम्यतम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोकिलयद्देशैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेऽतः किं[?])^३ यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति ; “देवो
 भूत्वा देवान्येतीतिवचनात् । पितृंश्च केवलात्कर्मणः । ‘तदुभयतः’
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः ‘अग्निशिखे’ सूर्यरश्मयः ‘ओषतः’
 दहतः । योऽक्षतक्षत्यः, त मोषतः ; यस्तु क्षतनियतकर्मा, त
 मतिसृजतः । परन्त्वनेन पूर्णमेकेन शान्ते जानते ‘यः’ ‘प्रत्युष्यः’, “उष
 दाहे”^४ प्रतिदहनाहः, ‘तं’ ‘प्रत्योषतः’ प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेव एवाग्निमंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदोषे
 दहतुः । ‘अतिसृजेते’ अतिभर्जनं विसर्जनम् ॥ ९ ॥

१— इहैव विंशकण्डिकान्ते दृश्यम् (६२९ पृ० ५ पं०) ।

२— इहैवान्यकाण्डे ७५० ब्रा० ४—१६क० (१४.८. १. ४—१८.) ।

३— एष च पाठो न.न.पुस्तकयोः । ४— भा० प० ६८० पा० ।

“पूर्ण” । अपां पूर्णम् ; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदकस्य
एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम्^२ ॥ २ ॥

अधियज्ञं दर्शयन्नाह—“यद्देवेति । ‘यद्दे मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’
अकरण मन्थथाकरणञ्च, ‘तद् विवृहन्ति’ व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञो-
यापः, ‘क्षणन्ति’ “क्षणं हिंसायाम्”^३; हिंसन्ति, दुःखायन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^४

१— इहैव पुरस्तात् (६१७ पृ० ८ पं०) दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० १. ८. ८ ।

३— त० उ० ३भा० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिषतुःकण्डिकानां भाष्याख्येवम्—

“देवलोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिदेवाह—“स एषः” ।
स यज्ञो देवयानः देवैः प्रापणीयः, पिबन्ति प्रापणीयः पिबयाणः ।
देवयानोऽभिष्टोत्रिणा मध्वा स्वर्गमनाय; पिबयाणोऽन्यमनुष्याणा
मध्वा । तदुभयतः व्यभेदाहवनीयादेः देवयानपिबयाणौ शिखे
उर्ध्वज्ज्वाले व्योषन्त्यौ सन्तिष्ठतः । अपां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निनयनेन
शान्तो भवति देवयानः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्थाञ्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्तत मथवच्छिन्नम्
अनवखण्डितेन धारा निनयनेन ॥ ३ ॥

यद्देव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । यस्य
तदिति । अस्य यज्ञमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः
सम्पूर्णो भवति, क्षणन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायन्तीत्यर्थः ॥
शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णं । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्तत
अनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥”—इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमार्ष्टुं तन्नो यद्विलिष्टम्”—
इतिलिङ्गात्^२ मुखोपसर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यात्मनियहणाङ्गता । तथाहि “यद्विष्टं^३ तत्सन्दधाति”—इतिपह-
णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथशब्देन^४ च
मुखोपसर्गनस्य व्यवधानादर्थवादान्तर^५दर्शनाच्च । लिङ्गञ्चाविरुद्ध
मेव ; मुखवद्धस्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विष्ट मिति ।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्तते ; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विष्टं तत्स-
न्दधाति’—इत्यभिप्रायः । कण्ठानान्तु “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तत्र जपति संवर्चसेति”^६ । गृह्यतः यज्ञवीर्यं मत्र च जप्यमानः
प्रतिपहणाय स्पर्शनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः ; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्लिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विष्टं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तरच^७ च “एतदु चैवेतत् कर्म
कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ दृश्यते ।

३— ‘यद्विष्टं’—इति छ, भृ ।

४— ‘उपशब्देन’—इति ठ (उत्तरकण्डिकारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्चसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ० क० दृष्ट्या ।

८— उपपत्त्यादियस्य ठ—पक्षके नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतदु चैवैतत्कर्मात्मन्, कुरुते”-इति शेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुख मद्भि रूपसृग्त इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं सृगति, ‘तद् दयम्’ द्वे ते कारणे इत्यर्थः । तथैकं तावत्-‘अमृतेनैवैतदात्मानं संस्पृगते’-इति । कथं मद्भिः संस्पृगमाने अमृतेन संस्पृगते ? तदाह-“अमृतं वा आपः”-इति । यत्ते देवाना मस्य ममृतम्, ता आपः ; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पृगनं यजमानेन कर्त्तव्य मित्येकं कारणम् । अपरं मपि-‘एतच्च कर्म आत्मनः कुरुते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः ; आपश्च संक्षेपणहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ० ॥

“अथ विष्णुकर्मान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञश्च’) मन्त्रवेद्य मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्या’, (देवेषु मध्ये) ‘अपिली’ भागी भूत्वा च लपेति विष्णुकर्मैर्देवयाजीत्यर्थः । “इतुपसर्गाद्वा”-इति^३ कमेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥

१- का० श्रौ० सू० १. ८. १० । “एतच्छापर्यकर्म, तत्तत्तान्तापन्दिप्रादौ न भवति”-इति च तदुक्तौ याज्ञिकदेव ।

२- का० श्रौ० सू० १. ८. ११ । मन्त्राणां वा० सं० २. २४. १, २, ३ ।

३- या० सू० १. १. ४३ ।

४- इत्याप्यन्वया भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा-

“अथ विष्णुकर्मान् । विष्णोर्षेद्यस्य तमसं विष्णुकर्मन्तं विष्णुप्रवेश मेव कुरुते । देवान् वा । देवानेताम् एष यजमानः प्रीत्या लपेति, यो हविर्षं शम्यायति । तच्छब्दं समुच्चये । अग्रादिभिर्देवान् प्रीत्या तेषु देवेषु मध्ये मादशान् भवति । मादशं प्राप्य तान् विष्णुकर्मान् शर्तुगीभावेन प्रक्षामति । ८ ।”-इति ।

“यद्देव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तद्दे’ तच्च ‘इत एव’ लोकात् ‘पराधीनम्’ ऊर्द्धम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ वृद्धतमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः^१— “तदु तत् पृथिव्याम्”—इति । प्रसङ्गा । “इत्येव मिमांश्लोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘ये रश्मयः’ कदम्बकेसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुकृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गो वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना सुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तच्च; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पक्षान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वशब्दार्थः, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं वृद्धकाल माश्राप्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तर मेध यज्ञोऽधिका—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्थायेमां विष्णुक्रमणक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन

पादेन पृथिवीक्रमणक्षणेन, पक्षार । “स्पृ धीतिचलनयोः” लिट् ।

द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्षमयात्मकेन ।

एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते ॥ १—इति ।

२— वा० न० २. १५. ३, ४, १ दृष्ट्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’ अर्ध्वर्थवः ‘परस्तात्’ क्रमेत, ‘तत् इयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो ह” । जितापसरणेन जितवन्तो शुलोकाख्यम्, अस्मासोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयश्च फलीप-भोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गासोकाभिरुपद्रवात् । ततश्च यदितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठायां प्रति-तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तदु तद्विवि”^३ । यद्वि स्वर्गे अन्नाद्यम्, तदप्यस्मिन्नेव लोके

१— “तदु तत् पृथिव्याम् । प्रसन्नाः । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्त-
कान्, एवं समाखुडान् कृत्वा व्यनन्तरम् । विष्णुकर्मण्यस्यार्थवादः—
इया गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिपूलां तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा ।
य एय आदित्य’, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बा’, ते सुष्ठव
इति । अथेति । परं मुत्कृष्टं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गे
लोको निरुपद्रवत्वात् । एवमकारेण यज्या इतां गतिं प्रतिष्ठां
प्राप्नोति, परस्तात् अर्वाङ् अर्वाक्षग्रीवः क्रमेत, इतो लोकादनु-
प्रासनं कर्तुं मिच्छेत् । इयम्, इहामुन्नज्जयम् अर्वाक्षग्रीवेति ॥ १० ॥”—
इतोद मेव भाष्यं ठ-पुस्तके ।

२— अथ ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः
अपसरणात् इतदाधर्यादेव सम्पन्नाः ह्यनून् व्यधितवन्तः । एव
मस्यापसरण्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोक्षितम् ॥ ११ ॥”—इति ।

३— दिवोत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्वाः वा० खं० २. २५.

१-५ । तत्र “अस्मादन्नादिति भागं भवेद्यते”—इति का० श्रौ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि साक्षाद्येन क्रियते ; अतः
‘अस्मादन्नात्’ निष्काशने दिषन् सर्वस्माभिष्कासितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ प्राङ् प्रेक्षते”^२ । प्राङ्निरीक्षणेन सन्निर्णिता गच्छन्तो
देवा निरीक्षिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मन्वाकोशन्तीतिवत् ‘स्वर=देवाः’ ; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिर=देवाः । ‘समभूम’ तद्देवं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदीक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
प्रतिष्ठा च^७ ॥ १५ ॥

“स उदीक्षते” । तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते । ‘एषः’ तेषा मति-

१. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”—इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

२— इह चास्ति ठ-पुस्तककृता प्राठान्तरता । तद्यथा—

“इत उद्धां वेदीति तत्प्रकारमाह— “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे एषिया मन्वादन्नागच्छन्तात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदेः । यावतो वै वेदिस्तावतो एषिवीति ॥ १२ ॥”—इति ।

३— का० श्रौ० सू० १. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

४— ठ-पुस्तके लिख ‘प्रसन्ना’-इत्येव ।

५— का० श्रौ० सू० १. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

६— “स प्रेक्षते । स्वरिति । यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेववर्याः स्वा-
* शब्दवाच्याः, अथ देवा अभिप्रेताः ; देवागन्तेति ॥ १४ ॥”—इति ठ ।

७— का० श्रौ० सू० १. ८. १० । वा० सं० २. २६. १ ।

८— यथा तु ‘प्रसन्ना’-इत्यस्याप्यातिव ठ-पुस्तके ।

९— का० श्रौ० सू० १. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

प्रथः । 'याज्ञवल्क्य इत्याह स्म'— 'वर्चोदा अस्मि वर्चो मे देहीति
(एत देवाशास्त्रहे वथम्) 'अहमिति ब्रवीमि' । 'ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्'
'यत्' अहं ब्राह्मण्युक्तः स्या मिति तु 'आह स्म' उक्तवान्
'श्रीपोदितेयः' । उपगम्य उदिता पितृपोदिता ; "स्त्रीभ्यो ङ्क्" ;
उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः । 'गा दास्यति' इति
गो-प्रार्थना । 'एवं' प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥

"अथावर्त्तते"^१ । प्रदक्षिण भावर्त्तते । एवं तस्य सूर्यस्थानु-
वृत्तिः^२ ॥ १७ ॥

"अथ गार्हपत्यम्"^३ । कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योप-
स्थानादिना स्वर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्वर्गहे प्रतितिष्ठति ।
द्वितीयञ्च 'यावद्वेवास्तेह' मानुषायुष 'उपतिष्ठते' ॥ १८ ॥

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्भाष्यस्याप्यन्यविधं ङ-पुस्तके । तद्यथा—

"स उदीक्षते । प्रसन्ना । 'इति खेवाहं' इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्ध
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्वि एष्टव्य मेव यतो ब्रह्मवर्चसो स्यात् ।
उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मौपोदितेयः । एष राजा मह्यं सम्प्रदानभूताय गाः पयसतो दास्यति ।
हे गोदाः मे मह्यं गा देहि । एव मिथ्याद्याप्रोः ॥ १६ ॥"—इति ।

३— का० श्रौ० सू० १. ८. १८ । वा० सं० २. २६. १ ।

४— इय मयस्याख्याता प्रसन्नेति ङ-पुस्तके ।

५— का० श्रौ० सू० १. ८. २१ ।

६— एतद्भाष्यस्यान्यविधं ङ-पुस्तके । तद्यथा—

"अथ गार्हपत्यम् । इयं गतिप्रतिष्ठाकृतं गार्हपत्योपस्थावा-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘अस्यूरिणौ’ असहाय-गो-वाह्यः सूरः, तत्रा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूररोऽस्मिन्नस्तीति सूरौ, न सूरौ असूरौ,
ससहायिनौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना;
पालकः, असूरौ गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्^२ । अत आह—
“अनात्तानीति । अस्यूरित्वेन च सामर्थ्याच्चित्तं यजमानस्य जीवित
मिति “ग्रतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^३ विवृणोति ॥ १८ ॥”

इवाप्यते । गृहा वै इत्याद्याश्वीः प्रवर्त्तनार्था । यावद्विषति । उ इति
व्यनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणं मस्य पुत्रस्य ध्यायुर्जीवनम्, तस्मै
एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥—इति ।

१— वा० सं० २. २७. १ ।

२—“ ‘अस्यूरि’ अस्यूरीणि । एकाश्वयुक्तः शकटः सूरिरित्युच्यते, तद्वि-
परीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्यूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १८ सा० भा० । “एकपार्श्वे बलोर्वह्युक्तं
शकटं सूरि, न सूरि अस्यूरि । लुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२७. १ मन्त्रो० भा० । इहोत्तरत्रापि पुनः श्रोयति २. ७. ४. १० ।
का० श्रौ० सू० ६. ४. २ अपि प्रवक्ष्यम् ।

३—“ग्रतं हिमा इति ब्रूयाद्वा”—इति का० श्रौ० सू० २. ८. २२ ।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येय पाठः—

“स उपतिष्ठते । अग्रे इति । गृहपत्योः परस्परं भागंशनं
स्फुटतरं मेव । अस्यूरिः । असहायगोवाह्यः सूरः, तत्रासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूररोऽस्मिन्नस्तीति सूरि, अस्यूरि सहाययुक्तः त्वम् । अत
आद्यानात्तानीति । अस्यूरित्वेन च सामर्थ्याच्चित्तं यजमानस्य जीवित
माश्रान्ते—ग्रतं हिमा । वर्षाणि ग्रतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति— एतन् मुक्त्वा अपि न व्याजियेत । तेन अपि

“अथावर्त्तते”^१ । मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यञ्च— “सूर्यस्यावृत
मन्त्रिति मन्त्रे^२ दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिणेन गच्छति । ‘एतस्यैव’
सूर्यस्य^३ ॥ २० ॥”

“अथ पुत्रस्य”^४ । कथं पुनर्गच्छति? “ततोऽपि तनुरसि”-
इत्येतस्मिन्मन्त्रे^५ तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः? काण्वसमा-
न्तानात् । “इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुत्रो देवदत्तोऽनुसन्तन-
वत्”-इति । किमर्थं नाम गृह्णाति? ‘इदं मे’ ‘वीर्यं’ विक्रमम्,
‘पुत्रः’ देवदत्तादिः ‘अयम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोत् । कथम्?
‘मे’ मम ‘इदं वीर्यं मनुसन्तनवदिति’ मा विच्छिन्त्यादित्येवमर्थम् ।

वर्षेभ्यः शतात् वर्षंशत मतीत्यापि पुरुषो जीवति । तस्मादिति
निगमनम् ॥ १६ ॥”-इति ।

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २३ । २— वा० सं० २. २०. २ ।
३— अथ “गच्छति प्रादक्षिण्यविति”-इति च का० श्रौ० सू० ३. ८.
२४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—
“अथावर्त्तते । सूर्यस्य आवर्त्तनं माहत्, ता मन्त्रावर्त्तते । तदेता
मिति निगदथाख्यातम् । अतः मन्त्रवर्णात्प्रादक्षिण्यं समावृत्त्याश्रितं
गृह्णीयात् ॥ २० ॥”-इति ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २५ ।

६— एष मन्त्र शाखान्तरोप इति का० श्रौ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्णं
एव संस्मृतः । तद्यथा— “ततोऽपि तनुरस्यत् मा तनुश्चस्मिन्
यज्ञेऽस्याः साधुहत्याया मस्मिन्नेऽस्मिन्लोक इदं मे कर्म इदं वीर्यं
पुत्रोऽनुसन्तनोत्”-इति ।

(पदान्तर माह^१—) ‘यदि पुत्रो न स्यात्’ कथञ्चित् पुत्ररहितयेत्,
अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा ‘आत्मनो नाम गृहीयात्’ ।
तथाच^२ “इदं मे कर्मदं वीर्यं देवदत्तोऽहं धन्तनवानि”—इति नाम
ग्रहणम्^३ ॥ २१ ॥

“अथाहवनीयम्”^४ । (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पर्दं न
प्राप्नोति, अतः^५) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संख्या जाता; सा च
जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्-
संस्थित्यै^६ । अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एव-
माधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । “तूष्णीं मिति”^७ । सामर्थ्यान्मते प्राप्ते
तूष्णीं मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते^८ ॥ २२ ॥

१— ठ-पुस्तके त्विहैव पाठोऽधिकः ।

२— तथाचेत्यादिप्रत्यस्तु ठ-पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैव ग्रन्थः—
‘यतो जातपुत्रः क्षणिकेशोऽप्योनादधीतेति सम्मतम्’—इति ।

३— “वनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां लोष्ठस्य पुत्रस्य नामामिव्याहृत्य”—इति
साङ्ख्यिकः २. १२. ११ । “प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति”—इत्या-
पस्तम्बः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० २. ८. २८ ।

५— अत्यनीधिज्ञान्तर्गतं यद्य पाठः भ-ज-पुस्तकयोरधिकः ।

६— ‘तूष्णीं मिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते; मन्त्राभावात् ।
एवञ्च तत्त्वमीषे स्यात्वा तं विलोकयत्येव’—इतीह याज्ञिकदेवः ।

७— यद्य विष्णुकमानित्यारभ्य आहवनीयोपस्थानान्तं कर्म विष्णुकमसं-
भवति (का० श्रौ० सू० २. ८. २८ सू० या० दे० वृ०) ।

८— “अथाहवनीयम् । प्राक्संख्यं यज्ञस्याद्याते । तूष्णीं भेषोपस्थानम
॥ २२ ॥”—इत्येव भाष्यं वृण्वत इह ठ-पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनूय यज्ञसमाप्ति-
व्रतविसर्गसम्बद्धा विधीयते, यदिदं मुक्त “संस्थिते”-इति^२, तदिदं
मवसरप्राप्तं व्रतं विरुजते । स्वगात्रायाम् ‘इदं महं मनूतात्
सत्यं सुपैमि’-इति^३ मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः^४, अत एव पचान्तरोपन्यासो
न कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्त्रिष्टिपुं यश्वन्धेषु यागेषु मौचा-
मण्यां च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
आधानेष्टीनां तनूहविस्फुञ्जकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्रौ० सू० ३ ८ २८ । २— १ १ ३६ (६८० ३५०) ।

३— वा० स० १ ५ १ । इदं च पुरस्तात् १ १ ४ ।

४— पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ “यमे व्रतयते”-इति (५८०
१३५०), “इदं महं मनूतात्”-इति च (६८० ८५०) । तत्र यद्यमे
व्रतयत इति गृह्येति, तदा ‘यमे व्रतयते व्रतं मचारियम्’-इति
(६८० ३५०) विसर्गं कार्यं, यदीदं महं मिति गृह्येति, तदा
“इदं महं यं श्वास्मि सोऽस्मि”-इति (६८० १३५०) विसर्गं
कार्यं इति कातोपय्यौतसूत्राभिप्रेतः । ३ ८ २८ सू० द्रष्टव्यम् ।

५— “अथ व्रतम् । व्रतं मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते
यजमान इदं महं मिति । यद् व्रतं विरुजते, तेन व्रतोऽमानुष
इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्त्ररूपान्तरं दूषणम् । व्रतं
विसर्गान्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिदं महं मित्येतेन
मन्त्रेण व्रतं विरुजतेति विधिः । तदु खल्वित्यवधारणार्थं, “यथा
प्युक्ता एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण”-इतिस्मरणात् (निरु० १ २४) ।
तन्नुपदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्यं मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
। २३ १ -इति ठ भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्मान्नोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु ते खितिकर्त्तव्यता-
वैकल्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः^१ ॥ १२ ॥ ४ ॥ [८. २.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

१—“त्रिंशत् वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश दाक्षायण-
याजौ । अग्निहोत्र मेव वा जुहुयात्”-इति का० श्रौ० सू० ४.
२. ४०. ४८. ४९ । ‘दाक्षायणयाजौ’ दाक्षायणयज्ञसम्बन्ध-
दर्शपूर्णमासयाजौत्यर्थः । दाक्षायणो नाम न कर्मान्तरं अपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. २.
१—३.) । तृतीयसूत्रे चेद् एवमन्त्यः खल्विदार्थो विवक्षितः ;
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधात् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथाग्नि-
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावप्येत्यर्थः लभ्यते ।
तदेवं यावज्जीवं त्रिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, दाक्षायण-
याजिना तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाण्येव वेति च ।

२—एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्णपात्रनिर्वाणम्, विष्णुकर्मणम्, व्रत-
विसर्जनञ्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः—अध्वर्युः
पूर्णपात्रं भादाय पूर्वेणाहवनीयं धरोत्य दक्षिणत उत्तरामिमुखो
यजमानम्याज्ञजो सन्ततं निनपति, निनीयमानं पूर्णपात्रं यज-
मानोऽग्निरवा प्रतिशृङ्गाति । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे । अतः
आरभ्य भागप्राशनान् सर्वे कर्म यजमानः करोति । ततः
उत्थाप्य दक्षिणवेदिश्रोत्रेणारभ्याहवनीयादवाक् विष्णुकर्मान् क्रमते ।